

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**BİR İSLÂM ŞEHRİ OLARAK GAZNE
(338/949-492/1099)**

MOHAMMAD QASİM İBADİ

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET TURAN YÜKSEL**

KONYA-2018



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	MOHAMMAD QASİM İBADİ
	Numarası	118110023006
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI / İSLAM TARİHİ
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL
	Tezin Adı	BİR İSLAM ŞEHİRİ OLARAK GAZNE (338/949-492/1099)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Bir İslam Şehri Olarak Gazne (338/949-492/1099)” başlıklı bu çalışma 05/04/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Ahmet Turan YÜKSEL	
2	Prof. Dr.	İsmail Hakkı ATÇEKEN	
3	Prof. Dr.	Bilal SAKLAN	
4	Prof. Dr.	M. Bahaüddin VAROL	
5	Dr. Öğr. Üyesi	Mesut CAN	



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mohammad Qasim IBADİ		
	Numarası	118110023006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	BİR İSLÂM ŞEHRİ OLARAK GAZNE (338/949-492/1099)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

MOHAMMAD QASİM IBADİ



ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mohammad Qasim IBADİ		
	Numarası	118110023006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Tezin Adı	Bir İslâm Şehri Olarak Gazne (338/949-492/1009)			

Gazne, Horasan ve Hindistan sınırında yer aldığından stratejik açıdan önemli bir şehirdir. Bu yüzden tarih boyunca farklı devletler tarafından ele geçirilmeye çalışılmıştır. Üç asır İslâm ordusuna, ciddi bir şekilde direnen Rutbil'in hâkimiyeti alanında yer alan Gazne'nin kesin fethi ise Alp Tegin tarafından 351/962 tarafından gerçekleştirilmiştir. İslâm hâkimiyetine girmesi şehrin tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Zira bu dönemden sonra şehir siyâsî, sosyal, kültürel ve ilmî alanlarda, etkileri günümüze kadar süren gelişmelere sahne olmuştur. Bu çalışma, Gazne'nin yaklaşık bir asırlık zaman dilimini, İslâm Tarihi ve Coğrafya kaynaklarıyla biyografi alanında yazılan eserlerin verilerine dayanarak Gazne şehrini Alp Tegin döneminden Sultan İbrahim döneminin sonuna kadar çok yönlü bir şekilde ele almaktadır.

Gazne çalışmamızın kapsadığı dönemlerde Gazneli Devletinin başkenti olduğundan siyâsî ve Hint kıtasına devamlı yapılan seferlerin merkezi olduğu için de askeri karakteriyle ön planda olan bir şehirdir. Şehir söz konusu birikimleriyle kısa sürede bölgenin gözde merkezlerinden birisi haline gelmiştir. İstikrar ve güvenliğe sahip olan şehir hem ticari ve hem de kültürel bakımından gelişme göstermiştir. Çok sayıda ulemanın uğradığı şehir İslâm Dinî ve kültürünün Hint kıtasına yayılmasında önemli rol oynamıştır.

Gazne, çeşitli mezhep ve görüşlerin ortaya çıkıp akli ilimlerin etkisinin hayali fazla olmaya başladığı bir dönemde Ehl-i Sünnet ekolünün yaygınlaştırılmasında ve savunulmasında önemli bir yere sahiptir. Bu yönüyle şehir bölgede bir takım sapık düşüncelerin engellenmesinde adeta bir baraj görevi ifa etmiştir.

Şehrin, tarih boyunca bir dizi yıkıcı saldırılara maruz kalmış olması ve klasik kitaplarda hakkında yeterince bilgi bulunmaması özellikle fizikî anlamda sahip olduğu birikimlerinin, tam anlamıyla anlaşılmasına imkân vermemektedir.

Anahtar Kelimeler: Gazne, İslam Şehri, Gazneliler, Sultan Mahmud



ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mohammad Qasim IBADİ		
	Student Number	118110023006		
	Department	Islamic History and Arts/ History of Islam		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Title of the Thesis/Dissertation	Ghazna As an Islamic City (338/949-492/1009)			

Ghazni is a strategically important city as it is situated on the border of Khorasan and India. Therefore, throughout history, Ghazni was tried to be conquered by different states. Ghazni, under the rule of Rutbil, who resisted seriously to İslamiç Army three centry, was conquered by Alp Tagin (351/962). İslamic domination has been milestone in the history of the city. After this period city developed in political, social, cultural, and scientific fields.This development is felt today. This work deals with the city of Gazne from the period of Alp Tagin to and of period of Sultan İbrahim, based on an approximate centre old history of Gazne, sources of İslamic history and geography, and Works written in the field of biography.

During periods covered by our study; Ghazni is a political city because it is capital of Ghaznavide States, also it is a military city because it is a hub of İndian- dominated experditions. The city, became one of the centers of the region in a short period of time. The city, which has stability and security, has developed from both commercial and cultural aspects. The city where many scholars have visited has played an important role in spreading the İslamic and culturel heritage to Indian continent.

Ghanzi has an important place in the dissemination and defense of the people of Sunnah at a time when various sect and opinions have emerged and great deal of mental science has begun to emerge. In this respect, city has carried out a dam mission in the face of perverted thought.

The city has been expased to a series of devastating assaults throughout history, and there is no enough information in calssic book therefore, the valves that the city possesses are not fully understood.

Keywords: Gazne, City Of İslam, Ghaznavides, Sultan Mahmud

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU, SINIRLARI VE KAYNAKLARI ...	2
1.1. Konusu ve Amacı	2
1.2. Metodu ve Sınırları.....	2
1.3. Araştırmanın Kaynakları	4
1.3.1.GenelTarihler	4
1.3.2. Coğrafya ve Mu'cem Eserleri	7
1.3.3. Biyoğrafik Eserler.....	9
1.3.4. Kültür Kaynakları ve Divanlar	11
1.3.5. Çağdaş Araştırmalar	11
2. GAZNELİLER DÖNEMİNE KADAR GAZNE.....	15
2.1. Gazne'nin Kuruluşu	15
2.2. Gazne'nin İslâm Öncesi Durumu	23
2.3. İslâmî Dönemde Gazne	27
2.3.1. Sıstân Bölgesine Yapılan Fetih Hareketleri ve Gazne'nin Durumu	28
2.3.1.1. Dört Halife Döneminde Gazne	30
2.3.1.2. Emevîler Döneminde Gazne	33
2.3.1.3. Abbâsîler Döneminde Gazne.....	41
3. GAZNE'NİN İSİMLERİ	45
3.1. Gazne'nin İslâm Öncesi İsimleri	45
3.2. Gazne'nin İslâmî Dönem Kaynaklarında Teleffuz Şekilleri.....	50
3.3. Gazne'nin Sıfatları	56

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZNE'NİN COĞRAFÎ VE FİZİKÎ DURUMU

1.1. GAZNE'NİN COĞRAFÎ KONUMU	60
1.1.1. Gazne'nin İklimi	65
1.1.2. Gazne'nin Kapıları ve Yolları.....	67
1.1.2.1.Gazne'nin Kapılar	68
1.1.2.2.Gazne'nin Yolları.....	68
1.1.3.Gazne'ye Bağlı Yerleşim Birimleri.....	72
1.1.3.1.Gazne'ye Bağlı Şehirler	73
1.1.3.1.1. Gerdîs.....	74
1.1.3.1.2. Sekâvend	76
1.1.3.1.3. Nûveh.....	77

1.1.3.1.4. Bürden.....	78
1.1.3.1.5. Dümrahî	78
1.1.3.1.6. Haşşû.....	78
1.1.3.1.7. Bârî.....	78
1.1.3.1.8. Fermül	79
1.1.3.1.9. Serhûn.....	80
1.1.3.1.10. Lecrâ.....	80
1.1.3.1.11. Hôst	81
1.1.3.1.12. Ğurâb	81
1.1.3.1.13. Kâvil	81
1.1.3.1.14. Kâbil	81
1.1.3.1.15. Zâveh	82
1.1.3.1.16. Lemğân.....	82
1.1.3.1.17. Buden	84
1.1.3.1.18. Lühûvger	84
1.1.3.1.19. Barvân	87
1.1.3.1.20. Şâdiâbâd	88
1.1.3.1.21. Şeşkâv.....	88
1.1.3.1.22. Sûdihek.....	89
1.1.3.1.23. Şâhbahâr	89
1.1.4. Gazne'nin Nahiyeleri.....	90
1.1.5. Gazne'nin Köyleri	97
1.2. GAZNE'NİN FİZİKÎ DURUMU	101
1.2.1. Gazne'nin Mimârî Durumu	105
1.2.2. Gazne'nin Dış Çevresi ile İlgili Unsurlar	110
1.2.2.1. Gazne'nin Dağları	110
1.2.2.2. Gazne'nin Nehir ve Barajları	111
1.2.2.3. Gazne'nin Kaleleri	115
1.2.3. Şehrin Çekirdeğini Teşkil Eden Unsurlar	118
1.2.3.1. Camiler.....	118
1.2.3.2. Medreseler.....	121
1.2.4. Köşkler	123
1.2.4.1. Sehl-i Âbâd Kasrı.....	123
1.2.4.2. Mahmud'un Eski Köşkü	124
1.2.4.3. Köşk-i Sepîd.....	124
1.2.4.4. Köşk-i Mesûdî.....	125
1.2.4.5. Emîr Muhammed Sarayı	126
1.2.5. Bağlar	126
1.2.5.1. Bağ-i Fîrûzî	127
1.2.5.2. Bağ-i Mahmûdî	131
1.2.5.3. Bağ-i Sadhazâre	133
1.2.5.4. Bağ-ı Bû Nasr.....	134

İKİNCİ BÖLÜM

GAZNE’NİN SİYASÎ, İDARÎ VE İKTİSADÎ DURUMU

2.1. GAZNE’NİN SİYASÎ DURUMU	136
2.1.1. Alp Tegin’in Gazne’yi Ele geçirmesi	136
2.1.2. Gazne’nin Statüsü	140
2.1.3. Gazne’nin Dış Saldırlara Maruz Kalması	143
2.1.3.1. Hintlilerin Gazne’yi Geri Alma Çabaları	143
2.1.3.2. Sâ mânîlerin Gazne’ye Hâkim Olma Çabaları	147
2.1.3.3. Selçukluların Gazne’yi Ele Geçirme Teşebbüsleri	149
2.1.4. Gazne’de Taht Kavgaları	156
2.1.4.1. İsmail ve Mahmud’un Mücadelesi	157
2.1.4.2. Muhammed ve Mesud’un Mücadelesi	161
2.1.4.3. Mevdud ile Muhammed’in Mücadelesi	168
2.1.4.4. Mevdûd ve Abdürreşîd’in Mücadelesi	175
2.1.4.5. Mevdûd ve Mecdûd’un Mücadelesi	176
2.1.4.6. II. Mesud ve Ali b. I. Mesud’un Mücadelesi	178
2.1.4.7. Ali b. I. Mesud ve Abdürreşîd’in Mücadelesi	180
2.1.4.8. Abdürreşîd ve Tuğrul Bozan’ın Mücadelesi	181
2.1.5. Gazne’de Diplomasi	183
2.2. GAZNE’NİN İDARÎ DURUMU	189
2.2.1. Saray Teşkilatı	191
2.2.1.1. Başhâcib	192
2.2.1.2. Ağâcî	193
2.2.1.3. Âhursâlâr	194
2.2.1.4. Perdedâr	194
2.2.1.5. Hânsâlâr	195
2.2.1.6. Cândâr	195
2.2.1.7. Devâddâr	196
2.2.1.8. Câmedâr	196
2.2.1.9. Muhaddis	197
2.2.1.10. Havâickeş	197
2.2.1.11. Gulâm-i Serâyî	197
2.2.1.12. Şarâbdâr	198
2.2.2. Dîvân Teşkilâtı	198
2.2.2.1. Dîvân-ı Vezâret	198
2.2.2.2. Dîvân-i İstifâ	199
2.2.2.3. Dîvân-i Risâlet	201
2.2.2.4. Dîvân-i İşrâf	202
2.2.2.5. Dîvân-ı Arz	203
2.2.2.6. Dîvân-i Berîd	203
2.2.2.7. Dîvân-i Vekâlet	204
2.2.2.8. Dîvân-ı Kazâ	204
2.3. GAZNE’NİN İKTİSADÎ DURUMU	206
2.3.1. Gazne’nin Ticârî Durumu	206
2.3.2. Gazne’nin El Sanatları	210

2.3.3 Gazne'nin Zirâî Durumu	211
2.3.4. Gazne'nin Sikkeleri	212

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZNE'NİN SOSYO-KÜLTÜREL VE İLMÎ DURUMU

3.1. GAZNE'NİN SOSYO-KÜLTÜREL DURUMU	217
3.1.1. Gazne'nin Etnik Yapısı	221
3.1.2. Gazne'de Sosyal Aktiviteler	223
3.1.2.1. Düğün Törenleri	224
3.1.2.2. Sünnet Törenleri	225
3.1.2.3. Bayram Kutlamaları	225
3.1.2.3.1. Dinî Bayramlar	226
3.1.2.3.1.1. Ramazan Bayramı	227
3.1.2.3.1.2. Kurban Bayramı	229
3.1.2.3.2. Millî Bayramlar	230
3.1.2.3.2.1. Nevruz Şenliği	231
3.1.2.3.2.2. Mihrican Şenliği	232
3.1.2.3.2.3. Sede Şenliği	236
3.1.2.3.2.4. Kulûhendâz Şenliği	238
3.1.2.3.2.5. Behmence Şenliği	238
3.2. GAZNE'NİN İLMÎ DURUMU	239
3.2.1. Gazne'nin Eğitim Kurumları	243
3.2.1.1. Küttâblar	244
3.2.1.2. Saraylar	246
3.2.1.3. Mescitler/Camiler	246
3.2.1.4. Medreseler	247
3.2.1.5. Kütüphaneler ve Ribatlar	250
3.2.2. Gazne'de Bilim Dalları	251
3.2.2.1. Dinî İlimler ve Bu Alanda Yetişen Âlimler	251
3.2.2.1.1. Kıraat İlmi ve Âlimleri	252
3.2.2.1.2. Tefsir İlmi ve Âlimleri	256
3.2.2.1.3. Hadis İlmi ve Âlimleri	260
3.2.2.1.4. Fıkıh İlmi ve Âlimleri	265
3.2.2.1.5. Tasavvuf İlmi ve Âlimleri	272
3.2.2.1.6. Kelâm İlmi ve Âlimleri	281
3.2.2.2. Sosyal Bilimler ve Bu Alanda Yetişen Âlimler	284
3.2.2.2.1. Tarih İlmi ve Âlimleri	284
3.2.2.2.2. Edebiyat İlmi ve Âlimleri	294
3.2.2.2.3. Coğrafya İlmi ve Âlimleri	304
3.2.2.3. Müspet Bilimler ve Bu Alanda Yetişen Bilim Adamları	306
3.2.2.3.1. Sayısal Bilimler ve Bilim Adamları	306
3.2.2.3.2. Sağlık Bilimleri ve Bilim Adamları	309
3.2.2.3.3. Doğa Bilimleri ve Bilim Adamları	316
SONUÇ	322

BİBLİYOGRAFYA..... 327

EKLER..... 360

HARİTA VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 10: Gazne'nin Vâliştân'a Bağlandığı Yol Haritası.....	93
Şekil 8: Günümüz Gazne Haritası	86
Şekil 9: Gazne'nin Vâliştân'a Bağlandığı Yol Haritası.....	93
Şekil 10: Teğmen Thomas Gaisford Tarafından Birinci Dünya Savaşı, İlk Afgan-İngiliz Savaşı'nda (23 Temmuz 1839) Çizilen Gazne Fortresi	103
Şekil 11: Birinci Dünya Savaşı Sırasında John Fawkes Tarafından Hazırlanan Gazne Savaş Haritası.....	104
Şekil 12: Tepe-i Sardâr Tapınağı Üst Terasının, Donatella Ebolese tarafından modifiye edilen 3D Rekonstrüksiyonu ve Tepede bulunan Budist Heykelleri	106
Şekil 13: Sebük Tegin'in Türbesi	106
Şekil 14:Gazneli Mahmud'un Türbesi.....	106
Şekil 15: Bend-i Sultan'dan Bir Kare	112
Şekil 16: Gazne'nin Su Şebekelerini Gösteren Harita.....	114
Şekil 17: 1959 Yılında Keşfedilen III. Mesud'un Kasrının Çizimi. A) Sultan İbrahim'in Türbesi. B) Sade Sütunlerden Oluşan Hisarın Avlusu. C) Yarım Küreli KaleBurcları.....	117
Şekil 18: Sultan Mahmud dönemine ait dinar	216
Şekil 19: Bîrûnî'nin Piknometresi	317

KISALTMALAR

Amlf	: Aynı Müellif
AÜB	: Ankara Üniversitesi Basımevi
AÜSBE	:Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
Hş.	: Hicri Güneş Takvimi
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
İSAM.	: İslâm Araştırmaları Merkezi
Nşr.	: Neşreden
No.	: Numara
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Rd.	: Redaktör
S.	: Sayfa
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik Eden
Tsh.	: Tashih Eden
Tsz	: Tarihsiz
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Ün.	: Üniversite
Yay.	: Yayınları
Yey.	: Yayın Evi Yok
Yyy.	: Yayın Yeri Yok
V.	: Vefat
Vr.	: Varak

ÖNSÖZ

İslâm Tarihinin önemli konuları arasında olan şehir tarihi çalışmaları şehrin sadece siyasî tarihiyle yetinmeyerek o şehrin coğrafi, fizikî, mimarî, sosyo-kültürel, ilmî, ticarî, iktisadî yönleriyle şehrin stratejik, jeopolitik konumları ve şehirde kurulan devletlerin tarihleriyle ilgili çok değerli bilgileri ihtiva etmesi bakımından son derece önem arz etmektedir. Bu bağlamda medeniyetlerin parçalarından oluşan şehir tarihlerinin araştırılması mensubu bulunduğu medeniyetin, bütüncül olarak anlaşılmasında büyük katkıya sahiptir. Zira şehirler mensubu bulunduğu medeniyet, kültür, sosyal ve siyasal yönetim biçimlerine göre şekillenir, gelişir ve değer kazanırlar. İslâm Dinî döneminin en önemli şehirleri olan Mekke'de vahyedilmiş ve Medin'e şehrinde de yayılma imkânı bulmuştur. Bu yönüyle İslâm bir şehir dinîdir. İslam şehirlerinin Sosyal doksu, mimarî yapısı ve fizikî şekli Medine şehrine göre tasarlanmıştır. Buna göre İslam şehri, merkezinde geniş sahalı cami, dârü'l-İmâre ve pazarın yer aldığı bir döngüsel mekândan oluşmaktadır. Bu döngüsel sistem bizzat Resûlullah'ın, Yesrib'de Medine ismiyle bir şehir oluştururken uyguladığı için fiili bir sünnettir. İşte bu yüzdendir ki Orta Asya'dan İspanya'ya kadar uzanan geniş coğrafyada Müslümanlarca kurulan veya fetih yolu ile İslam hâkimiyetine dahiledilen bütün İslam Şehirleri, Müslümanların egemen oldukları veya yoğunlukta yaşadıkları bir yerden ziyade bu düşünsel arka plandan hareketle tasarlanmıştır.

Abbâsîler döneminde Hindistan sınırlarında bulunan ve fethedildikten sonra İslâmî bir kimlik kazanan Gazne şehri de söz konusu değerler çerçevesinde gelişme gösteren bir şehirdir. Gazne şehri Alp Tegin tarafından ele geçirildikten sonra kısa bir süre içerisinde hem siyasî, hem ilmî ve hem de kültürel bir merkez haline gelmiştir.

Gazne şehri İslâm tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Nitekim Hint bölgelerine yapılan fetih hareketleri Gazne'den idare edilmiş ve söz konusu bu hareketler sayesinde Hint toprakları İslâmiyetle tanışmışmıştır. Bu bakımdan şehir Garnizon bir özelliğe sahiptir. Ayrıca bu fetih hareketleri, daha sonraki dönemlerde Hint topraklarına yapılan fetihlerin yolunu açması ve bölgede kurulan Türk-İslâm Devletlerine zemin hazırlamış olması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Bu

yüzden Gazne şehri Türk-İslâm tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca İlk İslâm Türk Devletlerinden Gazneli Devleti'nin başkenti olması yönüyle de Türk-İslâm tarihi açısından önemlidir. Zira şehir, Gazneli Sultanlar'ının çabaları sayesinde büyük gelişme katederek kısa sürede bölgenin önemli siyasî, ilmî, kültürel, ticarî ve sosyal merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Özellikle Gazneli Sultanlar'ının, başkentlerini bir ilim merkezi yapma çabaları, çeşitli mezheb görüşlerin ve aklî ilimlerin yaygınlaşmaya başladığı bir dönemde, Gazne'yi Ehl-i Sünnet görüşünün savunulduğu önemli bir şehir haline getirmiştir. Gazne bu bakımdan da Ehl-i Sünnet'in fikrî kalesi işlevini görmüştür. Çünkü şehir söz konusu dönemde hem İslâmî hem sosyal ilimler ve hem müspet bilimler alanında meşhur ilim adamlarına ev sahipliği yapmakla kalmamış ve söz konusu alanlarda çok sayıda kitabın yazıldığı bir yer olmuştur. Bu bakımdan şehir İslâm medeniyet ve kültürü açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Diğer taraftan da Gazneli Sultanlar'ının ihtimamlı bir şekilde sürdürdüğü imâr ve inşâ faaliyetleri, şehrin kısa sürede sosyal dokusunun ve fizikî çehresinin değişmesinde belirleyici rol oynamıştır. Muhteşem binalarıyla görenlerini hayran bırakan Gazne mimarî bakımından da döneminde eşine rastlanamayn bir şehir olmuştur. Özet olarak söylenmesi gerekirse Gazne şehri Gazneliler döneminde en parlak çağını yaşamıştır.

Bu bağlamda inceleyeceğimiz Gazne günümüzde Afganistan İslâm Cumhuriyetinin güney doğusunda yer alan ve başkent Kâbil'e 135 km mesafede bulunan bir ildir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, metodu ve kaynakları; ayrıca Gazneliler dönemine kadar şehrin İslâm öncesi durumu, kuruluşu, isimleri ve Müslümanlar tarafından bölgeye yapılan fetih harekâtı sırasındaki durumu ile ilgili bilgiler takdim edilmiştir. Birinci Bölüm'de Gazne'nin coğrafi ve fizikî durumu üzerinde durulmuştur. İkinci Bölüm'de Gazne'nin siyasî, idârî, iktisâdî durumu ele alınmış ve Üçüncü Bölüm'de ise sosyo-kültürel ve ilmî durumları üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışma her bölüme dair ulaştığımız tespitleri içeren Sonuç ve Ekler ile son bulmaktadır.

Doktora tezimiz Üniversitemizin Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından uygun görülüp desteklenen bir araştırmadır. Bu yüzden araştırma konumuzla ilgili kaynak tedariki için yapmış olduğumuz il dışı ilmî yolculuklarımızda sağladıkları destek ve sundukları imkânlarından dolayı Necmettin Erbakan Üniversitesi BAP Koordinatörlüğüne şükranlarımı sunarım.

Bu çalışmanın tamamlanmasında çok büyük emekleri olan, her zaman tecrübe, görüş ve fikirleri ile bana yön gösteren ve Tez İzleme Komitesi'nde bulunan saygı değer hocalarım Sayın Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN ve Prof. Dr. Bilal SAKLAN'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu müddet zarfında ilgi ve alakasını benden esirgemeyip, sürekli beni teşvik ederek tezin tamamlanması için her türlü yardım ve fedakârlıktan kaçınmayan saygı değer danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL'e teşekkür etmeyi kendime bir borç telakki ediyorum.

Mohammad Qasim IBADİ
Nisan-2018

GİRİŞ

Şehirler ait oldukları medeniyetlerin kaderleriyle aynı kadere sahiptir. Zira tarihî akış içerisinde söz konusu medeniyetlerin durumlarına göre şekillenerek hüviyet ve kimliklerini kazanırlar. Kök itibarıyla Farsça olan şehir¹ tarih-i seyir içerisinde bir takım kategoriye dâhil tutulmuştur. Bunlar planlı olarak inşa edilen kentler: bu tür şehirler farklı tarihî tecrübe ve coğrafyaya sahip olsalar bile benzer özelliklere sahip olan Medine, Vâsıt, Bağdad, Tahert kentleridir. Kutsal bir kült merkezli inşa edilen kentler: bu kentler her biri kutsal kabul edilen bir kabrin etrafında şekillenmiş olup, ortak karakteristik özellikler sergileyen Kerbela, Necef, Meşhed, Mezâr-ı Şerîf kentleridir. Askerî özelliği taşıyan şehirler ise Kûfe, Basra, Fustât, Musul ve Kayrevân'dır. Fethinden sonra dizayn edilen kentler ise kendilerinde var olan özelliklerini zamanla İslâm şehri özellikleri ile değiştiren Merv, Meyyafârikîn ve Cündişâpur ile karargâh veya ribât iken kente dönüşen şehirlerdir.²

Bu çalışmanın konusu olan Gazne şehri de fetih yoluyla ele geçirildikten sonra İslâmî şehre göre dizayn edilen şehirler kategorisine girmektedir. Diğer taraftan jeokültürel ve jeoekonomik etkileşim hattı üzerinde bulunan şehirler kategorisinde değerlendirilen şehirlerarasında da yerini alan Gazne, Orta Çağ'da, Orta Asya-İran-Hint hattında son derece dinamik bir şehir kültürünün oluşmasında belirleyici rol oynamış olan bir şehirdir.³

Türk İslâm tarih ve medeniyetinde önemli bir yere sahip olan Gazne şehrinin konu edinildiği bu çalışmanın Girişinde araştırmanın konusu ve amacıyla metodu ve sınırları hakkında teknik bilgilerin yanı sıra çalışmamızda kullandığımız kaynaklar ile şehrin Gazne'lilere kadar olan tarihi ve isimleri ile ilgili bilgi verilmiştir.

¹ Küçükkaşçı, Mustafa Sabrî, "Şehir", *DİA*, TDV, Yay. İstanbul, 2010, XXXVIII, 441-446.

² Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Şehir ve Medeniyet Kavramı", *İslam Şehirleri Üzerine Makaleler*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 8-9.

³ Davutoğlu, Ahmet, *Medeniyetler ve Şehirler*, Küre Yay. 18. Baskı, İstanbul, 2016, s. 139, 149.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU, SINIRLARI VE KAYNAKLARI

1.1. Konusu ve Amacı

Bu çalışma konusu itibariyle bir şehir tarihi çalışmasıdır. Şehir tarihlerinin incelenmesi mensubu bulunduğu medeniyet, kültür, sosyal ve siyasal tarihinin gün yüzüne çıkarılması bakımından da son derece önem arz etmektedir. Çalışmamızın konusu olan Gazne şehri de bu bağlamda ele alınmıştır. Böylece Gazne'nin siyasî, idârî, iktisâdî, ictimâî, kültürel ve ilmî durumları incelenmiştir. Türkiye'de Gazne ile ilgili yüksek lisans ve doktora seviyelerinde herhangi bir çalışmanın yapılmamıştır. Bu da konumuzun orjinalitesi bakımından önemlidir. Zira bu çalışmamız alanındaki boşluğu dolduracak ve konumuzun kapsamı dışında kalan dönemlerini çalışmak isteyenlere örnek olacaktır.

Bu çalışmamızda güdülen amaçlardan ilki şehirle alakalı bilgileri, bilimsel süzgeçten geçirmek suratıyla derinlemsine ortaya koyabilmektir. Zira bir şehrin kimliğinin ancak böylesi bir çalışmayla tanıtılabilmesi mümkündür. Şehir mezkur sahalardaki gelişmelerini ise ilk İslâm Türk Devletlerinden olan Gazneli Devleti zamanında yaşamıştır. O yüzden konunun hem İslâm hem de Türk tarihi açısından önemi büyüktür.

Çalışmamızdan güdülen diğer bir amaç da böylesi bir öneme sahip olan şehrin, tüm yönleriyle ilim dünyasına kazandırılmasıdır. Zira kendi alanındaki boşluğu dolduracağını umduğumuz bu çalışma, bilimsel bir araştırmanın ürünü olduğu için parçası olduğu İslâm Medeniyet tarihine de önemli katkıları olacaktır. Çünkü büyük medeniyetlerin anlaşılması, kendilerini meydana getiren küçük parçalar olan ve söz konusu medeniyetlerin temsil edildiği şehirlerin tahkikiyle mümkün olabilmektedir.

1.2. Metodu ve Sınırları

Şehrin tarihinin kapsamlı bir şekilde ortaya çıkarılabilmesi için zaman aralığı sınırlı tutulmuştur. Bu yüzden çalışmamız, (338/949-492/1099) zaman aralığını kapsamaktadır. Böylece, çalışmamızda şehrin bir buçuk asırlık tarihi coğrafyası ele alınmıştır. Aslında şehir 11. Zilhicce 351/10 Ocak 963 tarihinde Alp Tegin'in

fethiyle birlikte Gaznelilerin eline geçmiştir. Şehrin, Gazneliler öncesi yaklaşık onüç yıllık tarihini içeren bu çalışma ağırlıklı olarak şehrin Gazneliler döneminde yakaladığı gelişmeleri ihtiva etmektedir. Zira şehrin, Gazneliler öncesi hakimi Levik'in İslamiyeti kabuluyla ilgili net bilgilerin olmaması ve konumuzun da "Bir İslam şehri Olarak Gazne Olması (338/949-492/1099)" çalışmamızın bu yönde şekillenmesinde etkili olmuştur.

Çalışmamızda bilimsel araştırmalarda uygulanan metoda mutabık kalınmış ve konuların mahiyeti gereği betimleyici bir metodla ulaşılan farklı bilgiler analiz edilerek sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bölümler ele alınırken kronolojik sıraya uyulmakla birlikte özellikle şehrin siyasî durumunu incelerken tematik usul tercih edilerek konu bütünlüğünün korunması için rivayetlerin konuyla alakalı kısımları alınmıştır. Bu yüzden, şehirle ilgili muhtasar şekilde sunulan bilgilerin genel bir mahiyet arz etmesi sebebiyle zaman zaman aynı sayfa numarasının çalışmamızın farklı yerlerinde kullanılmasını zorunlu kılmıştır.

Çalışmamızın bazı başlıklarıyla ilgili verilen bilgilerde mezkûr nihaî sınıra mutlak mânâda uyulamamıştır. Çünkü şehrin coğrafi, fizikî ve ilmî durumları bazı nedenlerden dolayı bunu zorunlu kılmıştır. Örneğin şehrin coğrafi ve fizikî durumlarında meydana gelen değişikliklerin asırlar içerisinde gerçekleşebileceği gerçeği daha sonraki dönemlere ait verilerin kullanılmasını gerekli kılmıştır. Aynı şekilde şehrin ilmî durumunu ele alırken çalışmamızın nihaî sınırı şehirde yaşamış maruf şahsiyetlerin vefat tarihleriyle denk gelmemektedir. Zira daha sonraki tarihlerde vefat eden şahsiyetlerin şehrin ilmî hayatına önemli katkıları olabilmektedir.

Çalışmamızda kullandığımız kaynakların müelliflerinin vefat tarihi dâhil tüm künyeleri ilk kullanıldığı yerdeki dipnot ve kaynakça bölümünde verilmiştir. Aynı şekilde müelliflerin vefat tarihleri hicrî/miladî olarak verilmiş ve eserin basıldığı tarih hicri olarak verildiyse yanında miladi tarihi de verilmiştir. Ayrıca özellikle Afganistan ve İran'da basılan Farsça kaynakların basım tarihi Hicr-i Şemsî yani güneş takvimine göre verildiği için basım tarihinin önüne, hicri güneş takvimi kısaltması olarak kullandığımız hş yazılarak miladi tarihi de "/" işaretinden sonra

verilmiştir. Birden fazla istifade edilen kaynakları dipnotta gösterirken sadece müellifinin soy ismi, eser ismi, cilt ve sayfa saylarıyla yetinilmiştir. Ayrıca isimleri çok uzun olan eserlerin de sonraki kullanışlarında isimlerinin ilk kısımlarının ve birden fazla ciltten oluşan eserlerin de cilt sayıları roma rakamlarıyla gösterildikten sonra sadece sayfa numaralarının verilmesiyle iktifa edilmiştir.

Kaynaklarda Gazne'nin bir başkent olduğu bilgisi önemle vurgulanan bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızın ilgili kısımlarında detaylandığımız bu durum Makdisî'nin verdiği bilgilerde ortaya çıkmaktadır. Gazne'nin yerleşim birimleriyle ilgili bilgi verirken esas aldığımız Makdisî'nin "*Ahsenü't-Tekâsîm*" adlı eserinde geçen bilgiler Gazne'nin, yüz ölçümü 22,915 km² olan günümüz Gazne'sinden daha geniş olduğunu göstermektedir.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Araştırma konumuzun bir şehir tarihi çalışması olmasından dolayı siyâsî , kültürel, ilmî ve benzeri yönlerini tespit edebilmek için tarih, coğrafya, biyografi gibi çok sayıda alanla ilgili yazılmış olan kaynak ve eserlerin gözden geçirilmesi icap etmekteydi. Çalışmamızın esas kaynağını oluşturan eserlerin çoğu Arapça ve Farsça kaynaklardan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra araştırma konumuzla ilgili birçok dilde çalışma yapıldığı görülmektedir. Bunların çoğu makale türünde olup sadece bir kaçının kitap halinde olduğu bu çalışmaların ağırlıklı olarak Gazneli Devleti tarihiyle ilgili olmakla birlikte, kapsayıcı olmasa da Gazne tarihiyle ilgili de bilgi içerdiği görülmektedir. Söz konusu bu çalışmalar arasında Türkçe telif eser ve makaleler olmak üzere batı dillerinden Farsça ve Türkçeye çevrilen araştırmalar bulunmaktadır.

1.3.1. Genel Tarihler

Gazne şehrinin içinde bulunduğu olayların tespiti ve şehrin söz konusu bu olaylardaki konumu ve rolünü ortaya koymak için kullandığımız bu tür eserleri iki kısımda değerlendirmiş bulunmaktayız. Zira çalışmamızın farklı yerlerinde de zaman zaman işaret ettiğimiz gibi Gazne kelimesi en erken IV/IX. yüz yılda yazılan eserlerde geçmektedir. Bu yüzden özellikle şehrin Dört Halife, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde Sîstân bölgesinde yapılan fetih hareketleri esnasındaki

durumuyla ilgili kullanmış olduğumuz mukaddem İslâm tarihi kaynakları gelmektedir. Bunların başında Halife b. Hayyât'ın (v. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*,⁴ İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) *el-Maârif*,⁵ Belâzürî'nin (v. 279/892-3) *Fütûhu'l-Büldân*,⁶ Ya'kûbî'nin (v. 292/905'ten sonra) *Târîhu'l-Ya'kûbî*,⁷ Taberî'nin (v. 310/923) *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mûlûk*⁸ ve İbn A'sem'in (v. 320/932) *Kitâbü'l-Fütûh*⁹ adlı eserleri yer almaktadır. Müellifinin vefat tarihine veya birkaç yıl öncesi olayların kronolojik sıraya göre aktarıldığı bu eserlerden özellikle Sîstân'a yapılan fetih hareketleri esnasında şehrin durumunun tespiti için istifade ettik. Bu eserlerden sonra kaleme alınan eserlerin konuyla ilgili aktardıkları bilgiler hemen hemen yukarıda saydığımız eserlerden iktibas edilmiştir.

Genel tarih özelliklerini taşıyan ve Gazne kelimesinin açıkça zikredildiği diğer eserler Arapça ve Farsça kaynaklardan oluşmaktadır. Bahse mevzu bu eserlerden de şehirde yaşanan olaylar ve bu olaylarda şehrin oynadığı rolü tespit noktasında istifade edilmiştir. Bunlar Makdîsî'nin (v. 355/966'dan sonra) *el-Bed ve't-Târîh*,¹⁰ İbn Miskeveyh'in (v. 421/1030) *Tecâribü'l-Ümem*,¹¹ 448/1056 yılında yazılan *Târîh-i Sîstân*,¹² İbnü'l-Esîr'in (v. 630/1233) *el-Kâmil*,¹³ Cûzcânî'nin (v. 664/1266'dan

⁴ Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (v. 240/854-55), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, tsh. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî, nşr. Dâru'l-Kalem, 2. Baskı, Dımaşk, 1397/1977.

⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/889), *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, nşr. el-Heyiyetü'l-Mısıryya, 2. Baskı, Kahire, 1992.

⁶ Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (v. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Dâru Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut, 1988.

⁷ Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ca'fer (v. 292/905'ten sonra), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru's-Sadr Yay. Beyrut, 1992.

⁸ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Âmülî el-Bağdâdî (v. 310/923), *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mûlûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.

⁹ İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî el-Ahbârî (v. 320/932), *Kitâbü'l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî, nşr. Dâru'l-Edvâ, Beyrut, 1991.

¹⁰ Makdîsî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (v. 355/966'dan sonra), *el-Bed ve't-Târîh*, nşr. Maktabatü's-Sekâfetü'd-Dînîyye, Port Said, tsz.

¹¹ İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin (v. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümem*, thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî, nşr. Sürûş, 2. Baskı, Tahran, 2000.

¹² *Târîh-i Sîstân*, haz., Melikü's-Şûara-yi Bahar, nşr. Çaphâne-i Ferdîn ve Birâder, Tahran, 1314/1935.

¹³ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1997.

sonra) *Tabakât-ı Nâsirî*,¹⁴ Müstevfî'nin (v. 740/134) *Târîh-i Güzîde*¹⁵ ve Zehebî'nin (v. 748/1348) *Târîhü'l-İslâm*¹⁶ adlı eserlerdir.

Mezkûr kaynakların yanında, söz konusu dönem ve şehirde kaleme alındıkları için çalışmamızla alakalı orijinal bilgiler içeren Utbî'nin (v. 427/1036) *Târîhu'l-Yemînî*,¹⁷ Gerdîzî'nin (v. 453/1061 [?]) *Zeynu'l-Ahbâr*¹⁸ ve Beyhakî'nin (v. 470/1077), *Târîh-i Beyhakî*¹⁹ isimli eserlerinden istifade etmiş bulunmaktayız. Utbî Sultan Mesûd dönemine kadar bilgi verirken; Beyhakî tarihinin ise sadece Sultan Mesûd dönemini ihtiva eden kısımları bize kadar ulaşmıştır. Dolayısıyla söz konusu bu telifler çalışmamızın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Beyhakî tarihinin iki farklı baskısı kullanılmıştır. Bunların ilki tek cilt halinde elimizde bulunan mezkûr baskısıdır. İnternette pdf'sine ulaştığımız diğer baskısı ise üç cilt halindedir.²⁰ Bu baskı elektronik ortamda olduğu için kelime taraması bakımından da işimizi kolaylaştırmıştır.

Özellikle Selçuklular'ın Gazne'yi ele geçirme çabalarını tespit etmek için Hüseyinî'nin *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*,²¹ Râvendî'nin (v. 603/1207'den sonra) *Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr*²² ve Şebânkâreî'nin *Mecmeü'l-Ensâb*²³ adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

¹⁴ Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî (v. 664/1266'dan sonra), *Tabakât-ı Nâsirî*, tsh. Abdülhay Habîbî, nşr. Encimeî Târîh-i Afganistan, 2. Baskı, Kâbil, hş.1342/1963.

¹⁵ Brocklemann, Carl, *İslâm Milletleri ve Toplulukları Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara Ün. Basımevi Yay. 2. Baskı, Ankara, 1994,

¹⁶ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dımaşkî (v. 748/1348), *Târîhü'l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselam, nşr. Dâru'l-Kitâb, 2. Baskı, Beyrut, 1993.

¹⁷ Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr er-Râzî (v. 427/1036) *Târîhu'l-Yemînî*, çev. Cürfedakânî, Ebu's-Şeref Nâsîh b. Zafer, yey., Tahran, 1986.

¹⁸ Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd (v. 453/1061 [?]), *Zeynu'l-Ahbâr*, tsh. Abdülhay Habîbî, nşr. Dunyâ-yi Kitâb, Tahran, hş.1363/1984.

¹⁹ Beyhakî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (v. 470/1077), *Târîh-i Beyhakî*, tsh. Azizullah Alizâde, nşr. İntişârât-ı Firdevs, Tahran, hş.1387/2008.

²⁰ Beyhakî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (v. 470/1077), *Târîh-i Beyhakî: Bâ Manâ-i Vâjehâ ve Şerh-i Beythâ*, tsh. Halîl Hatibrehber, nşr. Mehtâb, Tahran, hş. 1373/1995.

²¹ Hüseyinî, Sadruddîn Ebu'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Basımevi Yay. , Ankara, 1943.

²² Râvendî, Ebü Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleymân (v. 603/1207'den sonra), *Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, TTK Yay. Ankara, 1957.

1.3.2. Coğrafya ve Mu'cem Eserleri

Araştırma konumuzun bir şehir tarihi çalışması olması dolayısıyla kullandığımız kaynaklarımızın genelini Coğrafya ve Mu'cem kitapları teşkil etmektedir. Söz konusu bu eserlerden şehrin coğrafi konumu, yerleşim birimleri, fizikî, kültürel, sosyal ve ekonomik durumları ve diğer şehirlere olan mesafesini tespit etmek için istifade ettik. Mukaddem tarih kitaplarında olduğu gibi ilk coğrafya eserlerinde de Gazne'nin ismine rastlamak mümkün değildir. Yine söz konusu bu coğrafya eserlerinden Sîstân bölgesine yapılan fetih hareketleriyle ilgili bilgi edinmek mümkündür. Dolayısıyla Ya'kûbî'nin (v. 292/905'ten sonra) *el-Büldân*²⁴, İbn Hurdâzbih'in (v. 300/912-13 civarı) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*²⁵ adlı eserlerinden söz konusu akınlar sırasında Gazne'nin durumuyla ilgili bilgi verirken istifade edilmiştir.

İslâm coğrafyası sahasında yazılan eserler arasında Gazne kelimesi ilk defa İstahrî'nin eserinde görülmektedir. İstahrî²⁶ ve onun eserinin muktebisi olarak görünen *Sûretü'l-Arz'in*²⁷ bilgileri özellikle şehrin Sâmnîler dönemindeki durumuyla ilgilidir. Zira Gazne'nin Alp Tegin tarafından fethi 351/962 yılında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla en fazla başvurduğumuz kaynak Gazne'nin özellikle Gazneliler'in ilk dönemlerindeki durumuyla ilgili, diğer coğrafyacılar nazaran daha net ve detaylı bilgiler veren Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsîm*²⁸ adlı eseridir.

²³ Şebânkâreyi, Muhammed b. Muhammed, (v. 733/1232), *Mecma'u'l-Ensâb*, Tash. Mîr Haşim Muhaddis, Müessesesi-yi İntişârât ı Emîr Kebîr Yay. Tahran, hş.1363/1984.

²⁴ Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshâk b. Ca'fer (v. 292/905'ten sonra), *el-Büldân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Yay. 1. Baskı, Beyrut, 1422/2001-2.

²⁵ İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (v. 300/912-13 civarı), kullandığım kitapta ise müellifin vefat tarihi 280/893 olarak verilmektedir.), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır Yay. Beyrut, 1889.

²⁶ İstahrî, Ebû İshâk b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî (v. 340/952'den sonra, kullandığım Beyrut 2004 baskılı eserde ise müellifin vefat tarihi 346/957-8 olarak verilmiştir), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. Dâru Sâdır, Beyrut, 2004.

²⁷ İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım en-Nasîbî (v. 367/977'den sonra), *Sûretü'l-Arz*, nşr. Dâru Sâdır, Beyrut, 1938.

²⁸ Makdisî, Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Ahmed b. Ebû'l-Bekr Bennâ el-Beşşârî (v. IV./X. yüz yıl), *Ahsenu't-Tekâsîm Fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 3. Baskı, Medbûli Yay. Kahire 1411/1991.

Diğer bir kaynak vefat tarihinin 372/982 den sonra olduğu söylenen ancak yazarı bilinmeyen Farsça *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*²⁹ adlı eseridir. Söz konusu bu eser Makdisî'nin eseriyle hemen hemen aynı dönemlerde yazılmıştır. Dolayısıyla özellikle Makdisî'nin, Gazne'nin yerleşim birimleriyle alakalı verdiği bilgilere destekleyici mahiyeti bulunmaktadır. Ayrıca şehrin coğrafi durumu ile ilgili kullandığımız İbnü'l-Fakîh'in³⁰ (v. 365/975-6) *el-Büldân*, Ezherî'nin (v. 370/980) *Tezhîbü'l-Luga*,³¹ Seâlibî'nin (v. 421/1030) *Letâifü'l-Me'ârif*,³² Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (v. 487/1049) *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâ-i'l-Bilâd ve'l-Mevâzî*,³³ Zührî'nin (v. 549/1154) *Kitâbü'l-Coğrafiyye*,³⁴ Beyhakî'nin (v. 565/1169) *Târîh-i Beyhak*,³⁵ Yâkût el-Hamevî'nin (v. 622/1225) *Mu'cemü'l-Büldân*,³⁶ Kazvinî'nin (v. 682/1283) *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*,³⁷ Ebü'l-Fidâ'nın (v. 732/1331) *Takvîmü'l-Büldân*,³⁸ Fîrûzâbâdî'nin (v. 817/1414) *el-Kâmûsu'l-Muhît*³⁹ ve Tebrizî'nin (v. 1062/1662) *Burhânü'l-Kâtî*⁴⁰ isimli eserleridir.

Bunların yanı sıra yukarıda zikredilen hususların tespiti için bir takım Farsça sözlüklerden de istifade etmiş bulunuyoruz. Bunlar Nâzimü'l-Atıbbâ lakabıyla

²⁹ *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, (v. 372/982 den sonra), çev. Yusuf el-Hâdî, nşr. Dâru's-Sekâfe, Kahire, 1423/2002-3.

³⁰ İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (v. 365/975-6), *el-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, nşr. Alemü'l-Kütüb, 1. Baskı, Beyrut 1416/1996.

³¹ Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. ezher el-Hirevî (v. 370/980), *Tezhîbü'l-Luga*, Thk. Muhammed Ū'vez Muri'b, nşr. Dâru İhyâ, Beyrut, 2001.

³² Sellâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, nşr. Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, 2005.

³³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz el-Endelûsî (V. 487/1049), *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâ-i'l-Bilâd ve'l-Mevâzî*, nşr. Âlemü'l-Kütüb, 3. Baskı, Beyrut, 1403/1928.

³⁴ Zührî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr(h. VI. Y.ortalari), *Kitâbü'l-Coğrafiyya*, thk. Muhammed Hâc Sâdik, nşr. Mektebetü's-Sekâfe, yyy., tsz.

³⁵ Beyhakî, Ebü'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed (v. 565/1169), *Târîh-i Beyhak*, tsh. Amed Behmenyâr, nşr. Çâphâne-i İslâmiyye., 2. Baskı, yyy., tsz.

³⁶ Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah (v. 622/1225), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdir Yay. Beyrut, 1995.

³⁷ Kazvinî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd (v. 682/1283), *Asârü'l-Bilâd ve-Ahbârü'l-İ'bâd*, nşr. Dâru Sâdir, Beyrut, tsz.

³⁸ Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer (v. 732/1353), *Takvîmü'l-Büldân*, thk. Par M. Reinaud & Slane, Ti eba'tu's-Sultâniyye, Paris, 1840.

³⁹ Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakub (v. 817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, nşr Dâru'l-Hadis. Kahire, 2008.

⁴⁰ Burhân, Muhammed Hüseyin b. Halef Tebrizî (v. 1062/1662), *Burhânü'l-Kâtî*, nşr. Muhammed Müyîn, İbn Sinâ Yay. Tahran, hş.1342/1963.

meşhur olan Akber Nefîsî'nin *Ferheng-i Nefîsî*,⁴¹ Ali Akber Dihhüdâ'nin *Lûğatnâme-i Dihhüdâ*,⁴² Adbürreşîd b. Abdülgafur Hüseyinî'nin *Ferheng-i Reşîdî*⁴³ ve Hasan Amîd'in *Ferheng-i Amîd*⁴⁴ isimli sözlükleridir.

1.3.3. Biyoğrafik Eserler

Çalışmamızda istifade ettiğimiz diğer bir kaynak türünü oluşturan biyoğrafik eserler şehrin ilmî ve kültürel hayatıyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Gazne Dâru'l-ülûm ve doğu İslâm beldelerinin arasında bir ilim merkezi olması sebebiyle çeşitli ilim dallarında eser yazan âlimlerin yetiştiği ve İslâm coğrafyasının farklı bölgelerindeki ilim adamlarının uğradığı bir mekân olmuştur. Dolayısıyla ensab, tabakat ve ricâl türü eserlerden, söz konusu şehre nisbet edilen âlimlerin hayatı, eserleri ve nerede doğup nerede vefat ettiği konularını tespit etmek için yararlanılmış bulunmaktayız. Ayrıca söz konusu bu eserlerden Gazne'nin bir takım yerleşim birimlerinin tespiti noktasında da faydalanılmıştır. Çünkü Gazne'nin herhangi bir yerleşim biriminden olan bilim adamları için Gaznevî nisbesinin yanı sıra doğup büyüdüğü yerin de nisbesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda yararlandığımız eserleri sınıflara ayıracak olursak ulema hakkında bilgi veren genel tabakat eserleri, ehl-i tasavvufla ilgili bilgi veren tabakât-i sûfiyye türü eserleri ile edip ve şairlerle ilgili bilgi içeren terâcimü üdebâ türü eserleri şeklinde tasnif edebiliriz.

Kullandığımız Ensâb eserlerinin başında Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî'nin (v. 562/1166) *el-Ensâb*,⁴⁵ İbn Hallikân'ın (v.681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*,⁴⁶ Safedî'nin (v. 764/1363) *el-Vâfi*⁴⁷ ve Kâtib Çelebî'nin (v. 1067/1657)

⁴¹ Nâzîmü'l-Atubbâ, Ali Akber Nefîsî, *Ferheng-i Nefîsî*, nşr. Çâp-ı Afset Mervî, yyy., hş.1355/1976.

⁴² Dihhüdâ, Ali Akber, *Lugatnâme-i Dihhüdâ*, nşr Sâzmân-i Bernâme Rizî-i Kişver, Çap-ı Dijitalî, Merkez-i Tahkîk-i Râyâne-i Kâ'ime-i İsfahan, tsz.

⁴³ Hüseyinî, Reşîd ibn Abdülgafûr, *Ferheng-i Reşîdî*, tsh ve thk. Muhammed Abbâsî, nşr. Kitâb frûşî-i Yârân, Tahran, tsz.

⁴⁴ Amîd, Hasan, *Ferheng-i Amîd*, nşr. Müessesesi-i İntişârât-i Kebîr, Tahran, hş.1383/2004.

⁴⁵ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (v. 562/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya vd., nşr. Meclisu Dâireti'l-Maarifi'l-Osmâniye, Haydarabâd, 1962.

⁴⁶ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm (v. 681/1282), *Vefeyâtü'l-Ayân*, thk. İhsan Abbas, nşr. Dâru Sâdir, Beyrut, 1990-4.

*Keşfü'z-Zünûn*⁴⁸ adlı eserleri gelmektedir. Bunlardan müellifin Horasanlı olması, vefat tarihi itibarıyla çalışma konumuzun dönemlerine yakın olması ve hatta bazı Gazne âlimleriyle çağdaş olması sebebiyle Sem'â'nî'nin eseri konumuz açısından oldukça önemlidir.

Biyografik eserlerden kullandığımız Kureşî'nin (v. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*,⁴⁹ İbn Kutluboğa'nın (v. 879/1474) *Tâcü't-Terâcim*,⁵⁰ Sübkî'nin (v. 771/1370) *Tabakâtü's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*⁵¹ isimli eserleri mezhebî alandan yazılmış tabakât eserleridir. Söz konusu bu eserlerden Gazneli veya Gazne'ye uğrayan alimleri tespit etmek için yararlanılmıştı.

Bu alanda özellikle şehrin tasavvufî durumu ve ehl-i tasavvufu hakkında bilgi edinmek için kullandığımız diğer bir eser de kendisi Gazne'de dünyaya gelen Hücvîrî'nin (v. 465/1072 [?]) *Keşfu'l-Mahcûb*⁵² isimli eseridir. Yine şehrin üdebâsı ile ilgili bilgi aktarırken Seâlibî'nin (v. 429/1038) *Yetîmetü'd-Dehr*,⁵³ Nizâmü'l-Arûzî'nin (v. 552/1157'den sonra), *Çehâr Makale*,⁵⁴ Yâkût el-Hamevî'nin (v. 626/1229) *Mu'cemü'l-Üdebâ*⁵⁵ ve Avfî'nin (v. 629/1232 [?]) *Lübâbü'l-Elbâb*⁵⁶ adlı eserlerine müracaat edilmiştir.

⁴⁷ Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzzüddîn Aybeg b. Abdillâh (v. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut ve Mustafa Türkî, nşr. Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1420/2000.

⁴⁸ Kâtîb Çelebî, Mustafa b. Abdullah (v. 1067/1657), *Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakâti'l-Fühûl*, thk. Mahmud Abdulkadir el-Arnâvût, nşr. Mektebetü İrsika, İstanbul, 2010.

⁴⁹ Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed (v. 775/1373), *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Mîrmuhammed Kütübhanê, Karaçi, tsz.

⁵⁰ İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî (v. 879/1474), *Tâcü't-Terâcim*, thk. Muhammed Hayır ve Ramazan Yusuf, nşr. Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1413/1992.

⁵¹ Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi (v. 771/1370), *Tabakâtü's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, thk. M. Muhammed et-Tenûhî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulû, nşr. Hicr, 2. Baskı, yyy., 1413/1992.

⁵² Hücvîrî, Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî (v. 465/1072 [?]), *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. İsad Abdülhâdî Kandîl, nşr. el-Meclisü'l-Âlâ li's-Sekâfe, Kahire, 2007.

⁵³ Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed, (v. 429/1038), *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, Müfid Muhammed Kumhiye, nşr. Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut, 1403/1983.

⁵⁴ Nizâmî-i Arûzî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Ömer b. Alî Semerkandî (v. 552/1157 [?]), *Çehâr Makale*, tsh. Muhammed Kazvînî, nşr. Brill, Leiden, 1909.

⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah (v. 622/1225), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas, nşr. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1414/1993.

1.3.4. Kültür Kaynakları ve Divanlar

Bilindiği üzere Gazne şehrinin ilim ve kültür alanında gelişme gösterdiği en önemli sahalardan birisi de edebiyattır. Söz konusu dönemde birçok divanların kaleme alındığı Gazne şehri adeta şairlerle dolmuş bulunmaktaydı. Çalışmamızın özellikle kültürel yönleri ile ilgili bilgi verirken başvurma ihtiyacı duyduğumuz bu divanların çoğu Farça divanlardan oluşmaktadır. Diğer taraftan bir dizi methiyelerden oluşan şiirlerin, şehrin tarihiyle ilgili detaylı bilgilere ulaşılması konusunda yetersiz düzeyde olduğunun altı çizilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda kullanmış olduğumuz divanların başında Unsurî'nin, (v. 431/1039-40) *Divân*'i,⁵⁷ Ferruhî-i Sîstânî'nin (v. 429/1037-8) *Divân-ı Hekîm Ferruhî-i Sîstânî*⁵⁸ ve Senâî-yi'nin (v. 525/1131 [?]), *Divân*⁵⁹ isimli eserleri gelmektedir.

1.3.5. Çağdaş Araştırmalar

Çalışmamızda kullandığımız araştırma eserlerini, ilki Gazneli Devleti tarihiyle ve diğeri de Gazne şehriyle ilgili yapılan araştırmalar olarak genel anlamda iki kısımda değerlendirmemiz mümkündür. Söz konusu bu araştırmaların ağırlığını Afganistan ve İran'da yapılan Farsça çalışmalar oluşturmaktadır. Bununla beraber Arapça, Türkçe ve İngilizce gibi batı dillerinde yapılan araştırmalar da mevcuttur.

Gazne tarihiyle ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında şehir ile ilgili ilk çalışma diyebileceğimiz eser XIX. yy'da H. G. Raverty tarafından kaleme alınan *Ghaznin And Its Environs: Geographical, Ethnographical and Historical* isimli çalışmasıdır.⁶⁰ Bu, İngiliz ordusunda binbaşı olan Raverty'nin “ *Notes on Afghanistan*” isimli mecmuasının, 1994 yılında Pakistanlı Ahmad Nabi Khan

⁵⁶ Avfî, Nürüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Hanefî (v. 629/1232 [?]), *Lübâbü'l-Elbâb*, Haz., Edwarde G. Browne ve Mirza M. Kazvînî, Brill Yay. Leiden, 1906.

⁵⁷ Unsûrî, Ebü'l-Kâsım Hasen b. Ahmed Unsurî-i Belhî (v. 431/1039-40), *Divân*, haz., S. Debîr Sâkî, nşr. Kitâbhâne-i Senâî, 2. Baskı, yyy., hş.1363/1984.

⁵⁸ Ferruhî-i Sîstânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Cûlûg (v.429/1037-8), *Divân-ı Hekîm Ferruhî-i Sîstânî*, haz., Muhammed Debîr-i Sâkî, nşr. İntişârât-i Zevvâr, 2. Baskı, Tahran, hş.1349/1970.

⁵⁹ Senâî, Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî (v. 525/1131 [?]), *Divân*, tsh ve thk. Müderis Rîzevî, nşr. Çâphâne-yi Şirket-i Tabî'-i Kitâb, yyy., hş.1320/1941.

⁶⁰ Raverty, Henry George, *Ghaznin And Its Environs: Geographical, Ethnographical and Historical*, Ed., Ahmad Nabi Khan, nşr. Sang-e Meel Publication, Lahor, 1995.

tarafından kitap haline dönüştürülen bir eserdir.⁶¹ Çalışma konumuzla ilgili bilgilerinin diğer kaynaklarla farklı olmadığı bu eserden, yerine göre bazı konularda istifade edilmiştir.

Diğer bir çalışma da Şeyh Muhammed Rızâ'nın (v.1942 m) *Riyâzü'l-Elvâh-i Gazne*⁶² ismiyle dönemin Afgan kralı Emîr Habibullah'a takdim ettiği eseridir. Gazne'de mezar taşlarının kitabelerini konu edinen bu eserden aynı zamanda Gazne'de medfun bulunan devlet ve ilim ricalinin mezarlar ve mekânlarıyla ilgili bilgi aktarırken istifade edilmiştir. Gazne ile ilgili yazılan diğer bir eser de Şâlîzî'nin kaleme aldığı *Târîh-i Husûsî-i Gaznîn*⁶³ adlı eseridir. Henüz basılmayan bu eserin fihristlerindeki başlıklardan anlaşıldığı üzere 1933 yılından sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Müellifinin hayatıyla ilgili detaylı bilgilere ulaşamadığımız bu eserin kullandığı kaynaklara bakıldığında sonraki yıllarda yazılan *Târîh-i Firişte* gibi eserlerden istifade ettiği görülmektedir.⁶⁴

Gazne ile ilgili diğer bir çalışma ise Celâlî'nin *Gazne ve Gazneviyân*⁶⁵ adlı eseridir. İlk baskısı 1968 yılında yapılan bu eser özellikle Gazne'nin Gazneliler dönemindeki sınırları ile ilgili verdiği bilgiler açısından orjinallik arz etmektedir. Çalışmamızın tekmili bakımından sıkça başvurduğumuz bu eserin müellifinin Gazne ile ilgili diğer bir çalışması olan “*Yâd-i ez Şevket-i Gaznî*”⁶⁶ makalesinden, çalışmamızın özellikle kültürel ve dinî alanlarıyla ilgili faydalanılmıştır. Araştırmanın özellikle ilim ve kültür bölümlerini yazarken sıkça istifade ettiğimiz diğer bir araştırma eser de 2011 yılında Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde doktora tezi olarak yapılan ve 2014 yılında basılan Semâhî'nin *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Gazne min Muntasifi'l-Karni'r-Râbi ilâ Muntasifi'l-Karni's-*

⁶¹ Raverty, *Ghaznin And Its Environs*, s. 8.

⁶² Rızâ, Muhammed, *Riyâzü'l-Elvâh-i Gazne*, nşr. Encümen-i Tarih-i Afganistan, Kâbil, 1967.

⁶³ Şâlîzî, Ali Ahmed b. Fakir Ahmed, *Târîh-i Husûsî-i Gazneyn*, yazma eser (1993'ten sonra yazılmıştır.) Kitabhâneyi Akadim-i ûlûm-i Afganistan, No: 5396.

⁶⁴ Şâlîzî, *Târîh-i Husûsî-i Gazneyn*, vr. 26.

⁶⁵ Celâlî, Gulâm Ceylânî, *Gazne ve Gazneviyân*, haz. Muhammed Server Mevlâyî, İntişârât-ı Emîr Kebîr Yay. 2. Baskı, Kâbil, hş.1390/2011.

⁶⁶ Celâlî, Gulâm Ceylânî, “*Yâd-i ez Şevket-i Gaznî*”, *Sâlnâme-yi Kâbil*, Yıl:4, Sayı: 12, Kâbil, Yaz hş.1314/1935.

*Sâdis Ba'de'l-Hicre*⁶⁷ adlı eseridir. Bu eserin Gazne'nin ilmî ve kültürel hayatıyla ilgilidir. Bizim çalışmamız ise Gazne'nin coğrafi, fizikî, mimârî, siyâsî, sosyo-kültürel ve ilmî durumlarını içerdiği için daha kapsamlıdır. Bu durum da bizim çalışmamızın orjinallığı bakımından önem arz etmektedir. Şehrin ilim ve kültürel hayatı ile ilgili kullandığımız diğer araştırma eserler Hayderî'nin *Ferheng ve Tamaddün-i İslâmî-i Gaznîn der Ahd-i Gazneviyân*,⁶⁸ Senâ Gaznevî'nin *Eş'e-i Zerrîn Tezkire-i Ürefâ-i Gaznîn*,⁶⁹ Hisâriyân'ın *Edebiyât-i Fârisî der Devre-i Gazneviyân ve Hükümethâ-i Muâsır-i ân*⁷⁰ adlı eserlerdir.

Çalışmamızın özellikle sosyal ve idarî durumları kısımlarında yararlandığımız çağdaş eserlerin başında Enverî'nin *İstilahât-i Divânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*,⁷¹ Hanefî Palabıyık'ın *Vâlilikten İmparatorluğa Gazneliler*,⁷² Mededî'nin *Vaz'î İctimâ-i Devre-i Gazneviyân*,⁷³ Velî Arab'ın *Evzâi Ferheng-i Şehr-i Gaznîn der Kûrûn-i Nühistîn İslâmî tâ Karn-i Şaşım-i Hicrî*,⁷⁴ İmâdî'nin *Horasân fi'l-Asri'l-Gaznevî*⁷⁵ ve Abdülbeşîr Azam'ın derlediği *Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-i Târîh*'i⁷⁶ isimli eserleri gelmektedir.

Gazne'nin coğrafi konumu ve fiziki durumuyla ilgili bölümlerini yazarken konuyla ilgili bazı coğrafya telif eserlerinden istifade edilmiştir. Bunlar Azimî'nin

⁶⁷ Semâhî, Şirîn Abdurrahman Muhammed, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fi Gazne min Müntasifi'l-Karni'r-Râbi' ilâ Müntasifi'l-Karni's-Sâdis Ba'de'l-Hicre*, nşr. Mektebetü's-Sakafati'd-Dinfiyye, Kahire, 2014.

⁶⁸ Hayderî, Kudretullah, *Ferhang ve Temeddün-i İslâmî-yi Gazneyn der Ahd-i Gazneviyân*, nşr. Afganistan Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, 2011.

⁶⁹ Senâ Gaznevî, M. Akber, *Eş'e-i Zerrîn Tezkere-i U'refâ-i Gaznîn*, nşr. Binâh-i İntişârât ve Matba-i Meyvend, 3. Baskı, Kâbil, hş.1389/2010.

⁷⁰ Hisâriyân, İkrâmüddîn, *Edebiyâti Farsî Darî der Devre-yi Gazneviyân*, İntişârât Beyhakî, Kâbil, 1391/2012.

⁷¹ Enverî, Hasan, *İstilahât-ı Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, nşr. Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 2535 Şahinşâh Takvimi.

⁷² Palabıyık, M. Hanefî, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, Araştırma Yay. Ankara, 2002.

⁷³ Mededî, Muhammed Akber, *Vaz'î İctimâ'-i Devre-yi Gazneviyân*, nşr. Vezâret-i İtlâât ve Ferheng ve Riyâset-i İntişârât-i Kütb-i Beyhakî, Kâbil, hş. 1389/2010.

⁷⁴ Velî Arab, Mesûd ve Mustafa Resûl-i Pur, *Evzâ'-ı Ferheng-i Şehr-i Gaznîn der Kûrûn-i Nühistîn-i İslâmî*, nşr. Terâvâ, Ahvâz, 1394/2015.

⁷⁵ İmâdî, M. Hasan Abdülkerîm, *Horasân fi'l-Asri'l-Gaznevî*, nşr. Müessesetu Hamade li'l-Hidemat ve'd-Dirasati'l-Camiyye, İrbid, tsz.

⁷⁶ *Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-i Târîh, Mecmûa-i Makalât*, Ed., Abdülbeşîr Azam, nşr. Vezâret-i İtlâât ve Ferheng, Kâbil, hş.1388/2010.

Coğrafya-i Vilayet-i Gaznî,⁷⁷ Ensârî'nin *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*,⁷⁸ Habîbî'nin *Coğrrâfiyâ-i Târîh-i Afganistan*,⁷⁹ Bombacı'nın *Hüner-i Sâmânî ve Gaznevî*,⁸⁰ Gubâr'ın *Coğrrâfiyâ-i Târîh-i Afganistan*⁸¹ ve Ârız'ın *Coğrrâfiyâ-i Vilâyât-i Afganistan*⁸² isimli eserlerinden istifade edilmiştir.

Aynı şekilde Gazneli Devletiyle ilgili yapılmış olan araştırma eserleri de Gazne'nin özellikle siyâsî durumunu ele alırken yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Bu tür çalışmalar Bosworth'un *The Ghaznavides*,⁸³ Nazım'ın *The Life and Time of Sultan Mahmud of Ghazna*,⁸⁴ Hashmi'nin *Successors of Mahmûd of Ghazna*,⁸⁵ Erdoğan Merçil'in *Gazneli Devleti Tarihi*,⁸⁶ aynı müellifin *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*,⁸⁷ Halilî'nin *Saltanat-i Gazneviyân*,⁸⁸ Furûzânî *Gazneviyân: ez Peydâyiş tâ Furûpâşi*⁸⁹ isimli eserlerden oluşmaktadır.

Gazne veya Gazneli Devletiyle ilgili yazılmış olan mezkûr çalışmalarda, ağırlıklı olarak şehrin tek yönü ele alınmış ve diğer hususlara ise ya değinilmemiş ya da çok özet şeklinde geçilmiştir. Gazne'nin yaklaşık bir buçuk asırlık tarihini ihtiva

⁷⁷ Azimî, Muhammed Azim, *Coğfaya-yi Vilayet-i Gaznî*, nşr. İntişârât-ı Beynelmîlîl-î el-Hedâ, Kâbil, hş.1391/2012.

⁷⁸ Ensârî, Fârûk, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, nşr. Bünyâd-ı İctimâ-yi Âryânâ, Kâbil, hş.1394/2016.

⁷⁹ Habîbî, Abdulhay (v.1984), *Coğrrâfiyâ-i Târîh-i Afganistan*, Mecmuay-i Makalât, 3. Baskı, İntişârât-ı Meyvend Yay. Kâbil, hş.1382/2003.

⁸⁰ Richard Ettinghausen, Umberto Schrato ve Bombacı, Alessio., *Hüner-i Sâmânî ve Gaznevî*, çev. Yakdub Ajend, nşr. İntişârât-ı Mevla, 4. Baskı, Tahran, hş.1394/2015.

⁸¹ Gubâr, Mîr Gulâm Muhammed, *Coğrrâfiyâ-i Târîh-i Afganistan*, Bingâh-i İntişârât ve Meyvend, Kâbil, hş.1390/2011.

⁸² Ârız, Gulâm Ceylân, *Coğfaya-yi Vilâyât-ı Afganistan*, yey, yyy, 2009.

⁸³ Bosworth, Clifford Edmund, *The Ghaznavides*, Çev. Hasan Anuvşa, Müessese-yi İntişârât-ı Kebîr, Yay. 5. Baskı, Tahran, hş.1385/2006.

⁸⁴ Nazım, Muhammed, *Hayât ve Avkât-ı Sultan Mahmud-i Gaznevî*, çev. Abdulgafûr Aminî, Matbaa-yi Umumî, Kâbil, 1939.

⁸⁵ Hâşmî, Yusuf Abbas, *Successors of Mahmûd of Ghazna in Political, Cultural and Administrative Perspective*, South Asian Publishers, Karachi, 1988.

⁸⁶ Merçil, Erdoğan, *Gazneli Devleti Tarihi*, TTK YAY. Ankara, 1989.

⁸⁷ Merçil, Erdoğan, *Afganistan'da ve Hindistan'da bir Türk Devleti: Gazneliler*, Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul, 2014.

⁸⁸ Halilî, Halilullah, *Saltanat-i Gazneviyân*, İntişârât – Emîrî, 3. Baskı, Kâbil, 1390/2011.

⁸⁹ Furûzânî, Seyd Ebu'l-Kâsim, *Gazneviyân: ez Peydâyiş tâ Furûpâşi*, nşr. Sâzımân-i Çap ve İntişârât, 2. Baskı, Tahran, hş.1386/2007.

eden bu çalışmada, ulaşılan bilgiler ışığında şehrin tüm yönleri ele alınmaya çalışılmıştır.

2. GAZNELİLER DÖNEMİNE KADAR GAZNE

Şehrin Gazneliler'in eline geçmesinden önce bir dizi serüveni atlattığı muhakkaktır. Şehrin geçirdiği bu sürecin iyi bir şekilde değerlendirilip ele alınabilmesi için önce şehrin, İslâmîyet öncesi durumu, kuruluşu, isimleri ve bölgeye İslâmîyetin geldiği dönemlerdeki şehrin durumuyla alakalı rivayetlerin sunulması gerekmektedir.

2.1. Gazne'nin Kuruluşu

Her şehrin bir kuruluş sebebi, amacı, hikâyesi ve öz geçmişi vardır. Her şehrin kuruluşu aslında bir medeniyete dayanır. Başka bir ifade ile şehirler kuruluş dönemindeki medeniyetlerin birer temsilcisi olarak zuhur eder ve o medeniyetin ihtiva ettiği unsurlarla donatılırlar. Şehirler, insanoğlunun sosyal, askeri, ekonomik ve başka bir takım etkenler yüzünden yerleşik hayata geçmeleri ile ortaya çıkmıştır. Yeryüzünde bilinen en eski yerleşim olayı, M.Ö.5000-4700 tarihlerine kadar dayanan Mısır, Suriye, Mezopotamya ve İran topraklarında meydana gelmiş, bu ilkel yerleşimler yavaş yavaş önce köy karakterini almış ve daha sonra, bu köyler şehirlere dönüşmüştür.⁹⁰

Bir bölgenin beşeri tarihi, arkeolojik bulgular ve anıtsal yazıtlar vasıtasıyla daha net bir biçimde belirlenebilmektedir. Bu bakımdan Afganistan coğrafyası da zengin bir mirasa sahiptir. XX. yüzyıldan itibaren arkeoloji çalışmalarının yoğunluk kazandığı Afganistan'da keşfedilen eserler bölgenin yerleşik hayatının tarih öncelerine kadar uzandığını göstermektedir.⁹¹ Günümüz Gazne şehrinin turistik bölgelerinden olan Deşt-i Nâver'de (Nâver Çölü) m.1967 yılında Afgan ve Hint arkeologları tarafından bulunan ilkel yaşama ait malzemeler ve obsidyenlerin taş

⁹⁰ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV Yay. Ankara, 1995. s. 9.

⁹¹ Afganistan'daki kazı çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. *The Archaeology Of Afghanistan: from Earliest Time to the Timurid Period*, ed. F. Raymond Allchin ve Norman Hammond, Akademik Press yay. Londra, 1978; Kitâbhân, Feyzî, *Tahkikat-ı Bâstânşinâsî der Şemâl Şark-ı Afganistan*, nşr. Matbaa-i Bahîr, Kabil, hş.1383/2004, s.1-94.

devirine ait olduklarının saptanması⁹² Gazne'nin yerleşik tarihini ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayrıca şehrin merkezi konumunu oluşturan Tepe-i Serdâr'da keşfedilen bulgular şehrin yerleşik hayatına örnek teşkil etmektedir. Şâhbâr olarak da bilinen bu tepe Sultan Mahmud'un türbesinin 3 km kuzey batısındadır. Şistlerden oluşan bu tepenin üzeri Budizm'a ait ibadethanelerin harabelerinin bulunduğu bir bölgedir. Tepeden keşfedilen Stupaların Büyük Aşoka (m.ö 304) ve oğlu Hoşika (miladi ilk asır) tarafından yapıldığı arkeologlar tarafından tespit edilmiştir.⁹³

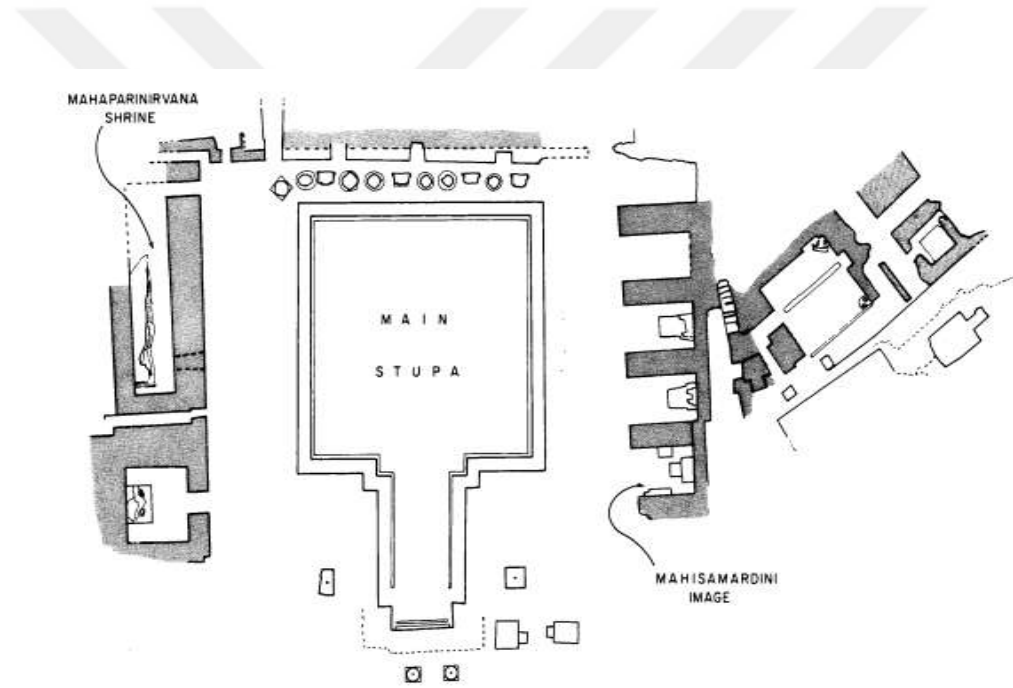


Fig. 5.46: Tepe-i Serdâr; Ghazni: plan of excavations.

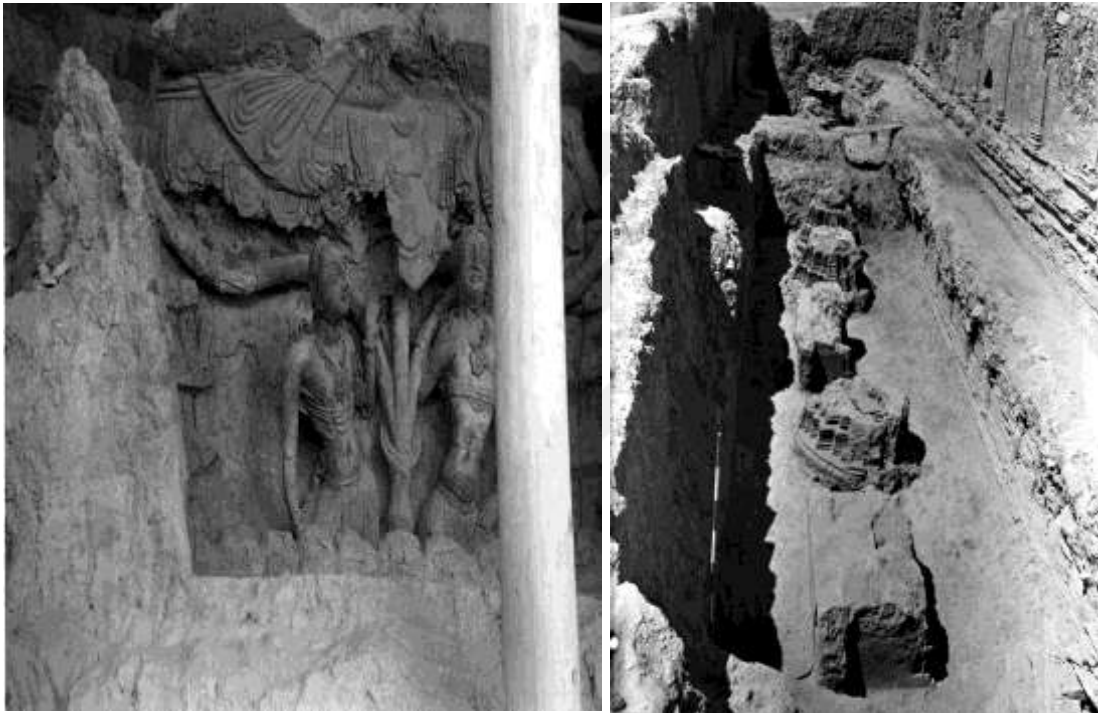
Şekil 1: Tepe-i Serdâr'ın Çizimi.⁹⁴

⁹² Davis, Richard, "The Palaeolithic", *The Archaeology of Afghanistan*, s. 40; Azîmî, *Coğrafya-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 264.

⁹³ Tepe-i Serdâr üzerinde bulunan arkeolojik bulgular hakkında geniş bilgi için bkz. Dowall, D. W. Mac ve M. Taddei, "The Pre-Muslim Period", *The Archaeology Of Afghanistan*, s. 262-280.

⁹⁴ Dowall, D. W. Mac ve M. Taddei, "The Pre-Muslim Period", *The Archaeology of Afghanistan*, s. 280.

Mezkûr bilgiler ve dahi Tepe-i Serdâr'da keşfedilen Budizm'a ait, aşağıda örneklerini sunacağımız, arkeolojik bulgular hem Gazne'nin hem yerleşik hayat ve hem de dinî yapısını göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü tamamen Budizm dinine ait olan bulgular Gazne ve günümüz Gazne'sinin Gârşâh ve Lûmân mağarasındaki kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan Budizm'a ait kalıntılarda Budizmin bölgedeki etkinliğini gözler önüne sermektedir.

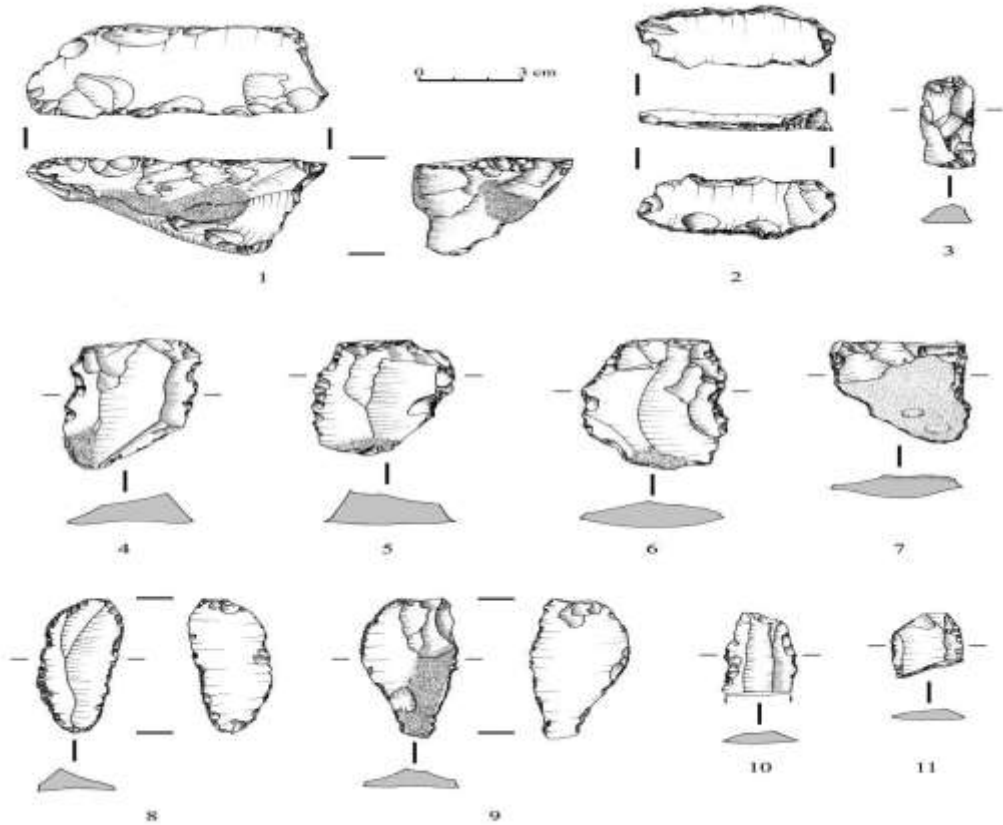


Şekil 2: Tepe-i Serdâr'da Budizm'a Ait Bulgular⁹⁵

Afganistan coğrafyasında çok eski dönemlere ait yerleşik hayatı gösteren diğer bir kaynak da bölgede keşfedilen yazıtsal anıtlardır. Söz konusu bu kitabelerin genel olarak Aramice, Brahmanice, Haşruti, Yunanca ve Pehlevice dillerinde olduğu görülmektedir. Bu kitabelerin en eskilerinden birisi de Samangan ilinde bulunan Hazar Sum kitabeleridir. Hazar Sum kitabelerindeki yazı şekilleri insan ve hayvan azalarını anımsatan bir şekilde olup 50 bin yıllık tarihî bir geçmişe sahiptir. Bu

⁹⁵Dowall, D. W. Mac ve M. Taddei, "The Pre-Muslim Period", *The Archaeology of Afghanistan*, s. 282; Filigenzi, Anna, "Buddhist Ghazni" http://ghazni.bradypus.net/buddhist_sites, 20.04.2018, 23:36.

anitsal yazıt bir dağın yamacında bulunmakta olup yirmi taş parçasından oluşmaktadır.⁹⁶ Afganistan'ın diğer bölgelerinde de bu tür kitabelere rastlamak mümkündür.

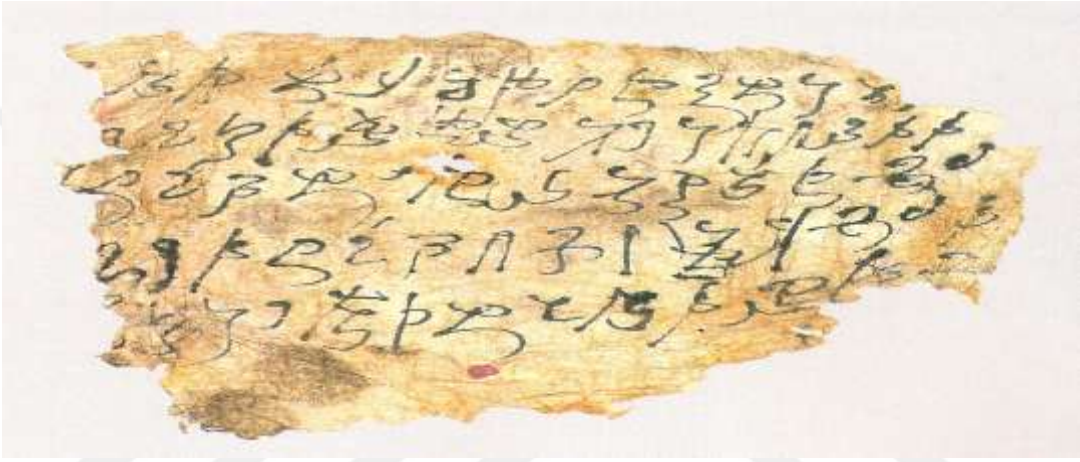


Şekil 3: Hazar Sum Yazıtlarından Örnekler⁹⁷

⁹⁶ Basetti, Michele, "The Litich Industry of Hazar Sum: A Brief Geological Note", *The IsIAO(Italian Archaeological Mission in Afghanistan 1957-2007, Fifty Yearss of Research in the Heart of Eurasia*, Sepozyomu Bildirileri Kitabı, Ed. Anna Filigenzi and Roberta Giunta, Roma, 2009, s. 19; Habîbî, Abdulhay, *Târîh-i Hat ve Nevştehâi Kûhen-i Afganistan ez Asr-ı Kablet-Târîh Tâ Aknûn*, nşr. Merkez-i Dâniş Amûzî, 3. Baskı, Peşaver, hş. 1388/2010, s. 6.

⁹⁷ Hazar Sum kitabeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Micheli, Raberto, "The Litich Industry From Hazar Sum (Samangan, Afghanistan): New Perspectives and Old Data", *South Asian Archaeology 2007, Proceedings of the 19th International Conference of the European Association of South Asian Archaeology Ravenna, Italy*, Bildiriler Kitabı, Ed. Dennys Frenez ve Maurizio Tosi, nşr.,Archaeopress, England, 2013, I, 193-199.

Örneğin araştırma konumuz olan Gazne'ye yakın Leğmân ilinin Alişing vadisinde 1911 yılında bir kayaç yüzünde keşfedilen diğer bir kitabe, bölgenin yerleşik tarihi bakımından önemlidir. Sekiz adet taş parçasından oluşan bu yazıt aynı zamanda Afganistan'da bulunan yazıtların en eskisidir.⁹⁸ Söz konusu bu kitabenin yanı sıra başta Gazne olmak üzere Bâmiyân, Belh gibi Afganistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunan diğer bir kitabe örneği de sağdan sola yazılan ve geçmişi m.ö. üç asra ulaşan Kharoshthi/Haruşti yazıtlarıdır.⁹⁹



Şekil 4: Kharoshthi/Haruşti Kitabesinden Örnekler¹⁰⁰

Söz konusu dillerdeki kitabelerden birisi de Gazne'ye yakın bölgelerde, Kabil'in doğusundaki Lemğân-Nangarhâr güzergahı üzerinde olan Darunta geçitinde bulunmuştur.¹⁰¹ Üçgen görünümlü bir taşın üzerine kazınmış olan bu yazıt m. 521 ve 9/630 yılında bölgeye uğrayan Sung-Yun ve Hsüan-Tsang'ın bilgileriyle de uyumaktadır.¹⁰² Anlam itibariyle Budizm öğütlerinden oluşan bu yazıtlar bölgenin en eski yerleşim hayatını göstermesi bakımından önemlidir. Mezkûr yazıtlar ve 1957 yılında keşfedilen, m.s 160 yıllarına ait olan Surh-i Kûtel yazıtları ve Gazne'nin 20

⁹⁸ Habîbî, *Târîh-i Hat ve Nevstehâi Kûhen-i Afganistan*, s. 2-3.

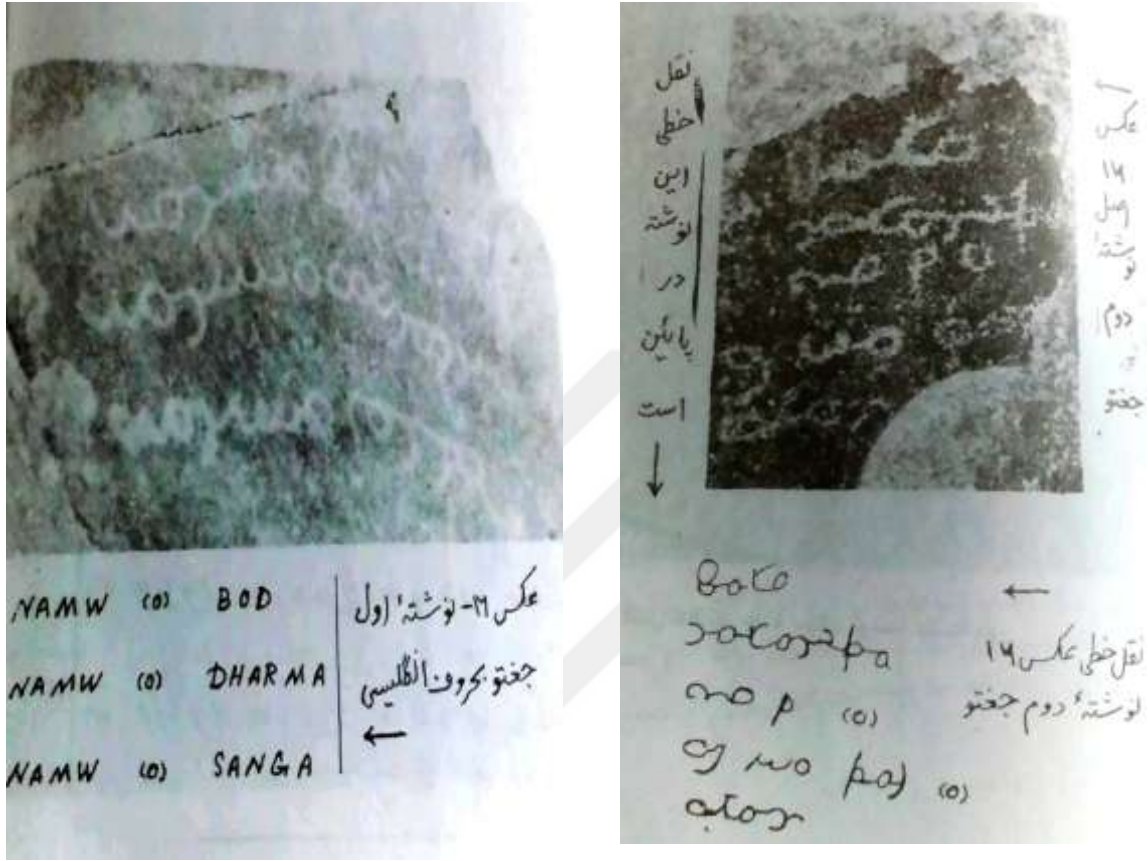
⁹⁹ Habîbî, *Târîh-i Hat ve Nevstehâi Kûhen-i Afganistan*, s. 26.

¹⁰⁰ Haruşti hakkında geniş bilgi için bkz. Violatti, Cristian, "Kharoshthi Script", e Makale, https://www.ancient.eu/Kharosthi_Script/, 12.04.2018, 19:31.

¹⁰¹ Habîbî, *Târîh-i Hat ve Nevstehâi Kûhen-i Afganistan*, s. 12-13.

¹⁰² Tsang, *Si-Yu-Ki*, I, 90-95.

km kuzey doğusundaki Çağatu ile Gazne'nin Deşt-i Nâver bölgesinde bulunan Yunanca ve Harşuti yazıtları bölgedeki yerleşik hayata ışık tutmaktadır.¹⁰³



Şekil 5: Çağatu Yazıtından Örnekler¹⁰⁴

Örneklerde görülen arkeolojik bulguların tümü bir taraftan bölgenin yerleşik hayatına ışık tutarken; diğer taraftan da şehirlerin kuruluş tarihleriyle ilgili ipuçları vermektedir. Çalışmamızın bu kısmında mezkûr bilgilerle coğrafya ve tarih kitaplarında geçen rivayetlerle birlikte Gazne şehrinin kuruluşu ve banisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

¹⁰³ Dowall, D. W. Mac ve M. Taddei, "The Pre-Muslim Period", *The Archaeology of Afghanistan*, s. 238, 241-243.

¹⁰⁴ Habîbî, *Târîh-i Hat ve Nevştehâi Kûhen-i Afganistan*, s. 174-175.

Gazne şehrinin kuruluşu hakkında birkaç farklı görüş ve bilgiye rastlanılmaktadır. Bunlardan ilki arkeolojik kazılar vesilesiyle ortaya çıkan bulgulardan hareketle, milattan önce kurulduğu bilgisidir.¹⁰⁵ Diğer iki görüşte yazılı kaynaklarda geçmekle birlikte şehrin milattan önce kurulduğu yönündedir. Bu bilgilere göre şehrin banisi Hz. Süleyman veya Keyânîlerin hükümdarı Luhrâsib'dir. Şehrin kurucusunun Hz. Süleyman olduğu yönündeki bilgileri Şâlîzî, Gazne şairlerinin şiirlerinden, şairinin ismini vermeden, aktarmaktadır.¹⁰⁶ Aynı şekilde buna benzer bir bilginin Fahr-i Müdebbir tarafından nakledildiği de görülmektedir.¹⁰⁷ Ancak mezkûr müellif Gazne kalesinin Hz. Süleyman tarafından inşa edildiği bilgilerine yer verirken; Şâlîzî'nin kaynak olarak gösterdiği şiirde ise şehrin Hz. Süleyman tarafından kurulduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca Şâlîzî *Tesmiyetü'l-Bilâd* isimli eserden naklen şehrin banisinin Luhrâsib olduğunu da dile getirmektedir.¹⁰⁸ Bunlara ilave olarak şehrin Rüstem tarafından kurulmuş olduğuna da işaret edilmektedir.¹⁰⁹ Yukarıda zikri geçen Luhrâsib, Keyânîler'in dördüncü Şehinşâhı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁰ Konuyla ilgili mukaddem tarih kitaplarına bakıldığında Keyânîlerin ikinci Şahı olan Keykâvus döneminde Sîstân ve Zâbülistân bölgelerinin Rüstem'e iktâ olarak verildiği görülmektedir.¹¹¹

Gazne'nin kuruluşuyla alakalı zikredilen diğer bir görüşte şehrin banisinin Saffârîler olduğu yönündedir.¹¹² Ancak söz konusu bu bilgilerin, aşağıda da tartışıldığı üzere, doğruluk payının düşük olduğu görülmektedir.

¹⁰⁵ Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1996, c. XIII, 479.

¹⁰⁶ Şâlîzî, *Târîh-i Husûsî-i Gaznîn*, vr. 25.

¹⁰⁷ Mübârekşâh, Muhammed b. Mansûr b. Saîd es-Sıddîkî et-Teymî el-Kureşî Fahr-i Müdebbir (v. VII. /XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde), *Âdâbü'l-Harb ve's-Şecâ'a*, tsh. Ahmed Süheylî Huânîsârî, nşr. İntişârât-ı İkbâl, byy., 1346/1967, s. 10.

¹⁰⁸ Şâlîzî, *Târîh-i Husûsî-i Gaznîn*, vr. 25.

¹⁰⁹ Söz konusu bu bilgi Josef Maquart'ın G. J. E. Blochet'den naklen aktardığı bilgidir. Bkz. Josef Maquart, *Ērânşahr nach der Geographie des Pseudo-Moses Khorenaci*, çev. Maryam Mîr Ahmadî, İntişârât-ı İtlaat, Tahran, 1373/1994-5, s. 87.

¹¹⁰ Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed (v. 440/1048), *el-Âsârü'l-Bâkiye Ani'l-Kürûni'l-Hâliye*, yayımlayan, C. Eduard Sachau, nşr. F. A. Brockhaus, Leipzig, 1878, s. 109.

¹¹¹ Taberî, *Târîhü'l-Ümem*, I, 299; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 49.

¹¹² *Târîh-i Sîstân*, haz., Melikü's-Şûara-yi Bahar, nşr. Çaphâne-i Ferdîn ve Birâder, Tahran, 1314/1935, s. 24.

Bu konuda özellikle Gerdizî'nin naklettiği “ يعقوب صفاری در همین سفر شارسستان ... به گردیز آمد... / Ya'kûb Saffârî bu seferinde Gazne'nin Şaristânını befâ efkend (yaptı/yıktı) ve Gerdiz'e geldi” rivayetinin Gazne'nin onun tarafından kurulduğuna işaret olarak anlaşıldığı gibi, onu tahrip ettiği olarak da algılanmıştır.¹¹³ Halbuki Ensârî'nin de dediği gibi, Gazne ile ilgili aktarılan bilgilere Saffârîler'den önce de rastlanılmak mümkündür.¹¹⁴ Gerdizî'nin eserinde geçen “efkend/افکند” kelimesinin, sözlüklere bakıldığında bozmak, yıkmak, dağıtmak gibi anlamlar için kullanıldığına şahit olunmaktadır.¹¹⁵ Diğer taraftan da Gerdizî'nin, Saffârî Emîr'i Ya'kûb Leys'in Rutbil ile yaptığı iki savaşı birbirine karıştırdığı vurgulanmış, Gazne şaristân'ının (iç kalesinin) kendisi tarafından kurulduğuna dair aktardığı bilgilerinin doğruluk ihtimalinin çok düşük olduğu sorgulanarak aksine onun o kaleyi tahrip ettiği savunulmuştur.¹¹⁶ Gerdizî'nin, Gazne ile ilgili nakletmiş olduğu söz konusu bilgiyi, Ya'kûb'un kaleyi tahrip ettikten sonra bir takım onarım veya genişletme faaliyetlerinde bulunmuş olabileceği, yine, araştırmacılar tarafından tekit edilen bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁷ Nitekim Beyhakî'nin konuyla ilgili aktarmış olduğu bilgilere bakıldığında Saffârî Emîri Ya'kûb Leys'ten daha önceleri var olan bu iç kaleyi onun kardeşi Amr'ın onardığına işaret edilmektedir.¹¹⁸

Mezkûr bilgilere göre şehrin milattan öncü kurulduğu görülmektedir. Özellikle arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkarılan eserlere bakıldığında Budizm inancının bakın olduğu bariz bir şekilde görülmektedir. Ancak Gazne ve bölgesine Budizm'in yayılması büyük Aşoka ile m.ö 304 yılından sonra olmuştur. Bu olay da şehrin kurulduğu dönem olan Keyâniler döneminden altı yüz sene sonra vuku bulmuştur. Zerdüş olan Keyâniler'e ait herhangi bir iz bulunmadığı şehrin Aşko döneminde kurulduğuna dair net bilgilerin bulunmaması şehrin daha sonraları Budizm inancına göre şekillendiği inancını uyandırmaktadır. Sonuç olarak şehir

¹¹³ Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbâr*, s. 306.

¹¹⁴ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân er Târîh*, s. 51.

¹¹⁵ Âjang, Nasrullah, *Gencine-yi Lûgât*, nşr. İntişârât-i Gencine, Tahran, hş.1379/2000, I, 96; Etik, Arif, *Farsça Türkçe Lûgât*, Salâh Bilgi Kitabevi Yay. İstanbul, 1968, s. 43.

¹¹⁶ Bosworht, C. Edmund, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, nşr. Mazda Publishers. Costa Mesa, 1994. s. 102.

¹¹⁷ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s.51.

¹¹⁸ Beyhâkî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 240.

Keyânîler döneminde yani milattan önce kurulmuş olup; Saffârîler döneminde olduğu gibi bir takım yıkım ve onarım süreçlerini atlatmış ve Gazneliler döneminde ise en parlak dönemini yaşamıştır.

2.2. Gazne'nin İslâm Öncesi Durumu

Bugün Afganistan olarak bilinen ülke birçok farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Fakat özellikle İslâmîyet öncesi söz konusu topraklarda kurulan devletler ve onların medeniyetlerine dair bilgiler zamanla efsanevi bir şekle bürünmüştür.¹¹⁹ Bu bilgilerde, milattan önce bölgede tesis edilen devletlerin özellikle İran kökenli oldukları görülmektedir. Birûnî söz konusu devletlerle ilgili zikredilen malumatı hikâye ve efsane olarak niteleyerek, nakledilen bilgileri mantık dışı ve akıldan uzak hikâyeler olarak tarif etmektedir.¹²⁰ Söz konusu bu bilgilerde Gazne'nin içerisinde yer aldığı Zâbülistân bölgesinde yaşanan bir takım gelişmelere yer verilmiştir. Ancak Zâbülistân, sınırda olmasından dolayı Hindistan, İran ve Türklerin arasında zaman ve şartlara göre el değiştiren bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Zâbülistân'ın coğrafi konumuyla ilgili aktarılan bilgilere bakıldığında onun Sind,¹²¹ Sîstân'a bağlı¹²² veya ayrı bir eyalet olduğu¹²³ bilgilerine rastlanılmaktadır. Ayrıca sakinlerinin Halaç Türklerinden oluştuğu zikredilen Zâbülistân'ın¹²⁴ Horasan, Sîstân ve Sind'in ihata ettiği dağlık bir bölgede olup Gazne, Dâver,¹²⁵ Kâbil ve Meymend gibi mamur şehirleri kapsayan bir eyalet olduğu nakledilmektedir.¹²⁶

¹¹⁹ Bkz. Habîbî, Adulhay, *Târîh-i Afganistan Ba'd ez İslâm*, nşr. İntişârât-ı Afsûn, 3. Baskı, Tahran, 1380/2001, s. 16.

¹²⁰ Birûnî, *el-Âsârül-Bâkiye*, s. 100.

¹²¹ Sind: السند: Hind, Kirmân ve Sîstân arasında yer alan bir ülkedir. Başkenti Maksûre şehridir. Mukrân, Turân, Sind, Veyhend ve Multân isimiyle bilinen beş büyük yanında birçok küçük şehrinin olduğu da rivayet edilir. Bkz. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 56; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 102; Makdîsî, *Asenü't-Tekâsîm*, s. 474-476; Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, III, 267.

¹²² Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 205; Ebû Ubeyd el-Bekrî, (v. 487/1049), *Mu'cem*, II, 691.

¹²³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 382; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35.

¹²⁴ Hûdüdü'l-Âlem, s. 125; Sîrâfî, Ebû Zeyd Hasan b. Yezîd, *Rihletu's-Sîrâfî*, nşr. el-Macmau's-Sakafî, Abu Dabi, 1999, s.126.

¹²⁵ Bu kelime İslâm coğrafyacıları tarafından Bilâdü'd-Dâver, Zemin-i Dâver, İklimü'd-Dâver, Beledü'd-Dâver, Arzu'd-Dâver ve Dâver şekillerinde kaydedilmiştir. Günümüz Afganistan'ının Helmend nehri kıyısında yer alan bu tarihî bölge Herat ve Kandahar il sınırları içerisinde kalmıştır.

Zâbülistân kelimesinin farklı şekillerde yazıldığı görülmektedir. Bunlardan birisi Zâvul/زاول¹²⁷ diğeri de Zâvulistân/¹²⁸زاولستان şeklindedir. Bu ismin Zâvul/زاول adıyla bilinen bir kavmin isminden geldiği ihtimali yüksektir.¹²⁹ Bu Kâbile Akhunların önemli kollarından olup Hindûkûş dağının güneyinde mesken tutmaşlar ve zamanla bunların yaşadıkları yere Zâvul-Zâulistân veya Zâbülistân ismi verilmiştir.¹³⁰ Zâbülistân ile alakalı tarihî bilgileri incelediğimizde, Zâbülistân ve şehirlerinin tarihi geçmişinin m.ö 4000-1500 yıllarına kadar dayandırıldığına şahit olmaktadır. Bu bilgiler daha çok Hinduizm'in kutsal kaynakları, Vedaların en eski bölümlerini oluşturan Rigveda ve Mecûsîlerin kutsal kaynağı kabul edilen Avesta'ya dayandırılır. Bu bölgelere İslâm dinî gelene kadar bölge halkının maneviyatına yön veren bu kitapların bu bölge veya çevresinde yazıldığı ifade edilmektedir.¹³¹ Avesta'da zikri geçtiğinden dolayı, 16 ahverâ-i şehrin, beşi Zâbülistân bölgesinde geçmektedir. Bunların biri de Ūrve ismi ile zikri geçen Gazne'dir.¹³²

Ancak bu isim ile ilgili, ileride üzerinde durulacağı gibi Avestâşinâslar tarafından birbirini tutmayan zıt görüşler beyan edildiğini vurgulamak

Orta çağ coğrafyacılarının rivayetlerine göre geniş bir il olan Dâver Gür, Büst ve Ruhhac illerine sınırdı. Hz. Osman döneminde Sîstân valisi Abdurrahman b. Semüre tarafından barış yoluyla ele geçirilen Dâver Sîstân nahiyelerinden sayılmaktadır. Özellikle yerli halkının Halaç Türklerinden olduğu vurgulanan bu bölgenin yöneticisinin Rutbil olarak kaydedildiği görülmektedir. Ayrıca ona bağlı birçok köy ve şehirlerinden de bahsedilmektedir. Bkz. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 50; İbnü'l-FAkîh, *el-Büldân*, s. 416; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 244-245; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 418-419; Hudûdü'l-Âlem, s. 124; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 455; Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, II, 434; Şâhturâbî, S. Mürtezâ Hüseyînî, "Zemîn-i Dâver ez Sidde-i Evvel tâ Şeşim-i Hicrî", *Sûhen-i Târîh: İmâm Humeyni Ün., Tarih Bölümü Mevsimlik İlmî ve İhtisâsî Fasılânâmesi*, Kazvin, yıl: 5, Kış, 1390/2011, sayı: 15, s. 3-19; Nâzîmü'l-Atıbbâ, *Ferheng-i Nefîsî*, III, 1730.

¹²⁶ Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Hüzelî (v. 345/956) *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tsh. Abdullah İsmail Es-Sâvî, nşr. Dârü's-Sâvî, Kahire, tsz., s. 50,271; Şemseddîn Sâmî, *Kâmus'l-âlâm*, Mihran Yay. İstanbul, 1306, IV, 2403-2404.

¹²⁷ Müstevfî, Hamdulah b. Ebû Bekir (v. 740/134), *Kİtabu Nüzhetü'l-Kulûb*, tsh. Guy le Strange, Brill Yay. Leiden, 1813. s. 179; Tebrîzî, *Bürhân-i Kâti*, II, 1001; Reşîdî, *Ferheng-i Reşîdî*, I, 771.

¹²⁸ Nâzîmü'l-Atıbbâ, *Ferheng-i Nefîsî*, III, 1736.

¹²⁹ Nâzîmü'l-Atıbbâ, *Ferheng-i Nefîsî*, III, 1735.

¹³⁰ Hayderî, *Ferheng ve Temeddü-i İslâmî-i Gaznî*, s. 32-3.

¹³¹ Geyânî, Mohammad Fâzıl, Şevket Ali ve M. Ali, *Gaznî, Bister-i Temeddun-i Şark-ı İslâmî: Simâ-yi Gaznî der Manzumahâ-i Târîh-i Âryânâ*, Müessesesi-i İrfân, c. I, Tahran, 1393. I, 94-96.

¹³² Vindâd, çev. Haz., İbrahim pûr Davud, byy, yyy., I. Fasıl, 11. Bend.

durumundayız. Kaldı ki Avesta’da geçen bu bilgilerin ne derece güvenilir olduğu da müphem ve tartışmalıdır.

Bölgenin İslâm öncesi siyasî durumu ile ilgili tarih kitaplarında bir takım bilgiler aktarılmaktadır. Bu bilgilere göre Gazne Pişdâdîler,¹³³ Keyânîler,¹³⁴ Makdûnîler,¹³⁵ Mülûkü’t-Tevâif,¹³⁶ Eşkânîler/Kûşânîler,¹³⁷ Sâsânîler ve Heptalitler/Akhunların sınırları içerisinde yer almıştır. Pişdâdîler zamanında Zu b. Tahmasıp¹³⁸ tarafından ele geçirildiği nakledilen¹³⁹ Zâbulistân bölgesinin Keyânîler’in ikinci Kırsası Keykâvus¹⁴⁰ tarafından Rüstem b. Zal’a ikta olarak verildiği rivayet edilmektedir.¹⁴¹ Ayrıca Keyhüsrev b. Siyâvuş b. Keykâvus zamanında Zabulistân bölgesinin diğer komşu bölgeler ile birlikte tekrar Rüstem ve oğullarına ikta olarak verildiği ifade edilmektedir.¹⁴²

¹³³ Kiyumersiyân/کیومرثیان olarak da bilinen bu hanedan Fars kökenli devletlerin ilk sırasında gelmektedir. Pişdâdîlerin ilk hükümdarı Kiyumers kimi tarafından ilk Adem olarak tanıtılırken; kimileri tarafından da Adem’in oğlu ve Hz. Nuh’un evlatlarından olarak tanıtılmaktadır. Bkz. Makdîsî, *el-Bed ve’t-Târîh*, II, 155; Bîrûnî, *el-Âsârü’l-Bâkiye*, s. 102-103; Şebânkâreî, *Mecmau’l-Ensâb*, I, 197.

¹³⁴ Milattan önce 900-775 yılları arasında hüküm süren İran Hânedânıdır. Geniş bilgi için bkz. Kurtuluş, Rıza, “*Keyânîler*”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 346.

¹³⁵ Yunanistan’ın kuzeyinde mö. 336 yıllarında kurulan bu devletin toprakları özellikle Büyük İskender zamanında Keyânîler’in hükümrânlığına son verildikten sonra günümüz Afganistan’nının tüm toprakları ele geçirilerek Hindistan topraklarına kadar uzanıyordu. Bkz. Bîrûnî, *el-Âsârü’l-Bâkiye*, s. 92; Habîbî, *Târîh-i Muhtasar-i Afganistan*, s. 39-44.

¹³⁶ İskender’in vefatından Urdeşir b. Babek zamanına kadar olan dönemde hüküm süren İskender’in ele geçirdiği topraklarda kurulan devletlere verilen isimdir. Bkz. Bîrûnî, *el-Âsârü’l-Bâkiye*, s. 112-113.

¹³⁷ Partlar olarak da bilinen Fars kökenli bu hanedan mö. 247-ms. 224 yılları arasında hüküm sürmüştür. İran kökenli Fars hanedanları arasında 3. sırada yer alan bu hanedan özellikle Büyük İskender’in ölümünün ardından oluşan Mülûkü’t-Tavaif’in en büyüklerindedir. Yazılış şeklinin bazen Eşkân/اشکان ve bazen de Eşğâniyân/اشغانیان şeklinde görünen bu hanedanla ilgili zikredilen bilgilerde ihtilaflar söz konusudur. Bkz. Taberî, *Târîhü’l-Ümem*, I, 341; Makdîsî, *el-Bed ve’t-Târîh*, III, 155; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, I, 105; Bîrûnî, *el-Âsârü’l-Bâkiye*, s. 112-113; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldun*, II, 197-198.

¹³⁸ Pişdâdîlerin Şehinşâhlarından olan bu zatla ilgili kaynaklarda farklı imla türlerine rastlanılmaktadır. Taberî’nin tarihinde Zû b. Tahmasıp/طهماسب زو şekli görülürken; Bîrûnî’nin kaydedilerinde ise Zâb b. Tahmâsip/طهماسب زاب şeklinde göze çarpmaktadır. Bkz. Taberî, *Târîhü’l-Ümem*, I, 268-269; Bîrûnî, *el-Âsârü’l-Bâkiye*, s. 104.

¹³⁹ Gerdîzî, *Zeynu’l-Ahbâr*, s. 42.

¹⁴⁰ Bîrûnî, *el-Âsârü’l-Bâkiye*, s. 107.

¹⁴¹ Gerdîzî, *Zeynu’l-Ahbâr*, s. 46; Yâkût el-Hamevî, *Mücemü’l-Büldân*, III, 125.

¹⁴² Gerdîzî, *Zeynu’l-Ahbâr*, s. 49.

Key Geştâsib¹⁴³ döneminde ise İran'a Zerdüştlüğün yayıldığı ve Rüstem'in bu dinî kabul edemeyeceğini izhar ederek; kendisine elçi olarak gelen İspendiyâr'ı öldürdüğü ve İspendiyâr'ın oğlu Behmen'in, babasının öcünü almak için Zâbülistân'ı ele geçirerek Rüstem'in hanedanını top yekûn öldürdükten sonra bölgenin tüm mal varlığına el koyduğu rivayet edilmektedir.¹⁴⁴

Keyâniler'in son şahı Dârâ'yı öldürerek tüm topraklarını ele geçiren Büyük İskender Gazne'ye civar bölgeleri ele geçirmiştir. Onun önce Herat'ı, sonra Sîstân ve Kandahar'ı ele geçirdikten sonra Gazne'ye doğru ilerlediği ve hatta Gazne yakınlarında İskenderiyye isminde bir şehir inşa ettiği nakledilmektedir.¹⁴⁵ Helenizm'in yaygınlaştırılması amacıyla kurulan bu şehirlerin günümüz Afganistan'ının Herat, Kandahar gibi şehirlerinde, Gazne etrafında yapılandıran önce tesis edildiği ifade edilmektedir.¹⁴⁶ İskender'in vefatıyla başlayan Mülûkü't-Tevâif döneminde Gazne'nin Eşkânîler'in hâkimiyeti altına girdiği düşünülmektedir. Çünkü onların topraklarının Kâbil'e kadar uzandığına işaret edilmektedir.¹⁴⁷ Sâsânîlerin ikinci Kısrasî Şâpûr b. Erdeşîr¹⁴⁸ tarafınan m. 250 yılında hâkimiyetlerine son verilen Eşkânîlerden sonra, Sâsânîler'in Gazne'ye hâkim olduklarına dair net bilgiler olmamakla birlikte Zâbülistân'ın Enûşîrvân¹⁴⁹ döneminde Sâsânîlerin eline geçtiğine işaret edilmektedir.¹⁵⁰ Çünkü dedesi Fîrûz Akhunların hâkimi Huşnuvâz tarafından öldürülmüş olan Enûşîrvân intikam için onu öldürerek topraklarını ele geçirdikten sonra Mâverâünnehre doğru ilerlemiştir.¹⁵¹ Söz konusu kısra dönemindeki Heyatile

¹⁴³ Keyânîlerin beşinci hükümdarı olan bu zat Bîrûnî'nin kayıtlarında Keybiştâsib olarak geçmektedir. bkz. *Bîrûnî, el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 107.

¹⁴⁴ Seâlibî, *Târîhu Seâlibî*, s. 230-232; Gerdîzî, *Zeynu'l-Ahbâr*, s. 43-55; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, I, 210.

¹⁴⁵ Seâlibî, *Târîhu Seâlibî*, s. 268; Habîbî, *Târîh-i Muhtasar-i Afganistan*, s. 40-41; Velî Arab, *Evzâ'-i İctimâ'-i Şehr-i Gaznîn*, s. 21-22.

¹⁴⁶ Enârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 34-35.

¹⁴⁷ Velî Arab, *Evzâ'-i İctimâ'-i Şehr-i Gaznîn*, s. 23.

¹⁴⁸ Bu isim Bîrûnî'nin kayıtlarında Sâbûr/سَابُور olarak görünürken; Şebânkâreî'nin rivayetlerinde ise Şâpûr/شَاطُور olarak görünür. Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 127; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, I, 233.

¹⁴⁹ Kubâd b. Fîrûz'un oğlu olan Enûşîrvân Sâsânî hanedanının yirminci Kısrasıdır. Kimine göre de Sâsânîlerden sonra Ekâsire olarak bilinen hanedanının birinci kısrasıdır. Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 127; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, I, 244.

¹⁵⁰ Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (v. 282/895), *el-Ahbârü't-Tuvâl*, thk. Abulmuna'im Âmir, nşr. Dâru İhyâi'l Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1960, s. 68.

¹⁵¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 663; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, I, 243-245.

topraklarının Zâbülistân, Kâbilistân, Toharistan ve Saganiyân bölgeleri olduğu nakledilmektedir.¹⁵² Dolayısıyla Zabülistân'ın başkenti olan Gazne şehrinin Enûşirvân'ın topraklarına dâhil edilme olasılığı yüksektir. Çünkü Gazne'nin 200 yıl kadar Akhunlar'ın hâkimiyeti altında kaldığı ifade edilmektedir.¹⁵³ Yukarıda da ifade edildiği gibi Zâvul Akhunların önemli boylarından olup Zâbülistân isimi de onların yaşadıkları bölgeye nispetle meşhur olmuştur.

Akhun Devleti'nin yıkılmasıyla mahallî teşekküllerce idare edildiği belirtilen Gazne şehrinin eski çağda küçük bir yer olduğu için büyük imparatorlukların hâkimiyetine kolaylıkla dâhil edilebildiği aktarılmaktadır.¹⁵⁴ Sâsânîler'in son kirası III. Yezdicerd'in İslâm ordusundan kaçarken Zâbülistân bölgesini seçmeyip Horasan bölgesine gittiği dikkate alınacak olursa da söz konusu bu bölgenin Sâsânîlerin rakiplerinin elinde olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. İslâmî Dönemde Gazne

Gazne'nin mukaddem tarih kaynaklarında geçmemesi; onun İslâm fatihleri tarafından ne zaman ele geçirildiği hususunun tespitini zorlaştırmaktadır. Ancak Sistân bölgesine yapılan akınlar ile ilgili nakledilen rivayetler şehrin durumu hakkında bazı ipuçları vermektedir. Çünkü Gazne, Velistân, Zâbülistân, Ruhhac ve Zemîndâver bölgelerine yapılan akınlar Sistân üssünden yönetiliyor¹⁵⁵ ve hatta Zabülistân ve Ruhhac, Sistân'ın âmilleri yani beldeleri olarak sayılıyordu.¹⁵⁶ Sistân bölgesindeki hareketlilik başlı başına ciddi bir araştırmaya konu olabilecek niteliğine sahiptir. Bu yüzden Sistân valilerinin, Zâbülistân ve Gazne bölgelerini İslâm ordusuna karşı savunan Rutbil ile olan münasebetleri kapsamında Gazne'nin durumunu ortaya koymak yerinde olacaktır.

¹⁵² Dîneverî, *el-Ahbârü 't-Tuvâl*, s. 68.

¹⁵³ Bosworth, *The Ghaznavides*, s. 34; Konukçu, "Gazne", *DİA*, XIII, 479.

¹⁵⁴ Velî Arab, *Ezâ'-i İctimâ'-i Şehr-i Gaznîn*, s. 24-25.

¹⁵⁵ Wellhausen, Julius (v. 1918), *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, AÜB Yay. 1963, s. 205.

¹⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 205.

2.3.1. Sistân Bölgesine Yapılan Fetih Hareketleri ve Gazne'nin Durumu

Sistân coğrafi konumu itibari ile üçüncü iklimde olup, çok geniş bir vahaya, şehre ve kasabaya sahip bir eyalettir¹⁵⁷. Sistân'ın doğusunda Kâbil, batısında Kirmân¹⁵⁸ ve Kaykân ve kuzeyinde ise Kuhistân ve Horasan bulunuyordu. Sistân Gaznenin başkenti olan Zâbülistân bölgesi ve Büst şehirlerini de sınırları içerisinde barındırıyordu.¹⁵⁹ Zereñç onun en önemli şehirlerindendi.¹⁶⁰ Hatta bazı coğrafyacılara göre Gazne de Sistân'ın şehirlerinden sayılmaktadır.¹⁶¹

Taberî'nin naklettiğine göre Sistân, Horasan'dan daha büyük ve Türkler başta olmak üzere çok sayıda etnik kökenin bir arada yaşadığından; Arapların en şiddetli karşılık gördüğü ve kayıp verdiği bölgedir.¹⁶² Çünkü Sistân'ın şehirleri etrafı hendeklerle çevrilmîş ve demir kapıları olan surlarla çevrilmîş durumdaydı.¹⁶³ Dolayısıyla İslâm kuvvetleri bu bölgede çok ciddi bir direnişle karşılaştılar. Bu direnişin başında Rutbil lakaplı biri bulunmaktaydı. Rutbil, İslâm Tarihi kaynaklarında sıkça ve farklı imla şekilleri ile geçen ve Sistân- Zâbülistân bölgelerinde Arap akınlarına, ciddi bir şekilde, direnen komutan ve gayr-i Müslim ordu komutanlarına verilen bir lakaptır. Rutbil kavramını İslâm tarihi ve coğrafyalarında 258/872 yılından sonra göremiyoruz. Bu da Saffârî Emîrî Ya'kûb b. Leys dönemine denk gelmektedir.

İslâm tarihi kaynaklarında Rutbil-رتبيل, Ritbil-رتبيل Zunbil-زنبيل, Rutbl-رتبل, Rutpil-رتپيل, Rutbâl-رتبال, Zembâl-زنبال, Rusal-روسل, Telpel-تلپل, şekillerinde yazılmaktadır. İslâm ordusunu yaklaşık üç asır uğraştıran Sistan, Zâbülistân bölgelerindeki ordu komutanlarına verilen bu lakabın hanedan isminden kaynaklanabileceği üzerinde duran Habibî Rutbil ismine şu ana kadar ne bir para

¹⁵⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldan*, c. III, s. 2671.

¹⁵⁸ Sistân'a komşu olan bu eyaletin baş şehri Sircân'dır. Bkz. Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 114; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 158-168.

¹⁵⁹ Makdîsî, *el-Bed ve't-Târîh*, IV, 77; *Târîh-i Sistân*, s. 28.

¹⁶⁰ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 50.

¹⁶¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 239; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 414.

¹⁶² Taberî, *Târîhü'l-Ümem*, II, 554.

¹⁶³ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 82.

üzerinde ne de İslâm tarihi kaynakları dışında herhangi bir yazılı kaynakta rastlanılmadığına vurgu yapmaktadır.¹⁶⁴

İslâm coğrafyacıları ve tarihçilerinin Rutbil ile ilgili naklettikleri bilgilere bakıldığında onun Zemîn-i Dâver-Ruhhac,¹⁶⁵ Sîstân, Ruhhac,¹⁶⁶ Zerencü'l-Uzmâ,¹⁶⁷ Sîstân,¹⁶⁸ Zâbülistân¹⁶⁹ ve Kâbil¹⁷⁰ meliki olarak tanımlandığı görülmektedir. Aynı şekilde onun Türklerin başındaki yönetici olduğu nakledilen bilgiler arasında yerini almaktadır.¹⁷¹ Onun hakimiyet sahası ile ilgili de farklı bilgilerin nakledildiği görülmektedir. Nitekim yukarıdaki bilgiler bu konuya işaret ediyor olmaları bakımından önem arz etmektedir. Ancak Büst ve Ruhhac'ın aşağı kısımları olan Gazne ve Kâbil bölgeleri genel manada Rutbil'in kontrolünde gözükmemektedir. Nitekim İslâm ordusunun üssü konumunda olan Ruhhac'tan sürekli bu bölgelere akınlar yapılmakta ve söz konusu bu akınlar bazen Kâbil'e kadar ulaşmaktaydı. Kâbil ve Ruhhac yolu üzerinde bulunan Gazne'nin de bu durumdan etkilendiği görülmektedir. Bu konulara aşağıda detaylı bir şekilde yer verilmiştir.

¹⁶⁴ Habîbî Rutbilleri şu şekilde dönemlere ayırmıştır: Râşid Halifeleri Döneminde Rutbil: Taberî tarihi ve Mucmelde bahsi geçen 1-33/622-654 Arasındaki Rutbil, Emevîler döneminde öldüren Rutbil: bu 34-66/655-685 Yılları arasında Sîstân, Zâbülistân ve çevresine hakim olan ve Müslümanlar tarafından öldürülen Rutbil, 67-1000/686-718 Tarihleri arasında yukarıda zikri geçen bölgelerde Müslümanlara karşı savaşan, barış anlaşması yapan, İbn Eşa's'ı Haccac'a teslim eden ve Taberî'nin Rutbil-i A'zam dediği kişidir, Emevîler'in son dönemindki Rutbil, 101-132/619-750 Tarihleri arasında hüküm süren ve Müslümanlara haraç vermeyen Rutbil, Abbasîlerin ilk asrında Rutbil: 134-166/752-783 yıllarında damadının Bağdad'da rehin tutulduğu Rutbil, Abbâsî Döneminin İkinci Rutbil'i: 167-200/784-816 Yılları arasında zikri geçen bölgelerin hakimi olan ve kardeşinin 169/786 yılında Hâdî döneminde yakalanarak Bağdad'da esir tutulan Rutbil, Abbâsî asrının üçüncü Rytbili: 201-233/817-848 Yılları arasında kaynaklarda ismi geçmeyen Rutbil, Saffârî dönemi Rutbil'i: 234-249/849-863 Yılları arasında Ya'kûb tarafından öldürülen Rutbil ve Son Rutbil: 250-258/865-872 yılları arası Saffârîleri çokça meşgul eden ve yakalanıp hapse atılan Rutbil'dir. Bkz. Habîbî, *Târîh-i Afganistan Ba'd ez İslâm*, s. 61-63.

¹⁶⁵ İbn Hurdâzbîh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 39-40.

¹⁶⁶ İbn A'sem, *el-Fütûh*, VII, 80, 103.

¹⁶⁷ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s.102.

¹⁶⁸ İbn A'sem, *el-Fütûh*, VII, 154.

¹⁶⁹ Taberî, *Târîhü'l-Ümem*, IV, 11; Zehebî, *et-Tenbîh*, s. 271.

¹⁷⁰ İbn A'sem, *el-Fütûh*, VII, 74, 78.

¹⁷¹ Taberî, *Târîhü'l-Ümem*, III, 614, 617; İbn A'sem, *el-Fütûh*, VII, 77; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 333; Himyerî, İbn Abdülmün'im Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh es-Sanhâcî (v. 727/1327 [?]), *er-Ravzü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, Thk. İhsan Abbâs.nşr. Müessesetü Nâsır Li's-Sakâfa, 2. Baskı, Beyrut, 1980, s. 254.

2.3.1.1. Dört Halife Döneminde Gazne

Özellikle Hz. Ömer'in hilafeti zamanında İran'a yoğunlaşan fetih hareketleri neticesinde Sasânî İmparatorluğunun çökertilmesi Hint ve Horasan kapılarının da İslâm ordusuna açılması anlamına geliyordu. Gazne de bu dönemlerde coğrafi bakımdan Hint, Horasan ve Sîstân bölgelerine sınır olan Zâbülistân eyaletinin başkenti konumunda ve ağırlıklı olarak Hinduizm'in hâkim olduğu sur ve hendeklerle donatılmış özelliğini haiz bir şehir olup mahalli hanedanlıklarca yönetiliyordu. Bu konuyla ilgili en eski kaynak diyebileceğimiz, 24/645 yılında Gazne'yi ziyaret eden Budist hacısı Tsang'dır. O Budist bölgelerini ziyaret etmek için Çin'den Hindistan'a başlattığı yolculuğunun dönüşünde, Zâbülistân'ın başkenti olarak zikrettiği Gazne'ye uğramış ve orada bulunan Budist mabetlerini ziyaret etmiştir. Ayrıca Gazne'de yapılan kazılarda Buda heykellerini çıkması, bölgenin İslâm öncesi inancını kanıtlanması bakımından önem arz etmektedir.¹⁷² Raşid Halifeler döneminde bölgeye yapılan fetih akınları ile alakalı iki farklı görüş ve rivayet bulunmakta olup bunların ilki bölgeye ilk akınların yapılması Hz. Ömer döneminde olduğu ve diğeri de Hz. Osman zamanında gerçekleşmiştir.

Rivayetlere göre Hz. Ömer döneminde Sîstân'a akınlar başlamış ve onun Sîstân valisi Âsım b. Amr (v. 29/649) tarafından bölge barış yoluyla ele geçirilmiştir.¹⁷³ Hatta Âsım b. Amr bazı araştırmacılar tarafından Sîstân fatihi olarak tanınmaktadır.¹⁷⁴ Diğer taraftan bir kısım tarihçilere göre ise bölgenin fethine 30/650 yıllarından sonra başladığına işaret edilmiştir. Bu bilgilere göre Rebî b. Ziyâd Basra valisi olan Abdullah b. Amir tarafından Sîstân valisi olarak tayin edildikten sonra bölgede kaldığı 2 sene boyunca¹⁷⁵ Kerküveyh¹⁷⁶, Zâlık¹⁷⁷, Şırvâz¹⁷⁸ ve Nâşruz'u¹⁷⁹

¹⁷² Hsüan, *Si-Yu-Ki*, s.283; Pürfeyiz, Asadullah, *Afganistan der Asr-ı Sultan Mahmûdı Gaznevî*, s. 23.

¹⁷³ Taberî, *Târîhu'-Ümem*, II, 554-555; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II,423-424.

¹⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Hattâb, Mahmud Şîr, *Fethu's-Sind ve Afganistan*, Dâru'l-Endelüs el-Hadrâ Yay. el-Arabiyyetü's-Sûvûdî, 1998, s. 343-357.

¹⁷⁵ İbnül'-Esîr'e göre bir buçuk yıl. Bkn., *el-Kâmil*, II, 498.

¹⁷⁶ Kerküveyh-كركويه: Sîstân sınırlarında ve büyük bir ateşkedesi olan eski bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 453; Kazvinî, *el-Âsârü'l-Bilâd*, s. 246.

¹⁷⁷ Zâlık-زالق : Sîstân sınırları içerisinde olup büyük bir Rüstak ve müstahkem bir kaleye sahiptir. 30/651 yılında Rebî' b. Ziyâd tarafından savaşarak fethedilmiştir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 127.

fethetmiş ve başkent Zerenc'i¹⁸⁰ ise barış yolu ile ele geçirmiştir.¹⁸¹ Ancak onun Gazne'ye geldiğiyle ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Sadece Taberî Abdullah b. Âmir'in Kâbil'e kadar gittiğini ve Hz. Osman'ın yolladığı mektubu bölge halkına okuduğunu rivayet etmektedir.¹⁸² Taberî rivayetlerinin devamında yine Sistân valisi olan Abdullah b. Ümeyr el-Leysi'nin 33/654 yılında Kâbil'e kadar savaşarak ilerlediği görülmektedir.¹⁸³ Hatta bu bağlamda Hz. Osman'ın Zâbülistân halkı ile yaptığı bir barış antlaşmasından da söz dilmektedir.¹⁸⁴

Bazı tarihî rivayetlerden Rebî b. Ziyâd'ın (v. 53/673) yerine gelen Abdurrahman b. Semüre'nin (v. 50/670) Hz. Osman'ın vefatına (v. 35/656) kadar bölgede kaldığı ve bu süre içinde Büst ile Zâbü'lü sulh yoluyla ele geçirdiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁵ İbnü'l-Esir'e göre ise bu bölge Gazne'dir.¹⁸⁶ Bazı tarihî kaynaklarda “Kâbil'in Fethi” başlığı altında verilen bilgilerde Sîstân'ın fethinin ardından Kâbil'e doğru ilerleyen Abdurrahman'ın yol üzerindeki bölgeleri ele geçirdikten sonra bizzat Kâbil'i de ele geçirerek hâkimini yakaladığı ve İslâm'ı kabul ettikten sonra eman verdiğine işaret edilmektedir.¹⁸⁷ Şâlîzî bu ismi A'rac-عرج- şeklinde kaydederek Hz. Osman'ın vefatının ardından Müslümanlara ödenen haracı ödemekten vaz geçen Çipâl'in babası olarak zikreder.¹⁸⁸

Yukarıda da ifade edildiği üzere Çin kaynaklarında da Gazne'nin Zabülistân'ın başkenti olarak geçtiği dikkate alınacak olursa İbnü'l-Esir'in ve Şâlîzî'nin izahları

¹⁷⁸ Şırvâz-شرواذ: Sîstân sınırları içerisinde bulunan ve Hz. Osman döneminde Rebî b. Ziyâd tarafından fethedilen bir karyedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 339.

¹⁷⁹ Nâşrûz-ناشروذ: Sîstân'ın karyelerinden biridir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 251.

¹⁸⁰ Zerenc-زرنج: Sîstân'ın başkentidir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 138.

¹⁸¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayat*, s. 164; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 568; Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 381-382; *Gerdîzi, Zenu'Ahbâr*, s. 87.

¹⁸² Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, II, 590.

¹⁸³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, II, 604.

¹⁸⁴ Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 337/948 [?]), *Kitâbü'l-Harâc ve sanati'l-Kitâbe*, nşr. Dâru'r-Reşîd, Bağdad, 1981, s. 394.

¹⁸⁵ Belazurî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 382; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, s. 129. Ancak Halîfe b. Hayyât ile Ya'kûbî'nin verdiği bilgilere bakıldığında Abdullah b. Semüre'nin Zerenc'ten öteye gidemediği anlaşılmaktadır. Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 98; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I, 160.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 498.

¹⁸⁷ İbn A'sem, *el-Fütûh*, II, 339-340.

¹⁸⁸ Şâlîzî, *Târîh-i Husûs-i Gazneyn*, vr., 20.

yerinde bir açıklama değildir. Mukaddem kaynaklarımızda, Gazne ismi doğrudan geçmiyor olsa bile, Sicistân bölgesinde yaşanan olaylar hakkında aktarılan rivayetlerde detaylı bilgiler mevcut olup İslâm öncesi dönemlerde Gazne'nin başkenti olduğu, Zâbül/Zâbülistân kelimesi de sıkça geçmektedir. Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda İslâm tarihinin en erken dönemlerinde Gazne şehrinin de bölge halkı ile İslâm ordusu arasında yapılan tüm antlaşmalardan nasibini aldığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Fakat Şâlîzî'nin Gazne bölgesine İslâmîyetin yayılışı ve kabulü konusunda aktardığı bilgilerinin izaha muhtaç olduğunu söylemek durumundayız. Çünkü bilgilerin devamına baktığımızda Çipâl'in haraç vermekten kaçındığı ifade edilmektedir. Bu da bölge halkı ve hakiminin cizye karşılığında barış antlaşması yapmış ve sonradan vaz geçmeleri anlamına gelmektedir. Kaldı ki diğer mukaddem kaynaklarda, söz konusu tarihlerde bölgede İslâmîyetin yayılışı ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Mukaddem tarihçilerin rivayetlerine göre Abdurrahman b. Semüre bölgeden ayrılırken, yerine Umeyr b. Ahmer el-Yeşkûrî'yi vekil tayin etmiştir.¹⁸⁹ Afganistan'lı çağdaş yazar Kudretullah Hayderî kaynağını belirtmeden, Abdurrahman b. Semüre'nin bölgeden ayrılırken Abbad b. el-Husayn'ı, kendi yerine vekil olarak bıraktığını zikretmektedir.¹⁹⁰ Ancak bu bilginin, ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarında geçen bilgilerle uyuşmamasından dolayı, güvenli ve doğru bir bilgi olarak görmediğimizi vurgulamak istiyoruz. Çünkü söz konusu ettiğimiz Abbad b. el-Husayn'ın (عبد بن الحُصَيْن الحطبي) şurta görevlisi olduğu kaydedilmektedir.¹⁹¹

Sistân bölgesindeki hareketlilikten bahsederken önce Abdurrahman b. Cez' et-Tâî'yi daha sonra Ribî b. el-Ka's el-Anberî'yi Hz. Ali tarafından vali olarak görevlendirdiğinden bahsedilse de bunların Rutbil ile ilişkileri hakkında her hangi bir rivayet nakledilmemiştir.¹⁹²

¹⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 107; Belazurî, *Fütühü'l-Büldan*, s. 382.

¹⁹⁰ Hayderî, *Ferhang ve Temeddün-i İslâmî-yi Gaznin der Ahd-i Gazneviyan*, s. 38.

¹⁹¹ Belazurî, *Fütühü'l-Büldan*, s. 384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35.

¹⁹² Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 120-121; Belazurî, *Fütühü'l-Büldan*, s. 383.

2.3.1.2. Emevîler Döneminde Gazne

Emevîler devrinde Sistân'a yaklaşık yirmi vali tayin edilmiş, bunların çoğu bazı nedenlerden dolayı azledilmiş ve bazıları da bölgede şehit olmuşlardır. Emevî birlikleri Sistân bölgesinde sadece halk ile savaşmamış; aynı zamanda söz konusu bölgede çıkan bir takım iç isyanları da bastırmak zorunda kalmışlardır. Bunlar bölgede hem fetihlerin yapılmasını hem de İslâmîyet'in yayılmasını geciktiren faktörler olarak sayılabilir. Sistân bölgesinin ilk Emevî valisi olan Abdurrahman b. Semüre'nin 41/661 yılı sonlarına doğru¹⁹³ Sistân'a ikinci kez gelişiyile birlikte itaatten ayrılıp isyan eden yerleri tekrar ele geçirdiğine şahit olmaktayız. Bu bağlamda Zâbülistân, Ruhhâc ve Kâbil'e kadar olan vilayetlerin tekrar alındığı ve çok sayıda esirin ele geçirildiğine işaret edilmektedir.¹⁹⁴ Hatta diğer yandan bir kısım tarihçilere göre, 44/665 yılında Kâbil uzun kuşatmanın ardından, barış yoluyla İslâm ordusunun eline geçmiştir.¹⁹⁵ Bütün bunlara bakılacak olursa Gazne'nin, Ruhhâc ve Kâbil arasında bulunduğundan, bir şekilde bu olayların içerisinde olduğu uzak bir ihtimal değildir.

Emevîler'in ikinci Sistân valisi olan Rebî' b. Ziyâd 46/666 yılında¹⁹⁶ Muaviye'nin üvey kardeşi Basra ve Horasan valisi Ziyâd b. Ebû Süfyân tarafından Sistân valisi olarak atanmıştır.¹⁹⁷ Târih-i Sistân yazarı onun Sistân bölgesinde yaptığı icraatlarından övgüyle bahsederek Kur'an ve Tefsir ilimlerini zorunlu kıldığını, adalet dağıttığını, onun sayesinde birçok gayr-i müslimin İslâm ile müşerref olduğunu ve Hasan Basrî'nin yönlendirmeleri ile divân-ı haracı ilk defa onun tesis ettiğini ve müstevfilerin göreve başladığını vurgular.¹⁹⁸ Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'nin iki yıl süre içerisinde görev yaptığı söz konusu bölgede askerî anlamda fazla bir

¹⁹³ Taberiye göre 43/663-4 yıllarındadır. Geniş bilgi için Bkz. *Taberî, Târihü'l-Ümem*, III, 199; Dadan, Ali, *Taberî Tarihinde Türkler*, Adal Ofset Yay. Konya, 2010, s. 73.

¹⁹⁴ Halife B. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 205; Belazurî, *Fütühü'l-Büldan*, s. 384; Taberî, *Târihü'l-Ümem*, V, 170.

¹⁹⁵ Halife B. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 206; Ya'kûbî, *Târihu Ya'kûbî*, II, 217-218.

¹⁹⁶ Gerdîzî, Abdurrahman b. Semüre'den sonra bölgeye atanan valinin sene 43/664'te Müşâci' b. Mesûd olduğunu Büst ve Zmîni Dâver'i ele geçirdiğini nakleder. Bkz, Gerdîzî, *Zeynu'l-Ahbâr*, s. 85.

¹⁹⁷ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 208; Aycan, İrfan ve Sarıçam İbrahim, *Emveîler*, TDV yayımları, 5. Baskı, Ankara, 2008, s. 23-24.

¹⁹⁸ *Târih-i Sistân*, s. 91-92.

başarı elde edemediği anlaşılmaktadır. O tıpkı kendisinden önceki valiler gibi Rutbil ile çok çetin mücadele etmiş, Türkler'in toparlanıp güç birliği ettikleri Zâbülistân ve Ruhhac bölgelerine akınlar düzenlemişse de Büst bölgesine kadar ilerleyebilmiştir. Yine onun dönemindeki Müslümanların Kâbil'den ihraç edilmesi de dikkate alınacak olursa, bölgede pek başarı sağlayamadığı görülmektedir.¹⁹⁹ Bölgedeki bu Türk nüfusunun yoğunluğu, ileride de değinileceği üzere, Alp Tegin'in Gazne'yi seçmesindeki faktörlerden biri olabilir. Çünkü bu dönemdeki Arap akınlarıyla mücadele eden kitlenin Türkler olduğu konusunda tarihçilerin hem fikir oldukları görülmektedir. Hatta Gerdizî'nin, el-Hârisî'nin Heyatile ile yaptığı savaşa işaret etmesi, bölge halkının özellikle ümerasının, Akhun imparatorluğunun bakiyeleri olan Türklerden oluştuğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.²⁰⁰ Hatta, bu bölge halkının Türkler olduğunu ve dinlerinin de Budizm veya Hinduizm olduğunu gösteren diğer bir husus da son Sâsânî Kisrasının Müslümanlardan kaçarken Sîstân'ı tercih etmemiş olmasıdır. Eğer kısra din veya nesep açısından bölgeyle benzerliği olsaydı bu bölgeyi seçmesi icap ederdi.

Muâviye döneminde Sîstân valilerinin bir diğeri de Ubeydullah b. Ebû Bekre'dir. Sene 50/670'de²⁰¹ bölgeye gelen vali Ubeydullah bölgedeki tüm ateşgedelerini yani Zerdüş tapınaklarını yıkmakla görevlendirilmiş fakat bir takım itirazlar sonunda bu işten vaz geçilmıştır.²⁰² Ziyâd'ın vefatına kadar iki yıl vali olarak kaldığı bölgede Rutbil ve Kabulşâh bölgelerine akınlar düzenlemiştir. Rutbil ve onun hısımları olan Kabulşâh, İslâm'ın ilk dönemlerinde Hindükûş dağının güneyine yayılan Ak Hun İmparatorluğunun kalıntılarıdır.²⁰³ Halîfe b. Hayyât 52/672 yılında onun Rutbil ile Kâbil ve onun beldeleri üzerine yüz bin dirhem karşılığında barış antlaşması yaptığını rivayet etmektedir.²⁰⁴ Belâzürî ise Kâbil'in kendisinde kalması

¹⁹⁹ Halîfe B. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 208.

²⁰⁰ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 237.

²⁰¹ *Târîh-i Sîstân'da* geçen bilgilere göre ise Ubeydullah'ın bölgeye geldiği tarihi 51/671'dir. *Târîh-i Sîstân*, s. 92-93.

²⁰² Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 210.

²⁰³ Bosworth, C. Edmond, "Ubaidullah b. Abî Bakra and the "Army of the Destruction" In Zâbulistân", *The Medieval History of Iran Afghanistan and Central Asia*, Variorum Reprints, London, 1977, s. 269-271.

²⁰⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 219.

karşılığında barış anlaşmasının yapıldığını belirtmektedir.²⁰⁵ Bundan sonra Muâviye'nin son Sîstân valisi olan Abbâd b. Ziyâd'la ilgili nakledilen bilgilere göre onun Gazne'ye kadar gelemediği anlaşılmaktadır.²⁰⁶

Görüldüğü gibi Muâviye döneminde bölge çok hareketli olaylara sahne olmuştur. Zâbülistân bölgesine yapılan akınlar ve Rutbil ile valiler arasında geçen olaylara baktığımız zaman, söz konusu dönemde bu bölgelerin hâkimiyetinin, yapılan anlaşmalar neticesinde, Rutbil'in elinde kaldığı görülmektedir. Çünkü Büst şehri İslâm ordusunun konakladığı daimi karargâh özelliğine sahip bulunuyor ve Gazne'ye yapılan akınlar bu şehirden idare ediliyordu.²⁰⁷ Bu bilgiye göre Gazne ve Zâbülistân bölgeleri Rutbil'in hâkimiyetinde olup zaman zaman Müslüman akınlarına maruz kalan bölgeler olarak göze çarpmaktadır.

Yezîd b. Muâviye döneminde ise Sîstân bölgesinin tamamen Müslümanların hâkimiyetinden çıktığı ve Abbâd b. Ziyâd'ın sadece beytü'l-mali kurtarabildiği nakledilmektedir.²⁰⁸ Ayrıca Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın²⁰⁹ kardeşleri Yezîd ve Ebû Ubeyde'nin Sîstân bölgesine yollandığı²¹⁰ ancak onların Sîstân bölgesindeki isyanın bastırılmasında etkili olamadıkları görülmektedir. Nitekim Yezîd b. Ziyâd askerleriyle birlikte şehit edilmiş ve Ebû Ubeyde ise askerleri ile birlikte esir edilmiştir.²¹¹ Belâzürî bu hadisenin Cenze'de (جنزة) yaşandığını nakletmektedir.²¹² Cenze kelimesinin muarrabinin Gazne olduğu ifade edilmekte ve Yâkût el-Hamevî'nin eserinin yazmalarında da olduğu vurgulanmaktadır.²¹³ Fakat Mü'cemü'l-

²⁰⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 218; Belâzürî, s. 385.

²⁰⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 219; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 418; *Târîh-i Sîstân*, s. 95.

²⁰⁷ Bosworth, "Ubaidullah b. Abî Bakra and the "Army of the Destruction" In Zâbulistân", *The Medieval History of Iran Afghanistan and Central Asia*, s. 269.

²⁰⁸ Taberî'ye göre ise kölelerine dağıtmıştır. Bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 343; Dadan, *Taberî Tarihinde Türkler*, s. 78-79.

²⁰⁹ Ubaydullah b. Ziyâd hakkında geniş bilgi için bkz. Yüksel, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbelâ*, Yediveren Yay. Konya, 2001.

²¹⁰ Belâzürî'ye ve Taberî'ye göre ise Yezîd b. Muâviye'nin Horasan ve Sîstân vâlisi Selm b. Ziyâd'dır. O da Kardeşi Yezîd b. Ziyâd'ı Sîstân Vâlisi olarak görevlendirmiştir. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 385; Taberî, *Târîh'l-Ümem*, III, 343.

²¹¹ Teberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 345, 386; *Târîh-i Sîstân*, s. 100.

²¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 385.

²¹³ Marquart, *Îrâm Şehr der Coğrafyâ-yi Batlamyus*, s. 164-165.

Büldân'da bu Cezne-جزنة şeklinde geçmektedir.²¹⁴ Diğer taraftan Merâsidü'l-İttilâ' yazarı İbn Abdülhak, Cezne'nin bütün Zâbülistân beldeleri için kullanılan genel bir isim olduğuna işaret edildiğini belirterek eserinin başka bir yerinde ise Gazne'nin eski isminin Cezne olduğunu kaydetmektedir.²¹⁵ Bu rivayetlere bakıldığında, Gazne şehri de bölgede cereyan eden tüm olaylardan etkilenmiştir. Bundan sonraki Emevî valilerinin söz konusu bölgede fazla etkin olamadıkları görülmektedir. Rivayet edildiğine göre Talha b. Abdullah Sistân bölgesine vali olarak atanmış ve beş yüz bin dirhem karşılığında Rutbil'in elinde olan esirleri kurtarmış ve oradan Büst şehrine geçerek orayı düzene soktuktan sonra valiliğini yaptığı Sistân'a dönmüş ve orada vefat etmiştir. Fakat Sistân'a döndükten sonra Rutbil ve bölgesine karşı her hangi bir faaliyeti görülmezken onun vefatı ile birlikte bölgede birliğin sarsılıp taassubun arttığı, dolayısı ile Rutbil'in iştahlandığı ve Gazne bölgesine de herhangi bir fetih hareketinin gerçekleşmediği rivayet edilmektedir.²¹⁶ Böylelikle Emevîler'in Süfyânî kolunun Sîstân macerası da böyle sonuçlanmış. Olayların tümüne bakıldığında Zâbülistân ve Gazne bölgeleri söz konusu dönemlerde çetin mücadelelerin yaşandığı bir bölge olarak göze çarpmaktadır.

Zâbülistân ve Gazne bölgelerinde bu hadiseler yaşanırken Hilafetin merkezi olan Şâm ve Hicâz bölgeleri çok büyük olaylarla çalkalanıyordu. Şâm'da Mervân b. Hakem'e (64/684) biat edilirken; Mekke'de ise Iraklılar da olmak üzere Abdullah b. Zübeyr'e biat ediliyordu. Durum böyle olunca da Sistân ve Gazne bölgeleri de doğrudan Abdulah b. Zübeyr'in yönetimine girmiş oluyordu. Basra, Horasan ve Sistân genel valiliğine atanan Hâris b. Abdullah, Sistân âmili olarak Abdülaziz b. Abdulah'ı görevlendirmiştir.²¹⁷ O Zerenc bölgesinde Rutbil ile savaşmış ve Rutbil Ebû Afrâ tarafından öldürüldükten sonra²¹⁸ Kâbil ve Zâbülistân bölgeleri onun eline geçmiştir.²¹⁹ Bu bilgi ve rivayetlere bakıldığında, Gazne'nin de içerisinde bulunduğu

²¹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, II, 134.

²¹⁵ İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttıla*, I, II, 331, 993.

²¹⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 419; Gerdâzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 241; *Târîh-i Sistân*, s. 101-104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 199; Hayderî, *Ferhang ve Temeddün-i İslamî-yi Gazneyn* s. 39.

²¹⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 415; , *Târîh-i Sistân*, s. 104-105.

²¹⁸ *Târîh-i Sistân* yazarı ise Rutbil'in katili olarak Amr b. Şân el-Alevî'yi zikreder. bkz. *Târîh-i Sistân*, s. 105-106.

²¹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 385; *Târîh-i Sistân*, s. 105-106.

Zâbül ve Kâbil bölgeleri çatışmaların yoğun bir şekilde yaşandığı ve İslâm ordusunun sadece akınlar düzenlemekle yetindiği ve kalıcı olmak yerine bölgeyi sürekli gelir sağlayan bir hazine gibi gördükleri anlaşılmaktadır. Özellikle Târîh-i Sistân yazarının kullandığı “ Muzaffer bir şekilde Sistân’a döndü” ifadeleri bunun açık bir göstergesidir.

Abdullah b. Ümeyye, Abdülmelik döneminin ilk valisi olarak Sistan’a gelmiş ve öldürülen Rutbil’in yerine geçen Rutbil ile savaşmıştır. Abdullah Büst’e geldiğinde Rutbil onunla bir milyon dirhem karşılığında antlaşma yapmak için bir sürü hediye ve köle göndermiş fakat Abdullah bunları reddederek kendisine altından dolu olarak vermesi için bir çardak yollamış bunun üzerine Rutbil şehri tahliye ederek İslâm ordusunu iyice içeriye girdikten sonra dağ ve boğazları tutarak kuşatmıştır. Bunun üzerine Abdullah onlardan bir şey almamak üzere barış yapmak istedi ise de Rutbil ona üç yüz bin dirhem vererek bir daha İslâm ordusunun kendilerine saldırmamaları ve yakıp yıkıcı yağmalarda bulunmamaları şartıyla antlaşma yapmıştır.²²⁰

Bundan sonra Ubeydullah b. Ebî Bekre tekrar Sîstân valisi olarak gelmiş ve Ruhhac’ı alarak Kâbil’in yakınlarına kadar ilerlemeyi başarmıştır. Ancak Rutbil tarafından kuşatmaya alınan İslâm ordusu ağır kayıplar vermiştir. Hatta savaştan kaçıp Büst çölüne sığınanların da çoğu susuzluktan helak olmuş ve Ubeydullah da üzüntüden vefat etmiştir.²²¹ Târîh-i Sistân yazarı bu savaşın Hâricilerle yapıldığına, Rutbil ile ise Büst’te savaşıldığına ve yapılan antlaşma sonucunda barışın sağlandığına işaret ederek İbn Ebî Bekre’nin Büst’te öldüğüne ve türbesinin hala bilindiğine işaret etmiştir.²²² Bu yüzden bu orduya “Ceyşü’l-Fenâ” ismini vermişlerdir.²²³ Yukarıdaki rivayetlerde de görüldüğü üzere İbn Ebî Bekre’nin, Kâbil’in yakınlarına geldiği anlaşılmaktadır. Durum böyleyken Gazne’ye

²²⁰ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 386.

²²¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 295; Taberî, *Târîhu’l-Ümem*, III, 614-618; Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 386-387; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, VII, 74-78.

²²² *Târîh-i Sistân*, s. 110-112; Sellâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü’l-Ümeviyye*, nşr. Dâru’l-Ma’rife, Lübnan, 2005, II, 39-40; Aycan, *Emevîler*, s. 51.

²²³ Ayrıca bkz. Bosworth, “Ubaydullah b. Abû Bakra and the "Army of Destruction" In Zâbülistân”, *Medieval History of Iran Afghanistan and Central Asia*, s. 277-278.

uğramaması uzak bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta onun Kâbil'in 18 fersah yakınlarına kadar ilerlediği ve ordusunun da Kâbil'in batısında kuşatıldığına dair bilgiler bulunmakta;²²⁴ bu bilgiler ışığında, Gazne'nin de Kâbil'in batısında olduğunu da dikkate aldığımızda, İbn Ebî Bekre'nin ordusunun Gazne üzerinden geçmiş ve hatta orada bir takım hadiselerin de cereyan etmiş olabileceği mümkün gözükmektedir.

Bundan sonra bölgeye Abdurrahman b. el-Eş'as vali olarak gelmiş ve Gazne havalisini ele geçirdikten sonra Kâbil'e doğru öncü birlikler sevk etmiştir. Ancak Haccac'a karşı Rutbil ile birleşti ise de hedefine ulaşamamış ve başı kesilerek Haccac'a yollanmıştır²²⁵. Bu rivayetlere göre bundan sonra Haccac yedi yıl bir diğer rivayete göre ise dokuz yıl savaşmamak üzere Rutbil ile anlaşmıştır.²²⁶ Abdurrahman Ruhhac'ta vefat etmiştir.²²⁷ Târîh-i Sistân yazarı ise Abdurrahman'ın Zâbü'l'de bulunan Rutbil'e sığındığını ve Haccac'ın heyetleri ile Zâbülistân'da görüşüldüğünü ve İbnü'l Eş'as'ın burada vefat ettiğini rivayet etmektedir.²²⁸ Belâzürî ise İbnü'l Eş'as'ın Sistân'dan Rutbil'in yanına geldiğini rivayet etmekle yetinip Rutbil'in nerede olduğuna dair her hangi bir bilgi vermemektedir.²²⁹ Abdurrahman'ın çok büyük bir orduyla üzerine geldiğini duyan Rutbil, daha önce yaşananlardan dolayı özür dileyerek haraç karşılığında, Abdurrahman ile barış yapmak istemiş; fakat o bunu kabul etmemiştir. Bu bağlamda İbnü'l-Eş'as'ın hangi yolları takip ettiği ve Gazne şehrine gelip gelmediği konusu açık olmamakla beraber kendisinden önceki valinin Ruhhac'ı aldığı ve hatta Kâbil'e kadar ilerlediği haberi klasik kaynaklarda

²²⁴ Kohzâd, Ahmed Ali, *Bâlâ Hisâr ve Pîş Âmedhâ-yî Târîh-i Ân*, nşr. Encimen-i Târîh-i Afganistan, Matba'-ı Devletî, Kâbil, 1339, I, 15.

²²⁵ İbnü'l-Eş'as'ın Haccac'a karşı başlattığı isyanı ve ikisi arasında vuku bulan ve Deyrülcemacim adı ile İslâm Târîh literatüründe yerini alan savaş hakkında detaylı bilgi için bkz. Ünlü, Nuri, "Deyrülcemacim", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 270; Yıldız, Hakkı Dursun, "İbnü'l-Eş'as Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, TDV, Yay. İstanbul, 2000, XXI, 32-33; Dalkılıç, Mehmet, "Emevîler Dönemi Muhalif hareketlerden Birisi: Abdurrahmân bin Muhammed b. el-Eş'as İsyânî", *Bilimname*, Kayseri, 2012/1, sayı: 22, s. 189-203.

²²⁶ Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 387; Târîh-i Sistân'a göre Haccac'ın elçisi olarak bölgeye gelen Ammâre b. Temîm el-Kaysî'nin Rutbil ile baş başa görüşerek, Abdurrahman ve arkadaşlarının kendilerine vermeleri karşılığında, onlardan ne haraç alınacağını ve nede savaşılmayacağını beyan ettiği ve Rutbil'in de bu teklifi kabul ettiği beyan edilmiştir. bkz. *Târîh-i Sistân*, s. 117.

²²⁷ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 177.

²²⁸ *Târîh-i Sistân*, s. 117.

²²⁹ Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, 387.

nakledilmektedir.²³⁰ Bu bilgilere göre Ubeydulah'ın, Ruhhac ve Kâbil yolu üzerinde bulunan Gazne bölgesine geldiği ve hatta kuşatmanın bu bölgelerde gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Bu noktada İbnü'l-Eş'as'ın ele geçirdiği bölgeler zikredilmeyip genel manada Rutbil'in beldeleri ifadesi kullanılmıştır.²³¹ Ancak Taberî'nin rivayetleri arasında Rutbil'in, Ubeydullah'ı çektiği tuzağa onu da çekmek istediği yönünde nakledilen bir haber; fakat Abdurrahman'ın bu hileden haberdar olduğundan aldığı yerlere koyduğu tecrübeli naib, asker ve amiller ile tehlike gelebilecek derbentleri tuttuğu bilgilerine vâkıf olmamıza imkân vermektedir.²³² Diğer taraftan bir kısım tarihçilerin verdiği bilgiler konuyu daha açık bir hale getirmektedir. Bunlara göre İbnü'l-Eş'as 82/701 yılının sonlarında Rutbil ile yaptığı savaşta çok sayıda düşmanını telef etmeyi ve ganimet elde etmeyi başararak Zemîn-i Daver, Büst, Zâbülistân, Kâbil ve Sind bölgelerine kadar onun hâkimiyetine girdiği görülmektedir.²³³ Olayların seyrine bakıldığında İbnü'l-Eş'as'ın, kış mevsiminden dolayı fetihlere ara verdiğini Haccâc'a mektupla bildirdiği ve Haccâc'ın da bu durumu onaylamayarak gönderdiği mektupla yeniden emir verdiği ifade edilmektedir. Burada bizim için önemli olan Haccâc'ın “ ... Müslüman kardeşlerinin helak edildiği yere var”²³⁴ cümlesidir. Burada kast edilen yer Ubeydullah'ın askerlerinin katledildiği yer midir? Eğer orası ise bu, Ruhhac-Kâbil arasında bulunan Gazne bölgesi olmalıdır.²³⁵ Daha önceki harekâtın başarısızlıkla sonuçlanmasından kaynaklanıyor olacak ki Emevî ordusu daha düzenli bir şekilde hareket etmiş ve alınan bölgelerin elde tutulabilmesi için bir dizi tedbirler

²³⁰ Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 386; Makdîsî, *el-Bed ve't-Târîh*, VI, 34.

²³¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, III, 617-618; İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (v. 597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'ül-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed ve Musafa A. Kadir A'tâ, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, XI, 212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III,483; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 343; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşî eş-Şâfiî (v. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şirî, nşr. Dâru'l-İlhâ, byy, 1988, IX, 40; Sellâbî, , *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 638.

²³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, III, 618;

²³³ *Târîh-i Sistân*, s. 113-114; İbn A'sem el-Küfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, XII, 78; Makdîsî, *el-Bed v't-Târîh*, XI, 35; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 356.

²³⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 334.

²³⁵ Kohzâd, *Bâlâ Hisâr ve Piş Âmedhâ-yî Târîh-i Ân*, I, 5-6.

alınarak²³⁶ bölgenin tamamen tasfiye amacının güdüldüğü ortadadır. Diğer yandan da İbnü'l-Eş'as'ın ordusunun bölgedeki başarılı politikası sayesinde ele geçirilen bölgeler arasında Ruhhac ve Kâbil'in de isminin zikredilmesi araştırma konumuz olan Gazne şehrinin de ele geçirilmîş olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Bir takım araştırmacılar taafından harekâtın başlangıç noktası olarak Büst şehri gösterilmektedir. Asıl hedefnin Kâbil'in ele geçirilmesi olan bu akınlar esnasında Büst ve Kâbil yolu üzerinde bulunan Gazne'nin ele geçirmiş olabileceği vurgulanmaktadır.²³⁷

Bundan sonra Haccac'ın emri ile bölgeye atanan valilerin yine onun tarafından azledildiğine şahit oluyoruz. Bunlardan birisi de el-Eşheb b. Bişr el-Kelbî'dir. Belâzürî sadece bu valinin ismini zikrederken; Halife b. Hayyât, Ya'kûbî ve Târîh-i Sistân yazarı Umâre'nin de Sistân valisi olarak görev yaptığını ve Rutbil'in onu tanımaması üzerine Haccâc tarafından azledildiğini aktarırlar.²³⁸

Ya'kûbî, Umâre'den sonra bölgeye atanan valileri şu şekilde sıralar: Abdurrahman b. Süleym el- Kinânî, Misma' b. Mâlik ve kardeşinin oğlu Muhammed b. Şeybân ve sonra da el-Eşheb b. Bişr.²³⁹ Târîh-i Sistân yazarına göre ise Umâre'den sonra Sistân'a atanan vali Mesme b. Şeybânî dir. O 86/705 yılında atanmış ve orada vefat etmiştir.²⁴⁰ Fakat bu valilerin Rutbil karşısında fazla etkili olamadıkları ve Dolayısıyla Gazne'nin, bu dönemlerde, tamamen Rutbil'in kontrolünde olduğu anlaşılmaktadır.

Ya'kûbî'nin rivayetine göre Haccâc Sistân'ı Horasan'a ilhak ederek Kuteybe b. Müslim'i genel valisi olarak atamıştır. Bu, Velîd b. Abdülmelik döneminde olmuştur.²⁴¹ Kuteybe, kardeşi Amr b. Müslim'i Sistân'a yollamıştır. Belâzürî'nin rivayetlerine bakıldığında Haccac'ın yaptığı anlaşma hükmünün geçerliliğini

²³⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Rd., Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay. İstanbul, 1987, II, 355; Apak, Adem, *İslâm Tarihi III*, Ensar Yay. 8. Baskı, İstanbul, 2013, s. 149.

²³⁷ Velî Arab, *Evsâ'-i Ferheng-i Şehr-i Gaznîn*, s. 28-29.

²³⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 295; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 108; , *Târîh-i Sistân*, s. 118.

²³⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 295; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s.108.

²⁴⁰ *Târîh-i Sistân*, s. 118-119.

²⁴¹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 295, 310; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 108

korunmuştur.²⁴² Daha sonra Kuteybe İbn Abdillâh b. Umeyr el-Leysî'yi oraya vekil bırakmıştır. Burada Gerdîzî'nin, Kâbil'in Kuteybe tarafından ele geçirildiğine dair aktardığı rivayetin diğer tarih kitaplarında zikredilmemesi, onun rivayetinin, haber-i vahit olduğunu göstermektedir.²⁴³ Fakat bundan sonra Rutbil ne Emevî halifelerine ve ne de Ebû Müslim'in valilerine vergi ödemiştir.²⁴⁴ Diğer tarihi rivayetlerden de anlaşıldığı üzere Kuteybe'nin Sîstân valiliğini elinde bulundurduğu dönemlerde (86-94/705-713) Zâbülistân bölgesine geçilememiştir. Yalnız Taberî'nin kaydına göre Zâbülistân'ın Rutbilu Uzmâ dediği bölgenin hâkimi ile sekiz yüz bin dirhem karşılığında barış antlaşması yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁴⁵ Emevîlerin son dönemleri ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde Sîstân bölgesine gönderilen valilerin Rutbil'in hâkim olduğu Zâbülistân bölgesiyle, burada çıkan haricî isyanları ve Kâbile taassubu sonucu çıkan iç savaşlar nedeniyle fazla ilgilenemediği görülmektedir. Sadece Hişâm b. Abdülmelik döneminde bölgeye vali olarak yollanan Esfah el-Kelbi'nin²⁴⁶ Rutbil ile sıcak temasından bahseden kaynaklar onun birçok askeri ile şehit edildiğine işaret etmekle birlikte savaşın yaşandığı bölgeler hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemişlerdir.²⁴⁷ Böylece Emevîler'in ilk dönemlerde haraç yoluyla kendilerine bağladığı Rutbil ve bölgesi; ne yazık ki Emevîlerin son dönemlerinde güçlenmiş ve haraç ödemekten vaz geçmiştir. Bu da Gazne'nin söz konusu dönemde İslâm şehri hüviyetine kavuşmasını geciktirmiştir.

2.3.1.3. Abbâsîler Döneminde Gazne

Hz. Abbâs'ın soyundan gelen ve 132-656/750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsîler döneminde Gazne şehri Emevîler'in son dönemlerinde olduğu gibi

²⁴² Sellâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, II, 43.

²⁴³ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 248.

²⁴⁴ Belâzürî, *Füthu'l-Büldân*, s. 387-389.

²⁴⁵ Taberî, *Târihü'l-Ümem*, IV, 11; *Târih-i Sîstân*, s. 119-121.

²⁴⁶ Halife b. Hayyât bu şahsın ismini Hâlid İbnü'l-Esfah el-Kindî, Belâzürî ve Ya'kûbî el-Esfah b. Abdullah el-Kelbî olarak verirken; *Târih-i Sîstân* Esfah b. Abdullah eş-Şeybânî olarak kaydetmektedir. Fakat İsmail Hakkı Atçeken ise Esfah el-Kindî ismini tercih etmiştir. Bkz. Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 359; Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Cabir, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Sühyel Zekkâr ve Riyâd ez-Ziriklî, nşr. Dâru'l-Fikir, birinci baskı, Beyrut, 1996, XIII, 50; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 111; *Târih-i Sîstân*, s. 126; Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2001, s. 163.

²⁴⁷ *Târih-i Sîstân*, s.126.

tam anlamıyla İslâmî bir hüviyete kavuşmamıştır. Nitekim kaynaklara bakıldığında Emevîler'in son dönemlerinde başlayan bölgedeki mezhebi ve kâbilevî isyanların Abbâsîlerin ilk döneminde de şiddetli bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Ebû Mansûr döneminde İslâm ordusu bir taraftan bu tür isyanlarla uğraşırken; diğer taraftan da Ruhhâc ve Büst bölgelerinde konuşlanan Zâbülistân bölgesi hâkimi Rutbil ile bir takım sıcak temaslara giriyorlardı.²⁴⁸ Bu bilgiler dikkate alındığında Rutbil'in bu esnada hâkimiyet bölgesini Büst'e kadar ilerlettiği ve günümüz Kandahar'ın eski ismi olan Ruhhâc bölgesinin ise onun karargâh şehirlerinden olduğu açıkça görülmektedir. Bu da Zâbülistân ve Gazne bölgelerinin söz konusu dönemde tamamen Rutbil'in yönetiminde olduğunu göstermektedir.

Mehdî döneminde ise Sîstân bölgesine Ma'n b. Zâide'nin gelmesi ile birlikte Rutbil'e ağır darbenin indirildiğine şahit olunmaktadır. Ma'n bölgeye gelince Rutbil'e Haccâc'la yapılan anlaşmaya göre her sene vermesi gereken vergiyi talep eden bir mektup yollamış; Rutbil de fiyatları artırmak suretiyle kendisine bir takım mal ve ziynet eşyası yollamış ve bunu az bulan Ma'n kardeşini onun üzerine Ruhhac'a yollamıştır. Rutbil'in yazı geçirmek için Zâbülistân'da bulunduğu bu esnada Ruhhâc'ın İslâm ordusunun eline geçtiği gibi Rutbil'in damadı olmak üzere çok sayıda esir ele geçirmiştir. Bundan sonra Ma'n'ın kışı Rutbil'in saldırılarından rahat geçirebilmek için Büst'e döndüğü nakledilmektedir.²⁴⁹ Burada konumuz açısından önemli olan husus Gazne'nin başkentliğini yaptığı Zâbülistân'ın, Rutbil'in yazlığı olması ve Ma'n'ın Ruhhâc'ı ele geçirdiği esnada Rutbil'in orada bulunuyor olmasıdır. Çünkü bu husus söz konusu dönemde Gazne'nin hâlâ bir İslâm şehri statüsüne girmemiş olduğunun açık kanıtı niteliğini taşımaktadır.

Hârûnu'r-Reşîd döneminde Sîstân bölgesine yapılan fetih hareketına bakıldığında, Sîstân valisi olan Osman b. Ammâre'nin²⁵⁰ Büst ve Ruhhac bölgesinde ordusu Türklerden müteşekkil olan Rutbil ile şiddetli muharebeler yaptığı ve

²⁴⁸ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 152; *Târîh-i Sîstân*, s. 142-143.

²⁴⁹ Belâzürî, *Fütüh'l-Büldân*, 138; *Târîh-i Sîstân*, s. 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 174

²⁵⁰ Gerdîzî'ye göre ise Hârûnu'r-Reşîd'in ilk Sîstân valisi Ca'fer b. Muhammed el-Eşe's'tir. 170/786 yılında oğlu Abbâs'ı Kâbil'e yollamış ve Şah-ı Behar'ı ele geçiren Abbâsî ordusu birçok ganimet elde etmiştir. Bkz. Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 193.

neticede Rutbil'in mağlup edildiği görülmektedir. Ayrıca Sadaka b. Osman'ın Büst'e yerleşmesi, Büst'ün tamamen Abbasî ordusunun eline geçtiğine delalet etmektedir.²⁵¹

Diğer taraftan Hârûn-ur-Reşîd'in Sîstân valisi olan Yezîd b. Cerîr'in öncü kuvvetlerinin Büst ve Ruhhâc'ı ele geçirdikten sonra Kâbil'i ele geçirip birçok ganimetle Sîsân'a döndüğü nakledilmektedir.²⁵² Zikredilen bu bilgilerden iki husus konumuz açısından önem arz etmektedir. Bunlardan ilki İslâm ordusunun Ruhhâc'tan Kâbil'e kadar ulaşması ve Kâbil'i ele geçirmesidir. Gazne de tam bu iki bölgenin arasında bulunmaktadır. Dolayısıyla İslâm ordusunun Gazne'ye uğramamış veya müstahkem kale ve surlara sahip olan Gazne'de de bir takım çatışmaya girilmemiş olması düşünülemez. Diğer önemli bir konu ise İslâm ordusunun, Kâbil'den geriye dönmesi Gazne dahil bu bölgelerin kendileri için güvenilir bir bölge olmadığını göstermesi açısından kayda değer bir olaydır. Bu da bölge lideri Rutbil'in nedenli güce sahip olduğu ile bölge halkının daha İslâm dinini tam anlamıyla kabullenmediğini göstermektedir. Dolayısıyla Abbâsîler'in ilk dönemlerinde Gazne'nin bir İslâm şehri statüsünü kazandığı söylenemez. Diğer taraftan Hârûn-ur-Reşîd döneminden sonra el-Müstaîn-Billah zamanına kadar Abbâsî halifelerinin Sîstân bölgesinde güçlenen Hâricîlerle mücadele etmelerinden dolayı Rutbil ile doğrudan herhangi bir temaslarının olmadığı görülmektedir.

el-Müstaîn-Billah döneminde ise Rutbil ile İslâm orduları arasında sıcak temasların sağlandığına şahit olunmaktadır. Bu temaslar el-Mütevekkil-Alallah döneminde öne çıkan²⁵³ ve gittikçe bölgede güçlenen Saffârî Emîrî Ya'kûb b. Leys'e el-Müstaîn-Billah tarafından Sîstân valiliğinin verilmesinden sonra sağlanmıştır. Saffârî Emîrî Ya'kûb b. Leys bölgede güçlenip Büst'ü ele geçirmesi bölgede bir taraftan Abbâsî gücüne hâle getirirken; diğer yandan da Rutbil için büyük bir tehdit oluşturur hale gelmişti. Bağdad'ın manevi gücünü de elde eden Ya'kûb büyük bir orduyla Büst'ü ele geçiren Salih b. Nazr üzerine yürümüş ve iki ordu arasında vukû bulan şiddetli savaşta Salih mağlup düşerek Rutbil'e sığınmıştır. Ruhhâc

²⁵¹ *Târîh-i Sîstân*, s. 152-153.

²⁵² *Târîh-i Sîstân*, s. 154.

²⁵³ *Târîh-i Sîstân*, s.193.

yakınlarında vuku bulan diğer bir savaşta ise Rutbil Hâricîlerin desteğine rağmen hezimete uğramış, hatta Rutbil'in öldürüldüğü bu savaşta onun tüm aile fertleri de esir alınarak Sîstân ve Büst'teki hapishanelere yollanmıştır.²⁵⁴ Bu galibiyetin hem ekonomik ve hem de siyasî bakımdan Saffârîlere çok büyük katkı sağladığı açıktır. Bizi ilgilendiren husus, bu zaferin Saffârîlerin Devleti'nin Rutbil'i saf dışı bırakarak onun bölgesine hakim olmuş olmasıdır. Yine Târîh-i Sîstân'da geçen bilgilere bakıldığında zaman Rutbil'in elinde bulunan Ruhhâc bölgesinin Rutbil'in halasının oğlu Sâlih b. Hacer'e verildiği gözükmektedir. Ancak onun daha sonra Kûhtîc kalesinde isyan bayrağını açtığı ve Ya'kûb'un üzerine gelmesi ile kendisini kaleden atarak intihar ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıc Ya'kûb'un kaleye komutan atadığı ve Büst ile Zemîn-ı Daver bölgelerine amillerini yolladığı zikredilmektedir.²⁵⁵ Yukarıda ismi geçen Kûhtîc kalesi Beyhakî tarihinin farklı baskılarında Kûhtîz ve Kûhşîr olarak geçmektedir. Bu kale Gazne kalelerinden bir kale olup Büst yolu üzerinde bulunmakta ve Muhammed b. Mahmûd'un zindana atıldığı kale olduğu üzerinde durulmaktadır.²⁵⁶

Yukarıdaki bilgiler dikkate alındığında Gazne'nin Saffârîler'in eline geçtiği görülmektedir. Ancak Gazne bölgesinin Saffârîleri meşgul etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Büst'te tutuklu bulunan Rutbil'in oğlu hapisten kaçarak etrafına topladığı askerlerle Zâbülistân bölgesinde isyan hazırlığına başlamış ve Gazne kalelerinden Nay kalesini de karargâh olarak kullanmıştır.²⁵⁷ Ağır kış şartlarının da kendisine zaman kazandırdığı ifade edilen Rutbil'in Ruhhâc, Zemin-i Dâver, Pencvâyî, Teginâbâd, Gazne ve Kâbil'e kadar olan bölgenin hâkimiyetini ele geçirdiğine ve Gazne'yi de karargâh olarak kullandığına vurgu yapılmaktadır.²⁵⁸ Bundan (256/870) sonra Gazne'nin Saffârîlerin eline geçtiği anlaşılmaktadır. Çünkü Saffârî valisi ve amilleri orada bulunmakta ve Ebû Ali Muhammed b. Ali'nin ismi

²⁵⁴ *Tâih-i Sîstân*, s. 205-206.

²⁵⁵ *Tâih-i Sîstân*, s. 206-208.

²⁵⁶ *Beyhakî, Târîh-i Beyhakî*, s. 57.

²⁵⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 215-216.

²⁵⁸ *Ensârî, Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 50.

Gazne’de hutbelerde okunmaktaydı.²⁵⁹ Bu da Gazne’nin (Saffârîler’in son dönemlerinde) İslâm şehri statüsüne kavuştuğunun bir delili olarak kabul edilmelidir.

3. GAZNE’NİN İSİMLERİ

Gazne şehrinin gerek İslâm öncesi ve gerekse İslâm sonrası bir takım muhtelif isimlerle anıldığına şahit olmaktayız. Şehrin İslâm öncesi dönemlerle ilgili bilgilerin kısıtlı olması; şehrin İslâm öncesi isimleri hakkında da detaylı bilgiye sahip olmamıza engel teşkil etmektedir. Ancak, Budistlerin kutsal kitabı olan Avesta, Çinli seyyahların sefernameleri ile Batlamyus’un ünlü coğrafya eserinde, şehrin İslâm öncesi genel durumu, isim ve anlamları ile alakalı bazı bilgileri bulmak mümkündür. Ancak, özellikle iklim ve coğrafi benzerliklerden yola çıkılarak bahse konu isimlerden, Gazne şehri olduğu konusunda, kesin bilgilerin bulunmamasından dolayı bir neticeye ulaşmak zor gözükmemektedir.

3.1. Gazne’nin İslâm Öncesi İsimleri

Gazne şehrinin İslâm öncesi isminin Avesta’da, Batlamyus’un coğrafya eserinde ve Çin kaynaklarında geçtiğine vurgu yapılmaktadır.²⁶⁰ Söz konusu bu isimlerin İslâm tarihi, coğrafya ve sözlüklerinde geçmediğinin altı çizilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan Gazne isimleriyle ilgili makale yazan Fransız müsteşrik E. Benveniste ve Bosworth’un söz konusu makalelerinde, Avesta’daki Gazne’yle ilişkilendirilmeye çalışılan isimlere, hiç yer vermedikleri görülmektedir. Bu da bu konunun sorgulanması açısından önemli bir meseledir. Gazne isminin İslâm öncesi dönemi ile alakalı özellikle önce miladi II. yüzyıllarda Batlamyus tarafından Gazâka, ikinci olarak da miladi XII. yüzyılda Çinli Seyyâh H. Tsang tarafından Ho-si-na şeklinde geçtiğine vurgu yapılmaktadır.

Gazne’nin kaynaklarda rastladığımız İslâm öncesi isimleri şunlardır:

²⁵⁹ *Târîh-i Sîstân*, s. 209.

²⁶⁰ Kohzâd, Ahmed Ali, “Âbidât ve Mezârât-ı Gazni” *Salnâme-i Kâbil*, s. 162; Bosworth, C. Edmund, *Historic City of the Islamic World*, Brill Yay. Leiden, 2007, s. 146.

Ûrve(اوروه): Avesta’da zikri geçen 16 şehrin beşinin Zâbülistân bölgesi ile alakası olduğuna işret edilmektedir. Bunlardan birisi de Gazne’nin ismi olduğu söylenen Ûrve’dir. Ahvara Mazda şöyle dedi: “*Bölgelerden sekizincisini yarattım ki geniş meralı ve bol yeşili olan Ûrve’dir.*”²⁶¹ Gazne şehriyle ilgili araştırma yapan bazı araştırmacılar tarafından, Avesta’da zikri geçen Ûrve ikliminin, İslâmî kaynaklarda zikri geçen güney Zâbülistân ve Gazne ile uyduğu savunulmaktadır²⁶². Ancak Avesta’da zikri geçen 16 bölgenin İran’ın doğusunda yer aldığını söyleyen Daramesteter, Ûrve’nin Fırat kenarında olabileceği görüşünü savunurken; Edward G. Browne (v. 1926) ise Ûrve’yi Tûs bölgesi olarak tarif etmiştir.²⁶³ Diğer taraftan, Allame Habibî de Ûrve’den maksadın, Paktia²⁶⁴ ve Süleyman Dağı olduğunu ve Martin Haug (v. 1876) da Kâbil olduğunu aktarmaktadır.²⁶⁵ Aynı şekilde Kohzâd’ın da konuyla ilgili araştırmalarına bakıldığında Ûrve’den kastın farklı bir yer olduğu konusunda görüş bildirdiği görülmektedir.²⁶⁶ Anlaşıldığı üzere bu ismin tam olarak Gazne olup olmadığı net değildir. İleriki sayfalarda da görüleceği gibi Avesta’da geçen bir takım isimleri Gazne ile ilişkilendirmek isteyenler olmuşsa da, bu konuda tam bir ittifakın sağlanamadığına şahit olmaktadır.

Kahre (كخره): Avesta’da Gazne (Kahra/كخره- Çahır/چخر) adı ile on üçüncü kutsal bölge olarak zikredilmektedir²⁶⁷. Bu isim Zerdüşterin kutsal kitabı kabul edilen Avesta’da 13. Bölgeye verilen isim olarak geçmektedir. Söz konusu bu ismin Gazne’nin eski isimlerinden biri olduğu iddiası,²⁶⁸ konumuz açısından önem arz ettiğinden, söz konusu isimle ilgili zikredilen malumata ve farklı görüşlere temas etmeden geçmeyi uygun bulmadık.

²⁶¹ *Vindâd*, I. Fasıl, 11. Bend.

²⁶² Geyânî, “Sîmâi-yi Gaznî der Manzûmahâi-yi Târîh-i Âriana”, *Gaznî Bister-i Temeddun-i Şark-ı İslâmî*, I, 100-112.

²⁶³ Browne, Edward G., *A Literary History of Persia: from the Earliest Times until Firdawsî*, çev. Ali Paşa Salih, I, 41,57.

²⁶⁴ Paktia/پکتیا: Gazne’nin güney doğusunda yer alan Afganistan’ın illerinden biridir. 1341/1962 yılında il ola Paktia hakkında geniş bilgi için bkz. Ârız, Coğrafyâ-yi Vilayet-i Afganistan, s. 96-100.

²⁶⁵ Habibî, *Târîh-i Muhtasar-ı Afganistan*, s. 25; Martin Haug’dan aktaran Geyânî, “Sîmâi-yi Gaznî der Manzûmahâi-yi Târîh-i Âriana”, *Gaznî Bister-i Temeddun-i Şark-ı İslâmî*, I, 100-101.

²⁶⁶ Kohzâd, *Târîh-i Afganistan*, I, 279.

²⁶⁷ Avesta, Vandidad, çev. İbrahim Pür Dâvûd, s.11

²⁶⁸ Kohzad, “*Âbidâti Mezârât-ı Gaznî*”, s. 126.

Söz konusu isimle ilgili yapılan araştırmalara bakıldığı zaman, ilk farklılığın, kelimenin yazılış şekliyle alakalı olduğu göze çarpmaktadır. Kelime Avesta'da Çahir-چخر olarak geçerken; kimi araştırmacılar tarafından ise Kahre-كخره olarak kaydedilmekte²⁶⁹ ve Gazne'nin en eski isimlerinden olduğu vurgulanmaktadır.²⁷⁰ Geyânî ise söz konusu kelimeyi Avesta'da geçtiği şekliyle vererek Gazne'nin kuzeyinde yer alan Garcistân bölgesinin en eski isimi olduğuna işaret ederek bu ismin Gazne ile ilgili olmadığına işaret etmiştir.²⁷¹

Mezkûr ismin günümüz Levger ilinin sınırları içerinde bulunduğu aktarılan Çarh-ı Levger'in eski ismi olduğu nakledilmekte ve Gazne'nin en eski tarihlerden bu yana mevcudiyetini göstermesi bakımından önemli olduğu vurgulanmaktadır.²⁷² Mecûsîliğin uygulama, örf ve adetlerine baktığımız zaman özellikle ölülerini yakması konusu -ki bu iş mabetlerde yapılıyordu- bu bölgenin su ve oduna yakın bir bölgede olması gerektiğine değinilmektedir.²⁷³

Ancak zikri geçen bu bölgenin şu an Gazne sınırlarından alınıp, Afganistan'ın bir başka ili olan Levger sınırlarına dahil edilmesi, günümüz araştırmacılarınca ihtilafly bir konu olmuştur. Konu ile ilgili olarak Ali Muhammad Kohzâd Kahre'yi günümüz Gazne sınırları içerisinde olan Kakrak bölgesiyle bir tutarken,²⁷⁴ Celâlî ise Çağatayca olan Kakrak ile Gazne'nin ilişkilendirilmesinin zor olduğunu, çünkü Kakrak bölgesinin bir dereden ibaret olup kalabalık nüfusun barınma ihtiyacını karşılamaktan aciz olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁵

²⁶⁹ Kohzâd, *Târîh-i Afganistan*, I, 281.

²⁷⁰ Pürfeyîz, Asadullah, *Afganistan der Asr-ı Sultan Mahmûd-ı Gaznevî*, İntişârât-ı Kütüb-ı Beyhakî, Kâbil, 1390, s. 21.

²⁷¹ Geyânî, "Sîmâi-yi Gaznî der Manzûmahâi-yi Târîh-i Âriana", *Bister-i Temeddun-i şark-ı İslâmî*, I, 106.

²⁷² Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 31.

²⁷³ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 31-32.

²⁷⁴ Kohzad, *Târîh-i Afghanistan*, I, 28

²⁷⁵ Celâlî, Gulâm Ceylânî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 21; Hisâriyân, *Edebiyâtî Farsî Darî der Devre-yi Gazneviyân*, s.72.

Gazâka (گَزَاكَة): Gazne şehrinin isimlerinden bir diğeri de m.s. II. asırda Batlamyus tarafından zikredildiği öne sürülen Gazâka'dır.²⁷⁶ Bu kelimeyi terminoloji açısından ele alan ve bir takım zorlama tahminlerle de olsa, Soğd dilinde hazine anlamına gelen Ganzak kelimesi ile ilişkilendirenler olmuştur.²⁷⁷ Emile Benveniste (v. 1976), "Gazne Şehrinin Adı" ismiyle kaleme aldığı makalesinde kelimenin kökeni ile ilgili şu tespitleri yapmaktadır: "*Ganzaka ismi, Atropatene bölgesinde İran'a sınır olan, küçük lehçe ve ağız farklılığını saymazsak, Ganjak şehrine benzemektedir.*" Bu faraziyelerinin Soğd dilinde hazine anlamına gelen Ganzak kelimesinin keşfi ile netlik kazandığını savunmaktadır. Ona göre bu kelimenin kökeni Soğd, Parti ve Mani metinlerine dayanmaktadır. Şöyle ki Partça olan Ganz Soğdça olan Gezn'e dönüşerek Gaznak şeklini almıştır.²⁷⁸ E. Benveste konuyla ilgili şunları söylemektedir.

"Şehrin çok eski devirlerde başkentlik konumunda olması, bizi antik bir kent olan "Gazâka" ismiyle Gazne isminin uyuşabileceği düşüncesine itti. Bu ismin, çok az lehçe ve telaffuz farklılığı ile İran'a sınır olan Atropatena'nın şehri, hazine anlamına gelen, Gence ile türev olması muhtemeldir. Bu faraziye epey bir müddet tahkiki imkansız olarak kalmışsa da Doğu İran'da n-z (n-j) terkininin z-n ye dönüşmüş olabileceği kabul görüyordu. Bu konu şimdiye dek karışık ve örtülü kalmıştı. Ama son zamanlarda, kimileri tarafından, Orta İran lehçeleri (Soğd ve Part) ile ilgili yapılan araştırmalarda, şehirle ilgili değil de hazine kelimesinin Soğdca Vimalakirtinirde Casutura metninde Gaznak şeklinde olduğuyla ilgili birçok delil mevcuttur ki hazine anlamına gelmektedir. Diğer taraftan yeni ortaya çıkarılan Mani ayinlerini anlatan Partça bir metinde hazine anlamına gelen Gzn/Gazn kelimesi görülmektedir. Şimdi (yukarıdakilerden) anlaşıldığına göre Ganz-گنز kelimesi Partça olan Gezn'e ve Soğdca olan Gazn'a (Gezn'e) dönüşmüştür. Gaznak

²⁷⁶ Benveniste, Emile, "Nâmi Şehr-i Gazna", çev. Ali Ahmed Naimî, *Ariana*, Kâbil, tsz., Sayı: 24, s. 11-13; Muhaddise, Payende vd., "Ehmiyet- Tâîrhî ve Sahtârî İktisâdî-yi Şehr-i Gazneyin der Partevu Hayatı Siyâsî-yi Asr-ı Gazeviyân", *Fasıl-nâme-yi İlmî-Pûjûheşî Târîh-i Ferheng ve Temeddun-i İslâmî*, Yıl: 5, Son Bahar 1393/2014, Sayı: 16, 132-133; Bosworth, *Historic City of the Islamic World*, s. 146; Alexander, Cunningham, *The Ancient Geography of India*, Trübner Yay. Londra, 1871, s. 42.

²⁷⁷ Sarvar, Humâyûn, *Hakim Senâî-yi Gaznevî ve Cihân Bînî Üv*, nşr. Afganistan Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil 2010, s. 5.

²⁷⁸ Geniş bilgi için bkz: Benveniste, "Nâmi Şehr-i Ghazni" *Ariana*, s. 10-13.

kelimesi, beklendiği gibi, ilk harfinin mahreç bakımından boğazdan çıkarılan harf olması Dolayısıyla şekil bakımından Soğdca kelimesine daha çok benzerliği mevcuttur. Bu benzerlik Soğdca olan “Gava” kelimesinin “Kay/Gay-قى” olarak muarrebleştirildiğinde görülen benzerlikle aynı değil midir? Gazne'nin şöhreti, Gazne (Gence) kelimesinin bazı Arap Tarihçilerinin arasında yaygınlık kazanmasına ve böylece onu Atropatena'da merkezi bir şehir olan Gaznaka ile ilgili de kullanmalarına sebep olmuştur”.²⁷⁹.

Ancak bu konuda bazı araştırmacıların da vurguladıkları gibi aydınlatıcı bilgi ve rivayetler bulunmamaktadır.²⁸⁰ Gazneli tarihi uzmanı Bosworth Gazne kelimesinin kökeni ile ilgili hemen hemen Fransız araştırmacı E. Benveniste ile aynı görüşleri paylaşarak Gaznî kelimesi kökenin Gaznik ve Gazneyn olduğuna vurgu yaparak bazı İslâm Coğrafyacılarının da Gazneyn şeklini tercih ettiklerine işaret etmiştir.²⁸¹

Diğer taraftan Gazne isminin kökenini, bazı tarihi acı olaylardan yola çıkarak halk arasında yaygın olan “Oğuzlar’ın şehri yakıp yağmalarının acı neticesi olarak (غز-نى/Guz-Nî) yani “Oğuzlar olmasın” manasına gelen bileşik isimden türediği ifade edilmiştir.²⁸² Ancak, Gazne şehrinin Oğuzlar tarafından istilası Gazneliler’in son dönemlerinde yani 559/1163-4 yıllarında gerçekleşmiştir.²⁸³ Dolayısıyla yukarıda zikri geçen terkinin Gazne ile her hangi bir irtibatı yoktur. Halk arasında yaygın olan diğer bir inanişaya göre Gazne, گز+نى Gez+Ney’den türemiştir. Bu anlayışın bölgenin ormanlıklarında biten Gez adındaki ağaç ile Ney adıyla bilinen ottan esinlenilerek zamanla Gazne’ye dönüştüğü inancı yaygınlık kazanmıştır. Diğer

²⁷⁹ Benveniste, “Nâm-ı Şehr-i Gazna”, *Ariana*, s. 12-13.

²⁸⁰ Dames, Longworth, “Gazne”, *IA*, C. IV, İstanbul, 1964, s. 741; Na’imî, Ali Ahmed, “Âbidât ve Mezârât-ı Gaznî”, *Sâlnâme-i Kâbil*, tsz., s. 162.

²⁸¹ Bosworth, *Historic City of the Islamic World*, s. 146.

²⁸² Sarvarî, Abdulahad Sitâk, *Kala't-i Gazneyîn*, 3. Baskı, nşr. Afganistan Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil, 2011, s. 96.

²⁸³ Geniş bilgi için bkz. Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyani*, Kitabevi Yay. İstanbul 2007, s. 101-120.

tarafından günümüzde Afganistan'ın resmi dillerinden biri olan Peştü dilinde de Gazne (گزنه-Gezuni) şeklinde telaffuz edildiğine işaret edilmiştir.²⁸⁴

Hosina (هوسينا): Söz konusu bölgenin İslâm öncesi dönemleri ile ilgili muteber kaynak sayılan ve 24/645 yıllarında, Hindistan'dan Çin'e döndüğü sırada, bizzat Gazne'yi ziyaret eden Hsüan-Tsang kaleme aldığı *Si-Yu-Ki* adlı sefernamesinde Gazne şehrinin ismini "Ho-sin-na" şeklinde zikretmekte ve aynı zamanda Zâbülistân eyaletinin başkenti olarak belirtmektedir.²⁸⁵ Eserin mütercimi, Ho-si-na ile Gazne kelimesinin ilişkilendirilmesinin ilk defa M. V. De St. Martin tarafından yapıldığını belirtmiştir.²⁸⁶ Diğer taraftan Hosina kelimesinin farklı şekillerde yazıldığına şahit olunmaktadır. Bunlardan Bosworth, söz konusu kelimeyi "Ho(k)-si(k)-na" şeklinde yazarak "Ghaznik" olarak tercüme etmiştir.²⁸⁷ Kimileri tarafından kelime Hok-sit-na şeklinde yazılırken,²⁸⁸ kimileri de bu kelimeyi Ho-si-na = Go-si-na = Geniya = Gazne şeklinde anlamlandırmışlardır.²⁸⁹

3.2. Gazne'nin İslâmî Dönem Kaynaklarında Teleffuz Şekilleri

Gazne şehrinin, İslâmî dönemde veya Müslüman müellifler tarafından kaleme alınan eserlerde genel olarak "Gazne, Gazneyn/Gaznîn, Gaznî ve Gaznev" şekillerinde yazıldığına rastlanılmaktadır. Aşağıda da üzerinde detaylı bir şekilde durulacağı üzere, Gazne ismi, ilk olarak, 4/10. yüzyılda yazılan eserlerde görülmektedir. Ancak yukarıda zikredilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi Gazne'nin, İslâmî dönem öncesi bulunduğu başkentlik konumuna vurgu yapılmaktadır. Bu durum mukaddem tarih kaynaklarında geçmese bile Gazne'nin mevcudiyetinin çok eskilere dayandığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

²⁸⁴ Sarvarî, *Kala't-i Gazneyîn*, s. 96; Hısârîyân, *Edebiyât-ı Faarsi Dari der Devre-yi Gazneviyân*, s. 71.

²⁸⁵ Hsüan-Tsang, *Si-Yu-Ki*, çev. Samuel Beal, Trübner Yay. London, 1884, c. II, s. 283.

²⁸⁶ Hsüan-Tsang, *Si-Yu-Ki*, II, 283. 2. Difnot; Raverty, Henry George Major, *Ghazin nt Its Environs*, s. 15.

²⁸⁷ Bosworth, *Historic City of the Islamic World*, s. 146.

²⁸⁸ Marqurat, Josef, *İrân Şehr der Coğrafya-yi Batlamyus*, çev. Maryam Mîr Ahmadi, nşr. İntişârât-ı Tûhûr, Tahran, 1383, s. 188.

²⁸⁹ Hısârîân, *Edebiyât-ı Farsî der Devre-yi Gazneviyân*, s. 72.

Gazne şehrinin ismi İslâmî kaynaklarda ise genellikle Gazne, Gazneyn ve Gaznî biçiminde geçmekle beraber; az da olsa Gaznu(غزنو), Gazniçi (غزنيچي) şekillerine de rastlamak mümkündür. Diğer taraftan özellikle divan kitaplarında, saygı anlamında, Hazret kelimesinin Gazneyn kelimesinin önüne getirildiğine ve bazen de Hazret kelimesinin tek başına Gazne anlamında kullanıldığına şahit olmaktadır. Anlam itibarı ile şehirlerin en güzel ve en temiz anlamına gelen²⁹⁰ Gazne şehrinin Gazne, Gazneyn ve Gaznî biçimlerinin İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından tümünün veya ikisinin ya da birinin tercih edildiğine şahit olmaktadır.

Gazne'nin kaynaklarda rastladığımız İslâmî döneme ait isimleri şunlardır:

Gazne (غزنه): İslâm coğrafyacı, tarihçi ve diğer alanlarda eser yazan müelliflerin kaynaklarına bakıldığı zaman Gazne kelimesini ilk kullanan müellifin, 340/951-2 yılında öldüğü söylenen,²⁹¹ İstahrî olduğuna rastlanılmaktadır. O eserinde Gazne kelimesine çokça yer vermiş ve (غزنة) şeklini tercih etmiştir.²⁹² Gazne kelimesini kullanan diğer bir müellif Büst'lü İbn Hibbân'dır. (v. 354/965)²⁹³ İbn Hibbân Gazne şehriyle ilgili verdiği bilgileri oldukça orjinaldir. Özellikle İslâmî kaynaklarda Gazne kelimesini kullanan ilk tabakatçı olan İbn Hibbân, Haccâc'ın Irak genel valisi olduğu dönemlerde Sistân'a cihat için gelen gazi Ebû's-Sabaha'nın Büst'ten Gazne'ye geçtiğini ve oradan da Kâbil'e gelip orada şehit olduğunu aktarmaktadır.²⁹⁴ el-Bed ve't-Târîh yazarı Makdisî de (355/966) Gazne kelimesini nakleden ilk İslâm tarihçisidir.²⁹⁵ Mu'cem kitaplarına bakıldığı zaman bu alanda Gazne kelimesini “غزنة – Gazne” şeklinde ilk kullananın *Tehzîbü'l-Luga* müellifi

²⁹⁰ Fîrûzâbâdi, *el-Kâmsûs 'l-Muhît*, s. 1220; Zebidî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseynî (v. 1205/1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmû'atu mine'l-Muhakkikîn, nşr. Dâru'l-Hidâye, yyy., tsz., XXXV, 475.

²⁹¹ Geniş bilgi için Bkz. Tolmacheva, Marina A. “İstahrî”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 2001, XXIII, 203-205.

²⁹² Bkz. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 251-253.

²⁹³ İbn Hibbân ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Sönmez, Mehmet Ali, “İbn Hibbân”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1999, XX, 63-64.

²⁹⁴ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (v. 345/956), *Meşâhiru Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmü Fukahai'l-Aktâr*, thk. Merzûk Ali İbrahim, nşr. Dâru'l-Vefâ, Mansura, 1991, s. 145.

²⁹⁵ Makdisî, *el-Bed ve't-Târîh*, IV, 78.

olduğuna şahit olunmaktadır. O Gazne'yi acem beldelerinden biri olarak saymaktadır.²⁹⁶ Burada vurgulanması gereken önemli hususun, Gazne kelimesinin ilk kez hangi tarihte ve hangi şekillerde kullanılmış olduğunun tespit edilmesi çabasındır. Çünkü 4/10. yüzyıldan sonra kaleme alınan kaynaklarda Gazne, Gazneyn ve Gaznî şekillerine sıkça rastlanılmaktadır.

Mezkûr âlimlerin yanı sıra İstahrî, İbn Havkal, Mühellebî, Birûnî, Ebü'l-Fidâ ve ez-Zührî gibi meşhur İslâm coğrafyacılarının eserlerinde de Gazne kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.²⁹⁷

Gazne kelimesinin Gazneli dönemi tarihçi ve şairleri tarafından da kullanıldığına şahit olunmaktadır. Örneğin Utbî “*Ebû İshâk ve Alp Tegin'i Gazne'ye yolladılar..., Ebû İshâk Gazne'ye geldikten bir müddet sonra vefat etti...*”²⁹⁸ derken Gazne kelimesini kullanmıştır. Burada altı çizilmesi gereken bir konu da Büst'lü Makdisî ve İbn Hibbân ile Herat'lı Ezherî'nin Orta Çağın erken dönemlerinde Gazne biçimiyle şehir hakkında bilgi vermeleridir. Ayrıca bunlar Gazne'ye en yakın bölgelerde doğup büyüyen şahıslar olması dolayısıyla o dönemde Gazne isminin daha yaygın bir şekilde kullanıldığına işaret edilmesi bakımından önemlidir.

Gazneyn/Gaznîn (غزنین): Gazneyn veya Gaznîn kelimesinin de Gazne ile müteradif bir isim olarak kullanıldığına şahit olunmaktadır. Ayrıca, bu kelimenin ulema nezdinde makul görüldüğüne vurgu yapılması bu ismin Gazne şehrinin doğru ismi olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.²⁹⁹ Kronoloji bakımından Gazneyn/Gaznîn kelimesine ilk olarak Hudûdü'l-Alem'de rastlanmaktadır. Yine Makdisî'nin de sıkça Gazneyn kelimesini kullandığı görülmektedir.³⁰⁰ Diğer taraftan *Târîh-i Sisân* yazarı ve Gazneli Dönemi tarihçilerinin ve şairlerinin konuyla aktardığı

²⁹⁶ Ezherî, *Tezhîbü'l-Luga*, VIII, 78.

²⁹⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 239; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 450; Muhallebî, Hasan b. Ahmed el-Azizî (v. 380/971), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, der., Tîsir Halef, yev, yyy, trasz, s. 134; Birûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed (v 440/1048), *Tahkîku Ma'l-Hind*, nşr. Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403/1983, s. 146, 242, 525. Amlf., *el-Cemâir fi'-Cevâhir*, thk. Yusuf Hâdî, nşr. İtişârât-ı İmî ve Ferhangî, Tahra, 1374/1995, s. 124, 278; Zührî, *Kitâbü'l-Coğrafya*, s. 50.

²⁹⁸ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 20.

²⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, IV, 202.

³⁰⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 83, 125; *Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 48, 295.

bilgilere bakıldığı zaman ağırlıklı olarak Gaznîn şeklini tercih ettikleri görülmektedir. Örneğin Gerdizî “ *Alp Tegin Garcistan tarafına gitti ve oradan da Gaznîn'e döndü...,Gaznîn tarafına gitti..., Gaznîn'den Multan'a azm-i sefer eyledi...*”³⁰¹ cümlelerinde Gaznîn'i kullanmaktadır. Ayrıca Gerdizî ile Beyhakî'nin Gaznîn kelimesini, diğer müteradif kelimelere nazaran daha çok kullandıkları vurgulanmaktadır.³⁰² Utbî'nin Gaznîn/Gazneyn kelimesini, Gazne kelimesine göre daha az kullandığı görülürken; Gazne Saray şairlerinin şiirlerinde ise Gaznîn kelimesinin sıkça kullanıldığına şahit olunmaktadır. Örneğin Ferrûhî Sîstânî'nin “ *Yüzünüzle Gazneyn/Gaznîn'i güzelleştirmek için ne zaman azm-i sefer eyleyeceksiniz*”, Firdevsî'nin “ *Büst, Gaznîn ve Kâbilistân'ın da içinde bulunduğu Zâbülistan onundur*”, Senâî-yi Gaznevî'nin “ *Gaznîn toprakları feleğin de fevkindedir (çünkü) desen ve yapı açısından Arş'la Gaznîn eşittir..., Gaznîn'i görmediysen Bihîst-i Berrîn'i tanımazsın*”³⁰³ şiirlerinde böyle geçmektedir.

Ancak söz konusu kelimenin söyleniş tarzı ile ilgili, tesniye şeklinde (Gazneyn) mi yoksa Gaznîn şeklinde mi olacağı hususunda, bir takım görüşler öne sürülmüştür. İngiliz müsteşrik G. Strange (v. 1933) hilafetin doğu bölgeleri hakkında yazdığı eserinde Makdisî'nin, Gazne'yi tesniye sigası ile Gazneyn şekli ile yazdığına fakat bununla neyin kast edilmek istendiğinin belirtilmediğine işaret etmektedir.³⁰⁴ Burhânü'l-Kâti' yazarı Muhammed Hüseyin b. Halef Tebrizî (v. 1062/1662) Gazne kelimesinin, Gazneyn ve kısaltmasının da Gazney (غَزْنَى) şeklinde olduğunu belirterek tesniye kipi ile yazmıştır.³⁰⁵ Gazneyn kelimesinin, Gazneliler döneminin tanınmış şairlerinin divanında geçen şiirlere baktığımız zaman, şairlerin kafiye ve vezin bağlamında konuyu ele alarak Gaznîyîn şeklini tercih ettiklerini görmekteyiz. Örneğin Senâî Gazne ulemalarından birini medh ederken şöyle demektedir: “ *ez kemâlet füzûdeyi dîn râ = şâdi cân-ı ehli Gaznîyîn râ..*” Kemalinden dinî ve Gazne

³⁰¹ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 356, 382, 388.

³⁰² Hayderî, *Fereng ve Temeddün-i İslâmî-yi Gaznîn/Gazneyn der Ahd-ı Gazneviyân*, s. 20.

³⁰³ Senâî, Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî (v. 525/1131 [?]), *Hadikatu'l-Hakîka ve Şeriatu't-Tarîka*, nşr. Ali Muhammed Sabırî vd. yey., yyy., tsz., s. 434.

³⁰⁴ Strange, Guy le (v. 1993), *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, çev. Beşir Fransis. Müessesetü'r-Risâle Yay. Beyrut 1985, s. 387.

³⁰⁵ Burhân, *Burhânü'l-Kâti* III, 1411.

ehlinin mutluluğunu yükselttin.)³⁰⁶ Senâî diğer bir şiirinde ise “ *Belh'ten Gaznîn tarafın yol al (çünkü) o kendisi İllîn için sana yol gösterir*” şeklinde Gaznîn ve İllîn kelimelerini kafiye olarak kullanmıştır.³⁰⁷ Bu şiirlerden anlaşılacağı üzere Gaznîn şeklinin daha doğru olduğu açıktır. Diğer taraftan kimi araştırmacıların da Gaznîn şeklinin daha uygun olduğu konusunda görüş beyan ettikleri görülmektedir.³⁰⁸ Nitekim Muhtâr Gaznevî de şiirlerinde Gaznîn kelimesini çokça kullanmıştır. Onun, Behram Şah'ı methettiği bir şiirinin mısralarında “ *Henüz savaşının tozlarını rüzgar Gaznîn'den götürmezken- Peşaver'de de, rüzgar gibi sürülerin içersine daldın, Artık atının tozları Gaznîn duvarlarına sinmiştir-Kıyamete kadar onun topraklarını sedd-i İskender sayabilirsin*” Gaznîn şeklini kullandığı görülmektedir.³⁰⁹

Gaznî (غزنى): Gaznî kelimesi bugün Afganistan'da Gazne'nin resmi ismi olarak kullanılırken; Türkçe ve Arapça literatürlerde ise Gazne kelimesine rastlanmaktadır. Ama bu durum kelimenin yeni türedildiği anlamına gelmemeli zira bu kelimeyi Gazneli tarihçisi Beyhakî'nin ve Gazneli şairlerinin kendi eserlerinde çokça kullandıklarına şahit olunurken;³¹⁰ ayrıca eski kaynaklarda da geçtiği görülmektedir. Nitekim Gaznî kelimesini ilk olarak Hudûdü'l-Âlem'de kullanılmıştır.³¹¹ Fakat bu kelimenin kullanımına, Hudûdü'l-Âlem dışındaki, eski coğrafi ve tarihi kaynaklarda pek rastlanılmamaktadır.

Tebrîzî'nin Gaznîn/Ganeyn'in kısaltması şeklinde açıkladığı Gaznî kelimesine³¹² Gazne şairlerinin şiirlerinde de rastlanılmaktadır. Nitekim Senâî Gaznî kelimesini kullanan saray şairleri arasında yer almaktadır. O Behrâm Şâh'ın saltanatıyla ilgili yazdığı şiirinin mısralarında Gaznî kelimesine “ *Şah'ın Hümay kuşu ortaya çıkar çıkmaz-Gaznî'nin baykuşları Çin ve Rum'a uçtular*” şeklinde yer

³⁰⁶ Senâî, *Hadîkatu'l-Hakîka*, s. 336.

³⁰⁷ Senâî, *Divân*, s. 173.

³⁰⁸ Sarvar, *Hakîm Senâî ve Cihân Bîni-i Üv*, s. 6.

³⁰⁹ Mühtârî, Ebû Ömer Sirâcüddîn Osmân b. Ömer Muhtârî-yi Gaznevî (v. 513/1119'dan sonra), *Divân-i Hekîm Mühtârî-i Gaznevî*, haz., Rüknuddîn H. Ferruh, Müessessî Matbûâ'tî Ali Akber, yyy., 1336/1957, s. 60-61.

³¹⁰ Hayderî, *Ferheng ve Temeddûn-i Gaznîn*, s. 18.

³¹¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 124.

³¹² Tebrîzî, *Burhânü'l-Kâtî*, III, 1411.

vermektedir.³¹³ Diğer taraftan Unsûrî Belhî'nin mısralarında da Gaznî kelimesini görmek mümkündür. O hüsn-i ta'dîl sanatını kullanarak yazdığı bir şiirinde “*Gaznî’de düşmanı kavak ağacına dikerler ki Gaznî dağlarında ondan ok çıksın diye*”³¹⁴ Gaznî kelimesini tercih etmiştir. Elbette burada şiir sanatının üzerinde durmuyor; ancak 5/11. yüzyılda kaleme alınan bu eserlerde Gaznî kelimesinin kullanılmış olmasını konumuz açısından önemli buluyoruz. Bu şairlerin, Gazne saray şairlerinden olmaları hasebiyle, diğer coğrafya ve tarih kitaplarında fazla yer bulamayan Gaznî kelimesini kullanmaları bu ismin de yaygın bir şekilde kullanıldığına delil olması bakımından önemlidir.

Gaznev(غزنو): Gazne ile müteradif kullanılan diğer bir isim de “Gaznev”dir. Bu daha çok şiirlerde rastlanılan bir durumdur. Örneğin Nuruddîn Zuhûrî “*Firdevsî’nin Gaznev şahinden istediğinden daha çok-Hindistan şahı tarafından, mücevher Zuhûrî’ye verildi*”³¹⁵ mısralarında görülmektedir. Ayrıca buradaki Gaznev’den kastın Gazne olduğundan dolayı, Gazne’ye mensup olanlara Gaznevî dendiği nakledilmektedir.³¹⁶

Diğer taraftan Gazne’ye nispet edilenler için yaygın olarak Gaznevî kullanılıyorsa³¹⁷ da daha çok halk arasında yaygın olan Gazniçi/Gaznici kelimesinin de kullanıldığına rastlanmaktadır.³¹⁸ Bu lafzın özellikle Gazneli Tarihçisi Beyhakî tarafından kullanılmış olması o dönemde yaygın ve halk arasında kullanımda olan bir kelime olduğunu göstermektedir. Beyhaki eserinin değişik yerlerinde “*Gaznici ve Sekzilerden oluşan 3 bin piyade..., Gaznici, Gurî, Belhi ve Segzîlerden oluşan 2 bin savaştı...*” ifadelerine yer vermektedir.³¹⁹ Diğer taraftan Senâî-yi Gaznevî de bu

³¹³ Senâî-yi Gaznevî, *Hadikat’l-Hakîka*, s. 276.

³¹⁴ Unsûrî, *Divân*, s. 43.

³¹⁵ Rencber, Ahmed, *Horasân-i Bûzrûg*, nşr. Encimen-i Ferhengî-i Dâ’iyân-ı Horasan, Kâbil, hş.1391/2013, s. 195.

³¹⁶ Hayderî, *Ferheng ve Temeddûn-ı Şehr-i Gazneyn*, s. 16; Rencber, *Horasân-ı Kebîr*, s. 195.

³¹⁷ Sem’ânî, *el-Ensâb*, X, 35.

³¹⁸ Hüseyinî, *Ferheng-i Reşîdî*, II, 1004; Hayderî, *Ferheng ve Temeddûn-ı Şehr-i Gazneyn*, s.19.

³¹⁹ Beyhakî, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (v. 470/1077), *Târîh-i Beyhakî*, tsh. Azizullah Alizâde, nşr. İntişârât-ı Firdevs, Tahran, hş.1387/2008, s. 281, 575.

lafzı “ *Sen Gazne’ye Şah olduğundan beri hiç Gazneci fakir kalmamıştır*”³²⁰ şeklinde kaydetmiştir.

3.3. Gazne’nin Sıfatları

Tarih boyunca birçok şehre coğrafi, siyasî , kültürel, sosyal konumu ve mimari özellikleri bakımından bir takım lakap ve sıfatlar verilmiştir. Verilen bu lakap ve sıfatlar söz konusu şehirlerin itibar ve saygınlığını göstermektedir. Târîh-i Beyhak yazarı Beyhakî Ümmühâtü’l-Bilâd başlığı altında “ *İllerden ana ve asil olanı vardır. Arabistan’da Ümmü’l-Kurâ Mekke’dir. Irak’ta eskiden Basra iken şuanda Bağdad’dır ve Kâbil’de ise Gazne’dir...*” demektedir.³²¹ Diğer taraftan birçok şehre verilen, Ümmü’l-Bilâd lakabıyla ilgili bilgiler, gerek tarih ve gerekse coğrafya kaynaklarında yer almaktadır. Örneğin Rey, Kûfe ve İşbiliye, Belh, Merv ve Nişâbûr şehirleri de bu lakapla yad edilmektedir.³²²

Gazne şehrine verilen lakap ve sıfatlara gelince şehrin bu bakımından diğer şehirlere göre şanslı olduğunu söyleyebiliriz. Zira Gazne’yi diğer şehirlerden ayıran, Bağdat hariç tutulacak olursa, yaklaşık iki asırlık bir dönem Gazneli Devletine başkentlik yapmış olmasıdır. Şehre bu konumuna binaen bir takım sıfat ve lakaplar atfedilmiştir. Gazne’ye verilen lakap ve sıfatları şu şekilde sıralamak mümkündür.

Atık/Bâstânî/Antik (باستانی-عتیق): Gazne’nin bu sıfatla anılmasının nedeni tarihî açıdan varlığının çok eskilere dayanıyor olmasıdır. Bu nitelendirme ilk olarak Tûsî tarafından zikredilmektedir. O “ *Gaznîn Hindistan hududunda bir ulu şehir ve vilayettir. Ve şems-i azîmdir ki onda Şafî ve Hanefilere ait on iki bin medrese vardır. O İslâm’ın hudududur. Hindistan’da İslâm şehri Gaznîn’dir. Onda on iki bin mescit ve hamamı vardır ve o bir şehir-i Atık’tir.*”³²³ der. Tûsî’nin bu ifadesi etkili olmuş

³²⁰ Senâî-yi Gaznevî, *Hadikat’l-Hakîka*, s.504.

³²¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 31.

³²² Yakût el-Hamevî, *Mu’cem’l-Bülân*, II, 54, III, 375; İbü’l-Verdî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer (v. 861/1457 [?]), *Harîdetü’l-Acâyib ve Ferîdet’l Gaâyib*, thk. Anwer Muhammed vd., nşr. Mektebetü’s-Sakafatî’l-İslâmiyye, Kahire, 2008, s. 374; Zebidî, *Tâcü’l-Arûs*, XXIX, 274.

³²³ Tûsî, Ebû Ca’fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen (v. 672/1274), *Acâyibü’l-Mahlûkât ve Garây.bü’l- Mevcudât*, haz., Menüçehir Stüde, nşr. Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 2. Baskı, Tahran, 1382/2003, s. 252.

olacak ki özellikle Gazne ile ilgili yapılan Farsça araştırmalarda Gazne, Şehr-i Bâstânî olarak nitelendirilmiştir.³²⁴

Dâru'l-Mülk(دار الملك): Dâru'l-Mülk başkent veya Sultan, Emîr ve Şah'ın ikamet ettiği yer anlamına gelmektedir³²⁵. Gazne için ise özellikle Sultan Mahmûd döneminden itibaren kullanıldığına şahit olunan bu kelime Utbî tarafından Sultan Mahmud'un, Nârîn gazvesinden sonra “ ...*Sâlimen ve Gânimen Dâru'Mülk Gazne'ye geldi*” şeklinde nakledilmiştir.³²⁶ Ayrıca bu terimin Gazneli döneminin meşhur tarihçilerinden olan Beyhaki ile diğer bazı müelliflerce Gazne'ye sıfat olarak kullanılmıştır. Nitekim Avfi Sultan Mahmûd'un Kûnûc seferinden sonra Dâru'l-Mülk Gazne'ye teřrifinden³²⁷ ve Beyhakî ise Sultan Mesud'un Receb ayının başlarında 427/10 Mayıs 1036 yılında Belh'ten Dâru'l-Mülk Gazne'ye geldiğinden bahsederlerken³²⁸ bu terimi kullanmışlardır. Diğer taraftan bu terim, zaman zaman, Gazneli şairlerince de kullanıldığı görölmektedir.³²⁹

Yukarıda zikredilen malumata bakıldığında söz konusu sıfatın, şehrin başkentliğine atfen kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim bir kısım coğrafya, tarih ve sefernâme türü eserlerde Gazne, Dâru'l-Mülkü Zâbülistân³³⁰ ve Dâru'l-Mülkü Őark³³¹ olarak tavsif edilmiştir. Diğer taraftan Gazne'nin Sultan Mahmûd'un şehri olduğuna vurgu yapılarak Gazne isminin, adeta Sultan'ın ismiyle özdeşleştirilmeye çalışıldığı görölmektedir.³³²

³²⁴ Velî Arab, *Evzâ'-ı Ferheng-i Şehr-i Gaznîn*, s. 21.

³²⁵ Enverî, *İstilahât-ı Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 244.

³²⁶ Utbî, *Târîu Yemînî*, s. 312.

³²⁷ Avfi, *Lübâbü'l-Elbâb*, I, 362.

³²⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 452.

³²⁹ Ferruhî-i Sîstânî, *Divân-ı Hekîm Ferruhî-i Sîstânî*, s. 300.

³³⁰ Hsüan-Tsang, *Si-Yu-Ki*, II, s. 283; Birûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed (v. 453/1061 [?]), *el-Kânûnü'l-Mesûdî*, nşr. Dâiretü'l-Maarif Osmaniye, Hayderâbâd, 1954, I, 46; Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 296; Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, IV, 201; İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min (v. 739/1338), *Merâsidü'l-İttla' a'lâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bekâ'*, nşr Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1412/1991 II, 993.

³³¹ Birûnî, *el-Kânûnü'l-Mesûdî*, II, 561.

³³² İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (v. 770/1368-69), *Sefernâme-i İbn Battûta*, çev. M. Ali Müvvehhid, nşr. Çap-ı Siphir, 6. Baskı, yyy., 1376/1997, I, 474.

Ümmü'l-Kurâ (أم القرى): Şehirlerin annesi anlamına gelen bu lakabın özellikle Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği³³³ ve Mekke ile etrafı için kullanıldığı vurgulanmaktadır.³³⁴ Ayrıca bu lakabın bazı özelliklerinden dolayı birçok şehre verildiğine işaret edilmektedir. Örneğin Merv bazı coğrafyacılar tarafından Horasan'ın Ümm'l-Kurâsı³³⁵ olarak zikredilirken; bazıları tarafından da acem ülkelerinin Ümmü'l-Kurâsı şeklinde tanımlanmaktadır.³³⁶ Diğer taraftan İbn Funduk konuyla ilgili her bölgenin esas merkezi anlamına gelen bir "Ümmü'l-Kurâ'sının" olduğuna işaret edip şu şehirleri bu vasıfla nitelendirdiği görülmektedir. "Aarabistan'da Ümmü'l-Kurâ Mekke, daha önceleri Irak'ta Ümmü'l-Kurâ Basra iken; şu anda Bağdad'dır. Mâdü'nü'l-Bağdad'da ise İsfahan'dır, Horasan'da Merv, Buhara'da Semerkand ve Kâbil'de ise Gazne Ümmü'l-Kurâ niteliğine sahiptir."³³⁷ Müellifin Gazne'yi de Kâbil'in Ümmü'l-Kurâ'sı sayması Gazne'nin de bu sayılı "ümmü'l-kurâ" şehirlerin arasına girecek derecede nitelikli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Dâru'l-Ülûm (دارالعلوم): Gazne şehri Gazneliler döneminde sadece siyasî başkent olarak kalmayıp; aynı zamanda bir ilim merkezi haline de dönüşmüştür.³³⁸ Gazne'nin bir ilim merkezi haline dönüşmesinde, şüphesiz, Gazneli Sultanlar'ının rolleri çok büyük olmuştur. Nitekim Gazne şehrinin söz konusu dönemde ilmî müesseseleri, yetiştirdiği ve bağrına bastığı ulema, üdebâ, fuzela ve hukema

³³³ Kur'an Kerîm'de En'âm sûresinde geçen "İşte bu (Kur'an) da, bereket kaynağı, kendinden öncekileri (ilahi kitapları) tasdik eden ve şehirler anasını (Mekke'yi) ve bütün çevresini (tüm insanlığı) uyarasın diye indirdiğimiz bir kitaptır. Ahirete iman edenler, ona da inanırlar. Onlar namazlarını vaktinde kılarlar" ayeti ile Şûra sûresinde geçen şu "Böylece biz sana Arapça bir Kur'an vahyettik ki, şehirlerin anası olan Mekke'de ve çevresinde bulunanları uyarasın. ..." ayeti söz konusu bu kavramın "şehirlerin anası" olduğuna delildir. En'am, 92; Şûrâ, 6.

³³⁴ İbnü'l-Fâkîh, *el-Büldân*, s. 612; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, I, 18; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 298-299; İbnü'l-Cevzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Mehâsin) Muhyiddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Alî et-Teymî el-Bekrî (v. 656/1258), *Mesîrü'l-Azmi'l-Mesâkin ilâ Eşrefi'l-Emâkin*, thk. Marzûk Ali İbrahim, nşr. Dâru'r-Râye, yyy., 1995, I, 326; Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, I, 254.

³³⁵ İbnü'l-Fâkîh, *el-Büldân*, s. 612.

³³⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 314.

³³⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 32.

³³⁸ İmâdî, *Horasân fî'l-Asri'l-Gaznevî*, s. 253.

bakımından, İslâm şehirlerinin çok azına nasip olan, Dâru'l-Ûlûm özelliğine sahip olduğu vurgulanmaktadır.³³⁹

Arûsu'l-Bilâd (عروس البلاد): Gazne'nin bir diğer lakabı da şehirlerin gelini anlamına gelen Arûsu'l-Bilâd'dır.³⁴⁰ Bu lakabın Gazne'ye ne zaman ve kimler tarafından verildiği konusunda ilgili ilk el kaynaklardan, ne yazık ki, herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak İkbâl Lâhûrî Gazne'ye geldiğinde söylediği “*Eyvah, bir ilm-i sanatın merkezî olan ve Aslan gibi kahramanların diyarı olan Gazne, sen idin o devlet-i Mahmûd'un şık gelini, koluna kına çalardı maruf o Tûs bilgini*”³⁴¹ şiirinde Gazne'yi “şehirlerin gelini” olarak değil de “Sultan Mahmûd'un Devleti'nin Gelini” olarak tavsif etmiştir.

Gazne'nin bir geline benzetilmesi konusu şüphesiz, Gazne'nin fiziki görünüş açısından sahip olduğu saray, köşk, bağlar ve daha nice müzeyyen kasırlarıyla devrinin en muhteşem şehri olmasından kaynaklanmaktadır.

Gazne şehri, ayrıca, Tâcü'l-Bilâd-تاج البلاد,³⁴² Medinetü'l-Evliya-مدينة الاوليا-³⁴³ gibi lakaplar ve Tayyibü'l-Hevâ-طيب الهوا-³⁴⁴, Şems-i Azîm-شمس عظيم- gibi sıfatlarla nitelendirilmiş ve bazen de Gazne'ye saygı anlamında Hazret-i Gazneyn-حضرت غزنين- denmiştir. Söz konusu lakap ve sıfatlardan da anlaşılacağı gibi Gazne şehri söz konusu dönemde tüm bu tavsiflere layık olabilecek bir konuma sahipti.

³³⁹ Hisâriyân, *Edebiyâtî Fârsî-i Darî der Devre-i Gazneviyân*, s. 75.

³⁴⁰ Hakikî, Hâdim Ahmed, “*Gazne der Âyine-i Târîh*”, *Cerîd-i Senâî*, yıl:1, Gazne, 1996, sayı:1-3, s. 3; Hisâriyân, *Edebiyât-ı Farsî-i Darî der Devre-i Gazneviyân*, s. 51.

³⁴¹ İkbâl, Muhammed (v. 1357/1938), *Eş'âr-i Fârsî-i İkbâl Lâhûrî*, haz., Mahmud ilmî, nşr. Sâzmân-i İntişârât-ı Câvidân, 3. Baskı, yyy., 1987, s. 493.

³⁴² Hakikî, “*Gazne der Âyine-i Târîh*”, *Cerîd-i Senâî*, s. 3.

³⁴³ Bu lakap özellikle Gazne'de medfun bulunan ulema, füzela, urefa ve mutassvuf kişilere hürmet bağlamında şehre atfedilmiştir. Bkz. Senâ Gaznevî, *Eş'e-i Zerrîn Tezkere-i U'refâ-i Gaznîn*, s. ٧.

³⁴⁴ Bu ifadenin Gazne hakkında bilgi veren birçok İslam coğrafyacısının eserinde geçtiğine rastlanmaktadır. Bkz. Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 303-304; Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed, (v. 429/1038), *Letâifü'l-Meârif*, haz., P. De. Jong. Brill, tsz. s. 122; Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd*, s. 428.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZNE’NİN COĞRAFÎ VE FİZİKÎ DURUMU

Bir şehir veya bir ülkenin bulunduğu coğrafi konumu ve sahip olduğu fizikî özellikleri şehrin diğer alanlardaki gösterdiği gelişmelerinde etkilidir. Bu yüzden çalışmamızın bu bölümünde Gazne şehrinin coğrafi konumu ve fizikî özelliği ile ilgili nakledilen rivayetler ele alınmıştır.

1.1. GAZNE’NİN COĞRAFÎ KONUMU

Muhakkak her ülke, il ve bölge yerleştiği coğrafi konumu, haiz olduğu ehemmiyeti, sahip olduğu özellikleri ve mensubu bulunduğu medeniyetlere sağladığı katkıları bağlamında- tarihi seyir içerisinde- farklı rol, konum ve misyona sahip olagelmıştır. Söz konusu bu durumlar elbette kalıcı olamamıştır. Kimi bölgeler sahip olduğu tarihi mirasının sonraki nesiller tarafından korunarak daha geliştirildiğine şahit olurken; ne yazık ki, bazı bölgeler ise üzerinde barındırdığı medeniyet mirasının eskiyip tarihe karışmasına veya doğal afetler ve insan eliyle talan edilip yıkılmasına şahit olmuştur. Bizim araştırma konumuz olan şehir de, Orta Çağın en görkemli İslâm başkent şehirlerinden biri olan; fakat maruz kaldığı saldırılar neticesinde sahip olduğu şan ve görkeminin viran edilmesine şahitlik eden Gazne’dir.

Gazne şehri coğrafi açıdan, Horasan ile Hindistan arasında olması dolayısıyla stratejik ve jeopolitik bir öneme sahiptir. Çinli seyyah Hüan-Tsang’ın, İslâmın ilk çeyrek asrında Gazne’yi ziyaret etmiş ve Zâbülistân’ın başkenti olarak zikretmiş olması³⁴⁵ şehrin önemini göstermektedir.

Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki coğrafyacıların çoğu, Gazne’nin konumunun dağlık bölge olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Bunlardan Hududu’l-Âlem yazarı Gazne’nin mevkisinin bir dağ yamacı ve eteğinde olduğunu ve bu dağın Belh’ten başlayıp Gazne’ye kadar uzandığını beyan ederken³⁴⁶; Kazvînî de Gazne’nin dağlık

³⁴⁵ Hsüan-, *Si-Yu-Ki*, s. 283.

³⁴⁶ *Hudûdu’l-Âlem*, s.124.

bir bölge olduğunu kaydetmektedir.³⁴⁷ Dolayısıyla şehrin yüksekçe bir yerde olduğu ve müstahkem hisarlarla donatılan şehrin kuzey tarafındaki en yüksek konumunda meşhur Gazne kalesi bulunduğu aktarılmaktadır.³⁴⁸

Gazne'nin coğrafi konumu ile ilgili zikredilen bilgilerde bir takım farklılıklar göze çarpmaktadır. Zira bazı coğrafyacılara Gazne'nin Hindistan ve Sind bölgelerine bağlı olduğunu belirtirken;³⁴⁹ kimileri de Horasan³⁵⁰ ve Sîstân³⁵¹ eyaletlerine bağlı bir şehir olarak ifade etmektedirler.

Bulduğu coğrafi konumu itibariyle farklı eyaletlere nispet edilmiş olan Gazne şehri, eski coğrafi geleneği açısından, üçüncü iklimde yer alması dolayısıyla Zâbülistân eyaleti içerisinde olduğu kabul edilmiştir.³⁵² Ancak özellikle bizim ele aldığımız dönemlerde ise Horasan'a bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan

³⁴⁷ Kazvîni, *el-Âsârü'l-Bilâd*, s. 428.

³⁴⁸ Nâhiz, Muhammed Hekîm, *Kâmûs-i Coğrafiyâ-i Afganistan*, Haz., Ali Arğun Çinar ve S. Ali Mucânî, TİKA, Yay. İstanbul, 2014, II, 52.

³⁴⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî (v. 749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, nşr. el-Mecme'u's-Sakafî, Abû Dâbi, 1423/2002, III, 169.

³⁵⁰ Konuyla ilgili aktarılan bilgilere bakıldığında Gazne'nin Horasan'a bağlanması Sâmânîlerin bölgeye hâkim olmalarının hemen ardından gerçekleşmiştir. Dolayısıyla konuyla ilgili bilgi aktaran müelliflerin söz konusu bu olaydan sonra Gazne'yi idari açıdan, Horasan'ın büyük illerinden olan Belh'e bağlı bir il olarak zikretmişlerdir. Nitekim İstahrî'nin Gazne'yi Sekâvend, Kâbil, Lecrâ ve Bervân gibi Gazne'yi de Bâmiyân nahiyesinde gösterdiğine şahit olunmaktadır. İstahrî Bâmiyân bölgesine mensup olarak göstererek Gazne'yi Belh nahiyesinde ticari bakımından en gelişmiş şehir olarak tarif etmektedir. Müellif'in bu bilgilerinden Gazne'nin aslında Horasan'a bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bâmiyân bölgesi, içinde Gazne ve Kâbil gibi şehirleri barındıran kendisinin de Belh'e tabi olduğu ve hatta Belh eyaletinin yarısından fazlasını oluşturan geniş bir bölge olduğu vurgulanmaktadır. Belh bölgesi de Horasan'dan bir bölge olduğuna göre doğal olarak Gazne'nin de Horasan'a bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Müellifin vefat tarihi (346/957) dikkate alınacak olursa eserini Sâmânîler döneminde kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Saffâri'lerin hâkimiyetinde bulunan topraklar 298/911 yılından itibaren Sâmânîlerin tahakkümüne girmiş ve Sistân illerinde Sâmânî Emîrlerinin isimleri Hutbelerde okunmaya başlamış olması Gazne'nin de bu tarihten sonra Horasan'a bağlandığının bir delili olarak karşımıza çıkmaktadır. İstahrî'den yaklaşık 20 sene sonra vefat eden İbn Havkal'in (367/978) söz konusu bölgelerle ilgili aktardığı malumat ile el-Mesâlik ve'l-Memâlik'in aktardığı bilgilere bakıldığında imla ve izafi bilgiler dışında çok da farklılık arz etmediğine şahit olunmaktadır. Bu da İbn Havkal'ın söz konusu bölgelerle ilgili verdiği bilgilerde kaynak olarak İstahrî'nin eserinden istifade ettiğini göstermektedir. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 277, 280-283; İbn Havkal, *Sûreti'l-Arz*, II, 450.

³⁵¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 238; İbn Havkal, *Sûreti'l-Arz*, II, 411; Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 297.

³⁵² Birûnî, *el-Kânûnû'l-Mesûdî*, II, 561; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, 466.

Gazne'nin coğrafi konumunun farklı eyaletlere mensubu aslında onun Horasan, Sistân, Hint, Sind ve Zâbülistân'ın tam ortasında bulunmasından kaynaklandığına vurgu yapılmaktadır.³⁵³

Müelliflerin bu yaklaşımlarında Gazne'nin bölgesel bir takım politik durumlara göre farklı bölge ve eyaletlere bağlı oluşu etkili olmuştur. Örneğin Hududü'l-Âlem Müellifinin (v. 373/983 tarihinden sonra) Gazne'nin daha önce Hindistan'ın bir şehri olduğunu ve şuan ise Müslümanların ellerinde bulunduğunu nakletmesi, bu duruma güzel bir örnektir.

Zâbülistân eyaletinin başkenti olan Gazne şehri ve bölgesinin İslâm öncesi durumu ile ilgili net bilgiler olmamakla beraber, Zâbülistân'ın coğrafi konumu ile ilgili bir takım bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre kimileri Zâbülistân'ı Sind'e bağlı bir şehir olarak zikrederken³⁵⁴ kimi müellifler de başkenti Gazne olan ayrı bir eyalet olarak zikretmiştir.³⁵⁵ Fakat İslâm ordularının bölgeye gelmelerinden dolayı bölgenin sevk ve idaresi Sistân valileri tarafından yürütülmekte olup; haraç ve vergileri de Sistân amillîği tarafından tahsil edilmekteydi.³⁵⁶ Bu durum Samânoğulları zamanına kadar sürmüştür. Samânî Emirî İsmail b. Ahmed 287/900 yılında Gazne'yi Belh eyaletine bağlı olan Bâmiyân'a ilhak etmiştir.³⁵⁷ Gazne'nin Horasan'a bağlı olarak zikredilmesi Sâmânîlerin Gazne'nin de içerisinde bulunduğu bölgeyi ele geçirmelerinin ardından olmuştur.

Üzerinde çalıştığımız Gazne şehriyle ilgili bilgi aktaran İslâm coğrafyacılarının eserlerine baktığımızda konuyla ilgili en detaylı bilgileri Makdisî'nin eserinde görmekteyiz. Ancak müellifin vefat tarihi ile Sebük Tegin'in vefat tarihinin aynı yıllarda olması; onun aktardığı bilgilerinin de Sebük Tegin döneminin son yıllarına kadar olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki dönemin şartlarını dikkate alacak olursak Sebük Tegin'in Gazne'deki olaylarıyla ilgili bilgilerin müellife ulaşip ulaşmadığı şüphelidir.

³⁵³ Rencber, *Horasân-i Bûzürg*, s. 200.

³⁵⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cem Me'ste'cem*, II, 691.

³⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 125.

³⁵⁶ İbn Hurdâzbîh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.35.

³⁵⁷ Josef, Marquart, *İrân Şehr der Coğrafya-yı Batlamyus*, s. 199.

Gazne'nin yüz ölçümüyle alakalı çoğu coğrafyacının belli bir rakam yerine geniş bir bölge ifadesine yer vermeleri³⁵⁸ Gazne şehrinin özellikle Orta Çağdaki yüz ölçümünün tespiti bizi zorlayan hususlardandır. Konuyla ilgili Çinli seyyah Hsuan Tsang'ın Gazne'nin yüz ölçümünü 30 li³⁵⁹ olarak³⁶⁰ ifade etmiştir. Söz konusu bu bilgiye ilave olarak Bîrûnî, Gazne'nin boylamını (لج له), enlemini de (صد ك) olarak verirken³⁶¹ bazı müellifler tarafından Bağdat gibi küçük bir şehir olan Gazne'nin, meridyene göre boylam değerinin (فاك), ekvatora göre enlem değerinin de (لج كا) olduğu belirtilmektedir.³⁶² Günümüzde ise Gazne şehrinin konumu, Afganistan'ın merkezi bölgesine rastlamaktadır. Gazne coğrafi olarak 32° 41'9" ile 34° 13' ve 51" arası kuzey enlem ve 66° 49' 16" ile 68° 49' ve 56" doğu boylamda³⁶³ bulunmaktadır.

Makdisî Gazne'nin büyükçe bir yer olmadığını fakat doğası ile cazibeli bir bölge olduğunu belirterek ona bağlı olan bölgeleri şu şekilde saymaktadır: Gerdiz, Segavend, Nuva, Bardan, Dümrhâhî, Haşşabârî, Fersûn Lecrâ, Host.³⁶⁴ Burada üzerinde durulması gereken husus Makdisî'nin ifadelerinde Gazne ile ilgili bir takım sıfatlar ve Gazne'nin coğrafi konumu ile ilgili aktardığı bilgilerdir. Ona göre Gazne "كورة جليلة" dır. "كورة" kelimesinin sözlük anlamı ülke, memleket, vilayet, küçük kasaba, belde, şehir, iklim³⁶⁵ gibi anlamlardadır. Söz konusu kelimeyi genel anlamda bölge olarak alırsak daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Nitekim Makdisî'nin verdiği bilgilerinin devamına baktığımızda da Gazne'nin kendine tabii bir takım yerleşim birimleri olan büyük mıntıka olduğu anlaşılmaktadır. Makdisî'nin bilgilerinin devamına baktığımızda üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise yine onun

³⁵⁸ Cihani, Ebü'l-Kasım b. Ahmed (v. IV/IX yy), *Eşkalü'l-Âlem*, çev. Ali b. Abdüsselam Katib, tsh. Firuz Mansuri, nşr. Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Meşhed, 1989, s. 172; Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, IV, 201; Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 428.

³⁵⁹ Çinlilerin uzunluk ölçü birimi olarak kullandıkları, bir Li'nin 550 gez olduğu belirtilmektedir. Dihhudâ, *Lugatnâme-i Dihhudâ*, XXVIII, 1252.

³⁶⁰ Hsuan Tsang, *Si-Yu-Ki*, II, 283.

³⁶¹ Bîrûnî *el-Kânûnü'l-Mesûdî*, II, 561.

³⁶² Müstevfî, *Nühzetü'l-Kûlûb*, s. 179.

³⁶³ Azimî, *Coğfaya-yi Vilayet-i Gaznî*, s. 33.

³⁶⁴ Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, s. 296.

³⁶⁵ Fîrûzâbâdi, *el-Kâmsûs'l-Muhît*, s.1444.

kullandığı “قصبية-Kasaba” ve “مدن-*müdn*” kelimeleri ile ilgilidir³⁶⁶. Kasaba kelimesinin anlamı hemen hemen كورة-kûra kelimesine yakın birçok anlamı olup Medine, Medinetü'l-Uzmâ bunlardandır³⁶⁷. Bir de kasaba kelimesinin başkent anlamının da olduğu dikkate alınırsa Gazne'nin, merkezî konuma sahip büyükçe bir bölge olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan Makdisî Gazne'nin küçük; fakat arazisinin geniş, verimli ve fiyatlarının ucuz olduğunu belirterek sahası uzun olmayan bir bölge olarak zikreder.³⁶⁸

Kadim Gazne ile günümüz Gazne şehrinin konum ve mesafelerine bakıldığında eski Gazne'nin günümüz Gazne'sine birkaç kilometrelik mesafede olduğu görülmektedir. Buna rağmen eski Gazne şehrinin hudutlarını coğrafi ve tarihi eserlerde geçen bilgilerle tespit etmek kolay gözükmemektedir. Zira Gazneli devri müelliflerinin de sustuğu konuyla ilgili diğer eserlerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Konuyla ilgili araştırmacıların kaynak olarak kullandığı müellif Celâlî günümüz tarih yazarlarının zorlanacağı hususun Gazne şehrinin sınır ve sahasının tayini oladığına vurgu yapmaktadır.³⁶⁹

Şehir tarih boyunca defalarca yağma ve katliam olaylarına maruz kalmıştır. Bu yüzden sahip olduğu azameti, haşmeti ve güzellikleriyle ilgili taş parçaları, toprak yığıntıları ve bazı tarihi rivayetler dışında bilgi bulunmamaktadır. Gazneli tarihçileri dışında dönemin saray şairlerinden olanlar da mehdiye şiirlerinden başka şehrin ne coğrafi, sosyal ne de dakik nüfusu ile ilgili bilgi vermişlerdir. Zaman zaman şehre gelen Çinli seyyahlar ve İslâm coğrafyacıların birkaç mücmel satırlarla yetindiği Gazne şehrinin sınırları, medeniyeti ve ihtişamı ile ilgili kazı çalışmaları sonucuyla ulaşılan bulgu ve şehirde mevcut olan kitabelerin etüdünden başka yol bulunmadığına işaret edilmektedir.³⁷⁰

Gazne'nin harabe ve metruk bölgesindeki günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan minarlar, ulema, vüzerâ ve Al-i Nâsır ile Gurlu Sultanlar'ının mezar

³⁶⁶ Makdisî, *Ahsanau't-Tekâsîm*, s. 297.

³⁶⁷ Fîrûzâbâdi, *el-Kâmsûs'l-Muhît*, s.1328.

³⁶⁸ Makdisî, *Ahsanau't-Tekâsîm*, s. 303.

³⁶⁹ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 164.

³⁷⁰ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 164-165.

taşları gibi tarihî abide ve eserlere yıl ve sahibinin isimlerinin kazınmış olduğu kitabeler eski Gazne şehrinin sınırlarını belirlemede önemli argümanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kadim isimlerini muhafaza etmiş olan Kâh-i Fîrûzî, Ravza-i Sultan, Köşk-i Mesudî gibi kasırlar, günümüzde Ahengerân ismiyle bilinen Haddâdiyân, Hücvir, Âhen gibi mahalleler, su barajları, bağlar ve köylerin de bahse mevzu konuya katkılarının son derece önemli olduğu göz ardı edilmemelidir. Kaldı ki ismi geçen bu yerlerin coğrafi konumlarının kadim Gazne'nin havzasında olmalarının şehrin sınırlarının belirlenmesi konusunda kuşkusuz kolaylaştırıcı rolleri söz konusudur. Bu bilgilerin ışığında kadim Gazne, şu anki şehrin kuzeyinde 10 km mesafede bulunan Nûvbürce'den başlayarak güneydeki 60 km mesafede bulunan Âhen mahallesine kadar, günümüz Gazne şehrinin Kandahar-Kâbil otobanının kenarında bulunan Dihek kasabası ve batısını ise Karabağ ve Nây cılgeleri, Doğusunu ise Sultan Bağ, Dihek kasabalarının eski Gazne'nin sınırları olduğu vurgulanmaktadır.³⁷¹

1.1.1. Gazne'nin İklimi

İklim hava durumundan farklı olarak her hangi bir bölgenin, meteorolojik durumunu ele alan ve söz konusu bölgenin uzun süre boyunca gözlemlenen sıcaklık, yağış, yağış şekli, rüzgar, nem ve hava basıncı gibi durumlarına verilen isimdir. Bir bölgenin iklimi, söz konusu bölgenin enlemine, yükseltisine, yer şekillerine, kalıcı kar durumlarına ve denize olan mesafesine bağlıdır. İklimi konu edinen bilim dalına ise Klimatoloji denmektedir. Diğer taraftan iklim kelimesi Arapça olup yeryüzünün her hangi bir yerinde hava olaylarına bağlı olarak gerçekleşen etkilerin uzun yılların ortalamasına dayanan durumu olarak tanımlanır.³⁷²

Grekçe “meyil” anlamındaki klima kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan iklim; Ekvatordan kuzey kutbuna doğru yeryüzünün ayrıldığı yedi bölgeden her biri; coğrafi alan, mıntika ve diyar olarak adlandırılmıştır. İslâm coğrafyacılarının iklim konusundaki ilk bilgileri Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemindeki (158/775) Sanskritçe ve Grekçe metinlerin Arapçaya tercümesine dayanmaktadır. Kur'an

³⁷¹ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 166.

³⁷² Azîmî, *Coğrâfyâ-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 45-46.

Kerîm'deki yedi kat gök ve yerler, İranlıların yedi kişver ve Hintlilerin de yedi duipası yeryüzünün yedi iklime ayrılmasında çok etkin olmuştur.³⁷³ O yüzden İslâm dil bilimcileri yedi iklimden biri olarak tabir ettikleri iklim konusunda haritalar hazırlanmıştır.³⁷⁴

Yukarıda da belirtildiği üzere Gazne'nin bir dağ yamacında bulunması nedeniyle havasının coğrafyacılara tarafından çok soğuk olduğuna dair rivayetler nakledilmiştir.³⁷⁵ Diğer taraftan soğuk bir iklimde olmasından kaynaklı olacak ki havasının temiz, toprağının mükemmel ve suyunun tatlı olması, hastalık ve zararlı haşaratının az olması insanların uzun yaşamalarının sebebi olarak yorumlanmıştır.³⁷⁶

Şu anki Gazne şehrinin konumunun eski şehir konumuna göre çok fazla uzak mesafede bulunmaması günümüz Gazne şehrinin coğrafî, iklimî ve fizikî özellikleri konusunda verilen bilgilerle eski Gazne'nin orta çağdaki iklim değerlerinin hemen hemen birbirlerine yakın değerler olması ihtimali yüksektir.

Gazne'nin soğuk ve çöl iklimine sahip olmasının nedeni rakımının yüksek oluşudur. Dolayısıyla Gazne şu üç iklimin etkisindedir: Akdeniz iklimi, Sibiryaya iklimi ve Hint Okyanusu iklimi. Diğer taraftan Hindukûş dağının güney eteklerinde bulunmasından hayvancılığa elverişli özelliklerinden bahsedilen şehrin özellikle kuzey bölgeleri Nâver ve Serâb bölgelerinin “Alp Tundra” iklim niteliğini taşıyor olması, bölgede kısa otlar dışında nebatatın çıkmasına mani olmaktadır. Zira bu bölgelerde yağmur yağışı fazla olmayıp; daha fazla kar yağışı olduğundan yılın yarısından fazlası soğuk ve dondur.³⁷⁷ İstahrî de bu bölgeleri görmüş olacak ki

³⁷³ Geniş bilgi için bkz. Ak, Mahmut, “İklim”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 2000, XXII, 28-30.

³⁷⁴ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Mûhît*, s.1360.

³⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'l-Büldân*, IV, 201; Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 428; İbn Battûta, *Rihletü İbn Batuta*, III, 61.

³⁷⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 303-304; Seâlibî, *Letâifü'l-Me'ârif*, s. 132; Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd*, s. 428; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, III, 169; İbnü'l-Verdi, Ebû Hafis Sirâcüddîn Ömer (v. 861/1457 [?]), *Harîdetü'l-Âcâib ve ferîdetü'l-Ğarâib*, thk. Enver Muhammed Zenâtî, nşr. Mektebetü's-Sakafetü'l-İslâmiyye, Kahire, 2008, s. 375.

³⁷⁷ Azîmî, *Coğrafya-yı Vilayet-i Gaznî*, s. 47-48.

Gazne'yi ağaç ve bağ bahçeden yoksun bir şehir olarak tarif etmektedir.³⁷⁸ Bu bölge Deşt-i Nâver diye de adlandırılan Gazne'nin Bâmiyân sınırında bulunan bir bölgedir. İstahrî ve ondan nakleden İbn Havkal da Bâmiyân'ı değerlendirirken Gazne hakkında da bilgi aktarmaktadır. Dolayısıyla onun bu bölgeleri de görmüş veya Bâmiyân halkından da bu tür bilgileri alarak aktarmış olabileceği muhtemeldir. Deşt-i Nâver'in sıcaklığı, en sıcak aylarda bile 15 dereceyi geçmemektedir.

Şehrin ikliminin soğuk olduğu konusunda İslâm coğrafyacılarının aktardığı bilgilere yukarıda temas etmiştik. Ayrıca Gazne'nin soğukluğunun zemherir olarak tavsif edildiği görülmektedir.³⁷⁹ Hatta Gazneli dönemi tarihçileri Gazne şehrinde kar yağışının aralıksız üç gün sürdüğünü aktarmaktadır.³⁸⁰ Bu bilgiler şehrin özellikle kış aylarında hava ve iklim durumunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan şehirde vuku bulan bir takım tabii hadiselerin eserlerde yer aldığı görülmektedir. Nitekim 09 Receb 422/02 Temmuz 1031 tarihinde Gazne'de meydana gelen sel felaketi sonucu çarşı, yerleşim birimleri ve birçok hayvanın telef olduğu beyan edilmektedir.³⁸¹

Yine Gazne şehrinin Sultan İbrahim döneminde çok kötü bir kıtlık yılı geçirdiğine şahit olunmaktadır. Söz konusu bu kıtlıktan dolayı şehirde yiyecek ve özellikle buğday fiyatlarının yükselmesi sonucu bir ekmeğin fiyatı yetmiş dirheme kadar çıkmış ve bir müddet sonra stokların tamamen bitmesi üzerine ahali evlerini bırakıp şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Hatta her mahallede dört beş evin kaldığı bildirilmektedir.³⁸²

1.1.2. Gazne'nin Kapıları ve Yolları

Gazne coğrafi konumu bakımından sınır bir bölgede pek çok bölgeye giden yolların kesiştiği bir noktada olması hasebiyle tarih boyunca bölgesinin ticaret merkezlerinden sayılmıştır. Bu özelliğinden kaynaklanıyor olacak ki Gazne'nin

³⁷⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 280; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 450.

³⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, IV, 201.

³⁸⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 485.

³⁸¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 239-240.

³⁸² Mübârekşâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 102-103.

farklı bölgelere bakan dört kapısının ve pek çok güzergâhı ile tacirlerin konakladığı kervansaray ve ribatları olduğu ifade edilmiştir.

1.1.2.1. Gazne'nin Kapıları

Şehrin, kuzey batı semtlerine ve Bâmiyân bölgesine açılan ve daha sonraları Kinik ve Senâî olarak değiştirilen Bâmiyân kapısı-باب باميان, Semenân kapısı-باب سمنان, Kerden kapısı-باب كردن ve Sîr kapısı-باب السير adında dört kapısının olduğu belirtilmektedir.³⁸³ Ayrıca Gazne'nin meşhur İpek Yolunun ana güzergâhlarında olması Gazne'yi sadece ticaret açısından değil; aynı zamanda kültürel bakımdan da zenginleştirmekteydi.³⁸⁴ Çünkü şehrin bu dört kapısının her biri söz konusu dönemde ticarî ve kültürel bakımdan dönemin merkezi haline gelen şehir ve ülkelere doğru açılıyordu.³⁸⁵

1.1.2.2. Gazne'nin Yolları

Gazne şehrini diğer şehir veya bölgelere bağlayan yollar konusunda coğrafya kitaplarında bazı bilgiler yer almaktadır. Söz konusu bilgilerden Gazne'nin söz konusu semtlere olan yönlerini ve yollarını da tespit etmek mümkündür. Bu bilgilere göre Büst'ten Gazne'ye giden yol ve kervansaraylar şu şekildedir:

Fîrûzkand Ribatına --رباط فيروز قند--³⁸⁶ bir konak, oradan Meyğûn Ribatına-رباط ميغون³⁸⁷ bir konak, oradan Ribât-i Kebîr'e --رباط كبير³⁸⁸ bir konak, oradan

³⁸³ Makdîsî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, s. 304.

³⁸⁴ Hisâriyân, *Edebiyâtî Fârisî-i Darî der Devre-i Gazneviyân*, s. 75.

³⁸⁵ Pâyde, Muhaddise vd., "Ehemmiyeti Târîhî ve Sahtârî İktisâdî-i Şehr-i Gazne", *Fasıl-nâme-i İlmî-Püjühejî-i Târîh ve Temeddün-i İsamî*, Kum, yıl: 5, Güz 2014, sayı: 16, s. 138.

³⁸⁶ Fîrûzkand, Büst'e iki merhalelik bir mesafede bulunan Sirvân şehriyle Büst'ün arasındadır. İdrîsî ise onu çarşısı olan ve Ruhhac tarafına gidilen yolun sağ tarafında olan küçük bir uygar kent olarak tanımlamaktadır. bkz. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 248; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 420-421; İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müşâk*, I, 467.

³⁸⁷ Meyğûn bölgesiyle ilgili diğer coğrafya kaynaklarında herhangi bir bilgi edinemedik. Ancak yukarıda zikredilen bilgiler onun Fîrûzkand ile Ribât-i Kebîr arasında olduğunu göstermektedir. Büst'ün sınırları içerisinde olma ihtimali yüksek gözükmemektedir.

³⁸⁸ Makdîsî'nin eserinde bu isim Ribât-i Kîşr-رباط كشر olarak geçmektedir. bkz. Makdîsî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, s. 349.

Bencvây'a-بنجواى³⁸⁹ bir konak, oradan Tekînâbâd'a – تـكـيـن اـبـاد – bir konak, oradan Horsâna'ya-خرسانه³⁹⁰ bir konak, oradan Serâb-سراب Ribâtına bir konak, oradan da el-Alavukâl-الاولقل³⁹¹ Ribâtına bir konak, oradan Ribât-i Cengel'e-رباط جنگل³⁹² bir konak, oradan Ğram Köyüne-القرية الغرم- bir konak, oradan Hâst Köyüne-خواست³⁹³ bir konak, oradan da Cûma-جومة- köyüne bir konak, oradan Gazne'nin ilk sınırı olan Hâbsâr-خابسار³⁹⁴ köyüne bir konak ve oradan Huşbâcî-خشباچى³⁹⁵ köyüne bir konak ve oradan da Gazne'ye bir konaklık yol mesafesi bulunmaktadır.³⁹⁶

Bazı coğrafya kitaplarında Hüsrâcî köyüyle Gazne arasında mamur bir köy olarak aktarılan Ribât-i Hedü'nun-رباط هـدوا- olduğuna işaret edilmektedir.³⁹⁷ Diğer taraftan Makdisî Haysâr olarak verdiği ve Gazne'ye sınır köyü olarak aktarılan Hâbsâr köyünden sonra konuyla ilgili bilgi vermemiştir.³⁹⁸

Yukarıda aktarılan yerleşim birimlerinin Gazne ile Büst arasında olduğu görülmektedir. Hâbsâr köyünün de Büst'ten Gazne istikametine doğru gelindiğinde Gazne'nin sınır köylerinden biri olduğu nakledilmektedir. Sultan Mesud 425/1033

³⁸⁹ Rûhhâc'a bağlı bir şehirdir. Bkz. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 244.244. Gazne'ye 12 menzillik mesafede olan Bencvâyî Ruhhac'ın başkenti konumunda idi. Yün dokumlarının yapıldığı bu şehir Büst ve Gazne arasında olması dolayısıyla orta çağda meşhur bir kent idi. Ya'ûb b. Leys Safârî'nin Rutbil'i bu şehirde yakalayıp öldürdüğü bilgileri dikkate alınacak olursa bölgeye İslam dininin girmesi Safârîler döneminde olmuştur. Söz konusu bu şehir Gûrluların bölgeye hakim olmasından sonra değerini kaybetmiştir. Günümüz Afganistan'ının Kandahar ili yakınlarında olan bu şehir ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şâh, Mîrhüseyin, "Pencvâyî=Fencvâyî", *Ariana*, Kâbil, 03.1339/05.1960, Sayı: 208, s. 1-4.

³⁹⁰ Bu isim Makdisî'nin eserinde Hursan-خرسان şeklinde geçmektedir. Bkz. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 350.

³⁹¹ İdrîsî bu kelimeyi Ük-اوق şeklinde yazarak bir köy olduğunu ifade etmektedir. bkz. İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 459.

³⁹² Diğer bazı İslam coğrafyacıları bu kelimeyi Hengelâbân-خنكل اباد- şeklinde vermiştir. bkz. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 350; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 459.

³⁹³ Bu ismi İbn Havkal ve İdrîsî'nin eserlerinde Câbişt-جابت şeklinde geçerken; Ahsenü't-Tekâsîm'de ise Hâst-خاست olarak görülmektedir. bkz., İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 422; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 350; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 459.

³⁹⁴ İbn Havkal bu ismi Hâbisân-خابسان olarak zikrederken; Makdisî ise Haysâr-خابسار şeklinde vermektedir. bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 422; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 350; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 460.

³⁹⁵ İbn Havkal bu ismi Hüsrâcî şeklinde kaydetmektedir. bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 422.

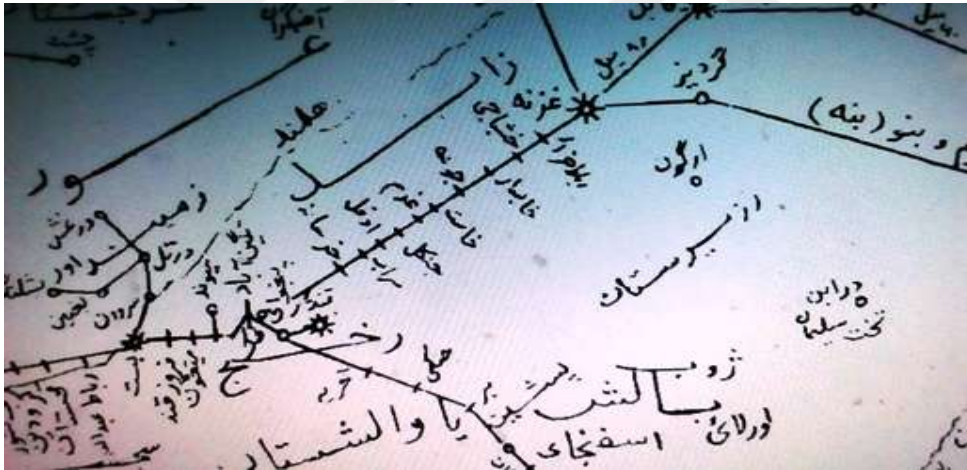
³⁹⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 251; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 422; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 469-460.

³⁹⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 422; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 460.

³⁹⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 350.

yılında Gazne'den Horasan'a çıktığında on günde Tekinâbâd'a ulaştığı nakolunmaktadır.³⁹⁹

Diğer taraftan Gazne'den Gerdîz istikametine giden yollar ile ilgili İslâm coğrafyacılarından bazılarının bir takım bilgiler aktardığına şahit olunmaktadır. Bu bilgilere göre Gazne'nin, bir konaklık mesafede bulunan Gerdîz'den Hindistan'a giden bir takım güzergâhler bulunmaktadır. Gerdîz'den bir konaklık mesafede olan Ūğ-اوغ- ve ona bir konaklık mesafede bulunan Leccân'dan-لجان- Veyhend-ويهند-⁴⁰⁰istikametiyle Hint ve Sind topraklarına geçildiği⁴⁰¹ bilgileri dikkate alındığında, şüphesiz bu güzergâhların bölgenin ticarî sevkiyatında mühim rol oynadığı anlaşılmaktadır. Yâkût el-Hamevî'ye göre Gazne'den Bâmiyân, Hutlân ve Horasan bölgelerine giden yollar şehrin sol kesiminde olup; kible tarafındaki yoldan ise Büst ve Sîstân bölgelerine ulaşıldı.⁴⁰²



Şekil 6: Hicri İlk Asrın Başlarında Horasan Şehirlerinin Bilinen Yolları ve Onların Birleştiği Noktalarını Gösteren Haritanın Büst ve Gazne Arasında Bulunan Yollarını Gösteren Kısımlar⁴⁰³

³⁹⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 391.

⁴⁰⁰ Çipal'ın yönetiminde olduğu bu büyük şehirde Müslümanların sayı bakımından azınlıkta olduğu ve Sind eyaletinde bir başkent olduğu aktarılmaktadır. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 89; Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 477; Bîrûnî, *Tahkîk Male'l-Hind*, s. 146.

⁴⁰¹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 349.

⁴⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, III, 448.

⁴⁰³ Habîbî, *Târîh-i Afganistan Ba'dez İslâm*, s. 146.

Gazne'den Bâmiyân istikametine giden yol ve güzergâh isimleri de şu şekilde nakledilmektedir. Gazne'ye bir konaklık mesafede Ribât-i Bârid-رباط بارد- ona bir konaklık mesafede olan İsnâh-اسناخ⁴⁰⁴ ve ona aynı mesafe uzaklığında olan Hans-خنس bölgeleri sayılarak Hans bölgesinden sonra Bâmiyan'a ulaşıldığı ifade edilmektedir.⁴⁰⁵ Hatta bu istikametın Faryab, Semerkand, Buhara ile Hârizm bölgelerine kadar ulaştığına işaret edilmektedir.⁴⁰⁶

Kimi coğrafya kaynaklarında Horasan'ın doğu semtlerinde bulunan Fars, Herat ve Gûr çöllerinden Gazne'ye giden bir yolun varlığına işaret edilmektedir.⁴⁰⁷ Beyhakî'nin aktardığına göre Gazne ile Gûr arası atlıya üç günlük yol olup; Gûr'la Nişâbûr arası da, yine, atlıya on günlük yol idi.⁴⁰⁸ Bu bilgilere göre Gazne-Nişâbur arası atlıya on üç günlük yoldur. Tabi bir ticaret kervanı için bu mesafe nakledilenden daha fazla sürebilir. Beyhakî Sultan Mes'ûd'un 13 Cemaziyelevvel 422/08. Mayıs 1031 yılında Belh'ten Gazne'ye doğru çıktığında takip ettiği yol ve güzergâhlarını Belh >> Semengân >> Bağlân >> Dere-i Zırakân yoluyla Gûrvend >> Pervân >> Balak >> Şeckâv >> Halkânî ve Gazne olarak aktararak 8 Cemâziyelâhir 422/02. Haziran 1031 tarihinde Gazne'ye ulaştığını beyan etmektedir.⁴⁰⁹

Gazne'nin diğer bölgelere olan mesafesi ile ilgili kim coğrafyacılardan da bir takım bilgiler vermektedir. Örneğin Muhallebî (380/990) Gazne'nin kuzey tarafında yer alan Bâmiyân ile Gazne'nin mesafesini kırkbeş fersah, Büst ile Gazne'nin mesafesini ise yaklaşık kırk fersah olarak verirken; Gazne ile Multân arasını ise yüzaltmış fersah olarak kaydetmektedir.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ Bu kelime ile ilgili diğer coğrafi eserlerinde bilgi geçmezken; Hudûdü'l-Alem yazarı Sekâvend ile İstâh-استاخ adlı küçük şehirden bahsederek dağ eteğinde yeraldığına işaret etmiştir. Ancak Makdîsî'nin aktardığı İsnâh ile aynı olup olmadığı konusunda herhangi bir destekleyici bilgi bulunmamaktadır. bkz. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 125.

⁴⁰⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 349.

⁴⁰⁶ Velî, *Ezâ'i Ferhengi-i Şehr-i Gaznîn*, s. 13.

⁴⁰⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 253; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 426.

⁴⁰⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 486-487.

⁴⁰⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 227,235.

⁴¹⁰ Muhallebî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik i'l-Azîzî*, s. 134, 157.

1.1.3. Gazne'ye Bağlı Yerleşim Birimleri

Gazne'nin yerleşim birimleri ile ilgili nakledilen rivayetlere bakıldığı zaman, ona bağlı olduğu belirtilen çok sayıda şehir, nahiye ve köyün ismine rastlanılmaktadır. Söz konusu bu yerleşim birimlerinin günümüzde çoğunun mahiyetinin meçhul olduğu öne sürülse de⁴¹¹ bazılarının hakkında az da olsa bilgi edinmek mümkündür. Kanaatimizce bu belirsizliğin nedeni coğrafi eserlerde fihrist vâri aktarılan isim listelerinde yer alan şehir, nahiye ve köylerle ilgili detaylı bilgilerin bulunmamasıdır.

Makdisî'nin Gazne'yi açıklarken, kullanmış olduğu birkaç coğrafi terimi şu şekilde sıralamak mümkündür. Kûre-كورة, Kasaba-قصة, Müdü-مدن, Nahiy-ناحية, Karye-قرية. *Ahsenü't-Tekâsîm*'i Türkçeye çeviren Ahsen Batur Makdisî'nin eserinde kullandığı terminolojiyi açıklayarak günümüz Türkçesindeki karşılıklarını şu şekilde izah etmiştir:

Mısır: Metropol.	Kasaba: Başkent.
Kûre: Yöre, Civar	Belde: Kasaba.
Karye: Köy.	Nahiye: Kırsal kesim, Kasaba.
Medine: Şehir.	Rustâk: Kırsal alan.
Camii: Cuma Mescidi	Ribat: Kervan Saray. ⁴¹²

İslâm coğrafyacılarının eserlerinde yerleşim birimlerinin izahı için kullanılan terim ve ıstılahlarla ilgili tam bir ortaklığın sağlanamadığı, bir yerleşim birimi için kullanılan terime farklı manaların yüklenmiş olmasından anlaşılmaktadır. Örneğin birinin Müdü olarak tavsif ettiği bir yerleşim birimini; bir diğeri için karye olarak

⁴¹¹ Velî Arab, *Evzâ'-i Ferheng-i Gaznî*, s. 12.

⁴¹² Mütercim müellifin ismini Mukaddesi şeklinde yazarak, kitabı İslâm Coğrafyası adıyla neşretmiştir. Söz konusu bu bilgilere de eserin önsözünde yer vermektedir. bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası-Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay. yyy., 2015, s. 10.

nitelendirdiği görülmektedir.⁴¹³ Bahse konu mevzu ile ilgili örnekler Gazne'nin yerleşim birimlerini açıklarken sunulacaktır.

Konuyla ilgili kimi araştırmalarda Makdisî'nin, Gazne ile ilgili kaydettiği bilgilerin, Sebük Tegin'in yönetimi dönemine denk geldiğine vurgu yapılmaktadır.⁴¹⁴ Nitekim Sebük Tegin ile Makdisî'nin ölüm tarihleri aynı yıllara (387/997) denk gelmektedir. Dolayısıyla Makdisî'nin Gazne ile ilgili naklettiği bilgiler Gazne'nin Gazneli Devleti'nin eline geçmeden önce vefat eden İstahrî'nin (v. 346/957) bilgilerine göre daha orijinal ve daha kapsamlıdır. Çünkü Gazne'nin Sebük Tegin dönemi ile Levikliler döneminin görüntüsü çok farklıydı. Ayrıca Sebük Tegin'in Gazne riyasetine gelir gelmez başta hazine ve ikta taksimi üzerine yaptığı düzenlemeleri dışında komşu beldeleri Gazne'ye ilhak ederek Gazne topraklarının genişletilmesi konusunda da verdiği çabaya vurgu yapılmaktadır.⁴¹⁵ Nitekim söz konusu bu şehirlere mensup ulemanın da Gaznevî nisbetiyle anılması Sebük Tegin'in yukarıda da aktardığımız Gazne topraklarını genişletme teşebbüsünde başarılı olduğunu göstermektedir.

1.1.3.1. Gazne'ye Bağlı Şehirler

Şehir Farsça bir kelime olup özellikle ticaret, sınai ve mimari açıdan gelişmiş olup köy ve kasabadan hem yüz ölçümü bakımından büyük ve hem de nüfusu bakımından kalabalık olmakla birlikte idarî açıdan halkın sorun ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek kurum ve imkanlara sahip olan bölge anlamına gelmektedir.⁴¹⁶ Ayrıca şehir vasfını haiz yerleşim birimlerinin sosyal hayatın tüm yönlerini içeren türlü faaliyetlerin icra edildiği *iktisadî* ve kültürel birikimin yoğunlaştığı sosyal ve fiziki çevreyle hayatın merkezini teşkileden mekân ve bölgeden ibaret olması gereklidir.⁴¹⁷

⁴¹³ Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgiler için bkz. Pırlanta, İsmail, "İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi", *İnönü Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Malaya, Bahar 2011, Sayı: 1, II, 155-165.

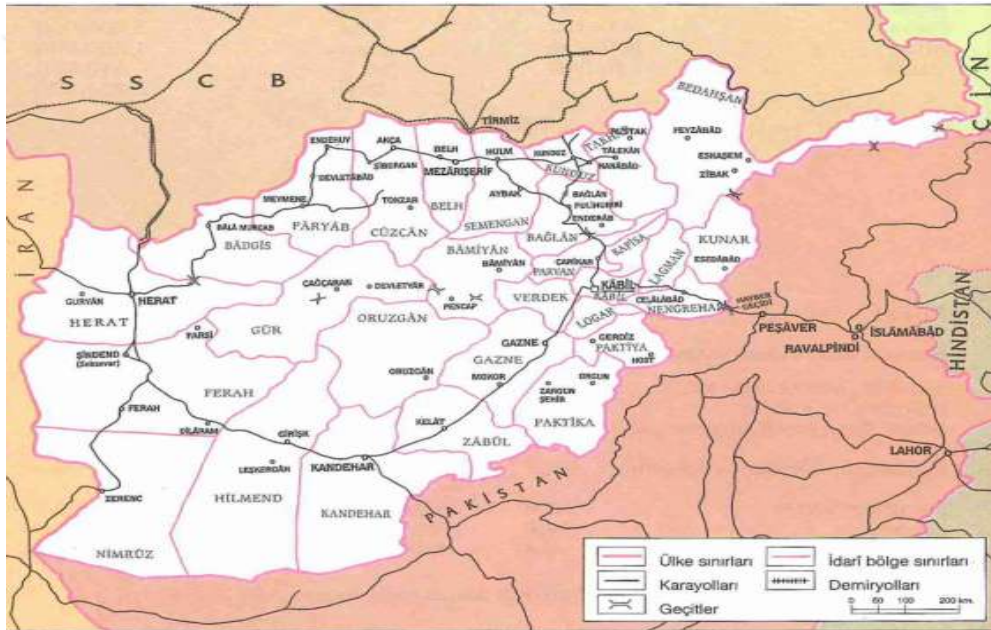
⁴¹⁴ Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, s. 147.

⁴¹⁵ Velî Arab, *Ezv'â-i Ferhegni-yi Şehr-i Gaznîn*, s 44-45.

⁴¹⁶ Nâzîmü'l-Atıbbâ, *Ferheng-i Nefisî*, II, 2103; Küçükaşçı, "Şehir", *DİA*, XXXVIII, 441.

⁴¹⁷ Küçükaşçı, "Şehir", *DİA*, XXXVIII, 441

Bu bağlamda Gazne şehriyle ilgili bazı coğrafya ve tarih kaynaklarında kendisine bağlı bir takım şehir, nahiye ve köy gibi yerleşim birimlerinden bahsedilmektedir. Özellikle Makdisî'nin Gazne'yi aynı zamanda hem bir bölgenin ve hem de bir baş şehrin ismi olarak aktarıp; kendisine çok sayıda şehri bağlı göstermesi, onu diğer coğrafyacılarından ayırmaktadır. O Gazne'ye bağlı şehirleri “*Gaznîn güzel bir bölgedir. Aynı zamanda bir başkent de ismidir. Gerdiz, Segavend, Nuvah, Burdan, Dümrhâhî, Haşşû, Bârî, Fermül, Serhûn Lecrâ, Hûvâst, Ğurâb, Zâveh, Kâvil, Kâbil, Lemgân, Bûden, Lehüvger*” şeklinde göstermektedir.⁴¹⁸



Şekil 7: Afganistan İller Haritası⁴¹⁹

1.1.3.1.1. Gerdîs-کردیس

Arapça yazılan coğrafya kitaplarında “کردیز” şeklinde yazılıp Gazne ile Hindistan arasında dağ yamacında üç burçlu bir kaleye sahip olduğu söylenen bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴²⁰ Bu isim Makdisî tarafından “کردیس” şeklinde

⁴¹⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50-296-297.

⁴¹⁹ Saray, Mehmet, “Afganistan” *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1988, I, 404.

⁴²⁰ *Hüdü'l-Âlem*, s. 88; Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, s. IV 450; İbn Abdillâh el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttla'*, III, 1157.

kaydedilip Gazne'ye bağı bir şehir olarak zikredilerek Gazne'ye on merhalelik mesafede bulunduğu bilgisi⁴²¹ dışında herhangi bir malumat verilmemiştir.⁴²²

Bâbü'rşâh Gerdîz'i sekiz köyü olan Zürmet tümeninin merkezi olarak kaydetmektedir.⁴²³ Bir takım ensâb kitaplarında ise Gazne'nin köyü olduğu nakledilen Gerdiz'e Yusuf b. Ebû Bekr el-Gerdîzî gibi 450/1058 yılında orada doğup daha sonra Multân'a yerleşen alimlerin de nisbet edildiği görülmektedir.⁴²⁴ Ayrıca, Gazneliler döneminde yazdığı Zeynü'l-Ahbâr adlı eseriyle tanınan Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî de oraya mensuptur.⁴²⁵ Gerdîz şehrinin, Gaznelilerden önce, Saffârîler döneminde Yak'ûb b. Leys'le antlaşma yapan Ebû Mansûr İbn Muhammed Hakân tarafından yönetildiğine işaret edilmektedir.⁴²⁶ Gerdîz'in Gazne Sultanlar'ından Bilge Tegin döneminde ele geçirilip Gazne'ye ilhak edildiğine işaret edilmekte ise de⁴²⁷; Gerdîz kalesinden atılan bir okun kendisine isabet etmesi neticesinde öldüğünden,⁴²⁸ kuşatmadan vaz geçildiği yönündeki bilgiler Gerdîz'in daha sonra ele geçirilmîş olabileceğini göstermektedir. Gerdîzî söz konusu bu şehrin Sebük Tegin döneminde Gazneliler'in elinde bulunduğu dair kesin delil niteliğini haiz bilgiyi “ *...Sebük Tegin Bû Ali'nin hadisesini duyunca, onu, Emîr Radî Nuh'tan istedi. Bunun üzerine Emîr Radî Nuh Bû Ali'yi, onun gulamı İlmenkûr'u, Emîrek-i Tûsî'yi ve Bû Ali'nin oğlu Ebû'l-Hüseyn'i Şaban 386/Ağustus 996 yılında Sebük Tegin'in yanına yolladı. Sebük Tegin de hemen her dördünü Gerdîz kalesine göndererek zindana attı. Zira orası müstehkem ve hasîn idi...*”⁴²⁹ şeklinde nakletmektedir.

⁴²¹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 349.

⁴²² Makdîsî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, s. 296.

⁴²³ Bâbü'r, Zahîrüddîn Muhammed (v. 937/1530), *Baburnâme -Babur'un Hâtürâtı-*, çev. Reşit Rahmeti Arta, MEB Yay. İstanbul, 1970, II, 216.

⁴²⁴ Abdülhay el-Hüseynî, Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilalî (v. 1314/1923), *Nüzhetü'l-Havâtir ve Bihcetü'l-Mesâmi'* ve'n-Nevâzir, nşr. Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1999, I, 82.

⁴²⁵ Bilgin, Orahan, “Gerdîzî”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1996, XIV, 29-30.

⁴²⁶ Gerdîz ile ilgili deatylı bilgi için bkz. Farahmanda, Habibullah, “Gardîz an Historical City of Afghanistan”, *Afghanistan*, Bahar-Yaz, 1984, c. 37, No 1, 2, s. 87-95.

⁴²⁷ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 58.

⁴²⁸ Mübârekşâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 246-247; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 6; Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 71.

⁴²⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 374-375.

1.1.3.1.2. Sekâvend/ سكاوند

Bu isim bir kısım coğrafyacılarca Gazne'nin bir şehri olarak nakledilmekle birlikte hakkında detaylı bilgi aktarılmamıştır.⁴³⁰ Diğer taraftan bu şehrin Gazne'nin diğer bir şehri olarak aktarılan Lecrâ ile sınır olduğu, daimi çarşı, pazar yerleri ile ticaret açısından gelişmiş, müstahkem kaleye sahip olan dağ yamacındaki kurak iklimli bu mamur şehrin Kâbil'e yedi günlük mesafede uzaklıkta bulunduğu aktarılmaktadır.⁴³¹ Söz konusu bu eserlerde Sekâvend'in Gazne ile bağlantısına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak Beyhakî'nin konuyla ilgili verdiği bilgiler bu şehrin Gazne bölgesinde olduğu konusunda ipucu vermektedir. Nitekim Beyhakî “*Sultan Mesû'd'un Gazne'ye dönüşü sırasında Sekâvend deresinden geçerek yoğun kar yağışı altında üç günde Gazne'ye geldi*”⁴³² ifadeleriyle Gazne'ye olan mesafesine açıklık getirmiştir. Beyhakî'nin bu açıklamalarından yola çıkarak Sekâvend'i Gazne'nin nahiyesi olarak nitelendirenler olmuştur.⁴³³

Sekâvend bölgesinin şu an Afganistan'da bir il olan Levger'in bölgesinde Budist dinine ait mabetlerin harabelerini barındırması dolayısıyla Budizm'in önemli merkezlerinden olduğu vurgulanmaktadır.⁴³⁴ Bu kelimenin muarrebî Secâvend'dir. Secâvend'e mensup birçok ulema bulunmaktadır. Bunlardan biri de Kıraat ve Tefsir alanlarında yazdığı eserler ile tanınmış olan Ebû Abdillâh (Ebû Ca'fer) Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî'dir.⁴³⁵

Bâbü'rşâh kaleme aldığı kendi hatıratında Sekâvend'i Makdisî'nin Gazne şehirlerinden biri olarak saydığı ve kendisinin de tümen⁴³⁶ olarak zikrettiği

⁴³⁰ Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, s. 296; Dimaşkî, Şeyhürrabva Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Tâlib el-Ensârî es-Sûfî (v. 727/1327[?]), *Nühbetü'd-Dehr fî Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr*, nşr. Matbaatü'l-Akadimiyye el-İmparatoriye, Saint-Peterosbourg, 1868, s. 181.

⁴³¹ İbn Havkâl, *Sûretü'l-Arz*, II, 428; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 125; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştâk*, I, 469.

⁴³² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 485.

⁴³³ Rencber, *Horasan-i Bûzürg*, s. 205.

⁴³⁴ Ârız Gulâm Ceylânî, *coğrafyâ-i Vilâyet-i Afganistan*, s. 22-23.

⁴³⁵ Geniş bilgi için bkz. Altıkulaç, Tayyar, “*Secâvendî, Muhammed b. Muhammed*”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 268-269.

⁴³⁶ Tümen: Semerkand, Buhara gibi büyük vilayetlere tabi olan küçük yerleşke ve şehirlere tümen denir. Bkz. *Bâbü'r, Baburnâme*, II, 203.

Lehûüger'in bir köyü olarak belirtmiş ve Çarh köyüne nazaran bahçelerinin daha az olduğunu vurgulamıştır.⁴³⁷

Yukarıda geçen bilgiler eski Gazne sınırlarının bugünkünden çok daha geniş olduğunu göstermektedir. Ziriklî'nin hakkında Büldân ve Lûgat kitaplarından herhangi bir bilgiye rastlamadığını vurguladığı Secâvend⁴³⁸ ile ilgili Farsça sözlüklerde bir takım bilgilere rastlamak mümkündür. Bazı sözlüklerde Gazne'nin köylerinden biri olarak zikredilen Secavend, Sekâvend/Segâvend'in Arapça şekli olarak bildirilirken⁴³⁹; diğer taraftan da bir takım sözlüklerde Sîstân'da bir dağın ismi olarak naklolunduğu görülmektedir.⁴⁴⁰ Secâvend özellikle sonraki dönemde kaleme alınan eserlerde Lehûüger'e bağlı bir köy olarak zikredilmişse⁴⁴¹ de Makdisî'nin döneminde ayrı bir şehir olarak zikredildiği için küçük bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu bu bölgenin bir kaleye sahip olduğu ve Sultan Mahmud'un kardeşi Emîr Yusuf'un, Sultan Mesud'un emri ile söz konusu bu kalede hapsedildiği aktarılmaktadır.⁴⁴²

1.1.3.1.3. Nûveh/Nâveh نوه/ناوه

Makdisî Nûveh'i Gazne'nin bir şehri olarak nakletmiş; ancak hakkında detaylı bilgi vermemiştir.⁴⁴³ Bugün Gazne'de Nâveh isminde bir ilçe mevcuttur. Ancak bu ilçenin bahse konu Nûveh ile bağı konusunda herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.⁴⁴⁴ Eğer Makdisî'nin bahsettiği Nûveh ile günümüzdeki Nâveh ilçesi aynı bölgelerse bu mevki itibarıyla Gazne'nin sınır bölgesinde olup Zâbül ve Paktiya illerinin hududunda bulunmaktadır.

⁴³⁷ Bâbü, *Baburnâme*, II, 213.

⁴³⁸ Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dimaşkî (v. 1893-1976), *el-Â'lâm*, nşr. Dâru'l-İlim Li'l-Melâyîn, 5. Baskı, yyy., 2006, VII, 27.

⁴³⁹ Dihhüdâ, *Lugatnâme-i Dihhüdâ*, XIV, 1771

⁴⁴⁰ Tebrîzî, *Burhânü'l-Kâti*, II, 1154; Reşîdî, *Ferheng-i Reşîdî*, II, 873.

⁴⁴¹ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, I, 362; Bâbü, *Baburnâme*, II, 213.

⁴⁴² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 232,235.

⁴⁴³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s.50, 196.

⁴⁴⁴ Hilmî, Muhammed Velî, *Gazni de Landi Târîh*, nşr. Riyaset-i Neşerât-ı Beyhakî, Kâbil, hş.1390/2011, s. 164.

1.1.3.1.4. Bürden/بردن

Bürden da Makdisî tarafından Gazne'ye ait küçük bir şehir olarak, eserinin iki farklı yerinde zikredilmektedir.⁴⁴⁵ Ancak diğer coğrafya, tarih, ensâb ve mu'cem kitaplarında böyle bir bilgiye rastlanılamamaktadır.

1.1.3.1.5. Dümrahî/دمراخی

Gazne'nin şehirlerinden olarak gösterilen⁴⁴⁶ bu yerleşim birimi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Sadece Renber'in, Makdisî'den naklen onun Gazne şehirlerinden olduğunu kaydetmekle yetindiği görülmektedir.⁴⁴⁷

1.1.3.1.6. Haşşû/حشو

Bu şehir de Makdisî'nin Gazne şehirlerinden saydığı bir şehridir.⁴⁴⁸ Bu ismin hakkında bilgi olmadığı gibi telaffuz ve yazılışıyla ilgili, ne yazık ki, aydınlatıcı bilgiye rastlanılmamakla birlikte Horasân-ı Büzürg adlı kitapta “Haşşû” şeklinde yazıldığı görülmektedir.⁴⁴⁹ Söz konusu bu eserde de Haşşû'nun, Makdisî tarafından Gazne bölgesinde gösterildiğine dair atıf bulunmaktadır. Ahsenü't-Tekâsîm'in Türkçe çevrisinde ise bu yeri Hişbâre şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁵⁰ Böylece çevirmen aşağıda Gazne'nin şehirlerinden olarak zikrettiğimiz Bârî ile Haşşû'nu bir şehir olarak ifade etmiştir.

1.1.3.1.7. Bârî/بارى

Beşşârî'nin Gazne'nin şehirlerinden olarak gösterdiği diğer bir şehir de Bârî'dir. Ancak onun eserinin iki farklı yerinde bu kelimenin değişik biçimlerde yazıldığı görülmektedir. İlk önce bu şehrin ismini Bâre-بار olarak yazarken; diğer bir yerinde de Bârî şeklinde yazmaktadır.⁴⁵¹ Bîrûnî Ganj nehrinin doğusunda bulunan

⁴⁴⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s.50, 196.

⁴⁴⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 196.

⁴⁴⁷ Renber, *Horasân-i Büzürg*, s. 204.

⁴⁴⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 196.

⁴⁴⁹ Renber, *Horasân-i Büzürg*, s. 204.

⁴⁵⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, s. 75.

⁴⁵¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 196.

Bârî isminde bir şehirden bahsetmekte,⁴⁵² ancak bu şehrin Gazne ile bağlantısı konusunda her hangi bir bilgi aktarmamaktadır. Gerdîzî de 410/1019 yılında Râçipâl'in Nendâ'ye doğru sefere çıktığı zaman yol üzerinde bulunan Bârî'yi ele geçirdiğine dikkar çekmektedir.⁴⁵³ Gang nehrinin geçilerek Bârî şehrine ulaşıldığını kaydeden Gerdîzî ile Bîrûnî'nin rivayetlerinin uyuştugu dikkate alınacak olursa bu şehir Gazne'ye hayli uzak bulunduğu açıktır.

Diğer taraftan bir takım sözlüklerde de Bârî kelimesinin Hindistan bölgelerinden bir şehir olarak gösterildiğine şahit olunmakta ise de yine Gazne ile herhangi bir bağına dair bilgi nakledilmediği görülmektedir.⁴⁵⁴

1.1.3.1.8. Fermül/فرمل

Gazne şehirlerinden olarak sayılan bu şehir⁴⁵⁵ hakkında diğer kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte Bâbürnâme'de burası önemsiz bir şehir olarak zikredip Multân ve Hindistan'a elma ihraç ettiği beyan edilmiştir.⁴⁵⁶ Dolayısıyla Fermül'ün sulu bir bölgede veya nehir kıyısında ve dahi Hindistan sınırına yakın bir bölgede olma ihtimali yüksektir. Nitekim Fermül'ün Gazne sınırları içerisinde bir nehrin adı olup, o nehrin kıyısında yaşayanlara da Fermülî denildiği ve hatta bu milletin tarihi bakımından çok eskilere dayandığına işaret edilerek Türk olabilecekleri olasılığı üzerinde durulmaktadır.⁴⁵⁷

Bu bilgilerden Fermül'ün hem bölge ve hem de bölgede olan nehrin müşterek ismi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Purmol, Furmol gibi değişik isimlerle yazıldığına işaret edilen Fermül'ün, Gazne sınırları içerisinde bir bölge ismi olduğu söylenmektedir.⁴⁵⁸ Diğer taraftan bugün Gazne ile aynı sınırları paylaşan ve eskilerde

⁴⁵² Bîrûnî, *Tahkîkû ma Le'l-Hind*, s. 140, 142, 193.

⁴⁵³ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 399.

⁴⁵⁴ Tebrîzî, *Bürhânü'l-Kât'i*, I, 217; Nâzîmü'l-Atıbbâ, *Ferheng-i Nefîsî*, I, 509.

⁴⁵⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 196.

⁴⁵⁶ Bâbü, *Baburnâme*, II, 213

⁴⁵⁷ İbrahim Zeyî, Şîr Muhammed Han, *Tevârîh-i Hûrşîd- Cihân*, nşr. Matba'-i İslâmiyye, Lahur, 1893, s. 180.

⁴⁵⁸ Şehristânî, İnyetullah, "Târihçe-i Akvâm er Afganistan", http://www.kabulnath.de/Sal-e-Nohum/Shoumare_207/Dr.Enajatullah%20Sharani-aqwam-12.html, 11: 16, 16.02.2017.

birçok ilçesinin Gazne'ye tâbî olduğu belirtilen Paktika ilinde Bermel diye zikredilen bir ilçe bulunmaktadır.⁴⁵⁹ Afganistan ve Pakistan sınırında yer alan bu ilçe yukarıda zikredilen Fermül ile isim benzerliği mi yoksa aynı bölgeyi mi paylaştığı net değildir.

1.1.3.1.9. Serhûn/سر هون

Serhûn da Makdisî'nin kaydettiğine göre Gazne'ye bağlı olarak zikrettiği şehirler arasında yer almaktadır.⁴⁶⁰ Bir takım araştırmalara göre, söz konusu bu şehir, Ya'kûbî'nin Bâmiyân bölgesinden olarak saydığı Sârhûd⁴⁶¹-سار حود- ile aynı yerdir.⁴⁶² Ancak Ya'kûbî'nin konuyla ilgili rivayetlerinde bu beldenin Hârûnu'r-Reşîd'in Horasan valisi Fazl b. Yahya' tarafından ele geçirildiği görülmektedir.⁴⁶³ Bazı araştırmacıların Surhbud-سر خبد- şeklinde kaydettikleri bu kelimenin⁴⁶⁴ Bâmiyân bölgesinde meşhur bir putun ismi olduğu beyan edilmiştir.⁴⁶⁵

1.1.3.1.10. Lecrâ/لجرا

Bu şehir de Makdisî'nin Gazne'ye bağlı olarak gösterdiği şehirler arasında gelmektedir.⁴⁶⁶ Secâvend'e yedi günlük mesafede bulunduğu aktarılan bu şehrin sıcak bir iklimde olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁴⁶⁷ İstahrî ise Gazne'yi Bâmiyân bölgesinde gösterdiği gibi Lecrâ'yı da Bâmiyân'ın bir şehri olarak saymaktadır.⁴⁶⁸ O Bâmiyân'a bağlı olan bölgeleri şu şekilde sıralamaktadır: “ Buskûrkand⁴⁶⁹, Sekâvend, Kâbil, Lecrâ, Pervân ve Gazne”.⁴⁷⁰ İbn Havkal ve Kazvî'nin de aynı bilgileri aktardıkları görülmektedir. Tek fark ise bahse konu olan Lecrâ'nın, İbn

⁴⁵⁹ Ârız, *Coğrafyâ-yi Vilâyet-i Afganistan*, s. 101.

⁴⁶⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 196.

⁴⁶¹ Ya'kûbî, *Mü'cemü'l-Büldân*, s. 121.

⁴⁶² Hadîsî, Kahtan Abdüssettar, *İrbâ'u Horasan eş-Şehire: Dirase fî Ahvalihe'l-Cogrâfiyye ve'l-İdâriyye ve'l-İktisâdiyye Hatta Nihâyeti'l-Karnî'r-Rabi' li'l-Hicre*, Câmiatü'l-Basra Yay. Basra, 1990. s. 421.

⁴⁶³ Ya'kûbî, *Büldân*, s. 121.

⁴⁶⁴ Habîbî, *Târîh-i Afganistan Ba'd ez İslâm*, s. 17.

⁴⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, I, 330.

⁴⁶⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 196.

⁴⁶⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 280; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, I, 469.

⁴⁶⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 277.

⁴⁶⁹ İbn Havkal ile Kazvî'nin bu ismi Buşgûrkand-بشغورقند şeklinde kaydetmişlerdir. bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 447; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, I, 486.

⁴⁷⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* s. 277

Havkal tarafından Necrâ şekliyle kaydedilmiş olmasıdır.⁴⁷¹ Dolayısıyla Sûretü'l-Arz müellifinin aktardığı Necrâ'nin, Lecrâ olma ihtimali yüksek gözükmektedir.

1.1.3.1.11. Hôst/خواست

Makdisî tarafından Gazne'ye ait küçük bir şehir olarak zikredilen bu kelime yazılışı bakımından farklı biçimlerde görülmektedir. Söz konusu bu şekillerin biri Hûvâşt ve diğeri de Hûvâst şeklinde görülmektedir.⁴⁷² Diğer coğrafi eserlerde rastlayamadığımız bu ismin günümüz Afganistan'ın illerinden biri olan Host olma ihtimali vardır. Diğer yandan bu beldenin Toharistan sınırları içerisinde olan Huvâşt olabileceği üzerinde durulmaktadır.⁴⁷³

1.1.3.1.12. Ğurâb/غراب

Makdisî'nin eserinin bir yerinde Gazne'ye bağlı küçük bir şehir olarak zikredilen Ğurâb ile ilgili diğer eserlerde, ne yazık ki, her hangi bilgiye rastlanılmamaktadır.⁴⁷⁴

1.1.3.1.13. Kâvil/كاويل

Makdisî tarafından Gazne şehirlerinden olarak gösterilen bu şehir ile ilgili diğer eserlerde Gazne'nin şehri olduğu ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.⁴⁷⁵

1.1.3.1.14. Kâbil/كابل

Gazne'ye tabi yerleşim birimleri arasında şehir vasfıyla sayılan diğer bir yerleşim birimi de Kâbil'dir.⁴⁷⁶ Gazne ile Kâbil arasının yedi günlük yol olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷⁷ Kâbil'in Sebük Tegin döneminde fethinin gerçekleştirildiği⁴⁷⁸

⁴⁷¹ Bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 447; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 486.

⁴⁷² Bkz. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 196.

⁴⁷³ Hadisi, Kahtan Abdüssettar, *İrbâ'u Horasan eş-Şehire*, s. 421.

⁴⁷⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50,

⁴⁷⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 196; Rencber, *Horasân-i Bûzürg*, s. 205.

⁴⁷⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 196; Dimaşkî, *Nuhbetü'd-Dehr*, s. 181.

⁴⁷⁷ Bîrûnî, *Tahkîku Malel-Hind*, s. 146; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 469.

⁴⁷⁸ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târih*, s. 60.

dikkate alınacak olursa o dönemden sonra Gazne'ye ilhak edilmiş olabileceği ihtimali yüksektir. Nitekim Lemğân bölgesinde Cipâl ile yapılan savaşı kazanan Sebük Tegin'in Peşaver'e kadar olan bölgeyi ele geçirerek söz konusu bölgelerde hakimiyetini sağladığı Gazneli dönemi tarihçileri tarafından da vurgulanmaktadır.⁴⁷⁹

1.1.3.1.15. Zâveh/زاوه

Makdisî tarafından Gazne'ye bağlı olduğu söylenen diğer bir şehir de Zâveh'tir.⁴⁸⁰ Rencber'in Makdisî'den naklen Gazne'ye tabi olduğunu aktarması dışında Zâveh hakkında diğer eserlerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.⁴⁸¹ Diğer coğrafi eserlerde Nişâbur'un bölgelerinden bir bölge, Herat ve Nişâbur arasında Bûşenc'e bağlı bir köy,⁴⁸² Horasan'da bir bölge⁴⁸³ olarak zikredilen Zâveh sadece Makdisî tarafından Gazne'ye bağlı bir şehir olarak zikredilmektedir.⁴⁸⁴

Makdisî'nin eserinin muhakkinin açıklamasında Zâveh ile ilgili Uzâveh-زاوه şekli görülmektedir.⁴⁸⁵ Ancak söz konusu bu kelimeyle ilgili diğer eserlerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

1.1.3.1.16. Lemğân/لمغان

Gazne'nin diğer bir şehri olarak zikredilen Lemğân'ın⁴⁸⁶ diyâr-i Sind'den bir şehir olup Gazne'nin idaresine tabi ve Hintler ile arasında yüksek bir dağın olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸⁷ Diğer taraftan kimi coğrafyacılarca nehir kıyısında yeraln bu şehrin Hindistan'ın gelişmiş şehirlerinden olup çok sayıda put haneye ev sahipliği yaptığı rivayet edilmektedir.⁴⁸⁸

⁴⁷⁹ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 33; Gerdîzî, *Zeynü 'l-Ahbâr*, s. 369.

⁴⁸⁰ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 50, 197.

⁴⁸¹ Rencber, *Horasân-i Bûzürg*, s. 204.

⁴⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü 'l-Büldân*, III, 128.

⁴⁸³ Kazvîni, *Âsârü 'l-Bilâd*, s. 382.

⁴⁸⁴ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 50, 297.

⁴⁸⁵ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 50, dipnot, 4.

⁴⁸⁶ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 50, 196; Mübârekşâh, *Âdâbü 'l-Harb*, s. 152.

⁴⁸⁷ Nizâmî-i Arûzî, *Çehar Makale*, s. 29.

⁴⁸⁸ *Hudûdü 'l-Âlem*, s. 89.

Öyle anlaşılıyor ki bu şehir Hintlerin kontrolünde iken Sebük Tegin tarafından Gazne'ye ilhak edilmiştir. Nitekim Utbî Hint kralı Çipal'ın en mamur kentlerinden olan Lemğân'ın Sebük Tegin tarafından ele geçirildiğine vurgu yapmaktadır.⁴⁸⁹ Yâkût el-Hamevî ise Lemğân'ı Gazne köylerinden biri olarak zikretmekte ve Bağdad'da yerleşen, Abdusselam b. İsmâil el-Lemğânî gibi birçok Hanefî kadı ve fakihlerin oraya mensup olduğunu beyan etmektedir. Ayrıca Lâmgân- لامغان şeklinde kaydettiği bu yerin Gazne'nin dağlık bölgesindeki birçok köyden oluşan bir bölge (كورة) olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁹⁰ Takvîmü'l-Büldân yazarı da Lemğân'ı Gazne'nin dağlık bir bölgede olduğuna işaret etmektedir.⁴⁹¹ Diğer taraftan esnâb kitaplarında el-Lemğânî nisbesinin Gazne'nin dağlık bölgesinde yer alan Lemğân'lı alimlere verildiği kaydedilmektedir.⁴⁹² Bu bilgilerden anlaşılıyor ki Lemğân bir şehir özelliğine sahip olacak derecede büyükçe bir bölge olup; içinde birçok karyeyi barındıran ve içinden nehir geçen dağlık bir alanda yer almaktadır.

Günümüz Afganistan'ında bir il olan Lağmân'ın-لغمان- eski isminin Lemğân-لمغان şeklinde ifade edilmesi⁴⁹³ onun söz konusu Lemğân ile aynı olduğu olasılığını güçlendirmektedir. Ancak günümüz Lemğân' ile Gazne'nin arasında başkent Kâbil bulunmaktadır. Söz konusu Lemğân'ın coğrafyacılarda tam coğrafi konumunun belirtilmiş olmaması Lağman ili ile Eski Gazne'nin yerleşim birimlerinden biri olarak nakledilen Lemğân'ın ilişkisinin kurulmasını güçleştirmektedir. Zira Lemğân'ın Gazne ile Gûr arasında bulunduğu da aktarılmakta; ayrıca Gazne'yi yakıp yıkan Gûr Şahı Alâüddîn Cihân Sûz okuduğu şiirinde "*Lemğân'dan başlayarak Gazne'ye kadar keskin kılıcımla döktüğüm kanla nehir akıtmaya karar verdim*" mısraları da Lemğân'ın Gûr ile Gazne arasında olduğuna delil olarak gösterilmektedir.⁴⁹⁴ Diğer taraftan atla birkaç günlük mesafede bulunan bu şehrin kurucusunun Lam Hân isminde birisi olduğu ve (خ)harfinin (غ) harfine dönüşmesi

⁴⁸⁹ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 31.

⁴⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, V, 8.

⁴⁹¹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 464.

⁴⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 222; İbnü'l-Esîr, İzzüddin, Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v. 630/1233), *el-Lübâb fî Tehzîbü'l-Enâb*, nşr. Dâru Sâdır, Beyrut, tsz., I, 230, III, 133; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, I, 153.

⁴⁹³ Ârîz, *Coğrafyâ-i Vilâyet-i Afganistan*, s. 33.

⁴⁹⁴ Dihhüdâ, *Lugatnâme-i Dihhüdâ*, lam harfi, s.1026-1027.

sonucu Lamhân'ın, Lemğân'a dönüştüğüne vurgu yapılmaktadır.⁴⁹⁵ Bu bilgiler dikkate alınacak olursa Lemğân'ın, Lağmân ilinden farklı bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. Afganistan'ın iller haritasına bakıldığında zaman Gûr ili ile Gazne ilinin arasında Oruzgân ve Bâmiyân ilinin bir kısmı bulunmaktadır. Lemğân'ın Sultan İbrahim dönemindeki konumuyla ilgili aktarılan bilgilere bakıldığında Türklere ikta olarak verilen bu yerde çok güzel armutun yetiştiğine vurgu yapılmaktadır.⁴⁹⁶

1.1.3.1.17. Buden/بودن

Bu şehir de Makdisî tarafından Gazne'nin sınırları içerisinde gösterilmekte olup;⁴⁹⁷ diğer eserlerde hakkında bilgi olmayan bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.1.3.1.18. Lühûvger-Lühûker/لهوگر - لهوگر

Gazne'nin bir diğer şehri de Lühûvger'dir.⁴⁹⁸ Lühûvger'in Secâvend gibi kendinse bağlı yerleşim birimleri de bulunmaktadır.⁴⁹⁹ Bâbürşâh ise Çarh'ın en meşhur köyü olarak saydığı Lühûger'i, Gazne'ye bağlılığına dair bilgi vermeksizin, tümen yani küçük bir şehir olarak ifade etmiştir.⁵⁰⁰ Bâbürşâh'ın verdiği bilgiler söz konusu bu yerleşim birmlerinin idari açıdan geçirdiği konjaktürel değişimi göstermektedir.

Kâbil'in güneyinde ve Gazne'ye sınır olan bu küçük şehir bugün Afganistan'ın Levger- لوگر diye bilinen bir ilidir. Secâvend'in tarihi bölgeleri arasında gösterildiği bu ilin ilçelerinden birisi de Bâbür'ün meşhur köyü olarak zikrettiği, Çarh'tır.⁵⁰¹ Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda günümüz Levger ilinin eski Gazne şehirlerinden biri olan Lühûger olabilme ihtimali yüksektir.

⁴⁹⁵ Dihhüdâ, *Lugatnâme-i Dihhüdâ*, lam harfi, s. 1027.

⁴⁹⁶ Mübârekşâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 152.

⁴⁹⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 297.

⁴⁹⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 297.

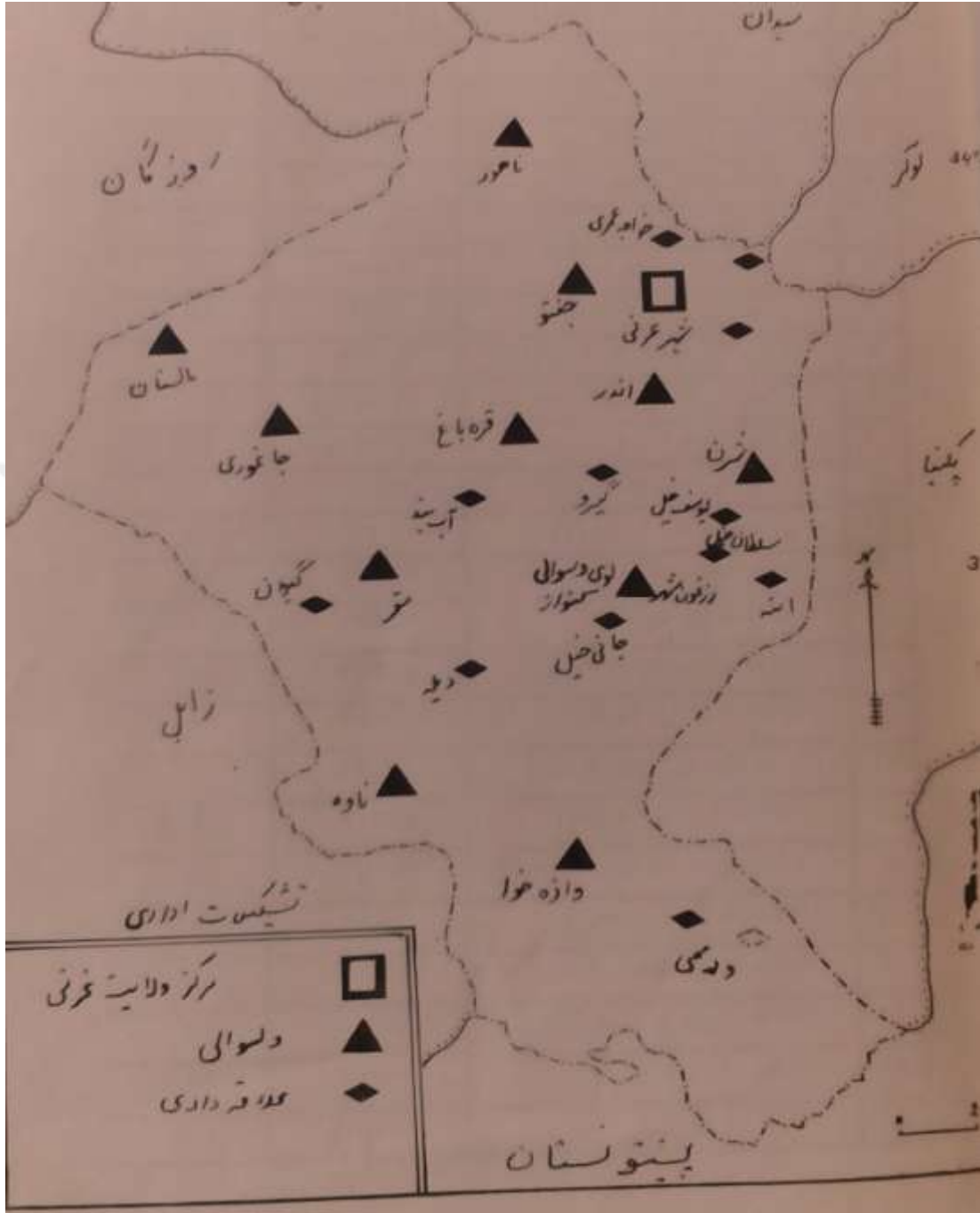
⁴⁹⁹ Avfi, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 362.

⁵⁰⁰ Bâbür, *Baburnâme*, II, 213.

⁵⁰¹ Ârız, *Coğrâfyâ-i Vilâyât-i Afganistan*, s. 22.

Yukarıda isimleriyle birlikte kısaca tanıtımını yapmaya çalıştığımız on sekiz tane şehir Makdisî tarafından Gazne'nin, müdünleri yani küçük şehirleri olarak sunulmakla beraber; sadece ismen zikredilmeleri haklarında detaylı bilgilere ulaşılması konusuna imkân vermemiştir. Diğer coğrafyacılara eserlerinde Gazne ile ilgili, Makdisî'nin naklettiği kadar bile detay bilgilere yer verilmemesi, bu konuda Ahsenü't-Tekâsîm'in esas alınmasında etkili olmuştur. Zira Makdisî'nin vefat tarihi ile Sebük Tegin'in vefat tarihinin aynı yıllarda olması onun Gazne'ye bağlı şehirler olarak rivayet ettiği kimi şehirlerin Sebük Tegin ve ondan önceki Gazneli Sultanları tarafından ele geçirilip Gazne'ye ilhak edilmiş olma ihtimalı yüksektir. Bugün Gazne on sekiz ilçeli bir ildir.





Şekil 8: Günümüz Gazne Haritası⁵⁰²

⁵⁰² Rahmetî, Muhibbullah, “Şerh-i Muhtasar der Bâre-i Coğrafyâ-i Beşer-i Vilâyet-i Gaznî”, *Mücelle-i Coğrafya*, Kabil, 06.1347/08.1969, yıl:8, sayı: 1, s. 27.

Aşağıda ismi zikredilen Gazne'nin şehirleri Makdisî'nin eserinde bulunmamaktadır.

1.1.3.1.19. Barvân/بروان

Rencber bu şehri Makdisî'ye dayanarak Gazne'nin şehirlerinden⁵⁰³ birisi olarak göstermişse de Makdisî'nin bu şehri Bâmiyân bölgesine nispet ettiği görülmektedir.⁵⁰⁴ Diğer coğrafi eserlerde Barvân'ın Gazne'ye nisbeti görülmezken Hindistan'a ait bir bölge olarak gösterilerek ticari önemine vurgu yapılmaktadır. Fervân şeklinde de coğrafi kaynaklarda yerini alan Bârvân, İbn Havkal'ın naklettiğine göre Sekâvend'in yukarı kısmında yer almaktadır.⁵⁰⁵ Bu bilgiler dikkate alındığında Barvân'ın Gazne hududunda olduğu kesin gözükmemektedir. Nitekim Yâkût el-Hamevî de onu Gazne'ye yakın küçük bir şehir olarak tanımlamaktadır.⁵⁰⁶

İbn Battûta Hind-i Kûş dağından geçerek Hindistan'a gerçekleştirdiği yolculuğu esnasında Barvân'a geldiğini, şehrin Emîri Bürüntiye tarafından çok sıcak bir şekilde karşılanıp ağırlandığını, Emîr Gazne'deki naibine mektup yazarak kendisiyle ilgilenmesini söylediğini, oradan Çarh köyüne uğradıktan sonra Gazne'ye geçtiğini beyan etmektedir.⁵⁰⁷

Bu bilgilerden yola çıkarak Barvân'ın Gazne'ye yakın ve hatta sınır olduğu kesindir. Gazne'ye ait olduğu konusuna ise Rencber hariç kimse temas etmemiştir. Zaten Rencber'in de kaynağı Makdisî'dir. O da Barvân kelimesini, Gazne'den hemen birkaç kelime önce Bâmiyân bölgesini açıklarken, Bâmiyân'a ait bir bölge olarak yazmıştır. Dolayısıyla Rencber'in bu ayrıntıları gözden kaçırmış olabileceği ihtimali yüksek gözükmemektedir.

Günümüz Afganistan illerinden birisi Pervân/پروان ilidir. Kâbil ile hudut olan Pervân ili ile Gazne'nin arasında ise Vardak ili bulunmaktadır. Vardak 1964 yılında

⁵⁰³ Rencber, *Horasân-i Bûzürg*, s. 203.

⁵⁰⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 297.

⁵⁰⁵ İbn Havkâl, *Sûretü'l-Arz*, II, 428.

⁵⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, IV, 257.

⁵⁰⁷ İbn Battûta, *Sefernâme-i İbn Battûta*, I, 474.

resmen Afganistan'ın bir ili olana kadar Kâbil'in bölgelerinden sayılırdı.⁵⁰⁸ Dolayısıyla Bâmiyân'a da sınır olan günümüz Vardak ilinin bir kısım topraklarının bu iller arasında paylaşılmış olma ihtimali söz konusudur. Hatta İbn Battûta'nın Pervân'dan sonra uğradığı Çarh köyü eskiden Gazne'ye ait iken; bugün Vardak'a sınır olan Lavger ilinin sınırları içerisinde.⁵⁰⁹

1.1.3.1.20. Şâdîâbâd/شادی آباد

Gazne sınırları içerisinde yer alan bu bölge insanların Sultan'ı tantanalı bir şekilde karşıladıkları Beyhakî'nin “ ... biz Gazne'ye geldiğimizde, şehrin mutripleri ve Şâdîâbâd'ın Bûkîyânı sazları ile birlikte oraya hizmete geldiler...”⁵¹⁰ cümlelerinde geçmektedir. Diğer taraftan İbn Battûta'nın, Turbâbâd-ı Dihlî'ye, Şâdîâbâd'ı takliden bu ismin verildiğini ifade etmesi⁵¹¹ söz konusu bu yerin ne derece mamur olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

1.1.3.1.21. Şeşkâv/شش کاو

Gazne'ye iki menzil mesafede bulunan bu yerleşim birimi, Gazne'nin kuzey doğusunda olup Kâbil yolu üzerinde bulunmakta ve bugün Şeşgâv olarak bilinmektedir.⁵¹² Beyhâkî 422/1031 yılında Sultan Mesud'un Horasan'da Gazne'ye gelirken Balak üzerinden önce Şeckâv'e ve oradan da Gazne şehrine geldiğini nakletmektedir.⁵¹³ Ayrıca Karahanlı Han'ı Kadirhân'ın kızı, Şâh Hâtûn'un, 19 Şevvâl 424/17 Eylül 1033'te Sultan Mesud için Gazne'ye getirildiğinde Şeckâv'da bir gün konakladıktan sonra Gazne'ye getirildiği rivayet edilmektedir.⁵¹⁴ Bu bilgilere bakıldığında Şeckâv'ın Gazne şehrinin biraz dışında olup; Horasan yönünde olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁰⁸ Ârız, *Coğrafyâ-i Vilâyet-i Afganistan*, s. 18.

⁵⁰⁹ Ârız, *Coğrafyâ-i Vilâyet-i Afganistan*, s. 22.

⁵¹⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 534; Rencber, *Horasân-i Bûzürg*, s. 205.

⁵¹¹ İbn Battûta, *Sefernâme-i İbn Battûta*, II, 382.

⁵¹² Habîbî, Abdülhay, “Tahkîki Barhî ez Emâkin-i Târîh-i Beyhakî”, *Yâdnâme-i bü'l-Fazl Beyhakî: Mecmue-yi Suhanrâni hâ, Meşhed Ün., Meşhed*, hş.1349/1970, s. 224; Rencber, *Horasân-i Bûzürg*, s. 205.

⁵¹³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s.235.

⁵¹⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s.385-386.

1.1.3.1.22. Sûdihek/سو دهک

Bu yer Gazne'ye 15 km mesafede olup, onun doğu semtinde yer almaktadır. Gerdîz'e yaklaşık 20 km mesafede bulunan bu yerin batısında Cihânâbâd, doğusunda Tengî ismiyle de bilinen Devlet, şimalinde Cilge-i Sersebz-i Ribât ve güneyinde ise Sultan Bağ köyleri yer almaktadır. Uzunluğu 30 km ve genişliği de 24 km olarak tahmin edilen Dihek'in tarıma elverişli bir bölge olduğu vurgulanmaktadır. Dihek'in yeşilliğiyle meşhur köyü olan Râmek'in- رامک yanı sıra Dih-i Ribât, Tasın ismiyle bilinen köylerinden de bahsedilmektedir. Gerdîz ile Gazne yolunun üzerinde bulunan Dihek'in Hindistan cihetine iki yol bulunmaktadır. Bunlardan ilki Gerdîz üzerinden Çimkenî vadisinden Kerem'e ve oradan da Dâmân Bânu üzerinde Sind nehrine ulaşırken; diğeri se Şeren üzerinden Gûmel deresine ve oradan da Sind nehrine çıkmaktadır.⁵¹⁵

Dihek'in Gazneliler döneminde de meşhur olduğu anlaşılmaktadır. O Gazne'nin doğusunda olup Hindistan ana yolu üzerinde bulunuyordu. Bu bölge özellikle Gûrluler döneminden kalan mimari eserleriyle meşhurdur.⁵¹⁶

Bunların dışında Bûrân-بوران-, Urdlân-اردلان-, Havvâş-خوایش-, Cürûs-جروس- Desek-دسک- de Gazne'ye bağlı şehirler olarak nakledilmektedir.⁵¹⁷ Gazne'nin bir takım meşhur meydanlarından da bahsedilmektedir. Bunların en önemlisi Şâhbahar meydanıdır.

1.1.3.1.23. Şâhbahâr-شاه بهار

Gazneli dönemine ait nesir ve nazımlarda⁵¹⁸ çokça tavsif edilen bu bölge özellikle askeri törenlerin yanı sıra ordunun toplandığı⁵¹⁹; ayrıca askeri törenlerle birlikte dinî⁵²⁰ ve kültürel şenliklerin de gerçekleştirildiği bir yer olarak karşımıza

⁵¹⁵ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 268.

⁵¹⁶ Habîbî, "Mehâbisi Mesû'd Sa'd Selmân", *Coğrafyâ-i Târih-i Afganistan*, s. 82.

⁵¹⁷ Dimaşkî, *Nûhbetü 'd-Dehr*, s. 181.

⁵¹⁸ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 343-344.

⁵¹⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 509.

⁵²⁰ Çalışmamızın Dîni bayramlar başlığında de işaret edildiği üzere Gazne Sultanlar'ının bayram namazlarını eda ettiği yer Şâhbahar mahalli idi. bkz. Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 476.

çıkılmaktadır. Yaklaşık iki asırlık Âl-i Nasır Devleti zamanında Gazneli Sultanlar'ının karşılandığı mahal olan Şâhbahâr'ın⁵²¹ Sultan'ın konaklayacağı köşk-i Eyvan,⁵²² Sultan'ın askerî geçişleri izlemesi için bir stada ve askerî kışlalar gibi bir takım binalara sahip olduğu görülmektedir.⁵²³ Sefere çıkılacağı zaman askerî sevkiyatın tanzim edildiği Şâhbahâr alanının⁵²⁴ yılın dört mevsiminde çeşitli yeşillikler ve çiçeklerle süslediği; ayrıca etrafının da bodur güzel ve nadir ağaçlarla çevrildiğine işaret edilmektedir.⁵²⁵

Konuyla ilgili zikredilen bilgilere göre Şahbahârın bir askerî karargâh olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çok sayıda filin orada bulunduğuna işaret edilmektedir.⁵²⁶ Bugün Şahbahâr'ın konumunun nerede olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte mevkiine dair birkaç farklı nokta gösterilmektedir. Bunlardan ilki söz konusu meydanın günümüz Gazne'sinin güney doğu taraflarında olduğu ise de Karabağ mevkiindeki Şiar bölgesinin Şâhbahâr olma ihtimalinin yüksek olduğu; çünkü Şâhbahâr isminin zamanla değişikliğe uğrayarak Şiâr'a dönüştüğü ve bu bölgede bulunan Zeneân nehrininin, yeşilliği ile meşhur Şâhbahâr'ın su ihtiyacını karşıladığı vurgulanmaktadır.⁵²⁷

1.1.4. Gazne'nin Nahiyeleri

Nevâhînin tekili olan nahiye kelimesi küçük şehir ve etrafını tanımlamak için kullanılmıştır.⁵²⁸ Yukarıda da zikredildiği üzere nahiye ismi Makdisî tarafından kırsal kesim ve kasaba için kullanılmıştır. Ayrıca Makdisî'nin sıralaması göz önüne alındığında Nâhiye, Müdü'n'e göre biraz daha küçük olan kasabaya benzer yerleşim birimleridir.

⁵²¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 235.

⁵²² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 509.

⁵²³ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 344; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 509; Ceylânî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 184.

⁵²⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 257.

⁵²⁵ Ceylânî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 184-185.

⁵²⁶ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 344.

⁵²⁷ Ceylânî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 185.

⁵²⁸ Nahiye kavramı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Pırlanta, "İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi", *İnönü Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.2, sayı: 1, s. 160-161.

Makdisî Gazne'nin Vâliştân isimli bir nahiyesinden bahsetmektedir. Arıca o bu nahiyeye bağlı olduğunu beyan ettiği altı tane yeri de ismen zikretmekle iktifa etmiştir. Müellif nahiyeye bağlı olduğunu söylediği bu bölgelere, eserinin iki değişik yerinde yer vermiştir. O bu yerleşim birimleri için önce müdün -مدن terimini kullanırken; eserinin farklı bir yerinde ise Menâbir-منابر kelimesini tecih etmiştir.⁵²⁹

Gazne'nin hakkında bir takım bilgilere ulaştığımız nahiyeleri şunlardır:

Vâliştân (والشتان): Makdisî'nin Gazne nahiyesi olarak aktardığı bu bölge aynı zamanda, altı ayrı şehirden oluşmaktaydı.⁵³⁰ Şehirlerinin ismi ve durumuyla ilgili aşağıda bilgi verileceğinden, tekrardan kaçınmak amacıyla, burada isimleri yazılmamıştır. Makdisî'nin eserinde de tahkik eden tarafından Vâliştân'a dipnot konarak bu kelimenin yazılışı “*Bâlis-بالس ve Vâlistân-والستان*” şeklinde verilmiştir.⁵³¹

Ayrıca Vâliştân'ın diğer coğrafya kitaplarında farklı imlalarla nakledildiğine şahit olunmakla beraber Gazne ile herhangi bir bağlantısına temas edilmediği göze çarpmaktadır. Hudûdü'l-Âlem yazarı bu kelimeyi Bâlis-بالس şekliyle yazarak çöl bölgesi fazla olan bir ülke olduğunu ve şehirlerinin de Safancay-سفنجاى, Koşk-كوشك ve Sîvâ-سيوى olup tarıma elverişli ve meyvesi bol olduğunu nakletmektedir.⁵³² İstahrî'nin de Bâlis şeklini tercih ettiği ve Mestenc'i onun şehirlerinden sayarak Ruhhâc'a sınır gösterdiği görülmektedir.⁵³³ Diğer taraftan İdrîsî Sivî/Sivâ-سيوى'nin şehirlerinden olarak saydığı Bâlis'in coğrafî konumunu Sîstân ile Sind arasında göstermektedir.⁵³⁴ İbn Havkal ise “*Multan'dan Bâliş adıyla bilinen Tûrân'a ki o - Vâliştân'dır- yaklaşık on merhalelik bir mesafede olduğunu.*” naklederek Vâliştân'ın, Bâliş ismiyle maruf olduğuna dikkat çekmiştir.⁵³⁵ Bîrûnî de Bâliş'i,

⁵²⁹ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 279.

⁵³⁰ Makdisî, *Asenü 't-Tekâsîm*, s. 50, 297.

⁵³¹ Makdisî, *Asenü 't-Tekâsîm*, s. 297, dipnot, 4.

⁵³² *Hudûdü 'l-Âlem*, s. 124.

⁵³³ İstahrî, *el-Mesâlik Ve 'l-Memâlik*, s. 179, 244.

⁵³⁴ İdrîsî, *Nüzhetü 'l-Müşâtâk*, I, 455.

⁵³⁵ İbn Havkal, *Sûretü 'l-Arz*, II, 372.

Vâliştân'ın bilinen ismi olduğunu kaydederek Mestenek'i onun başkenti şeklinde tanımlamaktadır..⁵³⁶

Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda coğrafya kitaplarında farklı şekillerde imlası bulunan Vâliştân'ın Gazne'den ayrı bir bölge ve hatta Hudûdu'l-Âlem yazarının rivayetlerine göre Bilâd yani ülke olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Bîrûnî'nin Mestenek'i onun başkenti olarak göstermesi de bu görüşü desteklemektedir. Dolayısıyla bahse konu olan Vâliştân'ın, sanki Gazne'den ayrı bir bölge olarak değerlendirildiği görülmektedir. Nitekim bu bölgenin günümüz Belûcistan ve Sind topraklarına bağlı gösterilip asıl isminin Vâliştân olduğu vurgulanmaktadır.⁵³⁷ Bu bölgelerin Sebük Tegin döneminde ele geçirilerek Gazne topraklarına ilhak edildiği anlaşılmaktadır.⁵³⁸

Gazne'nin diğer şehirlere olan mesafe ve güzergâhları kısmında da zikredileceği gibi Büst'ten Gazne'ye giden güzergâhların yekdiğerine bir konaklık mesafede olan birçok köy ve ribatın isimlerinden bahsedilmektedir. Burada Bencvây bölgesi ki orada zikredilen yönleri ters istikametten düşünecek olursak, Gazne'den Büst'e doğru giderken bir yol ayrımında bulunduğu görülmektedir. Bencvây'dan doğru istikamete gidilirse Büst'e ve sol istikamete sapılırsa da Bâlis yani Vâliştân'a doğru gidilmektedir. Buradan Makdisî'nin eserinde İsbendce/İsbence ve diğer coğrafya eserlerinde ise Esfencây/Sifencây olarak kaydedilen küçük şehre üç merhale, oradan da Sivâ'ya iki merhale mesafe bulunmaktadır.⁵³⁹

Burada zikredilen güzergâh mesafelerini sayarsak Gazne'den Bencvây'a kadar yaklaşık 12 merhale ve Bencvây'dan Vâliştân nahiyesinin küçük şehirlerinden olan İsbidce/İsbice'ye de 3 merhale olduğunu düşünürsek Gazne Vâliştân arasının 15 merhalelik bir mesafe olduğu sonucu ortaya çıkar. Burada Gazne Vâliştân arasında başka kestirme güzergâhların olduğu bilgisine incelediğimiz kaynaklarda

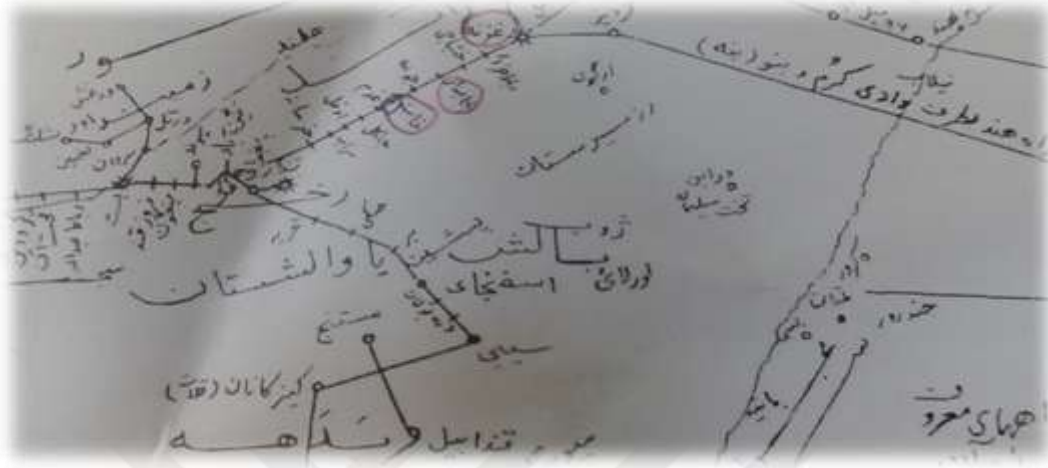
⁵³⁶ Bîrûnî, *el-Kânûnû 'l-Mesûdî*, II, 561.

⁵³⁷ Habîbî, "Menâtik-ı Cenûbî-i Gûr" *Coğrafiyâyî Târih-i Afganistan, Mecmuay-i Makalât*, nşr., İntişârât-ı Meyvend, 3. Baskı, Kabil, hş.1382/2003, s. 141.

⁵³⁸ Merçil, *Gazneliler Devleti*, s. 8.

⁵³⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 252.

rastlanılmamaktadır. Söz konusu bu güzergâh da Gazne'yi Sind bölgesine bağlamaktadır.



Şekil 9: Gazne'nin Vâlîştân'a Bağlandığı Yol Haritası⁵⁴⁰

Abşîn (⁵⁴¹ابشین): Makdisî'nin Gazne'nin nahiyesinden olarak kaydettiği Vâlîştân'a bağlı küçük şehir veya onun menabirinden saydığı bayram ve Cuma namazlarının kılınabileceği kadar büyükçe bir bölgedir.⁵⁴² Ancak diğer coğrafya eserlerinde bu bilgiye rastlanılmamaktadır.

İsbîdce/İsbîce (اسبیدجه/اسبججه): Bu isim de Vâlîştân nahiyesine bağlı olarak gösterilmektedir. Makdisî'nin eserinin iki farklı yerinde değişik şekillerde yazılan bu yer⁵⁴³ diğer coğrafya eserlerinde ise Esfencây-اسفنجای-⁵⁴⁴ ve Sifencây-سفنجای-⁵⁴⁵ şekillerinde kaydedilip Gazne ile bağlantısına değinilmemekle birlikte Vâlîştân'ın maruf ismi olduğu vurgulanan Bâlin'in-بالس- şehirlerinden olarak gösterildiğine, rastlanılmaktadır.⁵⁴⁶

⁵⁴⁰ Habîbî, *Târîh-i Afganistan Ba'dez İslâm*, s. 165.

⁵⁴¹ Makdisî bu ismi eserinin başka bir yerinde ise Afşîn-افشین- şeklinde kaydetmiştir. Bkz. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50.

⁵⁴² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 267.

⁵⁴³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 267.

⁵⁴⁴ İstahrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, s. 252; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 413, 423-224; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 460.

⁵⁴⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 124.

⁵⁴⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 124.

Mestenek (مستنك): Bu yer de Gazne nahiyelerinden sayılan Vâliştân'ın bir bölgesi olarak geçmektedir.⁵⁴⁷ Yâkût el-Hamevî ise bu ismi “ *el-Mestenc-المستنك- Sind'de bir bölgenin ismidir ona İsrâr da denir. Kundâbil ile arası dört merhale ve Büst ile yedi günlüktür. Acemler ona Mestenek de derler*”⁵⁴⁸ şeklinde kaydetmekle beraber Gazne ile bağlantısına değinmemiştir.

Diğer taraftan bir kısım coğrafyacılar tarafından, Bâliš-بالش/Bâliš-والیشستان/Vâliştân-بالس - şeklinde kaydedilen Vâliştân'ın başkenti olarak zikredilen Mestenc-المستنك- Mestenek'in farklı imlası olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴⁹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu şehri Gazne ile ilişkilendiren Makdisî dışında coğrafyacı görülmemektedir. Diğer coğrafya eserlerinde bahse konu şehir ile ilgili nakledilen bilgiler sadece onun Kundâbil'e-قندابيل- dört merhalelik mesafede⁵⁵⁰ olduğu şeklindedir. Ayrıca İdrîsî onu et-Tevîrân şehrine üç merhalelik mesafede bulunan meyvesinin az; ama deve ve koyun gibi hayvansal ürünleri açısından zengin olarak niteleyip küçük bir şehir diye nakleder.⁵⁵¹

Şâl (شال): Makdisî'nin Vâliştân nahiyesine bağlı, bayram ve Cuma namazlarının kılınabildiğini aktardığı bu küçük şehirle⁵⁵² ilgili diğer coğrafya kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Ancak bir takım araştırmalarda bahse konu Şâl'ın bugün Pakistan'ın Belucistan eyaletinin Ketta şehrinde bulunan Şâl-i Kût denen bölge olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca günümüz Afganistan'ın Pakistan'a sınır olan Küner ilinin Vâdî-yi Küner-i Ū'lyâ bölgesinde Şâl isminde bir yerin olduğu da ifade edilmektedir.⁵⁵³

Sekîre (سكيرة): Sekir'e de Makdisî'nin Gazne nahiyesi olarak belirttiği Vâliştân'a bağlı Cuma ve bayram namazlarının kılınabileceği büyük camisi olan

⁵⁴⁷ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 50, 267.

⁵⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü 'l-Büldân*, V, 123.

⁵⁴⁹ İstahrî, *el-Memâlik ve 'l-Memâlik* s. 179, 106; İbn Havkâl, *Sûretü 'l-Arz*, II, 318, 327; İdrîsî, *Nüzhetü 'l-Müşâtâk*, I, 175; İbn Abdülkah el-Bağdâdî, *Merâsidü 'l-İttılâ*, III, 1267.

⁵⁵⁰ İstahrî, *el-Memâlik ve 'l-Memâlik*, s. 179; İbn Havkâl, *Sûretü 'l-Arz*, II, 327.

⁵⁵¹ İdrîsî, *Nüzhetü 'l-Müşâtâk*, I, 175.

⁵⁵² Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 50, 297.

⁵⁵³ Habîbî, Abdülhay, “Beyhakî ve Afgan Şâl”, *Yağmâ*, yıl: 21, Nişabur, 1968, sayı:5, s. 233.

küçük bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵⁴ Ancak diğer coğrafya eserlerinde böyle bir isme rastlanılmamaktadır. Bugün Pakistan'ın Sind eyaletinde Sukkur'un yukarıda zikri geçen bölge ile aynı yer olma ihtimali yüksek gözükmektedir. Zira Makdisî'nin zikrettiği Vâliştân nahiyesi zaten bugün Sind eyaleti içerisinde kalmıştır.

Siveh-Siva (سيوه-سيوى): Bu küçük ve mamur şehir, Vâliştân nahiyesine bağlıdır. Kendisine iki merhalelik mesafede bulunan Esfencây'dan küçük olduğuna ve Sind çölünün sınırında bulunduğuna işaret edilmiştir.⁵⁵⁵ Makdisî eserinin diğer bir yerinde Vâliştân'ın, Gazne'ye bir fersah mesafede olan Sağan'a -ساغن- altmış fersah mesafede olduğunu nakletmiş ve Sive/Siva ile Vâliştân'ın arasını ise seksen fersah olarak vermiştir.⁵⁵⁶ Bu bilgilere göre Gazne ile Vâliştân arası 61 fersah ve Siva ile Gazne arası ise 141 merhalelik mesafe olduğunu söyleyebiliriz.

Kasır (قصر): Bu küçük şehir de Vâliştân nahiyesine bağlı gösterilip Emîr ve valinin ikametgâhı olarak tanımlanmıştır.⁵⁵⁷ Hudûdü'-Âlem'de Köşk-كوشك⁵⁵⁸ olarak geçen bu şehir hakkında Makdisî'nin herhangi bir bilgi aktarmadığına şahit olunmaktadır.

Kusdâr (قصدار): Kûzdâr şeklinde de yazılan Kusdâr'ın, Gazne'ye tabi olup olmadığı konusunda net bir bilgi bulunmamakla beraber; onun Sebük Tegin döneminde ele geçirildiği ile ilgili net bilgiler bize kadar ulaşmıştır.⁵⁵⁹ Ancak coğrafya kitaplarında onunla ilgili –Gazne yakınlarında bir nahiyeye ناحية بقرب غزنة⁵⁶⁰ olduğu ile ensâb kitaplarında Gazne'nin yanında bir nahiyeye⁵⁶¹ ناحية عند غزنة– ve

⁵⁵⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 297.

⁵⁵⁵ İstahrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, s. 244,252; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 418, 424; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 124; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 297; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 455,460.

⁵⁵⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 486.

⁵⁵⁷ İstahrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, s. 244; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 418; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 455.

⁵⁵⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 124.

⁵⁵⁹ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 27.

⁵⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, IV, 353; İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttlâ*, III, 1095.

⁵⁶¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 439.

Gazne'ye bağı bir nahıye⁵⁶² – ناحیة بغزنة – ifadeleri yer almaktadır. Diğer taraftan Humâr-خمار-, Nev'-نوع- da Gazne'nin nahiyelerinden olarak gösterilmektedir.⁵⁶³

Bu nahiyenin, sulh ve barış yoluyla, her sene Gazne'ye belirlenen miktarın haraç olarak gönderilmesi ve Sebük Tegin isminin hutbelerde okunarak sikkelere kazınması şartıyla eski hâkimine verildiği bilgilerinden⁵⁶⁴ anlaşıldığı kadarıyla bu nahiyenin Gazne'ye sadece siyasî açıdan bağı olduğu aşıkârdır. Nitekim KUSDÂR hâkiminin Sultan Mamud'un Karahanlılarla meşguliyetini fırsat bilip anlaşmayı bozunca Sultan Mahmûd tekrar orayı ele geçirmek için KUSDÂR nahiyesine ani bir baskın düzenlemiştir. Paniğe kapılan KUSDÂR hâkimi Sultan'ın üzengilerini öperek pişmanlığını ifade etmiş; bunun üzerine Sultan da onbeş milyon dirhem, onbeş adet fil ve hükümet fermanının tekrar tazelenmesi karşılığında onu affetmiştir.⁵⁶⁵ Dolayısıyla bu nahiyenin Gazne topraklarına komşu olduğu bilgisinin daha doğru olabileceği kanaatindeyiz. Çünkü Sebük Tegin tarafından fethi gerçekleşmiş olsaydı, KUSDÂR ile Gazne arasında bulunan Vâliştân'ı Gazne nahiyelerinden olarak gösteren Makdisî mutlaka burayı da Gazne'ye bağı olarak zikrederdi.

Balak (بلق): Gazne nahiyelerinden biridir.⁵⁶⁶ Buraya mensup ulemaya“el-Balakî” nispetinin verildiğine işaret edilmiştir. Sem'ânî kendisine “Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ”⁵⁶⁷ adlı kitabı yazmasını öneren Ebû Ali Âlî b. İbrahim b. İsmail el-Gaznevî el-Balakî'nin oraya mensup olduğunu nakletmektedir.⁵⁶⁸

Beyhakî tarihinde geçen Balak ile ilgili bir bilgi onun coğrafi konumu hakkında ipucu vermektedir. Bu bilgilere bakıldığında Sultan Mes'ûd Belh'ten Gazne'ye doğru yola çıkmış ve amcası Emîr Yûsûf b. Sebük Tegin'e de mektup

⁵⁶² Suyutî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb*, nşr. Dâru Sâdır, Beyrut, tsz, s. 208; Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-Vûsûl*, V, 216; Rençber, *Horasân-i Bûzürg*, s. 205.

⁵⁶³ Mübârekşâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 152.

⁵⁶⁴ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 26-27.

⁵⁶⁵ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 321-322; Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 122-123.

⁵⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, I, 489; İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttilâ*, I, 219.

⁵⁶⁷ Hadis yazdırın ile yazanın uyması gereken kuralları anlatan bu kitap hakkında detaylı bilgi için Bkz. Aydınlı, Abdullah, “Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimlâ”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1994, X, 408.

⁵⁶⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbü'l-Ensâb*, I, 175; Süyûtî, *Lübbü'l-Lübâb*, I, 43.

yollayarak KUSDÂR'dan Gazne'ye hareket etmesini tenbihlemiştir. Beyhakî'nin bilgilerinin devamında Sultân Mes'ûd Pervân'a geldiğinde amcası da Gazne'ye ulaşmıştı. Sultan Mes'ûd Sitâc'tan-سِنَاج- kendisinin konaklaması için çadır ve sera perdelerle süslenen Balak'a geldiğinde çöl olan Gazne tarafından bir ışığın fark edilmesi üzerine Sultan, amcamdır onu karşılayın diye nakiblerini yollamış ve bir saat sonra Emîr Yusuf, Sultan'ın yanına gelmiştir.⁵⁶⁹ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Balak, Pervan ile Gazne arasında olup ikisinin arasında birkaç saatlik çöl yolu olduğuna göre şehrin dışında bir yerde olmalıdır. Nitekim Sultan'ın Balak'tan, Gazne'ye iki konak mesafede olan Şeckâv'a geçtiğini aktaran Beyhakî Sultan'ın, kendisini karşılamaya gelen Kutvâl Bû Ali ile Divân-ı Berîd başkanı Bû'l-Kâsım Ali Nûk'i'yi, güvenliği sağlamak için şehre gönderdiği bilgisini⁵⁷⁰ rivayet ettiğine şahit olunmaktadır. Bu da Balak'ın Gazne'ye 2 konaklık mesafede olduğunu göstermektedir.

Coğrafya ve ensâb kitaplarında bu kelimenin yazılış şekli ile ilgili farklılık görülmektedir. Coğrafya eserlerinde bu kelimenin yazılışı Balku-بَلْقُ- şeklinde görülürken; Ensâb kitaplarında ise Balak şekli yer almaktadır.⁵⁷¹

1.1.5. Gazne'nin Köyleri

İslâm coğrafyacılarının eserlerinde köy ve en küçük yerleşim birimleri için karye-قرية terimi kullanılmıştır.⁵⁷² Gazne'nin köyleri ile ilgili de coğrafya ve tarih kitaplarında yeteri kadar bilgi yer almamakla birlikte diğer yerleşim birimlerinde olduğu gibi bu hususta da Makdisî rakam olarak bahse konu mevzuya atıfta bulunmaktadır. O eyalet olan Gazne'nin 2,200 ve şehir olan Gazne'nin de 1,100 adet karyesinin⁵⁷³ olduğuna vurgu yapmakla beraber ne isimleri ne de onlarla ilgili herhangi bir bilgiye yer vermektedir. İlâveten incelediğimiz başka eserlerden, Gazne

⁵⁶⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 231.

⁵⁷⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 235.

⁵⁷¹ Sem'an'î, *el-Ensâb*, II, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbü'l-Ensâb*, I, 175; Süyûtî, *Lübübü'l-Lübâb*, I, 43.

⁵⁷² Pırlanta, "İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi", *İnönü Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.2, sayı, 1, s. 62.

⁵⁷³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 267.

şehrine ait olduğunu tespit edebildiğimiz köyler ile ilgili ulaştığımız bilgiler aşağıda ayrı başlıklar altında sunulacaktır.

Gazne'nin, hakkında bir takım bilgilere ulaştığımız köyleri şunlardır:

Tasen (تاسن): Gazne köylerinden olan bu yere el-Hâvîü'l-Kudsî müellifi el-İmâmu'l-Cemâl Ahmed b. Muhammed b. Nûh el-Gaznevî el-Hanefî et-Tâsenî'nin (v. 593/1191) mensubiyetinden bahsedilmektedir.⁵⁷⁴ Bu köyün Gazne'nin mamur ve Gerdîz yolu üzerinde bulunan Dihek'in köylerinden olduğu ve köşk-i sultan ismiyle bilinen Gazneliler dönemine ait kasrın harabelerinin kalıntılarını barındırdığı nakledilmektedir.⁵⁷⁵ Bu bilgiler dikkate alındığında bu köyün söz konusu dönemde mamur ve gelişmiş olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Mücemü'l-Büldân'ın müstahlisi bu köyün ismini Tâsem olarak kaydetmektedir.⁵⁷⁶

Kirmân (كرمان): Gazne şehirlerinden olan bu Kirmân'ın Gazne ile Hindistan arasında olduğu kaydedilmiştir.⁵⁷⁷

Halkânî (خلفانی): Gazne'nin köylerinden olan Halkânî⁵⁷⁸ Şeckâv ile Gazne'nin arasında yer almaktadır.⁵⁷⁹

Tâhirâbâd (طاهراباد): Tâhirâbâd Gazne köylerinden biridir. Tabakât-i Nâsirî yazarı Cüzcânî üçüncü dedesi Sultan İbrahim'in damadı Abdülhâlik Cüzcânî'nin kabrinin Tâhirâbâd'ın yukarısındaki kabristanda olduğunu rivayet etmektedir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, II, 6; Suyutî, *Lübbü'l-Lübâb*, s. 50; Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-Vûsûl*, IV, 283; İtimâdü's-Saltana, Muhammed Hasan Han (v.1313/1898), *Mirâtü'l-Büldân*, haz., Abdülhüseyn Nevâî ve Mîr Haim muhaddis.nşr. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Taran, 1367/1989, I, 539.

⁵⁷⁵ Habîbî, *Coğrafyâ-i Târîh-i Afganistan*, s. 82.

⁵⁷⁶ İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttilâ*, I, 249.

⁵⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, IV, 455.

⁵⁷⁸ Rençber, *Horasân-i Bûzürg*, s. 204.

⁵⁷⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 235

⁵⁸⁰ Cüzcânî, *Minhâc-i Sirâc Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Muhammed* (v. 664/1266'dan sonra), *Tabakât-i Nâsirî*, tsh. Abdğlhay Habîbî, nşr. Encimeî Târîh-i Afganistan, 2. Baskı, Kâbil, hş.1342/1963, I, 239.

Hücvîr (هجویر): Gazne'nin köylerindedir.⁵⁸¹ Hazine bağışlayan ulu velî anlamına gelen Data Gencbahş unvanıyla tanınan Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî'nin (v. 465/1072 [?]) buraya mensup olduğu belirtilmektedir.⁵⁸²

Cüllâb (جلاب): Keşfü'l-Mahcûb müellifinin eserinin çeşitli yerlerinde “من كه ام جلابی” diye söze başlamasından⁵⁸³ Cüllâb isimli, Gazne'ye ait bir köyün olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca onun yaşadığı Cüllâb'ın kendisiyle ilgili yapılan araştırmalarda da Gazne'nin köylerinden olduğu kaydedilmektedir.⁵⁸⁴ Muhtemelen Hücvîr'e yakın veya ona bağlı bir yerleşim birimidir.

Serâsiyâb (سر آسیاب): Bu yerin ismi Târîh-i Beyhakî'de Serâsya-سر آسیا- şeklinde geçmektedir. Ayrıca Emîr Yusuf'un sarayı ile Beyhakî'nin evi de bu yerde bulunmaktaydı. Beyhakî Sultan Muhammed'in, Emîr Yusuf'un ikinci kızıyla evlendiği zaman “...kızı Serâsya'da bulunan babasının sarayından Emîrlik köşküne götürdüler” şeklindeki ifadesiyle söz konusu yerden olduğu ile Yusuf'un sarayının da burada bulunduğu işaret etmiştir.⁵⁸⁵

Dih-i Ahengerân (ده آهنگران): Beyhakî'nin Diyah Âhengeran-ديه آهنگران- olarak belirttiği bu yerde Hâce-i Büzürg Ebü'l-Abbâs İsferyâî'ni ikamet etmekteydi.⁵⁸⁶

Çerh (چرخ): Çerh'in Gazne'nin köylerinden olduğu nakledilmektedir. Meşhur Nakşibendiye şeyhi Ya'kûb b. Osmân b. Mahmûd el-Gaznevî el-Çerhî (v. 851/1447) oraya mensuptur. Bu köy şuan Gazne'nin komşu ili Levger'de bulunmaktadır.⁵⁸⁷ Ancak bu bölgeler orta çağda Gazne'nin idaresinde bulunuyordu. Hatta meşhur

⁵⁸¹ Zebidî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, XIV, 411.

⁵⁸² Geniş bilgi için bkz. Üstâd Şeyh, Adbülreşîd, *Dâtâ Gencbahş: Zindegi Nâme ve Teâlim-i Şeyh Ebü'l-Hasan Ali b. Osman Hücvîrî Cüllâbî Gaznevî*, çev. Ahmed Semî'î, nşr. Müessese-i Ferhengî-i Mantakayî, Tahran, hş.1349/1970, s. 16; Uludağ, Süleyman, “Hücvîrî”, *DİA*, İstanbul, TDV Yay. 1998, XVIII, 458-460.

⁵⁸³ Hücvîrî, *Mahcûb*, I, 44.

⁵⁸⁴ Üstâd Şeyh, *Dâtâ Gencbahş*, s. 16.

⁵⁸⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s.230.

⁵⁸⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 456.

⁵⁸⁷ Haksever, Ahmet Cahid, *Ya'kûbî Çerhî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 37.

Gazne'ye bir fersah mesafede bulunan Şehrâbâd⁵⁹⁵-شهرآباد- ve Meydân-i Sultan⁵⁹⁶-میدان سلطان- ve Der-i Büstiyân⁵⁹⁷-در بستیان- da Gazne'nin yerleşim birimleri arasında sayılmaktadır. Gazneli döneminin meşhur Kâh-i Fîrûzî ve Bâğ-i Fîrûzî yapıtlarının bulunduğu yere nispetle Fîrûz kasrı ve bağının bulunduğu yer olan Fîrûz'un da şehrin dışında dönemin yerleşim birimlerinden biri olarak tanımlamak mümkündür. Beyhakî'nin, konuyla ilgili naklettiği rivayetlere bakıldığında söz konusu yapıtların Sipistzâr-سیست زار-⁵⁹⁸ tarafında olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹⁹ Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında üzerinde detaylı bir şekilde durduğumuz söz konusu Fîrûz kasrı ve bağının olduğu bölge şu an Ravza ismiyle anılmaktadır.

1.2. GAZNE'NİN FİZİKÎ DURUMU

Bir şehrin refah düzeyini fizikî görünümü göstermektedir. Zira bir şehrin fizikî görünümünü değiştirecek imaretlerin yapılabilmesi için söz konusu şehrin önce istikrara ve sonra da ekonomik güce sahip olması lazımdır. Gazne şehrinin fizikî çehresini değiştiren yapıtların Sultan Mahmud döneminden itibaren inşa edilmeye başlandığı göze çarpmaktadır. Çünkü şehrin Sultan Mahmud döneminde hem istikrar ve hem ekonomik açıdan bölgesinde eşsiz duruma geldiği görülmektedir.

Etrafı hendekli surlarla kuşatılmış olan Gazne şehrinin⁶⁰⁰ fizikî yapısı bölgenin tarzına uygun bir biçimde iç kale, iç şehir ve Rabaz olmak üzere üç bölümden oluşuyordu.⁶⁰¹ Buna göre devlet konağı/iç kale⁶⁰², camii, pazar ve mamur mahalleleri şehrin içinde yer alıyordu.⁶⁰³ İç şehir sahasında, Afganistan Şehircilik bakanlığı

⁵⁹⁵ Sultan Sencer Gazne'ye geldiğinde Gazneli ordusunu Şehrâbâd ovalarında yenilgiye uğratmıştır. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 604.

⁵⁹⁶ Unsûrî, *Divân-ı Usûrî-i Belhî*, s. 70; Fîrûzânî, *Gazneviyân*, s. 426.

⁵⁹⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 180.

⁵⁹⁸ Müellifin bu bilgilerinden buranın da Gazne'nin meskûn ve yoncalık anlamına gelen kelimedenden yeşil bir alan olduğu anlaşılmaktadır. bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

⁵⁹⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

⁶⁰⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 469.

⁶⁰¹ Orta Asya şehirlerinin üçlü modeli hakkında geniş bilgi için bkz. Can, Mesut, "Orta Asya Kent Topoğrafyasına Dair Genel Kabuller Üzerine Bir Değerlendirme", IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (14-17 Mayıs 2015, Kütahya), IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - III (Edebiyat - Tarih)*, İstanbul, 2015, s. 143-154.

⁶⁰² Makdisî'nin Gazne'nin ortasında Sultan'ın makamı olarak zikrettiği bu kale günümüz Gazne'sinin Bâlâhisâr'ıdır. Rahmetî, Muhibullah, "Şehr-i Gaznî", *Mücellle-i Coğrafya*, s. 45.

⁶⁰³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 304.

tarafından tarih-i miras listesine alınan on altı camii, iki tekve, üç adet Hindu tapınağı, beş adet hamam, iki adet hankâh ve tarihî türbeler bulunmaktadır.⁶⁰⁴ İç şehirde yirmi adet tarihi dokusunu koruyan ev bulunmaktadır. Ayrıca iç şehirdeki camilerden Mescid-i Câmî'-i Mahalle-i Reis, Mescid-i Müftî, Mescid-i Bâbâ Ali, Mescid-i Bâbâcî, Mescid-i Kardgerî, Mescid-i Mahalle-i Küncek ve Mescid-i Ahmedi tarihî dokusunu muhafaza eden camiiler arasındadır. İç şehir kapalı koridor yollarıyla da meşhurdu. Bunlardan günümüzde şu, Dâlân-ı Molla Muhammed/Molla Muhammed Koridoru, Dâlân-ı Mukabil-i Mescid-i Otakşâh/Otakşâh Camisi Karşı Koridoru, Dâlân-ı Mukabil-i Mescid-i Külâlay/ Külâlay Camisi Karşı Koridoru ve Dâlân-ı Semt-i Garb-ı Mahalla-i Reis/Reis Mahallesi Doğu Semti Koridoru, dördü kullanılmaktadır. İç şehir, her eve bir türbe düşecek kadar türbe ve ziyaret yerleriyle de doludur. Bunlardan Ziyâret-i Şâh Ebu'l-Fethşâh gibi dokuz türbe dört köşeli kümbet şeklinde olup tarihî dokusuyla canlılığını korumaktadır.⁶⁰⁵

⁶⁰⁴ Azîmî, *Coğrâfyâ-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 167-168.

⁶⁰⁵ Sultanî, Fuad, "Şehr-i Kadîm-i Gazne yâ Kal'at-ı Gazneyn", <http://www.fawadsultani.blogfa.com/post-20.aspx>, 26.04.2018, 13:26.



Şekil 10: Teğmen Thomas Gaisford Tarafından Birinci Dünya Savaşı, İlk Afgan-İngiliz Savaşı'nda (23 Temmuz 1839) Çizilen Gazne Kalesi⁶⁰⁶

Şehrin dışında kalan (Rabaz) bölgesinde bir takım binaların ve Pazar yerlerinin varlığından söz edilmektedir.⁶⁰⁷ Şehri çevreleyen kahandezin, her biri farklı isimlerle anılan otuz altı burcu ve altı adet hendeği bulunuyordu.⁶⁰⁸ Şehrin dış kısmında olan Rabaz'da genelde fakir insanların ikamet ettiği ağaçtan yapılmış kulübe ve çadırlar bulunmaktaydı. Rabaz bölgesi iç şehri çevreyelen surların dış kısmında oluşan kenar mahalle ve varuşlardır. Gazne dört kapılı kahandez ve surlarla çevirili bir şehir olduğundan⁶⁰⁹ söz konusu dört kapı çıkışında da insanların yaşadıkları meskun yerlerin olduğunu göstermektedir.

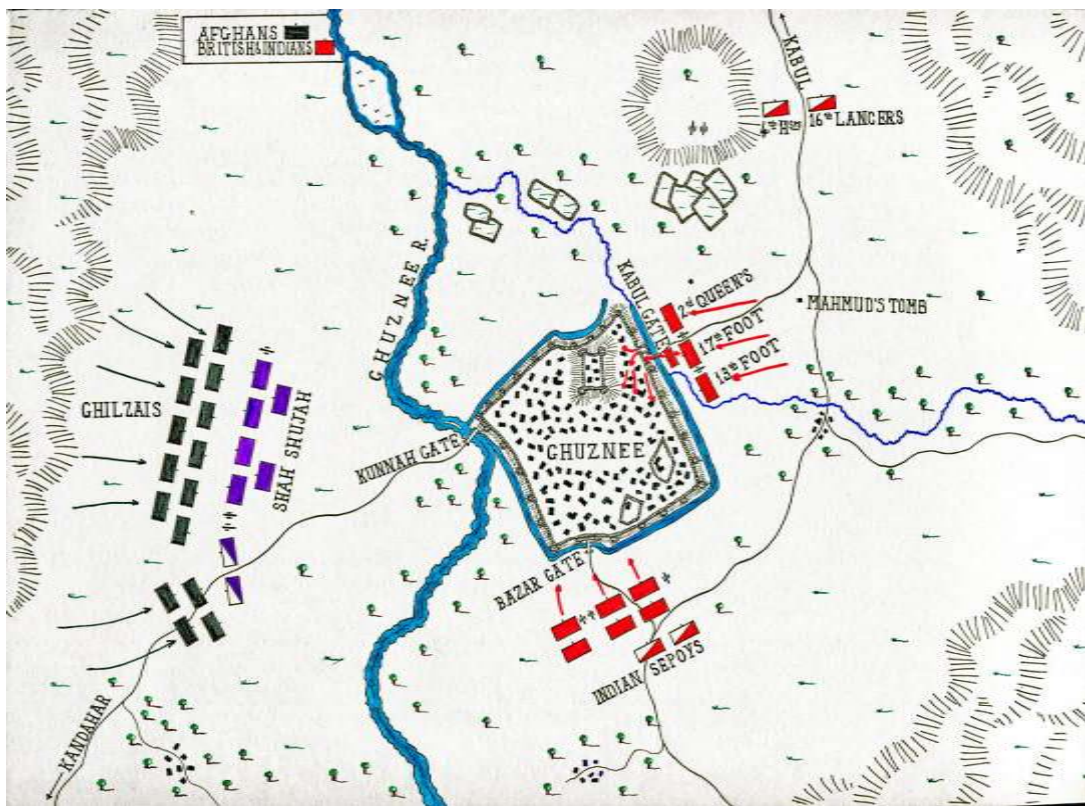
⁶⁰⁶ Gaisford, Thomas, "23 Temmuz 1839 İlk İngiliz-Afgan Savaşında Gazne Planı", <https://www.britishbattles.com/wp-content/uploads/2017/03/plan-by-Lt-Thomas-Gaisford-Bombay-Artillery.jpg>, 25.04.2018, 15:52.

⁶⁰⁷ Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 304.

⁶⁰⁸ Azîmî, *Coğrafiyâ-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 168.

⁶⁰⁹ Taberî, İhsan, *Ebu'l-Fazl Beyhakî ve Câmi'a-i Gaznevî*, Hizbi Tüde-yi İran Yay. Tahran, 1380/2001, s. 89-90.

Gazneli dönemi saray şairlerinin şiirlerinde de şehrin söz konusu üçlü yapısına dair bilgiler elde etmek mümkündür. Örneğin Gazneli Mahmud dönemi şairlerinden Ferrûhî-i Sîstânî, Sultan Mahmud'a yazdığı hüznü dolu mersiyesinde “*Saray halkı sensiz sarayları terk ettiler-Şehrin dışında (Rabazda yaşayanlar da Şaristan (iç Şehre) geldiler sana taziyelerini iletmek için*” şehrin bu üçlü yapısına temas etmektedir.⁶¹⁰ Aşağıda sunulan Gazne'nin savaş haritası, Özellikle Gazne'nin Şehristan kısmıyla varoşlarını göstermesi açısından önemlidir.



Şekil 11: Birinci Dünya Savaşı Sırasında John Fawkes Tarafından Hazırlanan Gazne Savaş Haritası⁶¹¹

Mezkûr çizimlerde de görüldüğü gibi kale şehrin tam ortasında yer almaktadır. Gazne'nin bu özelliği İslâm coğrafyacıları tarafından zikredilmektedir. Nitekim Makdisî Sultan'ın makamı olan kalenin şehrin ortasında olduğunu ve yüksek dağlara

⁶¹⁰ Ferrûhî-i Sîstânî, *Divân*, s. 90.

⁶¹¹ Fawkes, John, “Gazne Savaş Haritası”, <https://www.britishbattles.com/first-afghan-war/battle-of-ghuznee/>, 25.0.2018,19:01.

bir fersahlık mesafede bulunan şehrin iki kısımdan oluştuğunu beyan etmektedir.⁶¹² Şehri kuzey batı ve güney doğududan kuşatan yüksek dağların, şehre oval bir şekil vermiştir.⁶¹³ Ancak bu tespit Gazne'nin şekil itibarıyla dikdörtgen biçiminde olduğu söylenmektedir.⁶¹⁴ Şehrin özellikle Kûnûç zaferinin ardından ele geçirilen büyük sayıdaki ganimetlerin bina yapımında harcanmasının ardından çehresinin değiştiğine vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda şehirde yapımı gerçekleştirilen cami, medrese, kütüphane, saray ve fil haneler gibi birçok imareten söz edilmektedir.⁶¹⁵ Ayrıca ümera ve âyânın da bu bina yapımı işlerine iştirak ederek çok sayıda bina inşa ettirmeleri şehrin, kısa sürede kamu ve özel yapıtlar sayesinde doğunun en güzel şehirlerinden olduğuna işaret edilmektedir.⁶¹⁶

1.2.1. Gazne'nin Mimârî Durumu

Gazne şehri hem İslâm öncesi mensubu bulunduğu Budizm ve hem de İslâmî dönem mimarisi bakımından zengin bir mirası üzerinde barındırmaktadır. Nitekim arkeolojik çalışmaları sonucu elde edilen bulgular ve ulaşılan eserler şehrin mimari alandaki zenginliğini ortaya çıkarmıştır. Şehrin İslâm öncesi mimârî durumu ancak 1959 yılında yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Şehrin İslâm öncesi dönemlerine ait olan bu bulgular Kuşânîler dönemine ait Budist tapınakları, dönemin heykelticilik sanatını göstermesi bakımından önemli olan Budizm putlarıyla Partlar (m.ö 250-m.s. 226) dönemine ait bronz kaplardır.⁶¹⁷ İslâmî kaynaklarda şehrin söz konusu yönüyle ilgili malumat bulmak zordur.

⁶¹² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 304.

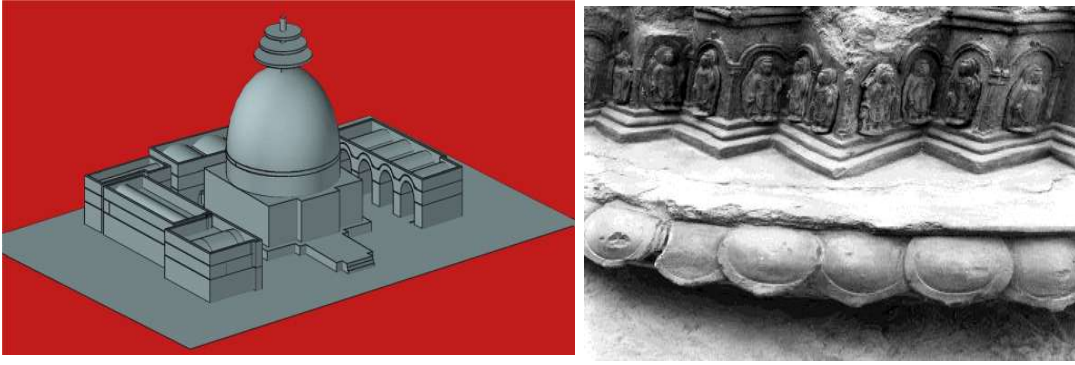
⁶¹³ Nâhiz, *Kâmûs-i Coğrafiyâ-i Afganistan*, II, 54.

⁶¹⁴ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 167.

⁶¹⁵ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 388-399.

⁶¹⁶ Celâlî, “Yâd-i ez Şevket-i Gaznî”, *Sâlnâme-yi Kâbil*, Yıl:4, Sayı: 12, s. 67.

⁶¹⁷ Bombaci, *Hüner-i Gaznevî*, s. 75.



Şekil 12: Tepe-İ Sardâr Tapınağı Üst Terasının, Donatella Ebolese Tarafından Modifiye Edilen 3D Rekonstrüksiyonu Ve Tepede Bulunan Budist Heykelleri⁶¹⁸

Gazne şehrinin İslâmî dönemine ait mimarîsi ise Gazneliler dönemine ait olup İslâm mimarîsi tarzına göre şekillenmiştir. Söz konusu mimari tarzını mermerin kullanılmasıyla gerçekleştirir. Şehrin maruz kaldığı dış saldırılar İslâmî mimariye ait çok sayıda eserlerin günümüze ulaşmasına mani olmuştur. Şehrin görsel tarihi açısından son derece önemli olan birkaç eser günümüze ulaşmıştır. Bunlar Sebük Tegin, Sultan Mahmud, Sultan İbrahim, Senâî-yi Gaznevî gibi büyük şahsiyetlerin türbeleri, Behramşâh ve III. Mesûd döneminden kalma minareler ile arkeoloji çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan III. Mesûd'un sarayı, bir takım oyma mermer sanatını gösteren eser ve kitabelerdir.⁶¹⁹



Şekil 13: Sebük Tegin'in Türbesi⁶²⁰

⁶¹⁸ Ebolese, Donatella, "Tepe-i Sarar Üst Teransı 3D Rekonstrüksiyonu", http://ghazni.bradypus.net/buddhist_sites, 29.04.2018, 12:38.

⁶¹⁹ Bombaci, Alessio, "Mukaddime-i ber Bâstânşinâsî der Gaznî", çev. Ali Rizavî Gaznevî, *Arianâ*, Kabil, Ekim, 1959, sayı: 202, s. 45.

⁶²⁰ Bombaci, "Mukaddime ber Bâstânşinâsî der Gaznî", say: 202, s. 44a.



Şekil 14: Gazneli Mahmud'un Türbesi.⁶²¹

Gazne şehrine mzarlarının olduğu söylenen on dört Gazneli Sultan'ından, sadece Sebük Tegin ve Gazneli Sultan Mahmud'un kabirlerinde kitabeleri bulunmaktadır.⁶²² meşhur Gazne minareleri karşısındaki dağın eteğinde bulunan Sebük Tegin'in mezar taşına, ölüm tarihi yazılmaksızın, kufi yazısıyla şu ibare kazınmıştır.

لا اله الا الله محمد رسول الله العظمة لله لا اله الا الله محمد رسول الله الكبرياء، لله. كل نفس ذائقة الموت ثم اليها ترجعون.
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. من عمل صالحا فلنفسه ومن اساء فعليها. الامير الحارب الاجل ابو منصور سبكتكين. رحمة الله عليه.

Gazneli Mahmud'un türbesi kitabeleri kufi yazısı ile şu şekildedir:

غفرانا من الله للامير الاجل السيد نظام الدين ابي القاسم محمود بن سبكتكين. غفر الله له.

Kitabenin diğer yüzüne ise Rıka yazısıyla şu ibarenin kazındığı görülür:⁶²³

توفي رحمة الله عليه و نور خُفرته و بيض وجهه عشية. يوم الخميس لسبع بقين من شهر ربيع الآخر سنة احدى وعشرين

واربعمائة غفر له.

⁶²¹ Azîmî, *Coğrafyâ-yî Vilâyet-i Gazni*, s. 278.

⁶²² Rızâ, *Riyâzü'l-Elvâh*, s. 132.

⁶²³ Rızâ, *Riyâzü'l-Elvâh*, s. 119, 124.

Gazneliler döneminde sadece Gazne şehri değil; aynı zamanda onların kontrolünde olan Horasan bölgesi de ekonomi, siyaset, bilim, sanat, mimari ve edebiyat yönünden altın çağını yaşamaktaydı. Zira Gazne Sultanları ve vezirlerinin çoğu iyi eğitim almış şahsiyetlerden oluşmaktaydı. Bu sebeple söz konusu bu şahsiyetlerin bölgedeki ilim, kültür ve medeniyetin gelişmesinde çok büyük rolleri olmuştur.⁶²⁴

Gazne şehrinde gerçekleştirilen imar faaliyetinde kullanılan sanat ve mimârînin Büyük Selçuklu Devleti ve Hindistan'da kurulan diğer Türk ve İslâm Devletleri için ilham kaynağı olduğu ifade edilmektedir.⁶²⁵ Özellikle Gazne şehrinin Sultan Mahmud ve oğlu Mesûd dönemlerinde imar açısından büyük çapta mesafe kat ettiğine vurgu yapılmaktadır.⁶²⁶

Gazne şehri, Gazneliler döneminde başkent olduğundan mimari açıdan da çok parlak bir dönem geçirdiği muhakkaktır. Zira Beyhakî Mesûd'un köşkü ile ilgili bilgi verirken yirmi yıldan bu yana şehirde bağ, bina ve saray inşaatının hızlı bir şekilde artış gösterdiğine vurgu yapmaktadır.⁶²⁷ Ayrıca bu bina yapımının çağının en mahir ustaları tarafından gerçekleştiriliyor olması;⁶²⁸ söz konusu eserlerin bir plan çerçevesinde olduğunu göstermektedir. Nitekim bir takım araştırmacı tarafından söz konusu dönemde şehrin, belediyeçilik alanındaki katettiği gelişmesine işaret edilmektedir.⁶²⁹ Ayrıca Sultan Ferruhzâd ve İbrahim dönemleriyle ilgili nakledilen bilgilerde de söz konusu Sultanlar'ın, savaşta viran olan bölgelerde onarım faaliyetlerinin yanı sıra bölge halkının haraçlarının bölgedeki yıkılan yerlerin onarımı için almaktan vazgeçtikleri ve hatta Sultan İbrahim'in Hayırâbâd, Hazrâbâd ve Eymenâbâd isimlerinde yeni kasabalar kurdurduğu rivayet edilmektedir.⁶³⁰ Bu bilgiler Gazne'deki bina yapımının devam etmekte olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

⁶²⁴ Hisâriyân, Edebiyât-i Farsî-i Dârî der Devre-i *Gazneviyân*, s. 48.

⁶²⁵ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, TDV Yay. 7. Baskı, Ankara, 2008, s. 200.

⁶²⁶ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 200.

⁶²⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 453.

⁶²⁸ Bombaci, Hüener-i Sâ mânî ve Gaznevî, s. 76.

⁶²⁹ Hisâriyân, Edebiyât-i Farsî-i Dârî der Devre-i *Gazneviyân*, s. 49.

⁶³⁰ Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 237, 239.

Maalesef Gazne'nin, Gazneliler'in ilk döneminde yaptırılan eserlerden iz kalmamıştır.⁶³¹ Zira Gûrlûların istilasına maruz kalan şehri yağmalatan Selaheddîn'in Sultan Mahmûd, Mesûd ve İbrahim döneminde yapılan eserlerin tamamını yıktırıldığı rivayet edilmektedir.⁶³² Ancak kazı çalışmaları neticesinde gün yüzüne çıkarılan Gazneliler'in son dönemlerine ait bir takım saraylar, Gazne saraylarının mimari ve süslemeleriyle ilgili bir takım ipuçları vermesi bakımından önem arz etmektedir. Şehirde İtalyan ekibi tarafından başlatılan kazı çalışmaları sırasında Sultan İbrahim veya oğlu III. Mesud'a ait olduğu konusu net olmayan bir saray bulunmuştur. Sarayın Sultan İbrahim tarafından yaptırılan minarenin yanında bulunması ve söz konusu hükümdar ismine ait bir kitabenin varlığı bu sarayın onun devrinde yaptırılmış olma ihtimalini yükseltmektedir.⁶³³

İçerisinde büyük salon ve eyvanlarının olduğu söz konusu bu sarayın, ortasında yükselen bir kulenin etrafında olduğu, mermer taşlarının yazıtlarla süslediği ve köşeli sütunlarla çevrelendiği vurgulanmaktadır. Ayrıca eyvan ve salonlarının pişmiş tuğladan büyük frislerle, çiçek motifleri veya kûfî yazılarla süslenmiş dekorasyonu ince bir mermer taşları ile bezenmiştir.⁶³⁴ Söz konusu bu güzelliği Gazne şehrini, o dönemin önemli şehirleri arasında gösterilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca söz konusu dönemde Horasan ve doğunun parlak yıldızı haline gelmesinde şehrin sahip olduğu yüksek burçlu kasırların, mamur bağ ve köşklerdeki su şelaleleri ve küçük havuzlarının altın ve gümüş gibi kıymetli taşlardan yapılmış olmasının rolü büyüktür. Ayrıca görenlerini hayran bırakacak olan kale duvarlarıyla kasırlarının şerefelerinde av manzaraları ve güzel resim, uzun boynuzlu ahu ve gazellerin nakşedilmiş olmasının da payı yok değildir.⁶³⁵

⁶³¹ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 200.

⁶³² Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makale*, s. 46.

⁶³³ Bombaci, "Türkler ve Gazneli Sanatı", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi-Kongreye Sunulan Tebliğler*-,TTK Yay. Ankara, Ekim, 1959, s. 88.

⁶³⁴ Bombaci, "Türkler ve Gazneli Sanatı", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi*, s. 88-89.

⁶³⁵ Hisâriyân, *Edebiyât-i Farîs-i Darî der Devre-i Gazneviyân*, s. 49.

1.2.2. Gazne'nin Dış Çevresi ile İlgili Unsurlar

Burada şehrin dış çevresi unsurları olarak aldığımız dağ, nehir, sur ve kaleleri ile ilgili bilgi verilmiştir. Yukarıda da işaret edildiği üzere Gazne şehri müstâhkem surlarla donatılmış bir şehirdir. Ancak kalenin dış kısmında yani Rabaza bölümünde de insanların yaşamakta olduğu ve hatta pazar ve çarşı yerlerinin de olduğuna işaret edilmektedir.⁶³⁶ Gazne şehrinin kuzey semtlerini dağlar oluştururken; düz ve geniş ovaları ise güney tarafındadır.⁶³⁷

1.2.2.1. Gazne'nin Dağları

Gazne'nin coğrafi konumu itibariyle dağlık bir alanda olduğuna işaret etmiştik. Kuzey semtlerini yüksek dağların oluşturduğu şehrin çok eskilerden beri farklı milletlerin iskân için seçtikleri bölge olduğuna işaret edilmektedir.⁶³⁸ Şehrin söz konusu yerleşim alanlarının ekseriyeti dağ etekleri, dağların ortası ve dağlık alanlara serpilmiş durumdadır.⁶³⁹ Hatta bu dağlık alanların çoğunun yükseklik itibari ile 2000 metreyi geçtiği belirtilmektedir.⁶⁴⁰ Gazne sınırları içerisinde bulunan dağların ortaya çıkmasının, jeolojik bakımdan üçüncü devreye ait olduğu ve kuaterner dönemi olarak bilinen dördüncü jeolojik döneminde ise düzsüzlüklerinin meydana geldiği düşünülmektedir.⁶⁴¹

Güney batı ve kuzey batıdan Gazne'yi kuşatan dağlar ona oval bir şekil vermiştir. Bunların en önemlisi 800 m yükseklikle başlayan⁶⁴² şehrin kuzey batısından başlayarak güney batısına doğru uzanan Gül Kûh'tur. Böylelikle bu dağ doğudan başta Gazne şehrinin merkezi olmak üzere Çağatû ve Karabağ ilçelerini, batıdan Malıstan ilçesini geçerek Güney doğudan Câğûrî ilçesine doğru uzanmıştır. Bu dağın yüksek yerleri çoğu zaman karlarla örtülü olup eteklerini ise ormanlık

⁶³⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 304.

⁶³⁷ Rahmetî, Muhibbullah, "Şehr-i Gaznî", *Mücelle-i Coğrafya*, yıl: 11, sayı: 1-12, Kâbil, Delû ve Hût, hş. 1356/Aralık ve Ocak. 1977, s. 42.

⁶³⁸ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târih*, s. 7.

⁶³⁹ Azîmî, *Coğrafyâ-i Vilâtet-i Gaznî*, s. 39.

⁶⁴⁰ Rahmetî, Muhibbullah, "Şehr-i Gaznî", *Mücelle-i Coğrafya*, yıl: 11, ayı: 11-12, s. 43.

⁶⁴¹ Ârız, Gülâm Ceylan "Coğrafyâ-yi Fizikî Vilayet-i Gaznî", *Mücelle-i Coğrafya*, Sayı: 1, yıl: 8, Kâbil, 1979, s. 9; Azîmî, *Coğrafyâ-yi Vilâtei Gaznî*, s. 39.

⁶⁴² Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târih*, s. 8.

alanlar oluşturur ki bahar ve yaz mevsimlerinde çeşitli güllü otlar ve ağaçlar bittiğinden Gül Dağı olarak isimlendirilmıştır.⁶⁴³ Bu dağda granit ve kireçtaşları ile kömür gibi madenlerin bulunduğu saptanmıştır.⁶⁴⁴ Eski coğrafya kitaplarında ise Gazne'nin dağlarının ismi belirtilmeksizin sadece bazı müellifler tarafından kuzey bölgesinin dağlık ve tepeciklerine işaret edilmiştir.⁶⁴⁵

Serde dağı ise Gazne'nin kuzey doğusunda yükselmektedir. Bend-i Serde'den başlayan bu dağın 3000 ile 3500 m yükseklikte olup güneye doğru uzandığına ve Gazne gölünün doğusundan dolanarak Süleyman dağlarına kadar ulaştığına işaret edilmektedir. Ayrıca bu dağın üst ve merkezi kısımlarında oluşan yaylalarında ağaç ve bitki türleri yetişmezken; eteklerinde ise Tereh (ترخ)⁶⁴⁶ adı ile bilinen ve tıbbi ilaçlar için de kullanılan bir ot türünün bittiği ifade edilmektedir.⁶⁴⁷

1.2.2.2. Gazne'nin Nehir ve Barajları

Gazne hakkında bilgi veren coğrafyacılar şehrin sahip olduğu bir nehrinden bahsetmekle birlikte nehirle ilgili detaylı bilgi vermemişlerdir.⁶⁴⁸ Ancak Bâbüşâh'ın yazdığı hatıratında şehrin üç-dört barajına işaret etmesi⁶⁴⁹ Gazne'de üç-dört ayrı nehrin bulunduğu delalet etmesi bakımından önem arz etmektedir. Nitekim Gazne ile ilgili yapılan bir takım araştırmalarda şehrin Gazne, Ternek, Sengmâşe ve Nihâre adında dört nehrinden bahsedildiği görülmektedir.⁶⁵⁰ Söz konusu bu nehirlerin kaynağını, kış aylarında yağın karın dağ tepelerinde biriken sularının teşkil ettiği belirtilmektedir.⁶⁵¹ Ayrıca Gazne'nin akarsu kaynağını Hindûkûş dağının güney kısımları ile Nâver tepelerinin sağladığı da ifade edilmektedir.⁶⁵²

⁶⁴³ Azîmî, *Coğrafyâ-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 41.

⁶⁴⁴ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 8.

⁶⁴⁵ Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 428.

⁶⁴⁶ Bu bilinmeyen bir ot türüdür. Turunc de denmektedir. Kabuğundan reçel yapılmaktadır. bkz. Tebrîzî, *Burhânu'l-Kâti'* I, 482. Turunc'un anlamı ise Türkçe sözlüklerde Ağaç Kavunu olarak verilmiştir. bkz. Sükün, Ziya, *Farsça Türkçe Lûgat*, MEB. Yay. İstanbul, 1984, I, 582.

⁶⁴⁷ Azîmî, *Coğrafyâ-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 41-42.

⁶⁴⁸ İstahrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, s. 280; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 450; Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 303;

⁶⁴⁹ Bâbüşâh, *Bâbüşnâme*, II, 215.

⁶⁵⁰ Azîmî, *Coğrafyâ-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 81-82.

⁶⁵¹ Azîmî, *Coğrafyâ-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 79.

Gazne şehrinin en önemli nehirlerinden birisi Gazne nehridir. Bu nehir Gazne şehrinin kuzey kısımları başlayarak Serseng, Cağatû, Şaşgâv ve Hâce Ömerî'den geçerek şehre ulaşmaktadır.⁶⁵³ Gerdîz tarafından gelen küçük nehrin kendisine katılması ile daha büyüyen Gazne nehri, şehrin güney tarafında bulunan Gazne Gölüne dökülmektedir.⁶⁵⁴ Gazneli Mahmûd'un bu nehre 35 metre⁶⁵⁵ yükseklikte bir baraj yaptırması⁶⁵⁶ nehrin söz konusu dönemde şehrin su ihtiyacını karşıladığını göstermektedir.



Şekil 15: Bend-i Sultan'dan Bir Kare⁶⁵⁷

Gûrlûların şehri istilası sırasında tahrip edildiği nakledilen mezkur barajın Babürlüler dönemine kadar onarılmadığı ve Babürşâh'ın Hindistan'ı ele geçirdiği sene (Aralık 1526) Hoca Kelân'dan söz konusu bendin imarı için para yollayacağı bildirilmektedir.⁶⁵⁸ Ancak Bâbüürşâh'ın bu teşebbüsünün netice verip vermediği konusunda herhangi bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Kimi araştırmacıların söz konusu Bend-i Sultanî'nin Gurluların tahribatından sonra Afgan Kralı Emîr

⁶⁵² Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 9.

⁶⁵³ Bâbüürşâh, *Bâbüürnâme*, , II, 215; Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 10.

⁶⁵⁴ Azîmî, *Coğrafiyâ-i Vilayet-i Gaznî*, s. 81.

⁶⁵⁵ Bâbüürşâh bu bendin yüksekliğini kırk-elli karı ve uzunluğunu yalaşık üç yüz karı olarak vermektedir. bkz., Bâbüürşâh, *Bâbüürnâme*, , II, 215. Buradaki “Karı-قاری” kelimesi Eski Türklerde ve Türkçede kullanılan bir antropometrik ölçü birimidir. Kâşgarlı Mamud, *Divânü Lugâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi, nrş., Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 404.

⁶⁵⁶ Bâbüürşâh, *Bâbüürnâme*, , II, 215; Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 10.

⁶⁵⁷ Lee, Jonathan, *Acâib-i Târîhî-yi Afganistan*, çev. Seyd Muhammed Hüseyini, nrş. Müessesesi-i İntişârât-i Rahmet, yyy., 2014, s. 41.

⁶⁵⁸ Bâbüürşâh, *Bâbüürnâme*, , II, 215.

Habibullah Han (1901-1919) döneminde onarıldığını aktarmaları⁶⁵⁹ Bâbüşâh'ın teşebbüslerinin neticesiz kalmış olabileceğini göstermektedir.

Gazne nehri bahar mevsimlerinde taşkın sele mahkum olurken; yaz aylarında ise özellikle uç ve yukarı kısımlarının kuru ve susuz kaldığı ifade edilmektedir.⁶⁶⁰ Nitekim Beyhakî'nin naklettiğine göre Gazne nehrinin taşması ve sel felaketi sonucu birçok yerleşim birimi, hayvan ve köprü tahrip olmuştur.⁶⁶¹

Gazne'nin Rûd-i Ternek, Rûd-i Sengmâşe ve Rûd-i Nihâre gibi nehirlerinden bahsedilmektedir.⁶⁶² Ancak bu nehirler ile ilgili mukaddem kaynaklarda kesin bilgiye ulaşmak imkansız gözükmele birlikte bazı coğrafi kaynaklarda nehrin ismini aldığı bölge isimleri hakkında bazı bilgilerin yer alması söz konusu bu nehirler konusunda ipucu vermeleri açısından önemlidir. Örneğin:

Ternek Nehri-نهر ترنک günümüz Afganistan'ının il haritaları açısından bakıldığında Zâbül, Gazne ve Kandahar illerinin arasından geçen bir nehirdir.⁶⁶³ Bu bilgiler dikkate alındığında söz konusu bu nehrin Gazne'nin Zâbül iline sınır olan bazı bölgeleri için önemli bir su kaynağı olduğu açıktır. Nitekim bu nehrin sözkonusu Zâbül'e sınır olan Tûhî bölgesinin su ihtiyaçlarını karşılamada önemli işlev gördüğüne işaret edilmektedir.⁶⁶⁴ Söz konusu bu Ternek bölgesini coğrafya müellifleri, Büst'ün nahiyelerinden biri olarak naklettikleri görülmektedir.⁶⁶⁵

Şehrin sahip olduğu barajlar ile ilgili nakledilen bilgilere bakıldığında Sultan Mahmud tarafından yapılan Su bendi dışındakilerin daha sonraki yıllarda yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar Serdih Barajı, Zenahân Barajı ve Bend-i Sirâc⁶⁶⁶

⁶⁵⁹ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 10.

⁶⁶⁰ Azimî, *Coğrafyâ-yi Vilâyeti Gaznî*, s. 83.

⁶⁶¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 230-240.

⁶⁶² Afganistan Nehirleri Haritası için bkz. Ek-5, s. 335.

⁶⁶³ Pûpal, Karim, "Deryahâ-i Afganistan", <http://howd.org/pdf/Daryaa.pdf>, 04.03.2016, 23:40, 04.03.2016, s. 13.

⁶⁶⁴ Azimî, *Coğrafyâ-yi Vilâyeti Gaznî*, s. 81.

⁶⁶⁵ Hâzîmî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân el-Hemedânî (v. 584/1188), *el-Emâkin Me'ttefeka Lafzuhu ve İftereka Müsemmahu Mine'l-Emâkin*, thk. Hamd b. Muhammed el-Câsir, nşr. Dâru'l-Yemâme Li'l-Bahs Ve't-Terceme Ve'n-Neşr, yyy., 1415/1995, s.159; Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, II, 27.

⁶⁶⁶ Azimî, *Coğrafyâ-yi Vilâyet-i Gaznî*, s. 84-85.

isimleri ile bilinen barajlardır. Serdih Barajının, Bâbüşşâh'ın eserinde görülmesi⁶⁶⁷ Azimî'nin bu barajın yapım tarihi olarak aktardığı hş.1339/1930 yılından⁶⁶⁸ önce mevcudiyetini göstermektedir. Diğer taraftan Bâbüşşâh'ın eserinde Sihand ve Serdihten bahsedilmektedir. Bunlardan Serdih Barajının mamur olduğu nakledilmektedir.⁶⁶⁹

Nehir ve barajların dışında Gazne'de iki adet gölün varlığından bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi şehrin batı tarafında olup şehre 55 km mesafede bulunan Nâver'dir. Dört bir yanı yüksek dağlarla çevrili olan bu gölün uzunluğu 38 km ve genişliğinin de 18 km olduğu nakledilmektedir.⁶⁷⁰ Diğer diğeri de Gazne nehrinin son noktasını teşkil eden Gazne gölüdür. Bu göl Gazne'nin güneyinde olup şehre 130 km mesafede bulunmaktadır. Suyunun tuzlu olması nedeniyle kullanıma uygun olmayan gölün bahar ve yaz aylarında yaklaşık yetmiş tür göçebe kuşun uğrak yeri olduğu kaydedilmektedir.⁶⁷¹



Şekil 16: Gazne'nin Su Şebekelerini Gösteren Harita.⁶⁷²

⁶⁶⁷ Bâbüşşâh, *Bâbüşnâme*, , II, 215.

⁶⁶⁸ Azimî, *Coğrafiyâ-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 84.

⁶⁶⁹ Bâbüşşâh, *Bâbüşnâme*, , II, 215.

⁶⁷⁰ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târih*, s. 12.

⁶⁷¹ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târih*, s. 13.

⁶⁷² Azimî, *Coğrafiyâ-i Vilâyet-i Gaznî*, s. 86.

1.2.2.3. Gazne'nin Kaleleri

Gazne şehrinde birçok müstahkem kalenin varlığından söz edilmektedir. Bunlardan Gazne kalesi şehrin içerisinde görülürken; diğerleri şehrin dışında, etraf ve nahiyelerinde idi. Gazne kalesinin müstahkem burclarla çevrili ve etrafında handekler olduğu görülmektedir. Bu da şehrin düşmana karşı savunulmasında büyük rol oynamaktaydı.⁶⁷³ Sebük Tegin'in oğulları İsmail ile Mahmud arasında çıkan taht mücadelesinde İsmail'in sığındığı kale olan Gazne kalesi⁶⁷⁴ tarihte çok büyük olayların içerisinde rol oynamıştır. Bugün hala kalıntıları olan bu kale 1. ve 2. Dünya savaşlarında İngiliz akınlarına karşı savunmada kullanılmış ve büyük oranda tahrip edilmiştir. Bu kalelerin işlevleriyle ilgili nakledilen bilgilere bakıldığında genel anlamda iki farklı olayda kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu bu kalelerin bir Kutvâl ve hacipler tarafından idare edildiği görülmektedir.⁶⁷⁵

1. Devlet muhaliflerinin tutulduğu yer: söz konusu bu kaleler öncelikle tahtı ele geçirebilecek, devlet içerisinde bir isyana sebebiyet verebilecek şehzadeler ile vezir ve rütbeli komutanların hapsedildiği bir hapishane görevini görüyordu. Örneğin 990 yılında Sultan Mahmud'un babası Sebük Tegin tarafından Gazne kalesinde zindana atılmıştır.⁶⁷⁶ Diğer taraftan Sultan Muhammed'in kardeşi Sultan Mesud tarafından atıldığı Kûhtîz kalesi de mevcut yönetim karşıtlarının zindana atıldığı kaleler arasındadır.⁶⁷⁷ Yine söz konusu bu amaca hizmet eden diğer bir kalenin de Sultan Mahmud'un küçük kardeşinin zindana atıldığı Segâvend kalesi olduğu görülmektedir.⁶⁷⁸ Araştırma konumuzun kapsadığı son dönemlerinde Gazne tahtına çıkan Sultan İbrahim'in de Bergand kalesinde hapse atıldığı nakledilen bilgiler arasında yerini almıştır.⁶⁷⁹ Söz konusu saraylarda zindana atılan devlet görevlilerinin veya hanedan mensuplarının önce hapsedildiği kaleden daha sonra başka bir kaleye nakledildiği görülmektedir. Örneğin Sultan Mahmud'un kardeşi

⁶⁷³ Nâhiz, *Kâmûs-i Coğrafiyâ-i Afganistan*, II, 52.

⁶⁷⁴ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 159-165; Gerdîzî, *Zeynü 'l-Ahbâr*, s. 376.

⁶⁷⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 260.

⁶⁷⁶ Şebânkâreyî, *Mecma 'u 'l-Ensâb*, s. 43-44; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 14.

⁶⁷⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 18-19.

⁶⁷⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 232-233.

⁶⁷⁹ Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 237.

Emîr Yusuf'un zindana atıldığı Segâvend kalesinden, vefat ettiği Derûte kalesine gönderildiği ve Sultan Muhammed'in de Teginâbâd kalesinden Vâlişistan'da bulunan Mendîş kalesine gönderildiği aktarılmaktadır.⁶⁸⁰

Gazne'den uzak bölgelerde yönetimde olan bir takım hâkimlerin de söz konusu bu kaderi paylaştığına şahit olunmaktadır. Nitekim Multân valisi Dâvûd b. Nasır'ın 401/1010 yılında Gazne'ye getirilerek vefatına kadar tutulacağı Gûrek kalesinde hapsedildiği nakledilmektedir.⁶⁸¹ Diğer taraftan devlet düşmanlarının da Gazne kalelerinde tutulduğu görülmektedir. Örneğin Sebük Tegin döneminde kendisiyle Horasan topraklarının hâkimiyeti konusunda mücadele eden Bû Ali ile kölesi İl Menglû'nun 386/996 yılında Gerdîz kalesinde zindana atılmıştır.⁶⁸²

Diğer taraftan bir takım ulemâ ve şuarânın da böylesi kalelerde zindana atılması olaylarına rastlanılmaktadır. Örneğin Gazne'nin meşhur şairleri arasında olan Mesud Sa'd Salman Sû Dihek ve Nây kalelerinde hapsedilmiştir.⁶⁸³ Yine Ebû Reyhân el-Bîrûnî Sultan Mahmud tarafından altı ay süreliğine Gazne kalesinde gözaltında tutulmuştur.⁶⁸⁴

Kalelerin diğer bir önemli işlevi, Sultan'ın Gazne'den ayrılacağı zaman özellikle hâkim tabakanın çocukları, ev ehli ve hizmetçilerine ev sahipliği yapıyor olmasıydı. Özellikle şehirde Sultan'ın yokluğunda çıkması muhtemel gözüken olayları önlemek tedbiriyle yapıldığını düşünmekteyiz. Örneğin Sultan Mesud'un 424/1033 yılında Gazne'den Horasan seferine çıkacağı esnada oğlu Emîr Sa'id'i Gazne'ye vekil olarak tayin ettikten sonra yönetim sınıfının aile fertleri ve hizmetçileri ile beraber Nây ve Dîrî kalelerine yolladığı ve başlarına da oğlu Mevdud'u görevlendirdiği görülmektedir.⁶⁸⁵

⁶⁸⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 232, 22, 70.

⁶⁸¹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 180.

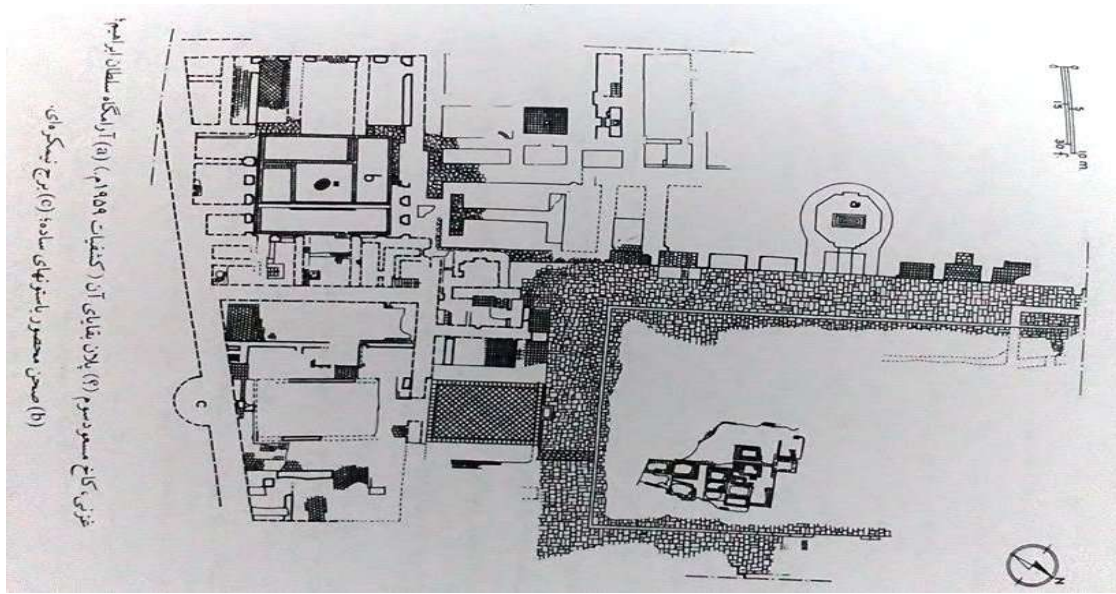
⁶⁸² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 188-189.

⁶⁸³ Sa'd Salman, *Divân*, s. 526.

⁶⁸⁴ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makale*, s. 91.

⁶⁸⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 391.

2. Ganimet ve Hazinelerin Muhafaza Edildiği Yer: Söz konusu bu kalelerin diğer bir işlevinin de savaşlardan elde edilen ganimetlerin, etraftan gelen hediyelerin ve Sultanlar'ın servetinin tutulduğu yer olmasıdır. Çünkü bu kaleler ulaşılması güç dağlık bölgelerde bina edilmişlerdi.⁶⁸⁶ Şehir merkezine uzak olmasına rağmen bir takım kalelerin, Şâdiyâh kalesi gibi hazine transferinde kullanıldığı gözükmektedir.⁶⁸⁷



Şekil 17: 1959 Yılında Keşfedilen III. Mesud'un Kasrının Çizimi. A) Sultan İbrahim'in Türbesi. B) Sade Sütünlerden Oluşan Hisarın Avlusu. C) Yarım Küreli Kale Burcları.⁶⁸⁸

Bu kalelerin tezyin ve göz kamaştırıcı süslemeleri, Gazneli mimarisinin ne denli geliştiğini göstermesi ve özellikle yüksek surlarıyla müstahkem kapıları Abbâsî kalelerinin özelliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca kalenin merkezinde Sultan'ın köşkü bulunmaktadır.⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i Gaznîn*, s. 222.

⁶⁸⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 57, 86.

⁶⁸⁸ Bombacı, *Hüner-i Sâmânî ve Gaznevî*, s. 82.

⁶⁸⁹ Bombacı, *Hüner-i Sâmânî ve Gaznevî*, s. 83.

1.2.3. Şehrin Çekirdeğini Teşkil Eden Unsurlar

İslâm şehirlerinin çekirdeğini, sakinlerinin dinî, Dâru'l-İmâre ve genel halka ait pazar yerleri gibi ictimâî unsurlar oluşturmaktadır. Bu unsurlardan özellikle camiin istisnasız bir şekilde her zaman şehrin merkezinde olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁹⁰ Söz konusu bu özelliğin daha sonraları İslâm şehri vasfına kavuşmuş olan Gazne şehri için de geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim Makdisî Gazne'de bulunan camiinin hemen devlet konağının kible yönünde yer aldığını nakletmektedir.⁶⁹¹

1.2.3.1. Camiler

Kök itibariyle Arapça Cem'-جمع- masdarından olup toplayan ve bir araya getiren manasına gelen; başlangıçta sadece Cuma namazlarının eda edildiği yerlere verilen el-Mescîdü'l-Câmi' izafetinin muhaffaf şekli olarak karşımıza çıkan camii kelimesinin IV/X. yüzyılın başından itibaren kullanılmaya başlandığı görülmektedir.⁶⁹² İslâm şehirlerinde cami, cemaat için sadece bir ibadet mekânı olmayıp hamam, çeşme, çarşı gibi unsurları da şekillendiren maddi, manevi, idarî, içtimâî ve kültürel yönleriyle kentsel ağırlıklı bir niteliğe sahiptir.⁶⁹³ Dolayısıyla İslâm'ın ilk dönemlerindeki camiye bakıldığında camilerin mabet, eğitim öğretim yeri, Dâru'l-imâre ve devlet işleri gib birçok işin içerisinde görüldüğü bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹⁴ Gazne şehrinin camii ve mabetleri ile ilgili nakledilen bilgilere göre şehrin Cuma Camisinin Dâru'l-imârenin hemen kible tarafında olduğu görülmektedir.⁶⁹⁵ Ayrıca Gazne nahiyelerinde bulunan altı büyük cami ile ilgili bilgi veren Makdisî⁶⁹⁶ söz konusu bu camiler hakkında herhangi bir bilgi zikretmemiştir.

Gazne camileri hakkında ne yazık ki detaylı bilgiye sahip değiliz. Zira şehir tarih boyunca maruz kaldığı saldırılar yüzünden bu servetini kaybetmiştir. Sadece

⁶⁹⁰ Can, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 102-103.

⁶⁹¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 303.

⁶⁹² Câmi ve caminin dinî ve sosyokültürel tarihiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Önkâl, Ahmet ve Bozkurt Nebi, "Câmi: Din ve Sosyokültürel Tarihi", *DİA*, TDV ysy., İstanbul, 1993, VII, 46.

⁶⁹³ Küçükkaşçı, "Şehir", *DİA*, XXXVIII, 441-446.

⁶⁹⁴ Önkâl, Bozkurt, "Cami", *DİA*, VII, 49-53.

⁶⁹⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 303.

⁶⁹⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 279.

adet olarak ve birkaç camiinin ismine rastlanılmaktadır. Nitekim Tûsî şehirde on iki bin adet mescidin/caminin bulunduğundan bahsetmektedir.⁶⁹⁷

Gazne'nin ilk cami veya mescitlerinin hangi tarihlerden itibaren ortaya çıktığı net değildir. Başka bir ifadeyle Gazne şehrinde Gazneliler öncesinde camilerin varlığını gösteren kesin ve net bilgiler olmamakla beraber Gazne yerel hâkimi Vücüyir Levik'in oğlu Hânân tarafından hemen Bâmiyân kapısının yanında yaptırılan Mescid-i Eflah-i Levik isminde bir camiden bahsedilmektedir. Şehrin böylesine bir camiye sahip olduğu bilgisine Afganistan'lı meşhur tarihçi Allâme Hâbîbî'nin (v. 1984) Levikân-i Gazne adlı eserinde rastlıyoruz. Şehrin Bâmiyân kapısının hemen yanında bulunan bu cami daha önceleri puthane iken; Levik'in oğlu Hânân tarafından içindeki putlar tahrip edildikten sonra camiye çevrilmiştir.⁶⁹⁸ Ancak zikri geçen bu şahısla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Gerdîzî Yakub b. Leys'in, Rutbil'i öldürdükten sonra Gazne'ye hâkim olduğunu ve Gerdîz emiri olan Ebû Mansûr Eflah b. Muhammed b. Hâkân ile barış anlaşması yaptığını aktarmaktadır.⁶⁹⁹ Söz konusu bu caminin bu olaydan sonra mı veya daha önceleri mi yapıldığına dair net bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu Rutbil'in ne zaman ve nerede öldürüldüğüne dair nakledilen rivayetlere bakıldığında onun Ramazan. 249/Ekim 863 yılında Ruhhac bölgesinde olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰⁰ Diğer taraftan Saffârî Emîri Yakub'un Gazne'nin başkenti olduğu Zâbülistân bölgesini ele geçirmesi 25 Reviülevvel 258/ 9 Şubat 872 yılından sonra olmuştur.⁷⁰¹ Yine Büst'te mahbus olan Rutbil'in oğlunun hapisten kaçarak Zâbülistân bölgesinde başlattığı isyan harekti bastırılmış ve Rutbil'in oğlunun Nây Lâmân kalesinde yakalandıktan sonra bölgede Saffârî hakimiyeti yeniden sağlanmıştır. Bu durumda bu caminin de bu tarihlerden sonra yapılmış olma ihtimali yüksektir.

⁶⁹⁷ Tûsî, *Acâyibü'l-Mahlûkât*, s. 252.

⁶⁹⁸ Bu bilgilerin kaynağı, müellifin Pakistan'ın Karaçi şehrinde bulunduğu bir esnada incelemesi için kendine verilen ilk ve son varakları olmadığı için künyesine ulaşamadığı küçük bir farsça yazma eserdir. Hâbîbî'nin söylediğine göre yazı şekli ve kullanılan kağıttan anlaşıldığına göre IX/XV. yüzyılın ürünü olup harflerinin çoğunun noktasız olduğu bu eser Sahî Server'in kerametlerini konu edinmektedir. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Habîbî, Abdulhay, *Peştu ve Loyekân-ı Gazne*, yey., Karaçi, 1960, s. 48-53.

⁶⁹⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 306.

⁷⁰⁰ *Târîh-i Sîstân*, s. 205.

⁷⁰¹ *Târîh-i Sîstân*, s. 215-216.

Gazne'deki mescid-i câmii ile ilgili eserlerde bir takım bilgilere yer verildiği görülmektedir. Şöyle ki Sultan Mahmud Gazne'ye üç aylık mesafede bulunan Kunuç seferine çıkmadan önce bu caminin küçük olmasından dolayı büyük bir caminin yapımı için daha büyük bir arsa alınmasını emretmiştir.⁷⁰² Ancak şehrin bu camisinin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı ile ilgili detaylı bilgilere, ne yazık ki, rastlanılamamaktadır. Muhtemelen söz konusu bu cami Makdisî'nin zikrettiği camidir.

Bunun haricinde 13 Cemaziyelevvel 409/27 Eylül 1018 yılında çıktığı Kûnûc seferinden muzaffer bir şekilde dönen Sultan Mahmud, sefere çıkmadan önce arsa ve alt yapı işlerine başlamasına emrettiği caminin biran önce yapılması üzerinde ısrarla durmuştur. Arûsu'l-Felek ismiyle meşhur olan bu caminin, Gazne camileri arasında hakkında detaylı bilginin bulunduğu tek cami olma özelliğine sahiptir. Diğer taraftan bu cami Gazne tarihi açısından da bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki bu caminin yapımından önce Gazne İslâm dünyasında pek meşhur değilken; bu camiden sonra tanınır olmuştur.⁷⁰³ Çünkü bu caminin yapımında Sultan Mahmud'un çok büyük çabasının olduğu görülmektedir. Öncelikle Sultan Mahmud'un masraflarını bizzat kendisinin karşıladığı nakledilen caminin yapımı için tecrübeli usta ve mimarlar görevlendirilmiş ve sabahtan akşama kadar işçilerin kontrolünü yaparak iş çıkışında işçilerin ücretlerini, günlük olarak bizzat kendisi ödemiştir.⁷⁰⁴ Yapımı için Bağdâd'ın mahir mühendis ve mimarlarının getirildiği söylenen⁷⁰⁵ camii avlusunun Hind ve Sind topraklarından getirilen çeşitli ağaçlarla ve uzak bölgelerden getirilen dörtgen, altıgen mermer taşları ile taklarının onarıldığı caminin baçesinin de çeşitli ve rengârenk güllerle süslendiğinden söz edilmektedir.⁷⁰⁶ Sultan'ın güvenli bir şekilde camiye ulaşması için saray ve cami arasında bir tünel yapılmıştır. Ayrıca Sultan'ın 3 bin özel güvenliği ile cuma ve bayram namazlarını rahat bir şekilde eda edebileceği büyüklükte bir maksûresi olan caminin hemen

⁷⁰² Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 378-386.

⁷⁰³ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 386,388.

⁷⁰⁴ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 386-387.

⁷⁰⁵ Celâlî, "Yâd-i ez Şevket-i Gaznî", *Sâlnâme-yi Kâbil*, Yıl:4, Sayı: 12, s.68.

⁷⁰⁶ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 387.

yanında bir medrese ile büyük bir kütüphanenin inşa edilmiştir.⁷⁰⁷ Ayrıca Arûsu'l-Felek camisi Hindistan'dan getirilen ağaçlardan yapılan çatısıyla yapımında kullanılan altın ve lacivert taşları sayesinde gözleri kamaştıran bir eser haline gelmiştir.⁷⁰⁸

Günümüz Gazne'sinin Ravza bölgesinde olan bu cami Behlul köyünün kuzey tarafındaki bağların arsaları kadar büyük bir araziyi kapladığına ve bugün Mescid-i Cem'-i Evliya adıyla bilinen caminin, eski caminin güney hissesi olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca Mescid-i Cem'-i Evliyanın ortasında bulunan mihrabın da söz konusu Arûsu'l-Feleğin fer'i mihrablarından olduğu ve caminin güney kısmının bir kalıntısı olan bu minarenden yola çıkılarak Arûsu'l-Feleğin Kasr-ı Fîrûzî'nin bağ ve imaretleriyle bitişik olabileceği düşünülmektedir. Çünkü söz konusu Mescid-i Cem'-i Evliya Kasr-ı Fîrûzî mahalline yaklaşık 5 km lik bir mesafede bulunmakta ve Sultan Mahmud'un kendisi ve özel korumaları için yaptırdığı maksûrenin de caminin kuzyinde olup Kasr-ı Fîrûzî'ye bitişik olmasının Sultan'ın camiye ulaşmasında kolaylık sağladığı ifade edilmektedir.⁷⁰⁹

Gazne'de bulunan ve Sultanlar'ın bayram namazlarını eda ettikleri diğer bir camiden de bahsedilmektedir. Söz konusu bu camii Deşt-i Şahbahar tarafındaki Hadrâ bölgesinde bulunmaktaydı.⁷¹⁰

1.2.3.2. Medreseler

İslâm tarihinin en önemli eğitim kurumlarından olan medreselerin ilk olarak Horasan ve Maverâünnehr bölgelerinde ortaya çıkmaya başlaması Gazne'nin de erken tarihlerde medreseyle tanışmasında etkili olmuştur. Çünkü Gazneliler'in selefi olan Sâmânî Devleti'nin başkenti Buhara ve Horasan'ın büyük şehirlerinden olan Nişâbûr şehri ağırlıklı olarak Hanefî ve Şafii mezhebine bağlı medreselere ev

⁷⁰⁷ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 386-387.

⁷⁰⁸ Oktay, Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul, 2005, s. 43.

⁷⁰⁹ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 156-157.

⁷¹⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 455.

sahipliği yapıyordu.⁷¹¹ Gazne şehrinde on iki bin adet medresenin olduğundan söz edilmektedir.⁷¹² Ancak bunların hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Tûsî VI/XII. yüzyıllarda yaşamış ve söz konusu bu eserini de Irak Selçuklu Sultanlar'ından (1118-1194) Rüknuddîn Tuğrul b. Rüknuddîn Arslan'a sunmuştur. Gazneliler'in yıkılış tarihlerine denk gelen Rüknuddîn'e sunulan bu eserin yazılış tarihi bakımından, çalışmamızın kapsadığı tarihlere çok da uzak değildir. Dolayısıyla müellifin şehirle ilgili verdiği bilgilerin güvenilirliğinin tartışmaya açılması doğru değildir. Müellifin kitabının kaynaklarına dair naklettiği “ *Ben bu kitabımı kitaplarda yazılanlardan gördüklerim ve seyyâhlardan işittiklerimle tamamladım*”⁷¹³ rivayeti dikkate alınacak olursa Gazne ile ilgili aktardığı bilgilerinin mübalağa olmama payı yüksektir. Ayrıca Gazne saray şairlerinin devlet ricaline yazdığı methiyelerden de Gazne medreseleriyle ilgili bir takım bilgiler elde etmek mümkündür. Örneğin Ferruhî-i Sîstânî Ali b. Hasan Ârız-ı Leşker hakkında yazdığı bir methiyesinde onun Gazne'de birçok medrese yaptırarak ilme sağladığı katkısından övgüyle bahsetmektedir.⁷¹⁴

Gazne şehrinde medreselerin ne zaman inşa edildiği tarihle ilgili net bilgiler bulunmamakla birlikte Beyhakî'nin kayıtlarına göre 385/995 yılında Bâb-i Büstiyân Medresesi adlı bir medrese bulunmaktaydı. Hanefî fakihlerinden Bû Sâlih Tebbânî'nin Nişâbur'dan getirilerek müderrislik görevinin verildiği ve ağırlıklı olarak Hanefî mezhebinin öğretildiği bu medresede Ebû Süleyman Dâvud b. Yunus ve kardeşi Mahmud da ders görenlerdendir.⁷¹⁵ Bu medresenin Der-i/Bâb-i Büstiyân denilen bir yerde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Büstlülerin kapısı anlamına gelen bu tabir, şehrin Büst'e doğru açılan kapısının yanında bulunan yer için kullanılmış olma olasılığı yüksektir. Ayrıca bu yerin sakinleri Hanefî mezhebine

⁷¹¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ma'rûf, Nâcî, *Medârisu Kablen-Nizâmiyye*, nşr. Matbaatü'l-Mecmû'î'l-İlmî el-İrakî, yyy, 1973, s. 7-15, 25 ve devam eden sayfaları; Bahçivân, Seyit, “el-Müessesâü'l-İlmiyye fi Horasân Biâ'me Ve'n-Nişâbur Bihâsse fi'l-Karnî'r-Râbi Ve'l-Hâmisi'l-Hicriyeyin”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, Bahar, 2002, sayı: 13, s. 111-127.

⁷¹² Tûsî, *Acâyibü'l-Mahlûkât*, s. 252.

⁷¹³ Tûsî, *Acâyibü'l-Mahlûkât*, s. 15.

⁷¹⁴ Ferruhî-i Sîstânî, *Divân-ı Hekîm Ferruhî-i Sîstânî*, s. 318-319.

⁷¹⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 180.

mensuptur. Zira, yukarıda da ifade edildiği gibi medresenin müfredatı Hanefî mezhebine göre tertip edilmiştir.

Sultan Mahmûd'un Kûnûc zaferinin ardından Arûsü'l-Felek caminin hemen yanında kütüphanesinin olduğu muhteşem bir medrese yaptırdığından da bahsedilmektedir.⁷¹⁶ Şehrin medrese ve diğer ilmî kurumları ile ilgili çalışmamızın son bölümünde ayrıca bilgi verileceği için medreselerle ilgili bu kadar bilgiyle iktifa edilmiştir.

1.2.4. Köşkler

Gazne'nin çekirdeğini oluşturan unsurlarından biri diğeri de köşklendir. Bu konudaki rivayetlere göre Sultan Mahmud döneminden önce Gazne'de Mısır mozaiklerine benzer, ağaçtan yapılmış binalar bulunmaktadır.⁷¹⁷ Ancak bu mimarî tarzın Gazne'nin gittikçe gelişen görkemli mimarîsi ile çok fazla ilgisi söz konusu değildir.⁷¹⁸

1.2.4.1. Sehl-i Âbâd Kasrı

Köşkler bir şehrin görkemini göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Sehl-i Âbâd da Gazne'nin sahip olduğu kasırlardan birisidir. Ayrıca bu kasrın şehirdeki ilk Gazne yapıtlarından olduğu rivayet edilmektedir.⁷¹⁹ Utbî'nin konuyla ilgili rivayetlerinden söz konusu bu kasrın Sebük Tegin'in son dönemlerinde tecrübeli ustalarca yapımının başladığı anlaşılmaktadır.⁷²⁰ Ancak Sebük Tegin'in vefatıyla beraber, devlete uğur getirmediği düşüncesiyle yapımının durdurulduğu ve zamanla kasrın tahrip olduğu beyan edilmektedir.⁷²¹ Ancak bu köşkün Gazne'nin neresinde inşasına başlandığına dair herhangi bir bilgi verilmezken; bazı araştırmacılar bu kasrın Gazne'nin merkezinde olabileceğini söylemektedir.⁷²²

⁷¹⁶ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 387.

⁷¹⁷ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 303.

⁷¹⁸ Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 216.

⁷¹⁹ Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 217.

⁷²⁰ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 147.

⁷²¹ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 147.

⁷²² Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 218.

1.2.4.2. Mahmud'un Eski Köşkü

Köşk-i Kühen-i Mahmûdî olarak da bilinen bu köşkün Gazne'nin Afganşâl bölgesinde olduğu ifade edilmektedir.⁷²³ Bu köşk Sultan'ın makamlarından biri olduğu için devlet işlerinin görüldüğü, elçi ve devlet adamlarına ziyafet verildiği bir yerdir. Ayrıca bu köşk bazen Köşk-i Kühen-i Peder⁷²⁴ ve bazen de Köşk-i Kühen-i Mahmud-i Zâvülî olarak da geçmektedir.⁷²⁵ Diğer taraftan Afganşâl'ın kasrın genelini ihtiva eden bölgenin adı olduğuna ve içinde Köşk-i Devleti kapsayan bu kasrın Sultan Mahmud döneminde yapıldığına işaret edilmektedir.⁷²⁶ Sebük Tegin'in türbesine de ev sahipliği yapan bu kasrın ismi Beyhakî'nin tarihinde çokça zikredilmektedir. Beyhakî Sultan Mesud'un, babasının vefatının ardından Gazne'ye gelip dede ve babasının oturduğu Suffe-i Devlet'te tahta oturduğunu, oradan babasının türbesinin olduğu Sipistzâr'daki Bağ-i Fîrûzî'ye geldiğini, oradan da devlet erkanıyla birlikte sahra yolunu tutup Afganşâl'a gelerek ziyaretinin ardından tekrar Köşk-i Devlete döndüğünü rivayet etmektedir.⁷²⁷ Bu bilgiler dikkate alındığında Afganşâl'ın Gazne şehrinin dışında olduğu anlaşılırken; diğer taraftan Afganşâl'dan Köşk-i Devlete döndü ifadelerinden de söz konusu bu köşkün Afganşâl'da değil de Gazne şehrinin içinde olduğu yani Sultan'ın konakladığı tahtı olan Suffe-i Devlet ile Köşk-i Devlet'in aynı isimler olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Mahmud'un Eski Köşkünün şehrin dışında olduğu ortaya çıkmaktadır.

1.2.4.3. Köşk-i Sepîd

Beyhakî'nin tarihinde bu isim birkaç yerde zikredilmektedir. Beyhâkî'nin söz konusu bu köşkle ilgili rivayetleri şu şekildedir “ *...Perşembe günü Sultan atına binerek yedi şehzade, büyük hacip ve akrabalarıyla Köşk-i Sepîd'e gitti ve orada bir hafta kaldı ve bazı işlerin icrasına koyuldu, oradan da Emîrlik sarayına döndü.*”⁷²⁸ Diğer taraftan Beyaz Saray anlamına gelen bu köşkü Gazne Sultanlar'ının eğlenmek

⁷²³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 249, 452.

⁷²⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 373, 324, 476.

⁷²⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 324.

⁷²⁶ Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznî*, s. 218.

⁷²⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

⁷²⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 324-325.

için kullandıkları da görülmektedir. Nitekim Beyhakî konuyla ilgili olarak “ ... ertesî gün Köşk-i Sepîd'e giderek orada eğlendi, çevgen oynadı ve içki içti...”⁷²⁹ ifade etmektedir. Bu köşkün ne zaman yapıldığı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak mevcut bilgilere bakıldığında bu köşkün Sultan Mahmud döneminde yapılmış olduğu ifade edilebilir. Zira oğlu Mesud zamanında inşâ edilmiş olsaydı Târîh-i Mesûdî olarak da bilinen Beyhakî'nin tarihinde, Köşk-i Nevle ilgili bilgi verildiği gibi, mutlaka onunla ilgili de bilgi verilirdi.

1.2.4.4. Köşk-i Mesûdî

Bu köşk Sultan Mahmud'un büyük oğlu Sultan Mesûd tarafından yaptırılmıştır. Beyhakî, tanınmış mühendis Abdülmelik Nakkâş tarafından özel aletlerle büyük bir özen ve titizlikle inşasına başlanılan bu köşkün dört yılda tamamlandığını ve o güne kadar benzerine rastlanılmayan bu köşkün daha önce herhangi bir padişah tarafından yaptırılmadığını vurgulamıştır.⁷³⁰ Sultan Mes'ûd bu köşke 25 Receb 427/24 Mayıs 1036 yılında köşke yerleştikten sonra bazı emirlerin çocuklarını, yedi gün süren ihtişamlı bir törenin ardından sünnet yaptırdığını aktarmaktadır.⁷³¹

Köşk-i Nev-i Mesûdî⁷³² ve Köşk-i Nev adlarıyla ile adlandırılan bu köşkün taht-ı zerrîni, tacı ve culus yerlerinin altın ustaları tarafından yapıldığı, sağ ve sol taraflarında eyvan ve suffelerinin, Serayçe-i Hâsse isminde Sultan'ın elbiselerini değiştirdiği özel bölümünün, yaz ve kışlık odalarının, mutfağının ve ayrıca naibler divanının da olduğu belirtilmektedir.⁷³³

Söz konusu bu köşkte Sultan'ın tahtı bulunduğu için devlet işleri artık buradan yürütülmekteydi.⁷³⁴ Dolayısıyla bu köşkün inşaatının bitmesiyle birlikte daha önce Köşk-i Devlette olan taht buraya nakledilmiş olmalıdır. Ayrıca Sultan'ın av⁷³⁵ ve

⁷²⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 370.

⁷³⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 452-453.

⁷³¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 453.

⁷³² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 452, 474.

⁷³³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 454-455.

⁷³⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 494.

⁷³⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 481.

sefer dönüşlerinde⁷³⁶ bu köşke yerleşiyor olması bu köşkün saltanat makamı olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan bu köşkün Sultan'ın ikamet ettiği ve oruç ibadetlerini eda ettiği⁷³⁷ yer olması bu köşkün Sultan Mesûd döneminde önemini gösteriyor olması bakımından önemlidir. Ancak üzümlere söylemeliyiz ki bu ihtişamlı saraydan herhangi bir eser kalmamıştır.⁷³⁸ Hakkında sadece kitaplardan bilgi elde edebildiğimiz bu ihtişamlı köşk, muhtemelen şehrin maruz kaldığı saldırılar veya doğal afetler yüzünden tarihe karışmış olmalıdır.

1.2.4.5. Emîr Muhammed Sarayı

Bu saray Beyhakî'nin ifadesiyle Meydân-i Hûrd'ün (Küçük Meydanın) yanındadır. Bu sarayda Sultan Muhammed ile Emîr Yûsûf'un büyük kızının düğün merasimi büyük bir tantanayla yapılmıştır.⁷³⁹

1.2.5. Bağlar

Bağ ve bahçeler bir şehrin güzelliğini yansıtmaları bakımından son derece önemlidir. Çünkü bu tür bağlara sahip olan şehrin refah, huzur ve gelişmişlik düzeyi yüksektir.

Gazne bağları konusunda ilk bilgiler bizzat Gazne'de yazılmış olan Gazneli dönemi tarihçilerinin eserlerinde, özellikle de *Târîh-i Beyhâkî*'de yer almaktadır. Söz konusu bu eserlerde bilhassa Sultanlar tarafından yapılmış olan bağlarla ilgili tavsif niteliğinde bilgiler verilmekte olup özellikle Sultanlar'ın eğlenmek, dinlenmek için gittikleri bu bağların hem şehir içi ve hem de şehir dışında olduğuna işaret edilmektedir.

Gazne'nin güzelliğini yansıtan bu bağların içerisinde ırmaklar geçmekteydi. Söz konusu bu bağlarla ilgili zikredilen bilgilere bakıldığında daha çok devlet erkanına ait bağlarla ilgili bilgiler aktarıldığına şahit olunmaktadır. Şehrin Gazneliler dönemi öncesi ile ilgili bilgi veren kaynaklara baktığımızda Gazne,

⁷³⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 485.

⁷³⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 475.

⁷³⁸ Mededî, *Vaz'ı İctimâ'-i Devre-yi Gazneviyân*, s. 426.

⁷³⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 229.

bağlardan yoksun⁷⁴⁰ ve ağaçları çok az⁷⁴¹ bir şehir olarak tanımlanmaktadır. Belki mezkûr görüşü savunan müelliflerin bu yaklaşımlarında Gazne'nin soğuk ikliminin etkisi olsa gerektir.⁷⁴² Bu da şehrin her alanda olduğu gibi bağlarla donatılmasının da şehrin Türklerin eline geçtikten sonra gerçekleştiğini göstermektedir. Ancak şehirle ilgili malumat sunan bazı müelliflerin şehrin havasının özelliğine, suyunun tatlı ve toprağının verimli olduğunu ifade etmektedir.⁷⁴³ Ayrıca şehrin, Emîrî ismiyle tanınan meşhur elmasının tavsifleri⁷⁴⁴ şehrin havasının bitki bitmeyecek derecede soğuk olmadığını göstermektedir. Gazne'nin bağları ile ilgili aşağıda başlıklar halinde bilgi sunulacaktır.

1.2.5.1. Bağ-i Fîrûzî-باغ فیروزی

Bağ-ı Pîrûzî şeklinde de yazılan Gazneli Mahmûd ve Mesud dönemlerinde Gazne'nin en mamur bağlarından biri olan bu bağın Beyhakî'nin şu ifadelerinden “*Emîr Mesud 4. Muharem 430/06.09.1038'de Gazne'den devlet çadırının kurulduğu Bağ-i Fîrûzî'ye konakladı*”⁷⁴⁵, “... *Ata bindi Sipistzâr mevkiinde bulunan Bağ-i Fîrûzî'ye gitti...*”⁷⁴⁶ Gazne dışındaki Sipistzâr⁷⁴⁷ bölgesinde olduğu anlaşılmaktadır. Fîrûz kasrı ve bağının olduğu bölge bugün Ravza bölgesi olarak bilinmektedir.⁷⁴⁸ Ravza'nın, günümüz Gazne şehrinin iki mil mesafeyle kuzeyinde bulunduğu⁷⁴⁹ ve hangi tarihten itibaren bu şekilde isimlendirildiğinin belli olmadığı ifade edilmektedir. Ancak Sultan Mahmud'un vefatının ardından Sultan Mahmud'un türbesinin orada olmasından dolayı bu ismin yaygınlık kazanmış olabileceği üzerinde

⁷⁴⁰ İstahrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, s. 280; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 450.

⁷⁴¹ Şehbüddîn el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 169.

⁷⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, IV, 201.

⁷⁴³ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 428.

⁷⁴⁴ Seâlibî, *Letâifü'l-Maârif*, s. 123.

⁷⁴⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 510.

⁷⁴⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

⁷⁴⁷ Yoncalık anlamına gelen Sipistzâr'ın günümüz Gazne'nin Ravza bölgesinde olduğu beyan edilmektedir. bkz; Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 151.

⁷⁴⁸ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 455.

⁷⁴⁹ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 177.

durulmaktadır.⁷⁵⁰ Nitekim Bâbüşşâh da kendi hatıratında Sultan'ın kabrinin burada olması dolayından buraya Ravza denildiğini aktarmaktadır.⁷⁵¹

Ayrıca Gazne'nin en ihtişamlı iki bağından biri olduğuna,⁷⁵² Sebük Tegin'in hayatta olduğu dönemlerde yapıldığına işaret edilen bu bağın⁷⁵³ Sultan Mahmûd tarafından çok sevildiği ve hatta kendisinin oraya defnedilmesini vasiyet ettiği aktarılmaktadır.⁷⁵⁴ Ferruhî Sîstânî'nin Sultan Mahmûd için yazdığı mersiyesindeki “*âhu derdâ artık Onsuz asla bakamam; Bâğ-i Fîrûzî'nin baharda açılan lale ve güllerine, Ey Şâh kalk Bâğ-i Fîrûzî'de güller açmıştır*”⁷⁵⁵ ifadelerinden Sultan Mahmud'un Bâğ-i Fîrûzî'ye defnedildiği anlaşılmaktadır.

Sultan Mahmud dönemindeki önem ve değerini sonraki dönemlerde kaybettiğine işaret edilen bu bağın,⁷⁵⁶ Sultan Mesud döneminde sadece türbe ziyareti için açık tutulduğunu Beyhakî'nin, Sultan Mesud'un babasının türbesini ziyaret ettiğinde Nasr b. Halefe verdiği emrini içeren şu rivayetten anlaşılmaktadır: “*Bu insan topluluğu için bir şeyler düşünülmesi gerekiyor. Yapılması buyrulan bu Ribat hemen yapılsın, bu türbenin vakfiyelerinin doğru yollarda harcanması için iyi şeyler düşünülmesi lazımdır. Babam bu bağı sevdiği için buraya defnedilmesini buyurmuştu. O yüzden, ona olan saygımız için, biz burayı kendimize mahrem kıldık ve ziyaret-i türbe dışında buraya gelmeyeceğiz. Buraya eğlenmeye gelmemeleri için buradaki yeşillikleri koparın.*”⁷⁵⁷ Ancak Sultan Mesud'un bundan sonra da bu köşke, çeşitli vesilelerle uğradığı görülmektedir.⁷⁵⁸ Hatta söz konusu bu bağla ilgili bilgi aktarılan bir takım eserlere bakıldığında bu bağın, Gazneli Devleti'nin son dönemlerine kadar ihtişamını muhafaza ettiği görülmektedir. Nitekim Gazneli

⁷⁵⁰ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, tsh. Server Mevlâyî, s. 155.

⁷⁵¹ Bâbüşşâh, *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, II, 214.

⁷⁵² Kayyûmî, Mihirdâd, “Bâğhâyî Horasan der Târih-i Beyhakî” *Soffeh: Şehid-i Bihîştî Üniversitesi Şehircilik ve Mimari Fakültesinin Bilimsel ve araştırma Dergisi*, Dönem: Bahar, Yaz, Tahran, 1387/2008, Sayı: 46, s. 7.

⁷⁵³ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, tsh. Server Mevlâyî, s. 152.

⁷⁵⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 22.

⁷⁵⁵ Ferruhî Sîstânî, *Divân-ı Hekîm Ferruhî-i Sîstânî*, s. 91.

⁷⁵⁶ Kayyûmî, Mihirdâd, “Bâğhâyî Horasan der Târih-i Beyhakî” *Soffeh*, Sayı: 46, s. 8.

⁷⁵⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 236.

⁷⁵⁸ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 454, 484, 603-604.

Devleti'nin sondan üçüncü Sultan'ı olan Behramşâh'ın, Bâğ-i Fîrûzî köşkünde verdiği benzeri görülmeyen bir törenden övgüyle bahsedilmektedir.⁷⁵⁹

Söz konusu bu bağ alanının, savaşa gidecek orduların Sultan'ın önünden resmî törenle geçtiği bilgileri dikkate alınacak olursa, çok geniş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Beyhakî Bâğ-i Fîrûzî'de bulunan Emîr'in önünden çok sayıda piyade ve süvariden oluşan Hint ordusunun resmî geçitle geçtiğini nakletmektedir.⁷⁶⁰ Bağın içerisinde herhangi bir kasır ve köşkün bulunup bulunmadığı sorusuna ise Ferruh-i Sîstânî'nin şu mısraları açıklık getirmektedir. “ *Gece gündüz senin tabutunun üzerinde, sana olan hasretinden- Kâh-i Fîrûzî, sağanak halinde yağmur taneleri dökən, bulutlar gibi hüznle ağlamaktadır.*”⁷⁶¹ Ayrıca Unsûrî'nin “ *Felek onun müstahkem kalesini ve cennet gibi bağını Fîrûzî'de inşa etmiştir*” mısraları da bağın köşk ve bir takım müzeyyen kasırlara sahip olduğunu belirtmesi bakımından önem arz etmektedir.⁷⁶² Hatta Sultan Mahmud'un türbesinin de bu kasrın içerisinde olduğu Sîstânî'nin şu mısralarından anlaşılmaktadır: “ *Ey tüm Emîrlerin Emîri ve Cihan Şâh'ı-Kalk ve hücrenden dışarı çık çok uyudun.*”⁷⁶³ Diğer taraftan şairin şu mısraları da “ *Ey Şah kalk, her sene olduğu gibi bu sene de senin kasrının arkasına ve bağına iki bin fülle selama geldiler*”⁷⁶⁴ büyük Fîrûzî kasrının bağın kenarında veya son kısımlarında olduğuna işaret etmektedir.

Beyhakî'nin 12 Muharrem 432/20 Eylül 1040 yılındaki gelişmeleri anlatırken kaydetmiş olduğu “ *O zaman mamur ve kendi halinde olan bina ve meydanların bugün tahrip olmuştur.*”⁷⁶⁵ haberi söz konusu bağın içerisinde bir dizi binanın mevcudiyetine işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir. Buna göre Beyhakî'nin kitabını yazmış olduğu 470/1077 tarihi ile yukarıda zikredilen rivayetin tarihi arasında yaklaşık 37 yıl gibi bir süre bulunmaktadır. Bu da söz konusu bağın içerisindeki binaların bu süre zarfında yıkılmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca

⁷⁵⁹ Mübârekşâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 49

⁷⁶⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 370.

⁷⁶¹ Ferruhî Sîstânî, *Divân-ı Hekîm Ferruhî-i Sîstânî*, s. 91.

⁷⁶² Unsûrî, *Divân*, s 270.

⁷⁶³ Ferruhî Sîstânî, *Divân-ı Hekîm Ferruhî-i Sîstânî*, s. 91.

⁷⁶⁴ Ferruhî Sîstânî, *Divân-ı Hekîm Ferruhî-i Sîstânî*, s. 91.

⁷⁶⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 603.

Beyhakî söz konusu bağın arkasında bir dükkanın olduğundan da bahsetmektedir. Bu dükkan-دكان- kelimesinin anlamı da oturma yeri, askerlerin eyvanı ve ay ışığında oturdukları evin veya bir ağacın kenarında yapılan yer olarak ifade edilmektedir.⁷⁶⁶ Yani bu kelimenin karşılığının stad benzeri bir takım kutlamaların yapıldığı yer olması muhtemeldir. Zira ihtişamlı saraylarının olduğu bir bağın böyle bir yere sahip olması kaçınılmazdır. Ayrıca Beyhakî'nin Sultan Mesud'un konaklayacağı Sultan çadırının Bâğ-i Fîrûzî'nin aşağı tarafında olan bu stadın yanına kurulduğunu beyan etmesi⁷⁶⁷ de söz konusu bu kelimenin böyle bir yer olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Söz konusu bağın çeşitli güllerinin, yeşillik alanlarının ve meydanlarının varlığına dair rivayetlere de bizzat şahit olarak bu bilgileri aktaran Beyhakî tarihinde rastlanılmaktadır. O, bağın gülleri ile ilgili tespitini Emîr Mesud'un söz konusu bağda eğlendiği bir zamanı tavsif ederken şu sözlerle kaydetmiştir: “... *Emîr Bâğ-i Fîrûzî de gül üzerinde meşrubat içiyordu; sayısız güllerin yapraklarını koparmışlardı ki adedinin izahı yoktu. Ve bu ay yüzlü sakiler ikişer ikişer sırayla geliyorlardı.*”⁷⁶⁸ Beyhakî'nin Hadrâ-حضر- kelimesi ile aktardığı yeşillik alanlarının günümüz parklarına denk geldiği ifade edilmektedir.⁷⁶⁹ Dolayısıyla Beyhakî'nin Bâğ-i Fîrûzî'nin yeşillikleri ile ilgili naklettiği bilgilerinden de söz konusu bağın şahane bir parka sahip olduğunu anlayabiliriz. Ayrıca taraftan bağa düzenli bir şekilde servi ağaçlarının dikildiği ve içindeki güzelliklerden dolayı Firdevs cennetine benzetildiği görülmektedir.⁷⁷⁰ Nitekim Beyhakî Emîr Mesud'un 12 Muharrem 432/20 Eylül 1040 tarihinde Bâğ-i Fîrûzî'ye gelerek aşağıdaki parkta konakladığını haber vermektedir.⁷⁷¹ Diğer taraftan “*Bağın açık alanları ve şelalesini etrafı mermer taşlarıyla döşenmişti. Potları da en iyi mermerden ve devrinin en iyi taş ustaları tarafından yapılmıştı. Kenarları hendesi şekillere uygun bir şekilde tezyin edilen bu potlarda bağın dört kısmetine sayıları binleri geçen meyve veren ve meyve vermeyen*

⁷⁶⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 700; Amîd, *Ferheng-i Amîd*, s. 605.

⁷⁶⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 510.

⁷⁶⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 233.

⁷⁶⁹ Kayyûmî, “Bâğhâ-î Horasan der Târîh-i Beyhakî” *Soffeh*, Sayı: 46, s. 9.

⁷⁷⁰ Şebânkâreyi, *Mecmau'l-Esnâb*, II, 67.

⁷⁷¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 602-603.

fidanlar dikilmıştır. Güzel sedalı kuş türlerinden de örneğin: Kumru, Sare-ساره- kuşu, Bayağı Guguk, Sığırcık veya Kaya Kuşu gibi güzel sesli ötücü kuş ve serçelerin sesleri bağın dört köşesinde yankılanıyordu.” İfadesinin söz konusu bağ ile ilgili olduğu kaydedilmektedir.⁷⁷²

Bir takım araştırmacılar Beyhakî'nin, Emîr'in konakladığı parkı “aşağıdaki meydanın parkı” olarak tanımlamasından, söz konusu bağın birden fazla geniş meydana sahip olabileceği anlamını çıkartmışlardır.⁷⁷³ Ayrıca bugün Nehr-i Ravza olarak bilinen nehrin bu bağın tam ortasından geçerek hem bağın ve hem de bölgenin su ihtiyacını karşıladığı belirtilmektedir.⁷⁷⁴ Yukarıda da geçtiği üzere Sultan'ın yapılmasını emrettiği Ribat'ın⁷⁷⁵ yapılıp yapılmadığıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmaktadır. Bugün Gazne bağları ile Bâd dağının arasında bulunan ovanın, söz konusu bu bağ ve köşklere ev sahipliği yaptığı ve dolayısıyla söz konusu bu sahanın, ovanın en meskûn, tarım ve yeşillik alanı olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷⁶

1.2.5.2. Bâğ-i Mahmûdî-باغ محمودی

İsminden de anlaşılacağı üzere Sultan Mahmud tarafından inşa edilen bu bağın Gazne şehrinin hemen dışarısında olduğu Beyhakî'nin “ ... *Emîr Mesûd Bâğ-i Mahmûdî'den şehirde bulunan Köşk-i Kühen-i Peder'e döndü,*⁷⁷⁷ *Sultan Mesud Bâğ-i Mahmûdî'ye gitti,*⁷⁷⁸ *başka bir defasında da avlanma dönüşü şehre girmeden önce*

⁷⁷² Ancak Celâlî'nin Târîhu Yemînî'den aktarmış olduğu bilgiye söz konusu kitapta rastlanılmamaktadır. Müellifin dipnot göstermeksizin paragraf başında “ O devrin yazar ve tarihçilerinden olan Târîhu Yemînî yazarı Utbî bu bağla ilgili yazdığı izahında (şerhinde) şöyle demektedir” şeklinde sunmuş olduğu bilgiler elbette konumuz açısından önemlidir. Bizim çalışmamızda istifade ettiğimiz Târîhu Yemînî'nin Cürfedakâni tarafından Farsçaya çevrilen 1986 basımlı nüshasıdır. Ayrıca elektronik olarak indirme imkanı bulduğumuz İntişârât-i İlmî ve Ferhengî yayınlarından Cafer Şuar'ın tashihinde basılan nüshasının elektronik aramaya müsait olması dolayısıyla, Utbî'ye ait olduğu ileri sürülen bilgileri kelime kelime tarama fırsatı sunması bakımından işimizi kolaylaştırmıştır. Arama sonucunda mezkûr malumatın Utbî'nin eserinde yer almadığı görülmüştür. bkz. Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 152-153.

⁷⁷³ Kayyûmî, “Bâğhâ-î Horasan der Târîh-i Beyhakî” *Soffeh*, Sayı: 46, s. 9.

⁷⁷⁴ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 151.

⁷⁷⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

⁷⁷⁶ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 151.

⁷⁷⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 373.

⁷⁷⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

*Bâğ-i Mahmûdî'ye geldi...*⁷⁷⁹ ifadelerinden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bir takım araştırmacılar söz konusu bu bağın Gazne'nin içinde olduğunu kaydetmişlerdir⁷⁸⁰ Buradaki görüş farklılığı belki de söz konusu bu bağın şehre olan yakınlığından kaynaklanmış olmalıdır.

Gazne bağlarının her birinde Sultan'ın konaklayacağı köşkler ve diğer bir takım binaların var olduğu bilgisi⁷⁸¹ söz konusu bu bağın da bu tür özellikten mahrum olmadığına delilidir. Beyhakî'nin konuyla ilgili naklettiği rivayetlere bakıldığında bu bağın Sultan Mesud tarafından ya avlanma dönüşü veya eğlence için tercih edildiğine şahit olunmaktadır. Örneğin “*Sultan Mesud 20 Cemaziyelâhir 422/10 Nisan 1031 tarihinde Bâğ-i Mahmûdî'ye gitti ve orada meşrubat içti eğlendi...*”⁷⁸² ifadeleri bağın fonksiyonunu ifade etmesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan devamlı Gazne dışında olan Sultan Mesud'un bu bağda geçirdiği toplam zamanın bir aydan az olduğu vurgulanmaktadır.⁷⁸³ Ferruh-i Sîstânî'nin şiirlerinde Gazne'de Sultan Mahmud tarafından yaptırılan Bâğ-i Nev ismiyle bir bağdan söz edilmektedir. Ona göre bu bağ nehrin kenarında olup çeşitli gül ve ağaçlarla süslenmiş ve ortasında Sultan'ın savaş ve avlanma sahnelerinin çizilmîş olduğu bir eyvanından da bahsedilmektedir.⁷⁸⁴

Bu bağ ile ilgili bilgilerle Bâğ-i Fîrûzî hakkında kaydedilen bilgileri kıyas ettiğimizde Bâğ-i Mahmûdî ile ilgili zikredilen malumatın daha az olduğu görülmektedir. Söz konusu bu malumat az da olsa Gazne'de bu isimde bir bağın olduğunu belirtmesi bakımından önemlidir. Günümüzde herhangi bir izi kalmadığı ifade edilen bu bağ⁷⁸⁵ ile ilgili bilgiler Beyhakî'nin, Sultan Mesûd dönemini kapsayan bölümlerinde Sultan'ın dinlenme,⁷⁸⁶ eğlenme⁷⁸⁷ ve ziyafet verdiği bir bağ

⁷⁷⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 241.

⁷⁸⁰ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 383; Hisâriyân, *Edebiyât-i Fârisî-i Dârî der Devre-i Gazneviyân*, s. 49.

⁷⁸¹ Bombaci, *Hüner-i Sâ mânî ve Gaznevî*, s. 84.

⁷⁸² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

⁷⁸³ Kayyûmî, Mihirdâd, “Bâğhâ-î Horasan der Târîh-i Beyhakî” *Soffeh*, Sayı: 46, s. 10.

⁷⁸⁴ Sultaniye, Furûğ, “Bâztâbi Târîhi Ahd-i Gaznevî der Divân Ferruhî”, *Kühennâme-i Edeb-i Farsî*, Tahran, yıl: 5, sayı: 1, Bahar 1393/2014, s.129-130.

⁷⁸⁵ Mededî, *Vaz'ı İctimâ'î Devre-i Gazneviyân*, s. 424.

⁷⁸⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 321, 370, 492,

olarak, söz konusu eserin satır aralarında yerini almıştır. Eserin diğer bölümlerinin günümüze kadar ulaşamamış olması söz konusu bağla ilgili detaylı bilgilere vâkîf olmamıza engel teşkil etmektedir. Bu ve diğer bağların Sultan'ın teşrihi ile adeta devletin yönetildiği bir saraya dönüştüğü görülmektedir. Nitekim Sultan Mesud 20 Cemaziyelâhir 422/10 Nisan 1031 tarihinde Bâğ-i Mahmûdî'ye gelmiştir. Onun gelmesi ile beraber saray gulamları ve nedimleriyle Divân-ı Arz, Divân-ı Vezaret, Divân-ı Risâlet ve Divân-ı Vekâlet'in görevlileri de buraya gelmiş ve bir takım kararlar alınmıştır.⁷⁸⁸

1.2.5.3. Bâğ-i Sadhazâre/Sadhazâr-باغ صد هزاره/صد هزار

Bu bağın da diğer iki bağ gibi Sultan'ın bağlarından biri olduğuna işaret edilmiştir. Beyhakî'nin konuyla ilgili olarak “ ... *Emîr Mesud avlanma dönüşü Bâğ-i Sadhazare'ye döndü ve orada yedi gün kalarak dolu dolu eğelenerek meşrubat içti...*”⁷⁸⁹ haberlerinden bu bağın da şehir dışında olduğu anlaşılmaktadır. Hatta bu bağın şehre olan mesafesinin diğer bağlara nazaran daha uzak olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁷⁹⁰ Söz konusu bu bağın ne zaman yapıldığı konusunda net bilgiler olmamakla birlikte Sultan Mahmud döneminde inşâ edildiği ifade edilebilir.

Bu bağın böyle bir isimle anılma sebebi ile ilgili de bilgi bulunmazken; Nizâm-i Ârûzî'nin Sultan Mahmud'un Bin Ağaçlı bağındaki dört kapılı köşkünde oturduğu bir sırada Bîrûnî ile yaşamış olduğu bir olayı anlatmaktadır.⁷⁹¹ Müellifin zikrettiği bağ ile Bâğ-i Sadhazâr aynı bağlar mıdır yoksa farklı bağlar mıdır? Bu sorunun cevabını açıklayıcı bilgilere ne yazık ki rastlanılmamaktadır. Utbî'nin eserinin bir yerinde Mescid-i Arûsu'l-Felek'in yapımı sırasında Hind ve Sind'den getirilen ağaçların bir bağ alanına dikildiğinden söz edilmektedir.⁷⁹² Fakat bağın isminin zikredilmemesinden dolayı bu bağın da hangi bağ olduğunu söylemek imkansız

⁷⁸⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

⁷⁸⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

⁷⁸⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 241.

⁷⁹⁰ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 383; Hisâriyân, *Edebiyât-i Fârisî-i Dârî der Devre-i Gazneviyân*, s. 49. Kayyûmî, “Bâğhâ-î Horasan der Târîh-i Beyhakî” *Soffeh*, Sayı: 46, s. 11.

⁷⁹¹ Nizâm-i Arûzî, *Çehâr Makale*, s. 89-90.

⁷⁹² Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 388.

gözükmektedir. Bâğ-ı Sadhazâr Direht isminin Beyhakî tarihinde geçmemesi; ayrıca konuyla ilgili bilgi aktaran eserlerde Bâğ-i Sadhazâr kelimesi yerine, yukarıda zikrettiğimiz bağlarla birlikte, Bâğ-ı Sadhazâr isminin kullanılmış olması Bâğ-ı Sadhazâr ile Bâğ-ı Sadhazâr Direht'in aynı bağlar olabileceğini göstermektedir.

Beyhakî'nin konuyla ilgili anlatımlarına bakıldığında Sultan Mesud'un söz konusu bağa uğradığı sırada onunla ilgili bilgileri aktarırken; bağla ilgili de bilgi vermektedir. Yani müellif bu ve diğer bağlarla ilgili ayrı bir başlık altında bilgi vermemektedir. Dolayısıyla bağlar ile ilgili bilgiler müellifin eserinin farklı yerlerinde çok özet bir şekilde geçmektedir. Ayrıca bu bilgiler de Sultan'ın orada yaptıkları ile ilgili olduğu için bağın sahip olduğu özellikler ile ilgili de çok fazla bilgi verilmemektedir. Diğer bir takım eserlerde söz konusu bu bağlarda cereyan etmiş olan önemli bir olay varsa; o olayla ilgili bilgi verilirken az da olsa bağlarla ilgili de bir kısım bilgilerin geçtiği görülmektedir.

1.2.5.4. Bâğ-ı Bû Nasr/باغ بو نصر

Gazne'de Sultanlara ait bağların dışında diğer devlet görevlilerine de ait bağlar bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de Beyhakî'nin hocası olan Ebû Nasr Müjgân'ın bağıdır. Söz konusu bu bağın ne zaman yapıldığıyla ilgili malumat yoktur. Ancak Gazneli Devleti'nin önemli şahsiyetleri arasında yer alan Bû Nasr'ın kendi bağında Sultan Mahmud'u misafir ettiğine dair nakledilen rivayetler dikkate alınacak olursa bağın inşasının da onun döneminde yapılmış olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁷⁹³ Ayrıca içerisindeki türlü çiçekleriyle cennete benzetilen bu bağın bir ribatı da bulunuyordu. Nitekim 431/1040 yılında Herat'ta vefat eden Bû Nasr'ın naşı Gazne'ye getirildikten sonra söz konusu ribata defnedilmiştir.⁷⁹⁴

Gazne'nin mezkûr bağlar dışında da birçok bağa sahip olduğu nakledilmektedir. Örneğin Bû Sehl Zevzenî 3 Zilhicce 432/4 Ağustos 1041 yılında Gazne'den Büst'e doğru sefere çıktığında şehrin kenarında olan bir bağda

⁷⁹³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 307.

⁷⁹⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 545, 547, 551.

konaklamıştır.⁷⁹⁵ Diğer taraftan Sultan Mesud'un Gazne'de yaptırdığı köşkünün de güzel bir bağa sahip olduğu nakledilmektedir.⁷⁹⁶ Söz konusu mezkûr bağların Gûrlûlar, Moğollar ve Timurluların şehre saldırdığı ve yağmaladığı esnada tahrip edildiği söylenmektedir.⁷⁹⁷

Yukarıda coğrafi ve fizikî durumları hakkında malumat verdiğimiz Gazne şehrinin sınırları, günümüzdekinden daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Makdisî'nin yerleşim birimleri hakkında bilgi verdiği Gazne şehrinin söz konusu dönemdeki sınırları Gazne'nin yerel hâkimi Levik'in idaresi altında olan topraklar mıdır? Yoksa Alp Tegin ve Sebük Tegin'in Gazne'ye ilhak ettiği bölgeler mi olduğu net değildir. Söz konusu yerleşim birimlerin bazıları günümüz Gazne'sinin komşu illerinde kalırken; bazıları da farklı isimlerle ayrı bir il oldukları görülmektedir. Gazne'nin Horasan veya Sîstân'ın kimi bölgelerinden daha geç İslâm'la tanışması, özellikle onun İslâm öncesi durumları hakkında detaylı bilgi edinmemizi de zorlaştırmaktadır. Çünkü Gazne, yaklaşık üç asır boyu İslâm ordusuyla çatışan bir bölgede yer almaktaydı. Ancak şehrin fizikî yapısıyla ilgili bilgilere bakıldığında şehrin iç ve dış kısımları olmak üzere iki kısma ayrıldığı, daha çok üst sınıfın yaşadığı iç kesimi nüfusundan dış kısım ve nahiyelerinde yaşayan insanların daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Şehir merkezinde devlet binasının yanında bulunan caminin hemen önünde genişçe bir meydanın bulunması şehrin fizikî görünüşü itibarıyla diğer İslâm şehirlerinden fazla uzak olmadığını göstermektedir. Ancak söz konusu caminin banisi ve inşâ ediliş tarihi hakkında aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır.

Konjoktürel şartlara göre Sîstân, Hindistân, Horasân ve Zabülistân bölgelerine bağlı olduğu söylenen Gazne'nin en parlak dönemi Gazneliler döneminde olmuştur. fizikî çehresinin Gazneli Sultanları tarafından yaptırılan imaretler neticesinde kısa bir sürede değişen Gazne mimârî açıdan da daha sonra kurulan Türk-İslâm devletlerine örnek teşkil etmiştir.

⁷⁹⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 595.

⁷⁹⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 495.

⁷⁹⁷ Azîmî, Muhammed Azîm, *Âşînâ-i bâ Binâhâyî Târîh-i Afganistan*, nşr. İntişârât-i Horasan 2. baskı, Kabil, hş.1391/2012, s. 127.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZNE’NİN SİYASÎ, İDARÎ VE İKTİSADÎ DURUMU

Şüphesiz bir şehrin kimliğinin öne çıkmasında ve tanınmasında büyük rol oynayan, onun temsil edildiği siyasî unsur, şekillendiği idarî sistem ve gelişimini gösteren ekonomik durumudur. Çalışmamızın bu bölümünü de mezkûr konular oluşturmaktadır. Şehrin siyasî durumunu ele alırken kronolojik metot yerine, şehirde yaşanan siyasî olayları anlamak için tematik yöntem tercih edilmiştir. Şehrin idarî durumunu saray, divân, adlî ve askerî teşkilatları başlıkları altında ele almış ve iktisadî durumunu ise şehrin ticarî, üretim, sanat ve gelirleri konularına ayırmış bulunmaktayız.

2.1. GAZNE’NİN SİYASÎ DURUMU

Bu başlık altında şehrin Gazneliler döneminde geçirdiği siyasî evreleri ele alınmıştır. Söz konusu bu siyasî durum Gazne’nin Alp Tegin tarafından ele geçirilmesiyle başlatılmıştır. Ayrıca şehrin dış saldırılara maruz kalması ve Gazne’de vuku bulan iç çekişmelere de yer verilmiştir.

2.1.1. Alp Tegin’in Gazne’yi Ele geçirmesi

Gazne’nin Saffârîlerden sonra bir süre Sâmânîler tarafından yönetildiğine şahit olunuyorsa⁷⁹⁸ da bu durumun uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Buna sebep olarak da Gazne’nin Buhara’ya olan mesafesi gösterilmektedir. Daha önceleri Sâmânî sarayında yetişen bir grup Türk Gulamlarının başında bulunan Karategin(317/929) ve Baytuz 359/970 Gazne civarındaki Büst ve Ruhhâc bölgelerinde Buhara’dan kopuk bir şekilde kendi yönetimlerini sürdürmekteydiler. Hatta Bâytûz’un yılında bastırdığı bakır paralarında Sâmânî Emîrînin ismini yazdırmamıştır.⁷⁹⁹ Bu dönemdeki Gazne şehrinin durumuna bakıldığında ise gayr-i Müslim ve Kâbilşâhlarla arasında

⁷⁹⁸ Makdîsî, *Ahsenu’t-Tekâsîm*, s. 337.

⁷⁹⁹ Ensârî, Fârûk, *Gazne ve Gazneviyân der Târih*, nşr. Bünyâdi İctimâ-yî Âryânâ, Kâbil, 2016, s. 54.

akrabalık bağları bulunan Levik hüküm sürmekte ve Alp Tegin'in şehri onun elinden aldığı vurgulanmaktadır.⁸⁰⁰

Alp Tegin'in Horasan ve Hindükûş dağlarının eteklerini bırakıp Gazne'yi tercih etme sebepleri ile ilgili bir takım bilgilerin aktarıldığına şahit olunmaktadır. Burada öncelikle C. Brockelmann'ın, Alp Tegin'in Gazne'yi seçmesinde önemli etken sayılabilecek bir konuya dikkat çekerek başlamak yerinde olacaktır. O Alp Tegin'in, daha önce babasının vali olduğu Gazne'yi tercih ettiğini savunmaktadır.⁸⁰¹ Ancak tarihi verilerle uyuşmaması ve müellifin herhangi bir kaynak göstermemesinden dolayı bu bilginin sorgulanması gerekmektedir. Brockelmann'ın böyle bir hataya düşmesinin nedeninin Gazne civarında hüküm sürmekte olan Türk asıllı valiler ile akraba oldukları zannından kaynaklandığına işâret edilerek bu bilginin kesinlikle yanlış olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁸⁰² Diğer taraftan Alp Tegin'in Sâmânî Emîrî ile aralarının bozulması konusu tüm tarihçilerce kabul görülüp doğruluğu noktasında hemfikir oldukları bir husustur. Zira bu durumu Alp Tegin'in aldığı kararlardan da anlamak mümkündür. Nitekim O'nun, Sâmânî Emîrî Mansur'u bertaraf etmek amacıyla çıktığı Buhara seferinde şöyle bir olayın yaşandığı bildirilmektedir: “ *Ceyhun'un kenarına ulaştığı sırada, emrindeki bazı subaylara, Buhara'dan Alp Tegin'in gasıp olduğu hakkında mektuplar geldi. Alp Tegin bunları görünce ordunun içinde de kendisine karşı bir hareket olabileceğini sezdi ve Buhara'ya yürümekten vaz geçerek kendi has gulamlarıyla Belh'e çekilip bu şehri aldı.*”⁸⁰³

Bu ve hemen ardından Alp Tegin'in yakalanması için, Buhara'dan Enes b. Eş'as komutasında gönderilen orduya⁸⁰⁴ bakıldığı zaman Barthold'un da vurguladığı

⁸⁰⁰ Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 226.

⁸⁰¹ Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Topulukları Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara Ün. Basımevi Yay. 2. Baskı, Ankara, 1994, s. 156.

⁸⁰² “Feraheng der Devre-yi Gazevîyin” *Nigâh-i ber Nakşî Ferhengi-yi Afganistan der Ahd-ı İslâmî-Mecmua-yi Makâlât*- Kültür ve Haberleşme Bakanlığı Ya., Kâbil, 1355, s. 37.

⁸⁰³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Rd., Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay. İstanbul, 1987, XI, 225.

⁸⁰⁴ Nerşâhî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (348/959), *Târîhu Buhara*, thk. Bedevî Abdulmecit ve Nasrullah, Dâru'l-Meârif Yay. 3. Baskı, Kahire, 1993, s. 140; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XI, 225.

üzere Alp Tegin yeni idare karşısında yalnız bırakılmıştır. Nitekim Alp Tegin'in destekleri sayesinde vezir olan Bel'amî'nin, ölene kadar vezirlik makamında kalmış olması, onun da yeni hükümetin yanında yer aldığına delil olarak gösterilmiştir.⁸⁰⁵ Diğer taraftan Müstevfi'nin, Alp Tegin'in, Buhara Emîrî ile arasını düzeltmek için altı yıl süre çabaladığını ve sonuç alamadığını aktarması da Alp Tegin'in Horasan bölgesinde kalamayacağına delalet etmesi cihetinden mühim bir bilgidir.⁸⁰⁶ Ancak Müstevfi'nin altı yıllık bir süre Alp Tegin'in Sâmânî Emîrinin gönlünü almak için uğraştığı ibaresinin, Alp Tegin'in hemen onun tahta çıktığı yılda Gazne'ye doğru hareket etmesi ve Mansûr'un yaklaşık beş yıl tahtta oturduğu dikkate alınırca doğru olmadığı görülmektedir.⁸⁰⁷

Alp Tegin'in Horasan'dan ayrılıp Hindistan'a doğru gitme kararının altında Müslüman kanını dökmek ve bunun yerine kafirlerin karşısında cihat etmek olduğu da belirtilen diğer bir husustur. O askerlerine bakarak şu cümleleri sarf etmiştir “ ...Ey askerler! Bilesiniz ki Horasan, Nimrûz ve Maverâünnehr'in tamamı Emîr Mansûr'undur. Sizin tamamınız onun askerlerisiniz. Şimdi onun yanına gidiniz Melik'i görün ve beyatlarınızı yenileyerek ona hizmet eyleyin... Ben ise Hindistan'a gidecek ve cihatla meşgul olacağım. Öldürülürsem şehit olur, tevfik bulur isem Allah ve Resûlünün cennetine girme ümidi ile dâr-ı küfrü dâr-ı İslâm yaparım.”⁸⁰⁸ Diğer taraftan Gazne'nin müstahkem ve surlarla çevrili olduğu göz önüne alınmış olacak ki bu husus da onun Gazne'yi tercih etmesinin sebepleri arasında gösterilmektedir.⁸⁰⁹ Bazı kaynaklarda Alp Tegin'in hedefinin aslen Gazne olmadığı sadece oradan geçmek istediği; ancak bölge hakiminin buna müsaade etmeyerek Alp Tegin ve ordusuyla savaştığına yer verilmektedir.⁸¹⁰ Her ne sebeple olursa olsun neticede Alp Tegin Gazne'ye hakim olarak Gazneli Devleti'nin temellerini burada atmıştır.

⁸⁰⁵ Barthold, Vasily Vladmiroviç (v. 1349/1930), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz., Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay. Ankara, 1990, s. 268.

⁸⁰⁶ Müstevfi, Hamdulah b. Ebû Bekir (v. 740/134), *Târîh-i Güzîde*, nşr. müessese-yi İtişârât-ı Emîr Kebîr, 4. Baskı, Tahran, 1381/2002, s. 382.

⁸⁰⁷ Nerşâhî, *Târîhu Buhârâ*, s. 140-141.

⁸⁰⁸ Nizâmü'l-mülk, Ebû Ali Hasan et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmed Şerif Çavdaroglu, Sermet Matbaası Yay. İstanbul, tsz., s. 130.

⁸⁰⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XI, 225.

⁸¹⁰ Velî Arab, Mesûd ve Mustafa, *Ezvâ'ı Farhangi-yi Şehr-i Gaznîn*, s. 42.

Gerçekten de Gazne'nin coğrafi konumu, fizikî ve stratejik özellikleri bakımından bölgenin en önemli şehirlerinden olması dolayısıyla özellikle Hindistan'a yapılacak seferler için en uygun yer olduğu konusu Alp Tegin tarafından biliniyor olacak ki böyle bir karar almıştır. Bu konuya açıklık getirecek nitelikteki Halilî'nin “ *Hulum zaferinin ardından, Alp Tegin, Gazne tarafına giderek bağımsızlık isteyen bölge halkının yardımıyla yeni ve müstakil bir Devlet kurup Samânî Emîri ile olan itaatlik ahdinî fesh etmeye karar verdi*” değerlendirmesi⁸¹¹ Alp Tegin'in, bölgeye ani bir karar ile gitmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Alp Tegin'in Gazne'yi seçmesinde etkili olduğu düşünülen diğer bir konu da Sâ mânî Devleti'nin güney hudutları olan Ruhhac, Zemin-i Dâver ve Büst bölgelerinde görünüş itibarıyla Buhara'ya bağlı ve aslında bağımsız olan Türk Gulamları hâkimiyetidir.

Şehrin Alp Tegin'in eline geçmesinin ardından önemli değişim geçirdiğine şahit olunmaktadır. Bu değişimlerin en önemlisinin şehrin siyasî bir otorite merkezi haline dönüşmesi olarak yorumlanmaktadır. Şehrin Türklerin eline geçmesinin ardından iki önemli değişim geçirdiğine vurgu yapılmaktadır.

1. Gazne müstakil ve bağımsız bir merkez haline gelerek bölgede önemli bir yer haline gelmiştir.
2. Gazne Türklerin eline geçmesiyle birlikte düzgün bir idarî ve örgütlenme sistemine sahip olmuştur. Bu durum ve gelişmeler bölgede Gazneliler gibi bir devletin kurulmasına vesile olmuştur.⁸¹²

Bundan sonra Alp Tegin kendi beyleri ile beraber Belh'e gelmiş ve gaza için gönüllü askerlerin katılmaları için iki ay kadar burada konaklamaya karar vermiştir. Fakat, bu durum Sâ mânî Emîri tarafından yanlış anlaşılmış olacak ki Buhara'dan Alp Tegin'in yakalanması için ordu gönderilmiştir. Ancak bu orduyu yenilgiye uğratan Alp Tegin önce Bâmiyân'a gelmiş oradan da Kâbil'e gelerek Kâbil Şâh'ını öldürmüş ve Gazne hâkimi Levik'in damadı olan oğlunu onun yerine tahta geçirmiştir. Buradan Gazne kapısına doğru ilerleyen Alp Tegin dört ay gibi uzun bir kuşatmanın

⁸¹¹ Halilî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 43.

⁸¹² Velî Arab, *Evvâ'ı Farhangi-yi Şehr-i Gaznîn*, s. 40

ardından Gazne'ye hakim olmuştur. Gazne hakimi Levik Serahs'a kaçmıştır.⁸¹³ Nizâmü'l-Mülk'ün konuyla aktardığı bilgilerinin devamına bakıldığında Zâbilistân ahâlisinin Alp Tegin ve ordusu karşısında korku ve endişelerine ve Alp Tegin'in, ücretini vermeden kimsenin malının alınmayacağına dair halka güven aşıl原因 ve askerlerine korku salan uygulamalarına ve adaleti tesis etme yolundaki ısrar ve çabalarına yer verildiği görülmektedir. Bu durum karşısında halkın ona olan güveni artmış ve “ *Bize öyle bir pâdişâh lazımdır ki âdil olsun. Bizim canımız, kadın ve çocuklarımız sâye-yi adaletinden me'mun malımız dahi masun olsun. İster Türk ister acem olsun*”. demişlerdir.⁸¹⁴ Hatta Alp Tegin'i bu davranışı sebebiyle Nevşîrvân-ı Âdil'e benzetenler de olmuştur.⁸¹⁵ Bundan sonra Gazne Alp Tegin'nin saltanat merkezi haline gelmiş ve Alp Tegin bir rivayete göre 16 yıl Gazne'nin hakimi olarak hüküm sürmüştür.⁸¹⁶

Alp Tegin'in Gazne'yi civar hakimlere ödenen vergiden kurtarmış olması bir taraftan Gazne'yi bağımsızlığa kavuştururken; diğer taraftan da yerel halkın ona karşı ilgisini kazandırmıştır. Çünkü Gazne halkı civar hakimlere çok ağır vergiler ödemekteydi. Hatta aynı şeyler Alp Tegin'den de talep edilmişse de Alp Tegin bu talepleri umursamamış ve aksine civar bölgelere fetihler düzenlemeye başlamıştır.⁸¹⁷ Hatta onun yanına etraftan gelen askerlerin 15 bin süvari ve 5 bin piyade ile 20 bini bulduğu aktarılmaktadır.⁸¹⁸

2.1.2. Gazne'nin Statüsü

Gazne şehri Alp Tegin'in çabalarıyla bağımsız bir şehir olmuşsa da onun ölümünün ardından Sultan Mahmud dönemine kadar Buhara'ya bağlı olarak kalmıştır. Aşağıda da görüleceği üzere Sâmânî Devleti gönderdiği ordularla Gazne'yi

⁸¹³ Gazne'nin mahalli hakimi olan Levik/Löbek/ Enûk'un Serhas'a kaçtığı konusuna sadece Nizâmü'l-Mülk işaret ederken diğer kaynaklarda ise kaçtığı yer belirtilmeksizin münhezim olduğu bilgisiyle yetinilmektedir. Geniş bilgi için bkn, Nerşâhî, *Târîhu Buhârâ*, s. 151; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 131; Halilî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 43.

⁸¹⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 131.

⁸¹⁵ Şebânkâreyi, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 31.

⁸¹⁶ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 389.

⁸¹⁷ İbn Havkal, *Sûratu'l-Arz*, II, 424-425; Velî Aarab, *Evzâ'ı Farhangi-yi Şehr-i Gaznîn*, s.43.

⁸¹⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 132.

ele geçirmek istemiş; ancak bu teşebbüslerinde başarılı olamamış ve kendi adlarının hutbelerde ve paralarda zikredilmesiyle yetinmek zorunda kalmışlardır.

Alp Tegin'in vefatının ardından Gazne tahtına çıkan oğlu İshak 353/964 yılında Gazne'nin eski hakimi Levik tarafından işgal edilmesinin⁸¹⁹ ardından Buhara'ya sığınmış ve oradan aldığı destekle yaklaşık bir sene sonra (27 Ramazan 354/26 Ağustos 965) Gazne'yi tekrar ele geçirmeyi başarmıştır.⁸²⁰ Ancak bundan sonra Gazne siyasî statüsü bakımından ismen de olsa Sâ mânîlere bağlı olmuştur.⁸²¹

İshak'ın vefatının ardından Sultan Mahmud'un kayın pederi Bilge Tegin'in Gazne tahtına çıkar çıkmaz⁸²² ilk işinin Sâ mânî Devletine bağlılığını bildirmek olmuştur. Ancak Sâ mânî Emîrlерinin, Gazne ve bölgesinde hâkimiyetlerinin tam anlamıyla sağlanabilmesi için Alp Tegin'in kurduğu devlet yönetim şeklinin verasete dönüşmesini engellemekten geçtiğinin farkındaydılar. Bu yüzden Bilge Tegin'in mektubuna olumsuz cevap vermekle kalmadılar ve Gazne'ye büyük bir ordu sevk ettiler. Ancak Sâ mânî ordusu karşısında kazanılan zafer Gazne'nin siyasî statüsünü pekiştirmiştir.⁸²³ Zira Sâ mânî ordusunun galip gelmesi durumunda hem temelleri atılmakta olan Gazneli Devleti için ve hem de Gazne'nin doğu şark beldelerinin önemli bir kültür ve medeniyet merkezi olabilmesi açısından olumsuz bir süreç yaşanabilirdi. Fakat Bilge Tegin'in Gazne'de kendi adına bastırdığı paralarda Sâ mânî Emîrlерinden Mansûr b. Nuh'un isminin yer alması Gazne'nin Sâ mânîlere bağlı olduğunu göstermektedir.⁸²⁴

Şehrin söz konusu durumunun Sebük Tegin döneminde devam ettiği görülmektedir. Zira onun döneminde bastırılan sikkelerde Sâ mânî Emirî Nuh b.

⁸¹⁹ Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 227.

⁸²⁰ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 19-20; Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 227.

⁸²¹ Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, s. 72-73; Amlf, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 6; Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 70.

⁸²² Mübârekşâh, *Âdâbü 'l-Harb*, s. 246-247.

⁸²³ Şebânkâreyi, *Mecmau 'l-Ensâb*, s.32; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 6; Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 70-71.

⁸²⁴ Bosworth, *The Ghaznavides*, s. 37.

Mansur'un ismi "melik" unvanıyla yer almaktadır. Halîlî o dönemde basılan sikkeleri şu şekilde tanıtmaktadır.⁸²⁵

Dinar Sikkeler		
	Baskı	Herat
	Yeri	
	Baskı	385/995
	Tarihi	
	Ağırlı	4 gram
	ğı	
	Kutru	24 mm
	Yüzü	ناصر الدين والدولة سيكتگين
	Arkası	الله، الطابع لله-الملك المنصور نوح بن منصور
	Haşiyeye	هذالدينار بهرات سنة خمس و ثمانين و ثلثمائة
	si	

Dirhem Sikkeler		
	Ağırlığı	1/3 gram
	Kutru	18 mm
	Yüzü	الطابع لله
	Arkası	الله- نوح بن منصور-سيكتگين
	Haşiyes	سنة ثلث و ثمانين و ثلثمائة
	i	

(Halîlî, *Saltanat-ı Gazneviyân*, s. 299.)

Sikkelerde Sâ mânî Emîr'i ile Sebük Tegin'in isimlerinin birlikte yer alması, Sâ mânî rakiplerine karşı mücadele etmesi ve Buğra Hân'ın Sâ mânîler'e karşı Sebük Tegin'e iş birliği teklifine cevaben yazılan mektupta Sebük Tegin'in Nuh'la olan

⁸²⁵ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 299.

anlaşmasına yer verildiği görülmektedir.⁸²⁶ Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Gazne ve yöneticilerinin Sâ mânîler'e bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu dönemde Sâ mânî Devleti'nin içine düştüğü ve hâkimiyetleri altında bulunan coğrafyanın durumu dikkate alındığında kimin kime muhtaç durumda olduğu sorusunun cevabı elbette Sâ mânîler'in Sebük Tegin'e ihtiyacı olacaktır. Zira Sebük Tegin'in git gide artan şöhreti ve özellikle Hindistan topraklarında elde ettiği başarılar göz önünde bulundurulduğunda Sebük Tegin'in Sâ mânî Emîrlerinin vaz geçemeyeceği bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Ayrıca Sultan Mahmud döneminde de Sâ mânî Devleti'nin yıkılışına kadar Gazne'nin Sâ mânîlere bağlı kaldığı görülmektedir. Hatırlanacağı üzere Sebük Tegin döneminde, Sultan Mahmud'a Sâ mânî Emîr'i Nuh tarafından Seyfü'd-Devle lakabıyla Horasan genel komutanlığı verilmişti.⁸²⁷ Bu, Sultan Mahmud'un Horasan'ın sahibi olduğu anlamına geliyordu. Nitekim Sultan Gazne'de istikrarı sağladıktan sonra Horasan'a dönmüştür. Çünkü kendisinin yokluğundan istifade eden Fâik ve Buktûzen gibi muhalifleri Horasan'ı ele geçirmiş ve Sâ mânî Emîri Mansûr b. Nûh'un gözüne mil çekerek yerine kardeşi Abdülmelik'i getirmişlerdi.⁸²⁸

2.1.3. Gazne'nin Dış Saldırlara Maruz Kalması

Her bölge, ülke ve şehir sahip olduğu özellikleri bakımından veya bazı nedenlerden dolayı bir takım hücumlara maruz kalmıştır. Bu bağlamda Gazne şehrinin Alp Tegin-Sultan İbrahim dönemlerinde bir takım dış saldırılarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir.

2.1.3.1. Hintlilerin Gazne'yi Geri Alma Çabaları

Gazne şehri Alp Tegin tarafından ele geçirildikten sonra bir taraftan Hintliler tarafından ele geçirilmek istendiği gibi; diğer taraftan Sâ mânî Devleti tarafından tehdit edilmekteydi. Zira daha önce de işaret ettiğimiz gibi Alp Tegin'in Gazne'yi civar hakimlere ödenen vergiden kurtarmış olması bir taraftan Gazne'yi müstakil bir merkez haline sokarken; diğer taraftan da yerel halkın ilgisini kazandırmıştır. Çünkü

⁸²⁶ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s.345.

⁸²⁷ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 372; Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 107.

⁸²⁸ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 173; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 377.

Gazne halkı civar hakimlere çok ağır vergiler ödemekteydi. Hatta aynı vergiler Alp Tegin'den de talep edilmiş; ancak Alp Tegin bu talepleri umursamamış ve aksine civar bölgelere fetih hareketi düzenlemeye başlamıştır.⁸²⁹ Nitekim Alp Tegin'in Gazne civarındaki Kâbil gibi birçok vilayetleri Gazne'ye ilhak ederek Gazne topraklarını genişlettiği vurgulanmaktadır.⁸³⁰ Hatta Nizâmü'l-Mülk'ün rivayet ettiğine göre Hindistan Şah'ı 150 bin asker ve 500 fille birlikte Alp Tegin'i Hindistan'dan sürmek veya askerleriyle birlikte öldürmek amacıyla Gazne'ye yürümüştür.⁸³¹

Gazne şehri Alp Tegin'in halefleri zamanında da birkaç kere Gazne'nin eski hâkimi tarafından saldırılara maruz kalmıştır. Hatta Alp Tegin'den sonra başa geçen oğlu İshâk döneminde Gazne şehri eski hâkimi Levik tarafından 353/964 yılında işgal bile edilmiştir.⁸³² Bundan sonra İshak Buhara'ya sığınmış ve oradan aldığı desteklerle yaklaşık bir sene sonra (27 Ramazan 354/26 Ağustos 965)⁸³³ Gazne'yi tekrar ele geçirmeyi başarmıştır.⁸³⁴ Şehir maruz kaldığı bu durumun neticesinde Alp Tegin döneminde sağlanan siyasî bağımsızlığını kaybederek Sâ mânîlere bağlanmıştır.⁸³⁵

Gazne şehri Sebük Tegin'in selefi olan Börî/Pîrî Tegin döneminde de eski hâkimi tarafından saldırılara maruz kalmıştır. Şöyle ki Börî Tegin'in baskıcı uygulamalarından usanan Gazne ahalisi, eski yerel hâkimlerine mektup yollayarak kendisini Gazne'ye davet etmişler. Levik bu davet üzerine yanında Kâbilşâh olduğu halde kalabalık bir orduyla Gazne'ye saldırmış; ancak Sebük Tegin'in çabalarıyla Çerh mevkiinde yapılan savaşta ağır yenilgiye uğratılmıştır. Yenilginin ardından

⁸²⁹ İbn Havkal, *Sûratu'l-Arz*, II, 424-425; Velî Arab, *Ezvâ'ı Farhangi-yi Şehr-i Gaznîn*, s. 43.

⁸³⁰ Şebânkâreyi, *Mecmaul-Ensâb*, s. 31; Hayderî, *Ferhang ve Temeddün-i İslâmî-yi Gaznîn*, s. 56.

⁸³¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 132.

⁸³² Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 227.

⁸³³ Kimi araştırmacılara göre İshâk'ın Buhara'dan dönmesi ile ilgili verilen tarihte sene farkı olmasa da ay ve gün farklılığı göze çarpmaktadır. Örneğin Binbaşı Henry George Raverty bunlardan biridir. Ona göre Alp Tegin'in oğlu İshak'ın Gazne'ye dönüş 27 Şevvâl/26 Ekim'de olmuştur. bkz. Raverty, *Ghaznin Its Environs*, s. 31.

⁸³⁴ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 19-20; Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 227.

⁸³⁵ Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, s. 72-73; Amlf, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 6; Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 70.

ordunun başındaki Ebû Ali Levik ve Kâbilşâh yakalanarak öldürülmüştür.⁸³⁶ Bu bilgilere bakıldığında şehrin özellikle Sebük Tegin dönemine kadar devamlı eski yerel hakimi ve civar bölgelerin baskı ve tehditleriyle karşı karşıya olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Pîrî Tegin döneminde olduğu gibi şehir ahalisinin, Gazne hakimlerinin bir takım olumsuz tutumlarına karşı tekrar eski hakimlerine mektup yollayarak şehre davet etmeleri hem şehrin eski hakiminin Gazne'deki siyasî gücünü ve hem de Gazneli yetkililerinin halk üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Gazne şehrinin, 27 Şaban 366/20 Nisan 977 tarihinde Gazne tahtına çıkan⁸³⁷ Sebük Tegin döneminde de Hintlilerin istila teşebbüslerine maruz kaldığı görülmektedir. Çünkü Sebük Tegin Gazne tahtına çıkar çıkmaz Gazne'ye yakın civar bölgeler olan Bâmiyân, Toharistan, Zemîn-i Dâver, Gûr, Büst ve KUSDâr'ı ele geçirdikten sonra Hint bölgelerine de sefer düzenleyerek birçok bölgeye de hakim olmuştur.⁸³⁸ Ayrıca kimi tarihçiler de yukarıda zikri geçen bölgelere ilaveten Kâbil, Gerdîz ve Pervân ve daha önceden Kara Tegin'in gulamlarının elinde bulunan bölgelerin de Sebük Tegin'in ele geçirdiğini nakletmişlerdir.⁸³⁹ Bu durum karşısında kendi hükümdarlığının tehlikede olduğunu sezen Çipâl devlet erkanlarıyla uzun istişarelerin ardından ellerinden çıkan beldeleri geri almak, önceki yenilgilerin intikamını almak adına büyük bir orduyla Lemğân'ı geçerek Gazne'ye doğru yola koyulmuş ve durumdan haberdar olan Sebük Tegin iki memleketin sınırı olan bir bölgede onları karşılamıştır.⁸⁴⁰ Utbî'nin nakletmiş olduğu bu sınır bölgesinin de ismi zikredilmediğinden neresi olduğunu kestirmek mümkün değildir. Ancak bu dönemde Lemğân bölgesi Çipâl'ın topraklarının sınırları içerisinde gözükmemektedir. Çünkü Sebük Tegin Lemğân bölgesini anlaşmaya uymayan Çipâl ile yaptığı savaşta ele geçirecektir.⁸⁴¹ Hatırlanacağı üzere Alp Tegin Gazne'ye gelirken Kâbil ve Hint

⁸³⁶ Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, s. 227; Raverty, *Ghaznin and Its Environs*, s. 33.

⁸³⁷ Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 228; M. Nazım, *Hayât ve Avkât-ı Sultan Mahmud-i Gaznevî*, s. 31; Bosworth, *The Ghaznavides*, s. 37.

⁸³⁸ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 22-27; Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 227.

⁸³⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 369; Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 227.

⁸⁴⁰ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 28.

⁸⁴¹ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 31.

bölgelerinden bazılarını ele geçirmişti.⁸⁴² Diğer taraftan Gazne ile sınır olan bölge arası yedi konaklık mesafe olarak zikredilmektedir.⁸⁴³ Bu ve Nizâmü'l-Mülk'ün Gazne'den Kafir diyarının on-on iki günlük mesafede bulunduğuyla ilgili akarmış olduğu bilgiler⁸⁴⁴ dikkate alındığında Utbî'nin naklettiği sınır bölgesi Kâbil ile Lemğân arasında bir bölge olmalıdır. Yukarıda zikretmiş olduğumuz Sebük Tegin'in selefi dönemindeki Gazne'nin maruz kaldığı istila sırasında Çerh bölgesinde yapılan savaşı Sebük Tegin kazanmıştı. Çerh bölgesi veya köyünün de Lemğân'ın komşusu olduğunu çalışmamızın önceki bölümlerinde belirtmiştik. Dolayısıyla Utbî'nin sınır olarak aktardığı bu bölge Lemğân'a yakın bir bölge olmalıdır. Nitekim Merçil de söz konusu bu bölgenin Kâbil-Lemğân bölgesinde Gûrek⁸⁴⁵ denilen bir tepe olduğunu beyan ederken;⁸⁴⁶ Âdâbü'l-Harb yazarı ise Sebük Tegin'in Çipâl'ı hezimete uğrattığı bu bölgenin ismini Kindî olarak zikretmektedir.⁸⁴⁷

Çipâl bu savaşta ağır yenilgiye uğratılmıştır. O bu yenilgi sonrası barış anlaşması için Sebük Tegin'e elçi göndermiştir. Yapılan anlaşmaya göre Çipâl'ın her sene Gazne'ye bir milyon dirhem vergi göndermesi, elli adet fil ve hudut bölgelerinde olan bazı kale, kasabaların Sebük Tegin'e bırakılması, onun devlet ademlerinden bazılarının Sebük Tegin'in yanında rehin bırakılması ve Sebük Tegin'in fermanlarına tabi olarak kalınmasına karar verilmiştir. Söz konusu maddeleri içeren antlaşmanın imzalanması için Gazneli Devleti yetkilileri Çipâl'ın yanına gönderilmiştir.⁸⁴⁸ Ancak Çipâl bu antlaşmaya uymayarak, antlaşma metnini imzalamak için gelen Gazneli Devlet adamlarını, Sebük Tegin'in yanında bulunan kendi adamlarına karşı rehin olarak tutmuştur. Bu duruma sinirlenen Sebük Tegin onun bölgesine saldırıya geçip ele geçirdiği yerleri tahrip etmiş ve mamur kentlerinden olan Lemğân'ı da ele geçirmiştir.⁸⁴⁹ Bu olaydan sonra Çipâl Hindistan'ın farklı bölgelerinden de topladığı kalabalık bir orduyla saldırıya geçmiş,

⁸⁴² İbn Havkal, *Sûratu'l-Arz.*, II, 424.

⁸⁴³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, I, 469.

⁸⁴⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 131.

⁸⁴⁵ Nazım bu yerin ismini Kûh-i Beçe'ye yakın olduğunu aktararak Gûzek şeklinde kaydetmektedir. Bkz. Nazım, *Hayât ve Avkât-ı Sultan Mahmud-i Gaznevî*, s. 31.

⁸⁴⁶ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 8.

⁸⁴⁷ Mübârekşâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 317.

⁸⁴⁸ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 29-31.

⁸⁴⁹ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 31.

ancak Hintliler bir daha İslâm beldelerine göz dikmeye ve saldırmaya cesaret edemeyeceği bir mağlubiyet yaşamıştır.⁸⁵⁰ Sebük Tegin'in bu zaferi Gazne açısından son derece önem arz etmektedir. Zira bu olaydan sonra Gazne şehri birinci dünya savaşına kadar Hint tarafından herhangi bir saldırıyla karşı karşıya kalmamıştır.

Bu savaştan sonra ele geçirilen bölgelerde Sebük Tegin'in ismi hutbelerde ve sikkelerde zikredilmiş ve bölgenin gelir ve sahası divan kayıtlarına geçirilerek göçebe bir hayat sürdüren Halaç ve Afganlar devlet tebasına alınmıştır.⁸⁵¹ Ayrıca bölgenin önemli tarım bölümleri ikta olarak Türklere verilmiştir.⁸⁵²

2.1.3.2. Sâ mânîlerin Gazne'ye Hâkim Olma Çabaları

Gazne şehrini tehdit eden diğer bir gücün de Buhara merkezli Sâ mânî Devleti olduğu görülmektedir. Alp Tegin'in Sâ mânî Devletine rağmen Gazne'yi ele geçirip orada müstakil bir siyasî güç oluşturması elbette onlar açısından kabul edilmesi mümkün değildi. Çünkü Alp Tegin'in Hindistan kapılarını mücahitlere açtığı gibi birçok bölge, ganimet ve köle ele geçirdiği haberleri Horasan, Mâverâünnehr ve Nimrûz bölgelerine yayılmıştı.⁸⁵³ Bu durum karşısında Sâ mânî Devleti harekete geçti. Zira kalabalık Sâ mânî ordusunu da yenilgiye uğratan Alp Tegin'in Buhara'nın uç bölgelerde bu denli başarı sağlaması bir taraftan parçalanmakta olan Sâ mânî Devleti'nin itibarına gölge düşürürken; diğer taraftan kendilerine alternatif bir gücün ortaya çıkmasından rahatsız oldular. Nitekim niyetlerini Alp Tegin'in Gazne'yi daha yeni ele geçirdiği dönemlerde Gazne'ye kalabalık bir ordu göndermekle gösterdiler. Ancak Sâ mânî ordusu hezimete uğramaktan kurtulamadı.⁸⁵⁴ Sâ mânî Emîrî'nin bu teşebbüsünün nedenlerinin en önemlileri Alp Tegin'in ortadan kaldırılması, topladığı gücün dağıtılması ve özellikle Hulm yenilgisinin öcü olarak gösterilmektedir.⁸⁵⁵

⁸⁵⁰ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 32-33.

⁸⁵¹ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 33.

⁸⁵² Mübârekşâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 152.

⁸⁵³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 132.

⁸⁵⁴ Nerşâhî, *Târîhu Buhara*, s. 140-141; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 132; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 382; Mîrhând, *Ravzâtü's-Safâ*, IV, 51; Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 43; Nazım, *Hayât ve Avkât-ı Sultan Mahmud-i Gaznevî*, s. 27.

⁸⁵⁵ Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i Gaznîn*, s. 56.

Gazne şehri Sâ mânî ordusunun saldırısına Bilge Tegin döneminde de maruz kalmıştır. Şöyle ki Bilge Tegin'in Gazne'de başa geçer geçmez Buhara'ya mektup yazıp, Sâ mânî Devletine bağlılığını bildirmiş; fakat Sâ mânî Emîrlerinin, Zâbülistân bölgesinin hakimiyetini ellerinde tutmanın Alp Tegin'in kurduğu devletin verasete dönüşmesini engellemekten geçtiğinin farkındaydılar. Bu yüzden Bilge Tegin'in mektubuna olumsuz cevap vermekle kalmayıp; aynı zamanda Faik'in de tahrikleriyle Gazne'ye donanımlı bir ordu sevk ettiler. Ancak bu ordu da büyük mağlubiyetin ardından geri dönmek zorunda kaldı.⁸⁵⁶

Görüldüğü gibi Gazne şehri Bilge Tegin'in hakimiyeti esnasında çok büyük bir tehlike atlatmıştır. Bu zafer Gazne'nin siyasî statüsü bakımından ve geleceği bakımından çok önem arz etmektedir. Zira Sâ mânî ordusunun galip geldiği durumda hem temelleri atılmakta olan Gazneli devleti ve hem de Gazne'nin doğu şark beldelerinin önemli bir kültür ve medeniyet olabilmesi açısından olumsuz bir sürecin başlangıcını önlemiştir. Bu dönemden sonra Gazne şehri Sultan Mesud'un zamanına kadar Horasan merkezli herhangi bir istila teşebbüsüyle karşılaşmamıştır.

Gazne şehri Sebük Tegin'in büyük oğlu Sultan Mahmud döneminde, o günün coğrafyasına uygun olarak Hindistan, Sistan, Horasan, Nimrûz, Hârizm, Zâbülistân, Sîstân, Çağâniyân, Tirmiz, Hutlân, Kubâdiyân, Mükrân, KUSDâr, Rey, Cibâl, Akebeyi Hulvân, Gürgân, Taberistan, Gurcistân, Gûr ve Toharistân olmak üzere çok geniş bir araziye başkentlik yapmaktaydı. Dolayısıyla bu bölgelerden herhangi birinin saldırıya maruz kalması Gazne'yi de etkiliyordu. Gazne şehri özellikle Sultan Mahmud döneminde bu tür teşebbüslerle karşılaşmamış; aksine gerek siyasî, sosyal ve gerekse kültür ve ilmî açıdan devrinin en güzide şehri olma özelliğine kavuşmuştur.

Ancak onun halefleri döneminde şehrin özellikle siyasî nüfuzu bakımından değer kaybettiği görülmektedir. Zira Sultan Mahmud döneminde Karahanlı-Gazneli Devletlerinin anlaşmaları gereği Selçuklu tebasının Horasan'a geçirilme kararı⁸⁵⁷

⁸⁵⁶ Şebânkâreyi, *Mecme'u'l-Ensâb*, s.32; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 6; Furûz'anî, *Gazneviyân*, s. 70-71.

⁸⁵⁷ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 411.

Gazneli topraklarına Türkistan'dan gelen göçlerin de artmasına sebep olmuştur.⁸⁵⁸ Danadanakan zaferi ile birlikte Horasan topraklarının Büyük Selçuklu Devleti'nin eline geçmesi⁸⁵⁹ başkent Gazne'nin Horasan'dan gelecek saldırılara maruz kalmasına neden olduğu görülmektedir.⁸⁶⁰ Hatırlanacağı üzere söz konusu bu mağlubiyet sonrası Sultan Mesud hemen Gazne'ye gelir gelmez aile bireyleri ile birlikte devlet hazinelerini de alarak Hindistan'a doğru yola çıkmıştır. Ancak yolda beklenmedik bir olay sonrası birkaç haris saray gulamı tarafından tüm hazineye el konmuş ve Sultan Mesûd da onların eline esir düşmüştür.⁸⁶¹ Ardından kardeşi Muhammed'e teslim edilmiştir.⁸⁶²

Bu noktada özellikle Gazneli VII. Sultan'ı Abdürreşîd b Sultan Mahmûd döneminde Alp Arslan'ın Toharistan bölgelerini ve Çağrı Bey'in de Sîstân'dan Büst'e kadar olan bölgeyi ele geçirmesi Gazne şehrinin Selçuklular tarafından da tehdit edildiğini göstermektedir.⁸⁶³

2.1.3.3. Selçukluların Gazne'yi Ele Geçirme Teşebbüsleri

Bilindiği üzere Selçuklu tebasının bir kısmı Sultan Mahmud döneminde Horasan topraklarına geçirilirken;⁸⁶⁴ özellikle Selçuk Bey'in hanedan mensupları ise Sultan Mesud döneminde söz konusu topraklara geçmişlerdi. Bu durum karşısında Sultan Mesud sürekli onları Horasan topraklarından çıkarmak için mücadele vermiş ve bu nedenle ikili arasında birçok savaş yaşanmıştı. Bu süreç her iki tarafı da ölüm-kalım savaşına sürüklüyordu. Söz konusu bu savaş Merv bölgesinde bulunan Dandanakan'da gerçekleştiği için bu isimle anılan savaş olmuştur. Bu savaşta

⁸⁵⁸ Gazneli Karahanlı ilişkileri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbadi, M. Qasim, "Gazneli Mahmud'un Vefatına Kadar Gazneli-Karahanlı İlişkisi" *İSTEM*, Konya, 2011, cilt: IX, sayı: 18, s. 161-180; Muheymid, Ali b.Sali "Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)", çeviren Ali Aksu, *İSTEM*, Konya, 2010, cilt: VIII, sayı: 15, s. 291-319.

⁸⁵⁹ Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî (v. 643/1245), *Tevârîhu Âli Selcûk*, nşr. Dâru'l-Âfâkû'l-Cedîde, 3. Baskı, Beyrut, 1980, s. 9-10.

⁸⁶⁰ Dandanakan savaşı ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbadi, M. Qasim, "Dandanakan Savaşı ve Tarihteki Önemi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 28 ve devamı.

⁸⁶¹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 438-439

⁸⁶² Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 398.

⁸⁶³ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, 152; Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 236.

⁸⁶⁴ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*,

Gazneli Devleti ağır bir yenilgiye uğratılmış ve Sultan Mesud kendi canını zor kurtarabilmîşti.⁸⁶⁵

Sultan 7 Şevvâl 430/02 Temmuz 1039 tarihinde Gazne'ye utanç içerisinde girmiştir. Zira bu Gazneli Devleti'nin aldığı ilk yenilgi ve Sultan Mesud da mağlup olarak dönen ilk Gazne Sultan'ı idi.⁸⁶⁶ Hatta mezkur Sultan'ın Gazne'ye geldikten sonra da moralinin çok bozuk olduğu, sürekli yanındakileri azarlamaya çalıştığı, savaşta yenilgiye sebebiyet verdiğini düşündüğü Sipehsâlâr Ali Daye, Hacib Sübâsî ve Bektügdî'nin⁸⁶⁷ yargılanması için mezalim mahkemelerinin kurulduğu⁸⁶⁸ ve özellikle de Belh şehrinin kaybedilmemesi için takviye kuvvetlerin yollandığı görülmektedir.⁸⁶⁹ Bir başka ifadeyle bu olayların yaşandığı şehirde adeta tehlike çanlarının çalındığını haber veren bir dizi gündem yoğunluğu yaşanıyordu.

Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh'ın gönderdiği menşur, hil'at ve hediyelerin Sultan Mahmud'a takdim edildiği yer olan Belh'in⁸⁷⁰ elden çıkması demek başta Toharistan, Kubâdiyân ve Tirmiz'in de elden çıkması anlamına gelirken⁸⁷¹; diğer taraftan da söz konusu durumun Gazne'ye kadar dayanması anlamına geliyordu.⁸⁷² Gazne'nin elden çıkmaması için toplantı üstüne toplantı yapan Sultan Mesud'un Belh'e yolladığı takviye kuvvetlerinin Çağrı Bey tarafından pusuya düşürülerek ortadan kaldırılması⁸⁷³ adeta Sultan'ı Gazne'yi terk etmeye zorlamıştır.⁸⁷⁴ Tüm bu yaşananlar karşısından çaresiz kalan Sultan Gazne'den umudunu kesmiş olacak ki

⁸⁶⁵ Sultan Mesud'un Dandanakan sahasında kuşatıldığı bir esnada Hâcib-i Câmedâr'ın Türkçe olarak Sultan'a şu sözleri söylediği naklolunur: “Eğer Sultan şimdi acele etmezse düşmanın eline geçecektir.” Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 572-573

⁸⁶⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 586.

⁸⁶⁷ Bu üç şahsın tutuklanarak Hindistan'daki ayrı kalelere gönderilme kararı alınmışsa da her üçü de aynı günde vefat etmiştir. bkz. Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 437.

⁸⁶⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 590-593.

⁸⁶⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 437; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 591-592.

⁸⁷⁰ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 381.

⁸⁷¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 590.

⁸⁷² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 599; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 76.

⁸⁷³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 596-597.

⁸⁷⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 604-605.

Selçuklular'ın Gazne'yi ele geçirmeleri durumunda kendi devlet erkanının onların hizmetine girmelerini tavsiye etmiştir.⁸⁷⁵

Sultan, oğlu Mevdûd'u kalabalık bir orduyla Belh'e yolladıktan⁸⁷⁶ ve şehri Bû Ali Kutvâl'a teslim ettikten sonra, tüm itirazlara rağmen Gazne'de bulunan hazinelerin tamamı ile aile fertlerini yanına alarak Hindistan'a doğru yola çıkmıştır.⁸⁷⁷ Burada Sultan'ın bu kararına yapılan itirazlara verdiği cevaba bakıldığında Gazne'nin hücumu uğrama riskinin nedeni yakın olduğunu göstermektedir. Nitekim halkın ricası üzerine annesinin, oğlu Sultan Mesud'a aldığı kararın yanlış olduğunu söylemesi üzerine Sultan'ın “ *Düşmanın eline düşmek isteyen Gazne'de kalabilir*”⁸⁷⁸ demesi tehlikenin boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Diğer yandan Sultan'ın şehrin tüm hazinelerini ve aile efradını yanında götürmek istemesi şehir halkı üzerinde bir korku psikolojisi meydana getirmiştir. Nitekim Beyhakî halkın düştüğü bu çaresiz durumu “ *Burada bulunan devlet adamları ve halk elden ayaktan düşerek ne şaşkın bir duruma düştüler...*”⁸⁷⁹ cümlesiyle izah etmektedir. Bu bilgilere bakıldığında başkent Gazne'de mutsuz bir havanın hakim olduğu ve her an saldırıya maruz kalma durumunun kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Beyhakî'nin tarihinin günümüze ulaşan kısmı da ne yazık ki burada sona ermektedir.

Sultan'ı tarafından terk edilen Gazne halkı artık etraftan gelecek olan olumlu haberlere göz dikmiş ve umutla Sultan'ın Hindistan'dan döneceği tarih olan baharı bekliyorlardı. Ancak Gazne'nin müdafaası için önemli bir kale görevini gören Belh'in, Selçuklular tarafından kuşatılmış ve her an düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalmış bir vaziyette olması halkın beklentilerinin aksine bir dizi olayın habercisi gibi gözüküyordu. Zira Selçuklu beylerinin Dandanakan zaferinin ardından yaptıkları kurultay sonrası Ceyhun nehrinden Nişâbur'a kadar olan bölge Çağrı Bey'e iktâ edilmiştir.⁸⁸⁰ Merkezinin Merv olduğu ve Gazneliler'in hâkimiyeti altında bulunan

⁸⁷⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 608.

⁸⁷⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 602-603.

⁸⁷⁷ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 438.

⁸⁷⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 606.

⁸⁷⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 606.

⁸⁸⁰ Bündârî, *Târîhu Devletü Âl-i Selcûk*, s. 10.

Horasan'ın yukarı kısımları olan bu bölge Belh şehirleri ile Gazne'ye kadar uzanan beldeleri kapsıyordu.⁸⁸¹ Selçuklu genel kurultayındaki bölge taksimatının en önemli amaçlarından biri de yeni bölgeler fethetmek, herkesin kendine düşen bölgelerde kendi hakimiyetini sağlamlaştırmak ve devlete yeni topraklar kazandırmaktır. Nitekim Selçuklu tarihine bakıldığında bu husus açıkça görülmektedir. Bu anlayış çerçevesinde öncelikle Çağrı Beyin, Gazneli topraklarına akınlar düzenlemesi,⁸⁸² daha Dandanakan yenilgisinin yaralarını saramayan Gazneli Mesud'u, Çağrı Bey'in Belh'ten sonra Gazne'yi de kesinlikle ele geçireceği endişesine sevketmiştir.⁸⁸³ Nitekim Çağrı Bey'in, Belh'i kuşattığı haberinin Gazne'ye ulaşması ve gönderilen takviye kuvvetlerinin de daha Belh'e ulaşmadan, Selçuklularca imha edilmiş olması Sultan'ın korkularının artmasına sebep olmuştu.⁸⁸⁴ Sultan'ın Selçuklu ordusu karşısında düşmüş olduğu çaresizlik onun doğru kararlar almasına mani oluyor; bu hususta kendisine öneride bulunanları dinlemediği, sanki Gazne'de son demlerini yaşıyormuş gibi Bâğ-i Fîrûzî'de eğlence meclisleri düzenleyip hayatını yaşadığı ve bildiğini okuduğu bilgilerin aktarılması Sultan'ın Gazne'den umudunu kestiğinin işaretinin örneklerini teşkil etmesi bakımından önemlidir.⁸⁸⁵ Hatta Beyhakî onun söz konusu bu eğlence meclisinde 27 bade içkiyi bir oturuşta içtiğini nakletmektedir.⁸⁸⁶

Bu habere çok üzülen Sultan Mesud oğlu Mevdud'u kalabalık bir orduyla Belh'e yollamış; ancak Sultan Mesud'un hazinesinin yağmalanarak öldürülme hadisesi Belh'te bulunan Gazneli ordusunun Gazne'ye dönmesine neden olurken; şehrin de kolay bir şekilde Selçukluların eline geçmesine sebep olmuştur.⁸⁸⁷

Sultan Mevdûd iç meselelerini hallettikten sonra Horasan ve Selçukluların eline geçen diğer bölgeleri geri alabilmek için 435/1043-4 yılında bir takım girişimlerde bulunmuşsa da Horasan'da Alp Arslan'ın ordusu karşısında ağır

⁸⁸¹ Mevdûdî, Ebû'l-Âlâ, *Selçuklular Târîhi*, çev. Ali Genceli, Hilal Yay. Ankara, 1971; Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Yay. İstanbul, 1996, s. 19; Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara, 1965, s. 62-63.

⁸⁸² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 576.

⁸⁸³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 599.

⁸⁸⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 596-597.

⁸⁸⁵ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 163-164.

⁸⁸⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 603-604.

⁸⁸⁷ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 439-441; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 15.

yenilgiye uğratılmıştır. Ayrıca Gazne ordusunu takip eden Oğuzlar Büst vilayetine kadar gelmiş; ancak bölgede hâkimiyetin sağlanması konusunda bir başarı elde edememişlerdir.⁸⁸⁸ Sultan Mevdûd'un Horasan'a yolladığı orduların hezimete uğraması Toharistan, Bâmiyân, Tirmiz ve Kubâdiyân bölgelerinin Selçukluların eline geçmesine neden olmuştur.⁸⁸⁹ Diğer yandan Mevdud'un, civar bölgelere mektuplar yazarak Selçuklulara karşı bir birlik oluşturma çabaları olumlu bir netice vermemiştir.⁸⁹⁰

Gazne'ye komşu olan Sîstân bölgesinde de Gazneliler'in aleyhine bir takım olayların gelişmekte olduğu görülmektedir. Söz konusu bu bölge Sultan Mahmud döneminde Gazneliler'in eline geçmiş ve Sultan Mevdud dönemine kadar da Gazneli Devleti'nin elinde kalmıştır.⁸⁹¹

Dandanakan zaferinin ardından yapılan taksimata göre Sîstân bölgesi Musa Yabgu'nun iktasına düşmüş⁸⁹² ve 11 Rebiülâhir 432/19 Aralık 1040 tarihinde Sîstân'a gelmiş ve ismi hutbelerde okunmuştu.⁸⁹³ Diğer taraftan Râvendî, Musa Yabgu'nun iktaları arasında Büst şehrini de saymaktadır.⁸⁹⁴ Hatta Musa Yabgu, Gazne'den destek gelmemesinden dolayı Selçuklular ile birleşen Emîr Bu'l-Fazl ile birlikte Büst taraflarına akınlar düzenlemiş ve o bölgeleri yağma etmiştir.⁸⁹⁵ Konuyla ilgili nakledilen bilgilere bakıldığında Selçuklular'ın Rum bölgelerine ağırlık vermelerinden dolayı Gazne üzerine fazla baskı yapmadıkları görülmektedir. Nitekim Sîstân bölgesini Emîr Bu'l-Fazl'a bıraktıktan sonra Musâ Yabgu'nun ordusuyla beraber Horasan'a döndüğü rivayet edilmektedir.⁸⁹⁶ Mezkûr bilgiler Gazne'nin Selçuklularca ne derece kuşatıldığının örnekleri olmaları açısından önemlidir. Çünkü Sîstân, Herat ve Gazne arasında bulunan Büst⁸⁹⁷, Gazne'ye

⁸⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 43.

⁸⁸⁹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devletü's-Selcûkiyye*, s. 19.

⁸⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 79;

⁸⁹¹ *Târîh-i Sîstân*, s. 354-366.

⁸⁹² Bündârî, *Târîhu Devletü Âli Selcûk*, s. 10.

⁸⁹³ *Târîh-i Sîstân*, s. 366.

⁸⁹⁴ Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, I, 102.

⁸⁹⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 365-366.

⁸⁹⁶ *Târîh-i Sîstân*, s. 366; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.

⁸⁹⁷ Yakût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, I, 415.

yaklaşık on üç merhalelik mesafede bulunmaktaydı.⁸⁹⁸ Selçukluların bu hamleleri elbette doğrudan Gazne'ye olmamışsa da Gazne'yi çok ciddi bir şekilde tehdit etmiştir. Selçukluların bu baskıları sonraki dönemlerde meyvesini verecek ve Sultan Sencer'in bizzat Gazne'yi ele geçirmesinde önemli rol oynayacaktır.

Sultan Mevdûd 441/1049-50 yılında, 49 yaşında ve dokuz yıl hüküm sürdükten sonra Gazne'de vefat etmiştir.⁸⁹⁹ Mevdûd'un vefatından kısa bir süre önce veziri Ebû'l-Feth Abdurrazzâk'ı, Selçuklulardan geri alması için büyük bir orduyla Sîstân'a yolladığı rivayet edilmektedir.⁹⁰⁰ Ancak Hasan Meymendî'nin oğlu olan bu zat da Çağrı Beyin askerleri tarafından esir alınmış ve Gazne'de esir olan Selçuklu Sîstân Emîr'inin oğlu Bâ Nasr ile takas edilmiştir.⁹⁰¹ Diğer taraftan Mevdûd ölümünden kısa bir süre önce Horasan'ın Selçuklulardan temizlenmesi için civardaki hükümdarlara, askeri yardımları karşısında mal ve mevkilerine göre mülk vadeden mektuplar yollamış ve kendisi de büyük bir orduyla Gazne'den Horasan'a yola çıktığı esnada kulunç hastalığından vefat etmesi sonucu bu teşebbüsü de olumsuz neticelenmiştir.⁹⁰² Hatta büyük İslâm tarihçisi İbnü'l-Esîr eserinde bu olayla ilgili olarak "*Allah Dâvud'u Mevdûd'un şerrinden kurtardı*"⁹⁰³ ifadesine yer vermiştir. Müstevfi'nin rivayetine göre Çağrı Beyin kızı ile evlenen Sultan Mevdud kayın pederi ile görüşmek için gittiği Horasan yolunda mezkur hastalıktan vefat etmiştir.⁹⁰⁴ Ancak söz konusu bu evlilik hakkında diğer kitaplarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Mevdûd'un vefatının ardından Gazne'de Ali b. Mesud ve Muhammed b. Mevdûd iki aylık hüküm sürmüştür. Ancak yaşlarının küçük olduğundan Sultan Mahmud'un oğlu Abdürreşîd Gazne tahtına çıkarılmıştır.⁹⁰⁵

⁸⁹⁸ İstahrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, s. 250.

⁸⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 79.

⁹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 79.

⁹⁰¹ *Târîh-i Sîstân*, s. 369-370.

⁹⁰² Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devletü's-Selcûkiyye*, çev. Necati Lügal, s. 19.

⁹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 80.

⁹⁰⁴ Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, s. 398.

⁹⁰⁵ Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I 235.

Selçuklu tehdidi Mevdud'dan sonra başa geçen Gazneli Sultanları döneminde de devam etmiştir. Örneğin Abdürreşîd döneminde hem Toharistan'dan ve hem de Sîsân cephesinden Gazne'yi tehdit eden bir dizi akının Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan tarafından yapıldığı ve Gazne'den giden Tuğrul'un bu akınları önlediği aktarılmaktadır.⁹⁰⁶ Ancak Tuğrul'un Gazne'ye dönüp başta Abdürreşîd olmak üzere birçok şehzadeyi katledip Gazne tahtına çıkması⁹⁰⁷ bir taraftan Gazne'de siyasî bir krize yol açarken; diğer taraftan da Çağrı Bey'in Gazne'yi ele geçirme teşebbüslerinde etkili olmuştur. Nitekim Çağrı Bey Gazne'de yaşananları fırsat bilerek büyük bir orduyla Gazne'ye doğru yola çıkmışsa da Gazneli komutanı Hirhîz tarafından hezimete uğratılmıştır.⁹⁰⁸ Bu zafer Gazneli ordusuna cesaret vermiş olacak ki Horasan'dan gelecek olan tehlikeleri önlemek adına 9 Zilkâde 433/13 Mart 1052⁹⁰⁹ tarihinde tahta çıkan Sultan Ferruhzâd kalabalık ve donanımlı bir orduyu Horasan'a sevk etmiştir.⁹¹⁰ Hatta meydana gelen bu savaşta Selçuklu ordusunun ağır yenilgiye uğratıldığı ve Selçuklu komutanı Kutbettin Atabek Külsârîğ ile birlikte birçok devlet erkânının Gazneli ordusu tarafından esir alındığı rivayet edilmektedir.⁹¹¹

İkili arasında bazen birinin diğerine karşı yenilgi yaşattığı ve bazen de diğerinin öbürüne zafer kazandırdığı bu uzun soluklu mücadele, iki devleti anlaşmaya zorlamıştır. Karşılıklı devlet sınırlarının belirlenmesini sağlayan bu antlaşma Sultan İbrahim ile Çağrı Bey arasında imzalanmıştır. Beyhakî'nin metnini yazdığı bu antlaşmaya göre her iki taraf kendi topraklarına razı olacak, birbirlerinin topraklarına hücum etmeyecek ve aradaki çekişmelere son verilecektir.⁹¹² Ancak Sultan İbrahim ile Melikşâh arasında yaşanan bir takım olaylar ilişkileri zedelemiş ve Melikşâh'ın Horasan, Hârizm ve Irak'tan topladığı büyük ve donanımlı bir orduyla Gazne'ye yürüyeceği haberi Sultan İbrahim'i ürkütmüş ve Melikşâh'a gönderdiği

⁹⁰⁶ *Târîh-i Sîstân*, s. 371-372; Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 235-236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 101.

⁹⁰⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 372.

⁹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 103.

⁹⁰⁹ Cüzcânî'nin verdiği bu tarihin aksine İbnü'l-Esîr Ferruhzâd'ın bir sonraki sene Gazne tahtına çıktığını ifade etmektedir. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 101; Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 237.

⁹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 103; Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 237.

⁹¹¹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devletü's-Selcûkiyye*, s. 20.

⁹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 164; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devletü's-Selcûkiyye*, s. 20.

elçilerin vasıtası ile onu bu teşebbüsünden vaz geçirmiştir.⁹¹³ Bu anlaşma sayesinde Gazne sadece Selçuklu tehdidinden kurtulmamış; aynı zamanda da Gazneli Devleti'nin varlığını kurtarmıştır. Çünkü Selçukluların hedefi Gazneli Devletini ortadan kaldırmak veya hiç olmazsa vasal duruma sokmaktı. Bu görev de devletin doğu yarısının sahibi olan Çağrı Bey'e düşmüştü. Uzun müddet bir netice alınamaması ve her iki tarafın da hem can ve mal kaybına neden olan savaşların sulh yoluyla sona erdirilmesi Gazneli Devleti'nin istiklalinin korunmasını sağlamıştır.⁹¹⁴

2.1.4. Gazne'de Taht Kavgaları

Gazneli tarihine baktığımız zaman, şehzadeler arasında çok sayıda taht mücadelelerinin yaşandığı görülmektedir. Gazne şehrinin de Gazneli Devleti'nin başkenti olduğundan yaşanan bu tür hadiselerden etkilendiği bir gerçektir. Sebük Tegin'in Mahmûd, Nasr (aynı anneden), İsmail, Yusuf(Alp Tegin'in kızıdan), küçük yaşlarda vefat eden Hasan ve Hüseyin adlarında altı erkek ve birçok kızının olduğu söylenmektedir.⁹¹⁵ Sebük Tegin'in çocuklarının yetişmesinde, kurduğu devlet ve misyona sahip çıkacak bireyler olarak yetişmesinde çok çaba gösterdiği nakledilmektedir.⁹¹⁶ Bu bağlamda Gazne şehzadelerinin kendilerini devrin ilim, edep ve siyaset alanlarında iyi bir şekilde yetiştirdikleri görülmektedir. İsmail'in edîp, alim ve fazıl birisi olduğu aktarılmaktadır.⁹¹⁷ Ayrıca Sultan Mahmud'un seçkin fıkıh alimlerinden olduğu ve Hanefî fikhına dair altmış bin meseleyi ihtiva eden et-Tefrîd fî'l-Furû' adlı eserin yazarı olduğu ifade edilmektedir.⁹¹⁸ Diğer taraftan Avfî onun şair olduğunu vurgulayarak şiirlerinden bir takım örnekleri kendi eserinde nakletmektedir.⁹¹⁹

⁹¹³ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Mübâreksâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 149-159.

⁹¹⁴ Altay, M. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih- Coğrafya Fakültesi Yay. 2. Baskı, Ankara, 1982, s. 126.

⁹¹⁵ Şebânkâreyi, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 44; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 390; ; Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 100.

⁹¹⁶ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 58.

⁹¹⁷ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 98.

⁹¹⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 426.

⁹¹⁹ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, I, 24-25.

2.1.4.1. İsmail ve Mahmud'un Mücadelesi

Gazneli Devletinde ilk taht mücadelesinin Sebük Tegin'in oğulları İsmail ve Mahmud arasında yaşandığına şahit olunmaktadır. Şöyle ki Sebük Tegin, kendisinden sonra yaklaşık on sene hüküm sürdüğü Gazne tahtına, Alp Tegin'in torunu olan oğlu İsmail'i, Mahmûd'dan yaşça küçük olmasına rağmen veliaht olarak seçmiştir.⁹²⁰ Sebük Tegin'in daha yedi yaşındayken kendi yerine Gazne'ye vekil bıraktığı,⁹²¹ yanında savaflara birlikte götürdüğü,⁹²² hatta Horasan'da gösterdiği başarıları nedeniyle Sâmânî Emîrî tarafından kendisiyle birlikte lakaplandırıldığı,⁹²³ siyasette tecrübe ve yetenek sahibi olan büyük oğlu Mahmud'u değil de İsmail'i veliaht olarak seçtiğiyle ilgili tarihçiler tarafından bazı farklı görüşlerin paylaşıldığı görülmektedir. Hatta bu çerçevede oğullarının çağının ilim ve kültürüne aşinalığı, dinî konuların yanında edebiyat alanında da şiir yazabilecek dereceye ulaşmalarından anlaşılmaktadır. Özellikle Mahmud'un devlet tecrübelerini babasının yanında kazanmış olması Mahmud'un babası tarafından ne derece sevildiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁹²⁴ Hatta kimi müelliflerin anlattıklarına göre Mahmud'un dünyaya gelmesinden bir saat kadar önce Sebük Tegin'in rüyasında evinin ortasından bir ağacın çıkarak tüm dünyaya gölge salacak derece büyüdüğünü görmüş; uykudan uyanarak rüyanın tabirini düşündüğü sırada habercinin, kendisine Allah'ın bir erkek evlat verdiğini müjdelemiştir. Bu habere çok sevinen Sebük Tegin'in oğlunun ismini Mahmud koyduğu; ayrıca onun doğduğu gece Veyhend put hanesinin yıkılması gibi sıra dışı olayların yaşandığına işaret edilmiştir.⁹²⁵

Sultan Mahmud'un çok küçük yaşlarından itibaren devlet işlerine ilgi duyduğu, sürekli civar bölgeler ve özellikle Horasan hakkında gündelik bilgi topladığı beyan edilmektedir. Cesareti ile günden güne şöhreti artan Mahmud'un bu durumu, bir

⁹²⁰ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s.152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 489; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-Â'yân*, V, 176.

⁹²¹ Şebânkâreyi, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 45.

⁹²² Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 29.

⁹²³ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 108; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 371-372.

⁹²⁴ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 59.

⁹²⁵ Sultan Mahmud Aşure gecesi yani 9 Muharrem 371/15 Temmuz 981 yılında doğmuş ve 23 Rebiülâhîr 421/30 Mayıs 1030 tarihinde ölmüştür. bkz. Cüzcanî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 228-229, 231; Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 151-152.

takım çevreleri rahatsız etmiş olacak ki fitneciler Sebük Tegin'e giderek oğlunun ileride devleti için tehlikeli olabileceği konusunda ikna etmiş, bu yüzden Sultan Mahmud 8 ay Gazne kalesinde tutsak edilmişti. Ancak işin aslı anlaşılınca Mahmud özgürlüğüne kavuşmakla kalmamış aynı zamanda devletin güney sınırları Hindistan, Sistân, Zâbül, Kâbil, Büst ve Gazne kendisine tahsis edilmiştir.⁹²⁶

Sultan Mahmud'un veliaht olarak seçilmemesinin ilk sebebi onun annesinin cariye olmasından kaynaklanmış olabileceği görüşü, özellikle Firdevsî'nin kendisiyle ilgili yazdığı şu hicviyesinden “ *Cariye'den doğan birisi; babası şah olsa bile işe yaramaz*”⁹²⁷ yola çıkılarak üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan Mahmud'un annesinin ve dedesinin isimlerinin herhangi bir eserde geçmemektedir.⁹²⁸ Ancak bir takım kitaplarda Mahmûd'un annesinin Zâbülistân hakiminin kızı olduğuyula ilgili zikredilen bilgiler⁹²⁹, yukarıda da ifade edildiği üzere Sultan Mahmud'un devlet ve siyaset sahasındaki deneyim ve yetenekleri göz önüne alındığında veliahtlık meselesinin farklı sebepleri olduğunu göstermektedir. Nitekim konuyla ilgili nakledilen bilgilere bakıldığında Sebük Tegin'in oğlu Mahmûd'a şu mektubu yazdığı anlaşılmaktadır: “ *İsmail'i Gazne'ye Emîr tayin etmemin nedeni senin önünde yapman gereken daha önemli işlerinin olmasındandır. İnşallah! Umuyorum ki sen de bu maslahatı anlayışla karşılırsın, Gazne'den sana hiçbir tehlike yüz vermez. İsmail de senin tabandan biridir. Dolayısıyla onun elini güçlü tutman gerekir...*”⁹³⁰ Bu bilgilerden yola çıkan bir takım araştırmacı Sebük Tegin'in siyasetteki ön görüşünü takdir etmiş ve Sultan Mahmud'u Sâmânî Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu Horasan ve Maverâünnehr'le ilgilenmesine zemin hazırladığı ve Alp Tegin'in

⁹²⁶ Şebânkâreyi, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 43-44.

⁹²⁷ Firdevsî'nin Sultan Mahmûd'un yanında gereğince iltifat görmeyerek mahzun bir şekilde Gazne'den ayrılıp Taberistân'a geldiğinde Sultan Mahmûd'u hicvederek yazdığı yüz beyitten oluşan hicviyesini Şehnâmesinin dibacesine ekleyip Taberistân hakiminin huzurunda okuduğu; ancak mevsuf hakimın Sultan Mahmud'a bağlı olduğundan hicviyelerin tamamını alıp yok ettiği, yukarıda zikrettiğimiz Sultan Mahmud'un annesinin cariye olduğuna işaret eden mısraların da hicviyeden kalan altı beyitten biri olduğu aktarılmaktadır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Nizâmü'l-Arûzî, *Çehâr Makale*, s. 78-79.

⁹²⁸ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 97.

⁹²⁹ Müstevfi, *Târîh-i Güzide*, s. 391; Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 59.

⁹³⁰ Şebânkâreyi, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 45.

gulamlarının da Gazne’de İsmail’in etrafında toplanmasını sağladığını vurgulamıştır.⁹³¹

Gazneli ve ne de diğer tarih kitaplarında Sultan’ın, babasının kendisine kardeşi ile arasını düzeltme ve birlik beraberlik içinde olmalarını isteyerek yazdığı mektubuna herhangi bir geri dönüşünden bahsedilmemektedir. Ayrıca Sultan Mahmud’un bu tutumunun babasının son demlerini yaşadığı bu dönemde onu kızdıracak ve tepkisine neden olabilecek bir davranıştan, babasının gücüyle ulaştığı Horasan sipheşarlığını⁹³² korumak için kaçındığı şeklinde de tahlil edilmektedir.⁹³³

Sebük Tegin’in İsmâil’i veliaht olarak tayin etmesinde Alp Tegin’in kızı olan annesinin rolünün etkili olduğu ifade edilmektedir.⁹³⁴ Sultan Mahmûd’un uzakta ve İsmâil’in yanında olması Sebük Tegin’in, Mahmûd gibi devlet işlerinde başarılı biri dururken;⁹³⁵ İsmail gibi devlet işlerinde deneyimsiz olan birini veliaht olarak seçmesi siyasî bir hata yaptığı şeklinde değerlendirilmiştir.⁹³⁶ Fakat Sebük Tegin’in devletin başsız kalmaması için yaptığı bu tercihinin⁹³⁷ altında devletin geleceğini garantiye alma çabaları görülmektedir.

Neticede İsmail b. Sebük Tegin Gazne tahtına çıkmış ve yedi ay gibi kısa bir süre yönetimde kalmıştır. Bu dönemde Gazne bir iç savaş tehlikesini atlattır. Ayrıca siyaset ve yöneticilik konusunda yeterince tecrübe sahibi olmayan, ağabeyinden çekindiğinden devlet ve ordu komutanlarını yanında tutabilmek amacıyla devlet hazinesini bitirmiş ve bu yüzden Gazne ekonomik açıdan da bir kriz dönemi geçirmiştir⁹³⁸. Konuyla ilgili nakledilen rivayetlere bakıldığında Sultan Mahmud’un Gazne’de olmadığından dolayı yerinin boş kalmaması için İsmail’in Gazne tahtına çıkması yönünde vasiyette bulunduğu ayrıca oğlu İsmail’e yaptığı vasiyetinde hiçbir zaman ağabey ile ters düşmemesi ve ona itiraz etmemesini

⁹³¹ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 97-98.

⁹³² Utbî, *Târîhu’l-Yemînî*, s. 108.

⁹³³ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 98.

⁹³⁴ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 60; Nazım, *Hayât ve Avkât-ı Sultan Mahmud-i Gaznevî*, 40.

⁹³⁵ Şebânkâreî, *Mecmau’l-Ensâb*, II, 46.

⁹³⁶ Nazım, *Hayât ve Avkât-ı Sultan Mahmud-i Gaznevî*, s. 40-41.

⁹³⁷ Şebânkâreyî, *Mecmau’l-Ensâb*, II, 46.

⁹³⁸ Utbî, *Târîhu’l-Yemînî*, s.158; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 489.

söylediği anlaşılmaktadır.⁹³⁹ Babasının vefatını ve kardeşinin Gazne tahtına oturduğunu Nişâbur'da haber alan Mamud⁹⁴⁰, kardeşine gönderdiği taziye mektubunda yaşının büyük ve devlet işlerindeki tecrübesi dolayısıyla tahtın kendisine bırakılması gerektiği ve İsmail'e Belh'i ve dilerse Horasan sipehsalarlığını vereceği konusunda Sultan Mahmud'un diplomasi yoluyla çözüm aradığına değinilmektedir.⁹⁴¹ Ancak olayların gelişimine bakıldığında ne Sultan Mahmud'un tutumunun ne de Cüzcan valisinin arabuluculuk çabalarının netice verdiği görülmektedir. Fakat İsmail'in, bir takım fitnecilerin ve hanedan düşmanlarının sözüne aldanarak babasının vasiyetine uymadığı görülmektedir.⁹⁴²

Gazne kapısının önünde yapılan savaş sonrası İsmail'in ordusu mağlup edilmiş ve kendisi de Gazne kalesine kaçmıştır. Sultan Mahmud'un eman vermesinin ardından kaleden çıkarak teslim olmuş ve Sultan Mahmud da kendisini affetmiştir.⁹⁴³

İsmail'in akıbetiyle ilgili kaydedilen malumata bakıldığında onun çocukları ile birlikte kayınpederinin yanına Cüzcan'a yollandığı anlaşılmaktadır.⁹⁴⁴ Bu olayın Gazneli ordusunun Sâmânî ordusu üzerine yürüdüğü bir esnada Sultan Mahmud'un, Merver-Rûz havalisinde avlandığı sırada Sebük Tegin'in serdarlarından Neviş Tegin Kâc'ın, kendisine elinde şemşir olduğu halde Sultan'ı öldürmek için Emir İsmail'den işaret beklediğini ve Emir İsmail'in göz iması ile Kâc'ı teşebbüsünden vazgeçirmesini görmesinin ardından gerçekleştiği görülmektedir. Bu olaydan sonra Sultan Mahmud Neviş Tegin Kâc'ı öldürmüş ve kardeşini yanına çağırarak hadise hakkında bilgisi olup olmadığını sormuş ve o da böyle bir işten haberinin olmadığını ifade etmiştir. Ancak bu cevap Sultan'ı tatmin etmemiş olacak ki kardeşini uzaklaştırma yollarını aramaya başlamıştır. Nitekim kardeşine galip geldiği durumda kendisine ne yapacağını sormuştur. O da “*sana bir zarar gelmesini istemediğim için eş ve çocuklarınla beraber bir kalede tutar ve tüm ihtiyacını karşıladım*” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Sultan Mahmud da kardeşine aynısını yapmış ve on ailesi

⁹³⁹ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 160; Şebânkâreî, *Mecmau 'l-Ensâb*, II, 45-46.

⁹⁴⁰ Gerdîzî, *Zeynü 'l-Ahbâr*, s. 376.

⁹⁴¹ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, 160.

⁹⁴² Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 160; Şebânkâreî, *Mecmau 'l-Ensâb*, II, 45-46.

⁹⁴³ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 159-165; Gerdîzî, *Zeynü 'l-Ahbâr*, s. 376.

⁹⁴⁴ Utbî, *Târîhu 'l-Yemînî*, s. 181; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 390.

ve yakınlarıyla Cüzçân'a yollamıştır.⁹⁴⁵ Sultan Mahmud'un bu faaliyetleri karşısında kardeşine herhangi bir ceza vermesine mani olan kardeşlik bağından ziyade İsmâil'in, Alp Tegin'in torunu olmasıdır. Çünkü devletin temelini atılmasında çok büyük katkıları olan Türk komutanları İsmâil'in yanındaydı.⁹⁴⁶ Böylece, Gazneli Devleti tarihinde ilk kardeş kavgası kan dökülmeksizin son bulmuştur. Bu olaydan sonra Gazne hem siyasî ve hem de ilmî yönden bölgesinin güzide merkezi haline gelmiştir. Çünkü Gazneli Mahmud dönemi, Gazneli Devleti tarihi açısından önemli olduğu kadar Gazne tarihi bakımından son derece belirleyici etkileri olan bir devredir.

Sultan Mahmud Gazne tahtında 36 yıl hüküm sürdükten sonra 61 yaşında ve 23 Rebiülâhir 421/30 Mayıs 1030⁹⁴⁷ tarihinde vefat etmiştir.⁹⁴⁸ Gazneli Mahmud'un Mesud, Muhammed, Süleyman, İsmail, Nasr, İbrahim ve Abdürreşîd adında yedi oğlu ve üç kızı vardı. Kızları Menüçehir, Yegân Tegin ve Unsuru'l-Meânî ile evliydi. Oğullarının arasında kendisine en çok benzeyenin Muhammed idi.⁹⁴⁹ Gazneli Devletiyle ilgili bilgi veren tarih kitaplarının, Sultan Mahmud'un Mesud ve Muhammed dışındaki oğulları hakkında bilgi vermemeleri onların hanedan içerisinde fazla etkin olmadığını göstermektedir.

2.1.4.2. Muhammed ve Mesud'un Mücadelesi

Gazne'deki diğer bir taht mücadelesi Sultan Mahmud'un oğulları Muhammed ve Mesud arasında yaşanmıştır. Beyhakî'nin rivayetlerinden, iki şehzadenin aynı günde doğduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki Sultan Mahmud 401/1011 yılında Gür vilayetine sefere çıktığında 14 yaşlarında olan iki oğluya 17 yaşındaki kardeşi Yusuf'u da beraberinde götürmüştü.⁹⁵⁰ Yukarıdaki tarihler dikkate alındığında her iki şehzadenin 387/997 yılında doğduğu anlaşılmaktadır. Sultan Mahmud'un vefatı

⁹⁴⁵ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 180-181.

⁹⁴⁶ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 102.

⁹⁴⁷ İbn Hallikân Sultan Mahmud'un vefat tarihiyle alakalı Rebiülâhir 421/ Nisan 1030, 11 Safar 421/18 Şubat 1030 ve 422/1031 tarihlerini zikretmektedir. bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-Â'yân*, V, 181.

⁹⁴⁸ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 419; Cüzçânî, *Tabakât-i Nâsiri*, I, 231.

⁹⁴⁹ Halîfî, *Saltanat-ı Gazneviyân*, s. 177.

⁹⁵⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 104.

esnasında 34 yaşlarında olan oğullarından Mesud'un, Muhammed'den birkaç saat önce dünyaya geldiğine işaret edilmektedir.⁹⁵¹

Her iki şehzade ile ilgili nakledilen bilgilere bakıldığında ilmî ve siyâsî açıdan kendilerini iyi bir şekilde yetiştirdikleri görülmektedir. Örneğin Sultan Mesud'un okuma yazmasının olduğundan ve diplomatik ilişkilerde kendisinin yazdığı mektuplardan söz edilmektedir.⁹⁵² Diğer taraftan Emîr Muhammed'in hem Arapça ve hem Farsça şiir ve kaside yazdığı ifade edilmektedir.⁹⁵³ Sultan Mahmud'un genellikle bu iki şehzadeyi savaflara götürdüğü ve zaman zaman her ikisine bir takım görevler tevdi ettiği görülmektedir. Mesela Sultan Mahmud 409/1018 yılında Hindistan'a sefere çıkacağı esnada oğlu Muhammed'i Gazne'de kendisine vekil olarak bırakmıştır.⁹⁵⁴ Diğer taraftan Sultan Mesûd'a Herat tevdi edilirken Muhammed'e de Cüzcanân bölgesi verilmiştir.⁹⁵⁵

Gazneli Mahmud 406/1016 yılında oğlu Mesud'u veliaht olarak tayin ettiyse⁹⁵⁶ de bu kararından vaz geçtiği görülmektedir. Buna sebep olarak oğul ile babası arasına giren fitneciler gösterilmektedir.⁹⁵⁷ Baba ile oğlunun arasının bu denli açılmasının sebebi Mesud'un küçük yaşlardan itibaren bir takım çevrelerin hasetlerini artıracak cesareti ve devlet işlerindeki sahip olduğu deneyimiydi. Nitekim o daha onsekiz yaşındayken 405/1014-5 yılında Zemîn-i Dâver bölgesineki savaşta gösterdiği cesaretiyle babasının gönlünü kazanmış ve onun bu zekâ, cesaret ve başarıları küçük yaşta veliaht olarak seçilmesini sağlamıştı.⁹⁵⁸ Ayrıca o 411/1020 yılında Herat Emiri olarak seçilmiş; aynı yılın 10 Cemâziyelevvel/1 Eylül Cumartesi

⁹⁵¹ Cüzcanân, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 232; Firişte, Muhammed Kâsım Hindûşâh b. Gulâm Alî el-Esterâbâdî (v.1033/1623 [?]), *Târîh-i Firişte ez Âğâz tâ Bâbur*, thk. Muhammed Rizâ Nasirî, nşr. Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran, 1387/2008, s. 102; Halilî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 181.

⁹⁵² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 18-19.

⁹⁵³ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, I, 26-27.

⁹⁵⁴ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, I, 26; Ancak bir takım kaynaklarda Sultan Mahmud'un söz konusu sefere çıkacağı esnada her iki oğlunu kendi yerine vekil olarak bıraktığı ve onların vereceği hükümlerin, kendi hükmü niteliğinde olduğu bilgilerine yer verildiği görülmektedir. Örneğin bkz. Şebânkâreyi, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 45.

⁹⁵⁵ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 369; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 197.

⁹⁵⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 197; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-Â'yân*, V, 181.

⁹⁵⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 198.

⁹⁵⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 107.

günü Herat'tan donanımlı orduyla Gûr bölgesine yürümüştü. Üstelik bir takım politik girişimleri sayesinde Gûrlu ordu komutanı Bu'l-Hasan Halef ile Gûr ve Güzgânân sınır kuvvetleri komutanı Şîrvân'ı yanına çekmeyi başarmıştı. Mesud'un bu girişimleri ve başarılarının diğer şehzade Muhammed'i kışkandırdığı görülmektedir. Zira o Emiri bulunduğu Güzgânân⁹⁵⁹ sınırında güçlü bir orduya sahip olan Şîrvân'ı yanına çekebilmek için birçok girişimde bulunmuş ve hileler yapmış; ancak başarılı olamamıştır.⁹⁶⁰ Bu bilgiler her iki şehzadenin arasındaki rekabeti göstermesi bakımından önemlidir. İki şehzadenin arasındaki diğer bir olayın amcaları Emîr Yusuf'un kızları ile evlendiği sıralarda vuku bulduğu rivayet edilmektedir. Şöyle ki Sultan Mahmud kardeşinin, olgunluk çağına erişmiş olan kızını Muhammed'e nikâhlanmış ve daha olgun olmayan küçük kızını da Mesud'a nişanlamıştı. Ancak Muhammed'in nikâhlısı şaşalı düğün gecesi aniden vefat etmiş ve böylece yapılan düğün hazırlıklarının tümü boşa gitmişti. Ertesi günü Mesud'un nişanlısını Muhammed'e nikâhlandırılması Mesud'u çok ciddi bir şekilde üzdüğü rivayet edilmektedir.⁹⁶¹ Bu durumun, şehzadelerin arasında bir takım rekabete yol açmış olması mümkündür.

Sultan Mahmud'un, Mesud'a kırgın olduğundan Muhammed'i daha çok sevdiği ve onu Mesud'a tercih ettiği ve hatta Bağdâd halifesinden hutbelerde Muhammed'in isim ve lakaplarının Mesud'un isminden önce okunmasını istediği rivayet edilmektedir.⁹⁶² Aslında Sultan Mahmud'un oğlu ile olan ihtilafı, kendisinin babası Sebük Tegin ile arasında yaşanan olaylara benzemektedir. Nitekim Sultan Mahmud'un konuyla ilgili olarak “ *Ben Mesud'a kırgınım; tıpkı babamın bana kırgın olduğu gibi*”⁹⁶³ sözünü ifade ettiği nakledilmektedir. Çünkü Sebük Tegin'in bazı fitneci grubun sözüne uyarak oğlu Mahmud'u sekiz ay kadar zindana attığı gibi Sultan Mahmud da oğlu Mesud'u Herat'taki görevlerinden azlederek Multan'da göz hapsinde tutmuş ve diğer oğlu Muhammed'i imtiyazlara boğmuştu.⁹⁶⁴

⁹⁵⁹ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 369-370.

⁹⁶⁰ Beyhakkî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 107-108.

⁹⁶¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 229-230.

⁹⁶² Cüzcanî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 232.

⁹⁶³ Beyhakkî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 198.

⁹⁶⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 198.

Konuyla ilgili rivayetlere bakıldığında Sultan Mahmud'un veliahtlığa dair yeni görüşünü açıklamak için uygun bir zaman kolladığı ve bu görüşünü 420/1029 yılında çıkacağı Rey seferine kadar kimseye açıklamadığı anlaşılmaktadır.⁹⁶⁵ Beyhakî'nin konuyla ilgili beynatına göre Sultan Mahmud Gürgen'a geldiğinde yanında her iki şehzade, Hârizmşâh'ın halasının oğlu Hâcib Fâzıl ve diğer devlet ricalı olduğu bir sırada görüşünü açıklayarak Mesud'un Rey topraklarında kalmasını emretmiş ve diğer oğlu Muhammed'e hem Gazne tahtını hem de Horasan bölgesini tevdi etmiştir.⁹⁶⁶ Böylece Şehzade Muhammed resmen Gazne tahtının sahibi olmuş oluyordu. Sultan Mahmud Gazne tahtında 36 yıl kaldıktan sonra Perşembe günü ikindi vaktinde 23 Rebiülâhir 421/30 05 1030 tarihinde hayata gözünü yummuştur.⁹⁶⁷

Gazneli Mahmud'un vefat ettiği sırada Mesud ve Muhammed'in Gazne'de olmadığı bildirilirken;⁹⁶⁸ kimileri de o sırada Muhammed'in Gazne'de olduğunu beyan etmektedir.⁹⁶⁹ Ancak doğru olan birinci görüştür. Çünkü bu sırada Mesud Rey topraklarında fetihlerle meşgulken; Muhammed de Cüzcân'da bulunmaktaydı.⁹⁷⁰

Sultan Mahmud'un vefatının ardından Gazne ümerâsı, ayân ve devlet büyüklerinin büyük bir çaresizlik içerisinde oldukları, kimilerinin Muhammed'in Gazne'ye daha yakın mesafede bulunması ve babasının kendisini veliaht olarak seçtiği için kısa sürede çağırılması gerektiği görüşünü ortaya atarken; kimilerinin de Mesud'a rağmen bu işin yapılmasının hata olacağı yönünde görüş bildirdikleri nakledilmektedir.⁹⁷¹ Diğer taraftan Sultan Mahmud'un vefatının ardından Hâcib Ali'nin özellikle ordu arasındaki itibari sayesinde Gazne'de kontrolü sağladığı, Muhammed'e mektup yollayarak durumu arz ettiği ve kendisinin bir an önce gelmesi için ısrarcı olduğu görülmektedir. Muhammed mektubu alır almaz yakınları ile yaptığı toplantıda ağabeyine durumu bildirerek onun emir ve görüşleri doğrultusunda hareket edeceğini söylemişse de yine bir takım çıkarıcılar onun bu fikrini

⁹⁶⁵ Şebânkâreyi, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 64.

⁹⁶⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 199.

⁹⁶⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 22.

⁹⁶⁸ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 419.

⁹⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-Â'yân*, V, 176.

⁹⁷⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 22.

⁹⁷¹ Şebânkâreyi, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 72.

değiştirmesinde başarılı olmuş olacaklar ki Muhammed'in Gazne'ye doğru hareket ettiği bildirilmektedir.⁹⁷²

Büyük bir kalabalık tarafından karşılanan ve üç gün yas tuttuktan sonra tahta çıkan Muhammed'in, Gazne'de yıkılan yerlerin onarılması için haraçları bağışladığı ve hazineden bolca inam dağıttığı nakl olunmaktadır. Ayrıca sipehsalar olarak amcası Yusuf'u, veziri olarak da Hâce Ebu's-Sehl Ahmed b. Sehl Hamdevî'yi tayin ettiği ve bu şekilde şehirdeki ticaretin yeniden canlandığı bildirilmektedir.⁹⁷³

Sultan Mesud babası öldüğünde İsfahan'da bulunuyordu.⁹⁷⁴ Babasının vefat haberi kendisine ulaşınca önce Hârizm'de bulunan ve Sultan Mahmud'un saygı duyduğu birisi olduğu için de devlet içerisinde sözünün tesiri olan Altuntâş'a mektup yazarak veliahtlığının şer'an devam ettiğini bildirmiş ve kardeşinin etrafında toplanan yağcı ve fitnecilerden yakınmıştır. Ayrıca Horasan valisine de aynı içerikte bir mektup yazarak kendisinin Horasan'a geleceğini ve yaşanması muhtemel bir savaş için ordunun hazırda bekletilmesi gerektiğini bildirmiştir. Altuntâş'ın devlet içerisinde çok muteber olmasından kaynaklanıyor olacak ki Mesud'un mektubu kendisine geldiği gün Muhammed'in mektubu da kendisine ulaşmış bulunuyordu. Muhammed'in mektubunda babasının vasiyeti üzerine kendisinin taht sahibi olduğu ve Mesud'un da yeni fethettiği topraklarla yetinmesi gerektiği yazılıydı. Ancak Altuntâş kardeşlere cevaben yolladığı mektubunda veliahtlık hakkının Mesud'un olduğunu ve kendisinin de Mesud'dan yana tavır takınıp Muhammed'e de ağabeyine biat etmesini tavsiye etmiştir.⁹⁷⁵

Ancak konuyla ilgili zikredilen bilgilere bakıldığında Muhammed'in iktidarından hoşnut olmayan insanların gün geçtikçe arttığı ve bu grubun özellikle ordu mensupları olması işlerin, Sultan Muhammed açısından çokta olumlu gitmediğini göstermektedir. Çünkü Sultan Muhammed eğelenceye dalmış; içki, müzik meclislerinde daha fazla zaman geçirir olmuş ve kendisine yapılan uyarıları da

⁹⁷² Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 419; Şebânkâreyî, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 72-73.

⁹⁷³ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 419-420.

⁹⁷⁴ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 419.

⁹⁷⁵ Şebânkâreyî, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 74-75.

dikkate almayarak tamamen devlet işleri yerine boş işlerle meşgul olmasından dolayı Gazne ahalisinin kendisinden nefret eder hale geldiğine vurgu yapılmaktadır.⁹⁷⁶

Vezir Hasenek'in Gazne'de kontrolü ele geçirmesi, Mesud'un babasıyla arasının açılmasında büyük rol oynadığı için Mesud'dan korktuğu ve bu yüzden Sultan Muhammed'i iyice kendisine bağladığı zikredilmektedir. Ayrıca ordu içerisinde muteber olan Hacib Ali'nin Hasenek'le arasının açılması, Hacib'in Sultan Mesud'a yönelmesini sağlamıştır.⁹⁷⁷ Hatta Sultan Mahmud'un kız kardeşi Hürre-i Hutlâ'nın yeğeni Mesud'a, Gazne'ye gelmesi için yolladığı mektubunda mevcut durumdan şikâyetçi olması saray ahalisinin rahatsızlıklarını göstermesi bakımından önemli ipuçları içermektedir.⁹⁷⁸

Yukarıdaki bilgilere bakıldığında Sultan Muhammed'in iyice yalnızlaştığı açıkça görülmektedir. Zira onun saltanatı iki ayı bile bulmadan özellikle ordu mensuplarından Mesud'un safına geçenler olmuştur.⁹⁷⁹ Diğer taraftan başta Bağdad Halifesi el-Kâdir Billâh Sultan Mesud'a gönderdiği taziye mektubunda onu babasının varisi olarak tanımış, ayrıca amcası Emîr Yusuf, Hâcib Büzürg Ali, Bû Seh-i Hamdevî, Hâce Ali Mikâil ve Serheng Bû Ali Kutvâl gibi Gazne'nin önemli şahsiyetlerinden destek mektupları almıştır.⁹⁸⁰ Tüm bunlar Sultan Muhammed'in kardeşi Mesud karşısında fazla şanslı olmadığını göstermesi bakımından önemli bilgiler olarak tarih kitaplarında yerini almıştır.

Gazne'den gelen mektupta şunlar yazılmaktaydı: “*Bir krizin yaşanmaması ve mevcut durumu korumak için Emîr Muhammed Gazne'ye çağırılmıştır. Fakat o şuan eğlence, oyun ve içki içmekten başka bir işle meşgul değildir. Babasının gerçek veliahtı olan Sultan'ımız acele etmeli cesaretli bir şekilde çabucak kendisi payitahta gelmelidir. O Horasan'a geldiğinde biz hizmet için huzura geleceğiz.*” Ayrıca annesi

⁹⁷⁶ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 421.

⁹⁷⁷ Şebânkâreyî, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 73.

⁹⁷⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 22.

⁹⁷⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 420.

⁹⁸⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 26.

ve halasının yazdıkları da bu kullarının söylediklerine itimat edilmesi ve yazılanların doğru olduğu yönündeydi.⁹⁸¹

Gazne ahali iki şehzade arasında iki cepheye ayrılmıştır. Çünkü bir grup Gazneli, özellikle saray ehli Sultan Mesud'a mektup yazmak suratıyla, onu kardeşine karşı kışkırtırken; diğer yandan bir grup da Sultan Muhammed'i kışkırtıyordu. Nitekim Sultan Muhammed kendisine “ ...*Düşmanın Irak'tan gelmiş sana kasd eylemekte sense her şeyden gafil, hala içki ve eğlenceyle meşgulsun. Eğer onu karşılamazsan tahtından olacaksın*” şeklinde yöneltile eleştirileri bastırmak için dört ay sonra Büst'e doğru gitmeye karar vermiştir. Söz konusu bu sefer öncesi askerlerine maaşlarını dağıtan ve Teginâbâd'a gelindiğinde ordunun ısrarı sonucu kardeşiyle savaşmaktan çekinip teslim olan Emîr Ruhhac kalesinde hapse atılmıştır.⁹⁸² Beyhakî'nin zikrettiği bilgilere göre aile efradıyla birlikte Cüzcânân'a gitme teklifi kabul görmeyen Emîr Muhammed önce Kûhtîz kalesinde tutulmuş ve oradan da Mendîş kalesine sevk edilmiştir.⁹⁸³ Bu hadise İbnü'l-Esîr'e göre 3 Şevvâl 421/4 Ekim 1030 tarihinde meydana gelmiştir.⁹⁸⁴ Aynı yılın 23 Rebiülâhir/30 Mayıs'da vuku bulan Sultan Mahmud'un vefatı ve Muhammed'in kırk gün sonra Gazne'ye teşrifi⁹⁸⁵ dikkate alınacak olursa onun Recep/Temmuz aylarının başında Gazne'ye geldiği anlaşılmaktadır. Gerdîzî onun saltanatından dört ay geçtikten sonra Gazne'den Büst'e doğru yola çıktığını nakletmektedir. Gerdîzî'nin bu bilgilerinden Sultan Mahmud'un ölümünün ardından yani Cemâziyelevvel'den, Muhammed'in saltanat süresini başlattığı anlaşılmaktadır. Emîr Muhammed'in aynı yılın Ramazan/Eylül ayının başında Tekînâbâd'a ulaştığı ve Ramazanı orada geçirdiği ve Şevvâl ayının başında da tutuklandığı bilgileri göz önüne alındığında⁹⁸⁶ bazı eserlerde onun saltanat süresinin yedi ay sürdüğü ifade edilse⁹⁸⁷ de söz konusu

⁹⁸¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 26-27.

⁹⁸² Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 421-422.

⁹⁸³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 15,22.

⁹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 733.

⁹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* VII, 732.

⁹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 732-733.

⁹⁸⁷ Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 232.

sürenin, yukarıdaki bilgiler dikkate alınır, yaklaşık beş ay sürdüğü anlaşılmaktadır.⁹⁸⁸ Böylece bu kriz savaşı ve kan dökülmeden atlatılmıştır.

2.1.4.3. Mevdud ile Muhammed'in Mücadelesi

Amca ile yeğen arasında yaşanan bu taht kavgası aslında Mevdud'un babası Mesud döneminde yarım kalan mücadelenin devamı niteliğindedir. Zira Sultan Mesud'un ölümünden önce kardeşi, Muhammed hapisten kurtarılarak Gazne tahtına çıkarılmıştı. Dolayısıyla Mevdud'un amcası ile olan mücadelesi hem veliahdi olduğu tahta sahip olmak ve hem de hapsedildikten sonra öldürülen ve bunun için de şehit ünvanıyla maruf olan babasının intikamını almak yönünde olmuştur.

Hatırlanacağı üzere Emîr Muhammed'in tutuklandığı sırada Horasan'da olan Mesud Perşembe günü 8 Cemâizyelâhir 422/02 Haziran 1031 yılında Gazne'ye gelerek tahta çıkmıştır. Gerdîzî Sultan Mesud'un saltanatının başlangıç tarihini Şevvâl 421/Ekim 1030 şeklinde zikretmektedir.⁹⁸⁹ Bu tarih yukarıda da zikredildiği üzere Emîr Muhammed'in yakalanarak hapse atıldığı tarihe denk gelmektedir. Konuyla ilgili bilgi veren bazı müellifler ise Sultan Mesud'un saltanatının başlangıç tarihi olarak 422/1031 yılını kabul etmişlerdir.⁹⁹⁰ Bu da onun Gazne'ye ulaştığı tarihle aynı tarihlere denk gelmektedir. Sultan Mesud'un saltanatının başlangıç tarihiyle ilgili zikredilen bu görüşlerin ilkinin daha makul olduğu açıktır; zira mevcut Sultan'ın devrilmesi tarihi ile yeni Sultan'ın başlama tarihinin aynı olması gerekir. Çünkü devlet ve otorite boşluk kabul etmez. Nitekim konuyla ilgili bilgi veren bazı araştırmacıların da Sultan Mesud'un saltanata başlangıç tarihi olarak yukarıda zikredilen birinci görüşü benimsedikleri görülmektedir.⁹⁹¹

Sultan Mesud'un Gazne tahtına çıktıktan sonra ilk işi babasının ve dedesinin kabirlerini ziyaret etmek olmuştur. Hemen ardından yapılması gereken işleri görüşmek için saray ve divan teşkilatını Bâğ-i Mahmûdî'de toplamıştır. Burada

⁹⁸⁸ Bu sürenin kimi tarihçilerce beş aydan bile kısa sürdüğü ifade edilmektedir. Bkz. Firişte, *Târîh-i Firişte*, 103.

⁹⁸⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 424.

⁹⁹⁰ Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 232.

⁹⁹¹ Hashmi, *Successors of Mahmûd of Ghazna*, s. 22.

yapılan istişare toplantısından herkesin razı olduğu; ancak işlerin burada konuşulduğu gibi gitmediği, bizzat bu görüşmelerin içerisinde yer alan Beyhakî tarafından zikredilmiştir.⁹⁹² Dolayısıyla konuyla ilgili bilgi veren araştırmacıların Sultan Mesud'un başa geçmesiyle Gazneli Devleti'nin çöküşünün de başladığını⁹⁹³ ifade etmeleri belki de devleti çöküşe götürecek sürecin onun ilk uygulamasında, muhaliflerini bastırmak için devletin kilit noktalarında görevli olan şahsıların yok etmesinde aranmalıdır.⁹⁹⁴ Zira o göreve gelirlenmez öncelikle kardeşi Muhammed'in devlet adamlarına dağıttığı hediyeleri, veziri Bû Sehl'in etkisinde kalarak toplatmış ki özellikle Türklerden ve Taciklerden oluşan askerlere dağıtılan rakamın seksen bin dirhemi geçtiği ifade edilmektedir. Ayrıca âyan, erkân-i devlet ve haşem gibi devlet görevlilerine dağıtılan sılât-i bey'atî adı verilen malların hepsi toplatılmıştır. Bunların arasında Beyhakî'nin hocası Bû Nasır da bulunmaktaydı. Buradaki uygulamaya bakıldığında iadesi istenecek malların listesi önce Hâzinlerden istenmekte ve yanlarında Mâl-ı Silât-ı Bey'atî'nin kime ne kadar verildiğinin listesi bulunan hazine görevlileri söz konusu listeyi hazırlamaktaydılar.⁹⁹⁵ Söz konusu bu uygulamaların Gazne'de özellikle devlet görevlileri tarafından soğuk karşılanmış ve büyük bir kırgınlığa neden olmuştur. Hatta Bû Sehl'in bu işten ötürü pişmanlık duyduğu rivayet edilmektedir.⁹⁹⁶

Sultan Mesud'un tutumu devlet üst düzey yöneticilerini Mahmûdiyân ve Mesudiyân şeklinde iki gruba ayırmakla kalması, şehrin Sultan Mahmud dönemindeki siyasî yükselişine sekte vurmuş ve iç çekişmelerin hız kazanmasına neden olmuştur. Bu yalnız uygulamalar yüzünden Gazne'nin itibarına gölge düştüğü ve şehirde hâkim olan siyasî kargaşanın Selçuklulara kaybedilen topraklarda etikili olduğu vurgulanmaktadır.⁹⁹⁷

Sultan Mesud'un öldürülmesi ve Muhammed'in tekrar Gazne tahtına getirilmesiyle ilgili zikredilen rivayetlere bakıldığı zaman yine iş başında olan

⁹⁹² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 235-236.

⁹⁹³ Velî Arab, *Evvâ'-i Ferhengî-i Şehr-i Gaznîn*, s. 60.

⁹⁹⁴ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 425.

⁹⁹⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 237-239.

⁹⁹⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 239.

⁹⁹⁷ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 29; Velî Arab, *Evvâ'-i Ferhengî-i Şehr-i Gaznîn*, s. 62.

fitnecilerden yakınıldığı göze çarpmaktadır.⁹⁹⁸ Olayların görgü tanığı olan Beyhakî tarihinin günümüze ulaşan bölümleri Sultan Mesud'un Hindistan'a yola çıktığı anda sona ermektedir. Dolayısıyla söz konusu müellifin eserinden, ne yazık ki, Sultan Mesud'un öldürülmesi ile ilgili bilgere ulaşmak mümkün değildir. Beyhakî'nin eserinin bize ulaşan kısımlarının son bölümlerinde Sultan Mesud'un Hindistan'a sefer hazırlıklarıyla ilgili bilgilerin ayrıntılı bir şekilde zikredildiği görülmektedir. Burada bizi ilgilendiren kısımlarında göze çarpan bilgilerde Sultan'ın kardeşini Nağr-نغر kalesinden Gazne'ye getirttiğine şahit olunmakta ise de yüz yüze bir görüşmenin olmadığı anlaşılmaktadır. Müellifin rivayetlerinin devamına bakıldığında Sultan Mesud'un, kardeşi Muhammed'i ileride bir muhalefete neden olmamaları için Gazne'ye getirdiğinin ipuçlarını görmek mümkündür. Nitekim Sultan Mesud Beyhakî'yi gizli bir şekilde yeğenleri Ahmed, Abdurrahman, Ömer ve Osman'ın yanlarına göndererek dürüst olmaları ve muhalefet etmemeleri konusunda yemin etmelerini istemiş, onların yeminleri yazılı olarak Sultan'a iletilmiştir. Bunun sonucu olarak yeğenler de amcası tarafından altın renkleriyle yıldızlanmış ve Bağdad ipeğiyle dikilmiş cübbeler, rengârenk değerli keten sarıkları, kırmızı botlar ve altın yıldızlı eğerlerle bezenmiş cins atlarıyla hilatlandırılmıştır.⁹⁹⁹ Ayrıca kardeşine yazdırdığı mektubunda oğullarına yaptıklarını, onları yanına alacağını ve kızlarıyla onları nikahlayacağını bildirmiştir ve hatta kızı Hürre-i Gevher ile yeğeni Emîr Ahmed'i nikâhlamıştır.¹⁰⁰⁰ Sultan Mesud'un bu davranışları belki de hanedan içi bir kargaşanın çıkmasını önlemek için olsa da geç kalınmış bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu çabaları netice vermeyecek ve kızını nikâhladığı Ahmed tarafından öldürülecektir.

Sultan Mesud 7 Rebiülevvel 432/15 Kasım 1040 tarihinde Gazne'den Hindistan'a doğru yola çıkmıştır.¹⁰⁰¹ Sultan Mesud'un istikametinin söz konusu dönemde Hindistan toprakları olarak bilinen Veyhend-ويهند¹⁰⁰², Merminare¹⁰⁰³-

⁹⁹⁸ Şebânkâreyi, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 84.

⁹⁹⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 604-605.

¹⁰⁰⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 605.

¹⁰⁰¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 607-609; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 15.

¹⁰⁰² Sind nehrinin batısında olan Veyhend Peşaver'e on fersahlık bir mesafede bulunan büyükçe bir şehirdir. Birûnî, *Tahkîku Mâli'l-Hind*, s. 146.

ممرناره, Peşaver-پشاور, Giri-گیری ve onun nahiyleriydi.¹⁰⁰⁴ Diğer taraftan onun istikametinin Lahor olduğu da rivayet edilmektedir.¹⁰⁰⁵ Ancak birinci rivayetin Beyhakî tarafından zikredilmiş olması daha sıhhatli olduğunu göstermektedir. Zira onun Veyhend'e geldikten sonra Seyhûn Nehrini geçerken askerlerinin isyanına maruz kaldığı nakledilmektedir.¹⁰⁰⁶ Söz konusu bu yer günümüz Pakistan'ının Pencap eyaleti içerisinde olan Raulpendi'den geçen İndus nehrinin kıyısındaydı.¹⁰⁰⁷ Sultan Mesud'un söz konusu nehirden geçtiği sırada ordunun bir kısmı onunla geçerken; kalabalık kısmı nehrin diğer tarafında kalmış ve fırsattan istifade ederek Enuştegin ile ordunun özel kuvvetlerini teşkil eden Ğulâm-i Hassegân kendi taraflarında kalan Sultan'ın hazinesinin tümünü yağma etmişlerdir.¹⁰⁰⁸ Bu olay Marigele¹⁰⁰⁹ denen bir yerde gerçekleşmiştir.¹⁰¹⁰ Bu olaydan sonra Muhammed'in isyancılar tarafından 13 Rebiülâhir 432/21 Aralık 1040 tarihinde tehditle Gazne tahtına çıkardıldığı ve iki gün sonra da Sultan Mesud'un az sayıdaki askeriyle birlikte Ribât-i Marigele'de yaşanan kuşatmanın ardından yakalanıp Giri kalesine¹⁰¹¹ gönderildiği rivayet edilmektedir.¹⁰¹²

Mezkûr cümlelerden anlaşıldığına göre bu sırada Muhammed de orada bulunmaktaydı. Yukarıda da değinildiği gibi Selçuklular karşısında ağır mağlubiyet yaşayan Sultan Gazne'ye geldikten sonra kardeşi Muhammed'i yanına getirtmişti.

¹⁰⁰³ Merminare ile ilgili coğrafya kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bîrûnî Sind nehrinin sahilinde bulunan Mihnâre-مهناره- diye bir şehirle onun aynı zamanda nehrinde isimi olan el-Miber-المعبر- adlı bir köyünden de bahsetmektedir. Onun bu naklinden yola çıkarak Merminârenin söz konusu el-Mibermihnârenin yanlış yazılış şekli olabileceğini savunanlar olmuştur. bkz. Bîrûnî, *Tahkîku Mâli'l-Hind*, s. 146; Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, II, 411.

¹⁰⁰⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 606.

¹⁰⁰⁵ Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 109.

¹⁰⁰⁶ İbn Babeş, *Re'sü Mâli'n-Nedîm*, s. 388-389.

¹⁰⁰⁷ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safa*, IV, 130; Bosworth, *The Ghaznavids: Splendor and Decay*, s. 21; Hashm, *Successors of Mahmûd of Ghazna*, s. 59.

¹⁰⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 15.

¹⁰⁰⁹ Sind nehrinin 35 mil yukarısında bulunan bu yer üçük bit tünelden ibarettir. Ralpendi ile Taxila'nın ortasında buluna Marigele hala bu isim ile bilinmektedir. bkz. Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 439, dipnot, 1.

¹⁰¹⁰ Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 234.

¹⁰¹¹ İbnü'l-Esîr'e göre ise Sultan Mesud'un gönderildiği kale Keykî kalesidir. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 16.

¹⁰¹² Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 439-440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* fi't-Târîh, VIII, 15-16; Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 234.

Ayrıca onu Hindistan'a giderken yanında götürmüştü.¹⁰¹³ Cüzcânî ise Muhammed'in, Sultan Mesud'un düşmanları tarafından hapisten çıkarılıp getirildiğini nakletmektedir.¹⁰¹⁴ Sultan Mesud'un Gazne'den çıktığı tarihle yakalandığı tarih tarih arasında bir ay ve bir haftalık gibi bir zaman bulunmaktadır. Dolayısıyla Mesud, yakalandığı yere gelene kadar bir aydan fazla zamanı yolda geçirmiştir. Mesud'un öldürüldüğü 11 Cemaziyelevvel 432/17 Ocak 1041¹⁰¹⁵ tarihi dikkate alınacak olursa Mesud'un yaklaşık bir ay (28 gün) gözaltında kaldığı anlaşılmaktadır. Gazne'den çıkış tarihiyle ölüm tarihi arasında ise altmış yedi gün bulunmaktadır.

Sultan Mesud'un ölümüyle ilgili nakledilen rivayetlere bakıldığında birincisi bizzat Muhammed'in emriyle¹⁰¹⁶ ve diğeri de yeğeni Ahmed'in tasarufuyla kılıçla veya bir kuyuya atılarak öldürüldüğü¹⁰¹⁷ yönündedir. Bu rivayetlerden anlaşılan Sultan Mesud'un öldürülmesinde isyancı grubun rolünün çok büyük olduğu görülmektedir. Nitekim Sultan Mesud'un ölümünden, Muhammed'in habersiz olduğu, onu öldürenin Girî kalesinin kutvâli olduğu ve ayrıca Muhammed'i başa getirenlerin de Türk ve Hindû kölelerden oluşan isyancıların olduğu nakledilmektedir.¹⁰¹⁸

Böylece, dokuz sene önce gözüne mil çekilerek¹⁰¹⁹ hapse atılan, Muhammed'in tekrar dört ay kadar hüküm süreceği dönem başlamıştır. İşte bu olaydan sonra

¹⁰¹³ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 438; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 15; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safa*, IV, 130.

¹⁰¹⁴ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 234.

¹⁰¹⁵ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 440; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 234.

¹⁰¹⁶ Şebânkâreyî, *Mu'cemu'l-Ensâb*, II, 84.

¹⁰¹⁷ Firişte, *Târîh-i Firişte*, 109.

¹⁰¹⁸ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 440; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 234.

¹⁰¹⁹ Sultan Muhammed'in gözüne mil çekildiğiyle ilgili Beyhakî ve Gerdîzî'nin eserlerinde her hangi bir bilgi bulunmazken; başka bir takım tarih kitaplarında Sultan Muhammed'in gözüne mil çekildiği için görme nimetinden mahrum olduğu bildirilmektedir. Örneğin Cüzcânî onun için (مكفوف البصر), İbn Babeh ve Firişte ise (مخد المحول), lakabını kullanmıştır. Şebânkâreyî'nin konuyla ilgili rivayetlerine bakıldığında ise Sultan Muhammed'in görme yetisini hapiste kaldığı yıllarda kaybettiği anlaşılmaktadır. bkz. Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 421-422; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 67-70, 605; İbn Babeh, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Kâşânî (v. 510/1116), *Re'sü Mali'n-Nedim: Fî Tevârîhi A'yan Ehli İslâm*, thk. Muhammed Abdulkadir, Merkezi Zâid Li't-Türâsi ve'l-Arabî Yay. el-Ayn, 1421/2001, 389; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 232; Şebânkâreyî, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 84; Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 103.

Muhammed'in yeğeniyle taht mücadelesi de başlamıştır. Ancak onun gözlerinin kör olması dolayısıyla saltanat işlerinin oğlu Ahmed tarafından yürütülmesini kabul etti.¹⁰²⁰ Diğer yandan Sultan Mesud'un iki devletin ilişkilerini pekiştirmek için Karahanlı Hanına yolladığı mektubunda oğlu Mevdûd'u velihat olarak tanıtmaması Mevdûd'a kısasın yanı sıra devlete sahip olma yetkisinin veriyordu.¹⁰²¹

Gazneli Devleti'nin Sultan Mesud'un vefatından sonra iç muhalefeti körüklüyen bir siyasî kriz dönemine girdiği görülmektedir. Çünkü Gazne tahtına, çıkmaya hevesli, dört hanedan üyesi adeta bulunduğu bölgede bağımsızlık ilan etmişlerdi. Bunların birisi Belh, Toharistan ve Pervan bölgelerinde bulunan Mevdûd, diğeri Mesud'un ölümünden sonra Sind bölgesinde bulunan Muhammed, bir başkası Abdürreşîd ve diğeri de Mecdûd idi.

Mevdûd'un babasının vefatını duyar duymaz Gazne'ye geldiği bilinmektedir. Ancak Mevdûd'un Gazne'ye giriş tarihiyle ilgili nakledilen bilgilere bakıldığında özellikle gün ve ay belirtilmeksizin yıl olarak 432/1041 tarihi belirtilmiştir.¹⁰²² Dolayısıyla Mevdûd'un ilk Gazne'ye girişi Şubat ayında olmalıdır. Zira aynı yılın Ocak ayında babası öldürülmüştü. Ayrıca Mevdûd'un tüm kışı Gazne'de geçirdiği ve ordu topladığı yönündeki rivayetler dönemin tarihçisi Gerdîzî tarafından nakledilmiştir.¹⁰²³ Sultan Mesud Hindistan tarafına giderken Gazne ve civarına naibi olarak oğlu Mevdûd'u bırakmıştı.¹⁰²⁴ Bu yüzden Mevdûd'un yanında kalabalık ve donanımlı bir ordu bulunuyordu.

Sultan Muhammed'in yanında kalabalık bir ordu bulunuyor ve bu ordu özellikle Mesûd'un muhaliflerinden oluşuyordu. Cûzcânî'nin ifadesiyle: "... Muhammed'in yanınada Hindistan Emîrleri, Sultan Mahmud'a ihanet eden Mahmûdî ve Mesûdî Türkler toplanmıştı."¹⁰²⁵ Ancak Muhammed'in ordusunu disipline etme konusunda başarılı olamadığı, askerlerinin yağma ve katliam

¹⁰²⁰ Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 109.

¹⁰²¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 195.

¹⁰²² Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 234.

¹⁰²³ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 441.

¹⁰²⁴ Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 234.

¹⁰²⁵ Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, I, 234.

girişimlerine mani olmadığı ve bu yüzden özellikle kışı geçirmek için bulunduğu Peşaver bölgesinde huzursuzluğun arttığı rivayet edilmiştir.¹⁰²⁶ Başka bir önemli husus ise Sultan Mahmud'un hayatta kalan tek kadeşi Abdürreşid'in de Sultan Muhammed'in yanında bulunmasıydı. Ancak Mevdûd'un 432/ 1040 tarihinde Gazne'ye ilk gelen olması¹⁰²⁷ ve yanında bulunan ordunun daha düzenli ve donanımlı olması onu rakiplerine karşı daha avantajlı konumda olmasını sağlıyordu.¹⁰²⁸ Bu yüzden amcasının Gazne'ye yürümesinden önce kendisi onun bulunduğu bölgeye hareket etmiştir. Nitekim Mevdûd bahar mevsiminde Gazne'den amcasının bulunduğu bölgeye doğru hareket etmiştir.¹⁰²⁹

Amca ile yeğen arasında yaşanan bu savaşla ilgili Gerdîzî birinci el kaynaktır. Çünkü o bu dönemde yaşananların görgü tanığıdır. Ancak onun kitabının tarihe ayırdığı kısmı söz konusu bu savaşın neticelenmesiyle bitmektedir. Dolayısıyla söz konusu bu savaşın ilk önce Gerdîzî'den aktarılması uygun olacaktır. Ancak müellif metodu gereği olayları özet olarak nakletmektedir.

“Emîr tüm kışı tedbir almakla geçirdi. Böylece bahar gelince ordusunu tanzim ederek amcasıyla savaşmaya gitti. Denpûr'a geldiklerinde, amcasının ordusu da oraya gelmişti. Sonra saflar kuruldu. Ve iki ordu savaşa hazırlandılar ve savaşa koyuldular. O gün akşama kadar savaş devam etti. Akşam olunca iki ordu birbirlerinden ayrıldılar.”¹⁰³⁰

Görüldüğü gibi savaşın ilk günü böyle geçmişti. Müellifin konuyla ilgili rivayetlerinin devamında ise Mevdûd'un diplomasi yoluyla diğer amcasını yanına çekmeyi başardığı görülmektedir. Bu konuya ile ilgili ileride bilgi verilecektir. Ertesi günü yapılan savaşta ise Muhammed'in ordusu ağır yenilgiye maruz kaldığı gibi kendisi, oğlu Ahmed, Süleyman b. Yusuf ve diğer Muhammed'in yanında olan devlet büyüklerinin oğulları yakalanarak kimisi oka dizilerek ve kimisi de atların arkasına

¹⁰²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 17.

¹⁰²⁷ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 440-441.

¹⁰²⁸ Bosworth, *The Later Ghaznavides*, s. 25.

¹⁰²⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 441.

¹⁰³⁰ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 441.

bağlanarak öldürülmüştür.¹⁰³¹ Gerdîzînin tarihi de burada bitmektedir. Konuyla ilgili diğer kaynaklara bakıldığında ise Muhammed'in Abdurrahim isimli bir oğlunun, Sultan Mesûd'a zindandayken iyi davrandığı için öldürülmediği yönündedir.¹⁰³² Bu olay 13 Receb 432/19 Mart 1041 tarihinde vukû bulmuştur.¹⁰³³ Sultan Mevdûd amcasına galip geldiği bölgede Fethâbâb adında bir karye ve ribat kurduktan sonra 23 Şabân 432/28 Nisan 1041 tarihinde Gazne'ye dönmüştür.¹⁰³⁴ Ayrıca babası ve kardeşlerinin cenazelerini Gazne'ye götürmüştür.¹⁰³⁵

Sultan Mevdûd amcasına galip geldikten sonra hem iç ve hem de dış rakiplerine karşı büyük bir avantaj elde etmiştir. Çünkü o Gazne tahtına daha tam anlamıyla sahip bulunmuyordu. Zira bir taraftan diğer amacası ve diğer taraftan kardeşi hala onun için bir tehdit durumundaydı.

2.1.4.4. Mevdûd ve Abdürreşîd'in Mücadelesi

Abdürreşîd Gazneli Sultan Mahmu'un oğullarından biriydi. Onun hayatıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi Mevdûd'un amcası Muhammed'in yanında bulunan Abdürreşîd, yeğeninden aldığı bazı sözler sonucu onun safına geçmiş ve savaşın neticelenmesini beklemişti. Mevdûd'un amcası Abdürreşîd'e yolladığı mektup ikili arasında yapılan gizli anlaşmayı gün yüzüne çıkarmaktadır. Mevdûd'un amcasına yolladığı mektup “*Senin benim safıma biranda geçip yanıma gelemeyeceğimi biliyorum. Ama sen savaşmadan yerinde durursan sana minnet borçlusuy olacağım. Böylece savaşta amacıma ulaşp intikamımı alırsam tüm işlerde ferman senin icrası benim olacak. Ben sadece senin dediğini yapmakla mükellef olurum.*” cümlelerini içeriyordu. Abdürreşîd'e bu mektup ulaşınca gönlü Emîr Mevdûd'a meyletmiş ve ona “*Ben bu iş bitene kadar kılıç çekmeden ve savaşmadan yerimde dururum.*” ifadelerin ihtiva eden mektubuyla savaşmayacağına

¹⁰³¹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 442.

¹⁰³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 18; Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 110.

¹⁰³³ Beyhakî bu olayın aynı yılın Şaban ayının yarısında meydana geldiğini rivayet ederken; diğer tarihçilerse mezkûr tarihi zikretmişlerdir. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 636-637; İbn Babeh, *Re'sü Mâli'n-Nedîm*, s. 389; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 18;

¹⁰³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 18.

¹⁰³⁵ Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 110.

dair söz vermiştir.¹⁰³⁶ Mevdûd'un amcası Abdürreşîd'i kendi yanına çekmeyi başarması; onun diğer amcası Muhammed'e karşı bir diplomasi zaferi olarak yorumlanmıştır.¹⁰³⁷

Ancak Mevdûd'un amcası Abdürreşîd'e verdiği sözü tutmadığı, ve onu Gazne'ye döner dönmez Büst yolu üzerinde bulunan Meydeyn kalesinde zindana attığı rivayet edilmektedir.¹⁰³⁸ Mevdûd'un amcası Abdürreşîd ile arasında yukarıdaki mektuplaşma hariç neler yaşandığı bilinmemektedir. Ancak Abdürreşîd'in yeğenin makam vaatlerine meyletmesi onun devlet içerisinde bir beklentisinin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Hatta onun Sultan Mahmud'un hayatta kalan tek oğlu olması ve amca ile yeğen arasında yapılan savaşı izlemekle yetinmesi Gazneli Devleti tahtında gözü olduğu yönünde tahlil edilmiştir.¹⁰³⁹ Çünkü Abdürreşîd'in Mevdûd'un vefatından sonra Gazneli Devleti'nin tahtına çıktığı ve iki buçuk yıl kadar tahtta kaldığı görülmektedir.¹⁰⁴⁰

2.1.4.5. Mevdûd ve Mecdûd'un Mücadelesi

Sultan Mevdûd babasının intikamını aldıktan sonra Gazne'ye gelerek tahta çıkmış ve veziri olarak da Ebû Nasr b. Ahmed Abdüssamed'i seçmiştir. Ancak onun saltanatının önünde kardeşi Mecdûd büyük bir tehlike olarak duruyordu.¹⁰⁴¹ Çünkü kardeşi, babasının tahtının kendisinin hakkı olduğuna inanıyordu.

Sultan Mesud, Selçuklularla mücadele etmek için Horasan'a gitmeden önce 3 Zilkâde 427/28 Ağustos 1036 yılında oğlu Mecdûd'u Hindistan emîrlğine getirerek hilatlerle Hindistan'a yollamıştı. Ayrıca ona üç komutan ile birlikte adlî işlerine bakması için Divân-ı Resâil'den Ebûl-Kâsım Ali Nûkî'nin oğlu Ebû Nasr'ı ve mali işlerine bakması için de Sa'd Salman'ı müstevfi olarak yanına vermişti. Diğer taraftan hükümdarlık sembolleri olarak bilinen tabl, tuğ/alem, kös, fil ve mehdin

¹⁰³⁶ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 441-442.

¹⁰³⁷ Hashmî, *Successors of Mahmûd of Ghzna*, s.78.

¹⁰³⁸ İbn Babe, *Re'sü Mâli'n-Nedîm*, s. 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 80.

¹⁰³⁹ Bosworth, *The Later Ghaznavides*, s. 28.

¹⁰⁴⁰ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, I, 235-236.

¹⁰⁴¹ Mirhând, *Ravzâtu's-Safâ*, IV, 132.

kendisine verilmesi¹⁰⁴² şüphesiz onun Hindistan'da bir merkezi oluşum meydana getirmesinde etkili olmuştur.¹⁰⁴³ Diğer taraftan Hinduşâh ise Sunput fethinin dönüşü söz konusu görevin Mecdûd'a Lahor'da verildiğini ve atabek olarak da Ayaz'ın yanında bırakıldığını nakletmektedir.¹⁰⁴⁴ Ancak Beyhakî'nin konuyla ilgili mezkur bilgilerinin devamında Mecdûd'un Bâğ-ı Fîrûzî'den ihtişamlı bir törenle Lahor'a yollandığını nakletmesi¹⁰⁴⁵ *Târîh-i Firişte*'de geçen rivayetin sıhhatine gölge düşürmektedir.

Ayrıca Sultan Mesud'un Dandanakan yenilgisi sonrası Hipân bölgesine geldiğinde oğlu Mecdûd'u iki bin süvariden oluşan orduyla Multân'a yollaması,¹⁰⁴⁶ söz konusu bölgelerin de onun kontrolüne geçmesini sağlamıştır. Konuyla ilgili bilgi veren kimi kaynaklardan, onun babasının vefatından sonra Multân ve civarını ele geçirdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁴⁷ Zira Sultan Mesud tarafından 432/1040 tarihinde Multân'a yollanmıştır.¹⁰⁴⁸ Hatta o babasının vefatından sonra Multân'dan Lahor'a geçmiş, Hâcib Ayâz'la birlikte Hansî ve Tahansur'u ele geçirmiştir.¹⁰⁴⁹ Onun Lahor'a hangi sebepten dolayı gittiğine dair rivayet bulunmamaktadır. Ancak Sultan Muhammed'in küçük oğlu Nâmî'yi 432/1042 yılında Peşâver ve Multân genel komutanı olarak atadığı nakledilmektedir.¹⁰⁵⁰

Mecdûd'un, ağabeyi Mevdûd ile amcası Muhammed'in mücadelesinde takındığı tavır ve tercih ettiği tarafıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Ancak babasının katili amcasına karşı, ağabeyinin yanında yer almaması onun fırsatçılıkla itham edilmesine yol açmıştır. Çünkü Mevdûd babasından sonra Gazne tahtına çıkma hesaplarını gütmüş ve bunun için ordusundan

¹⁰⁴² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 454.

¹⁰⁴³ Bosworth, *The Later Ghaznavides*, s. 36.

¹⁰⁴⁴ Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 107.

¹⁰⁴⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 454.

¹⁰⁴⁶ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 437.

¹⁰⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 18; Mirhând, *Ravzâtu's-Safâ*, IV, 132.

¹⁰⁴⁸ Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 36.

¹⁰⁴⁹ Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 108.

¹⁰⁵⁰ Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 110.

bey'at bile almıştı.¹⁰⁵¹ Ancak Mevdûd, kardeşi Mecdûd'un isyanın fazla yayılmadan bastırılması için ordu sevk etmiştir.¹⁰⁵²

Mecdûd'un 6 Zilhicce 432/7 Ağustos 1041 yılı kurban bayramının üçüncü gününde otağında ölü olarak bulunması, bir taraftan iki kardeş arasındaki taht mücadelesine son noktayı koyarken; diğer taraftan da Gazneli Devleti'nin tahakkümünde olan Hindistan topraklarının kan dökülmeksizin Mevdûd'un eline geçmesini sağlamıştır.¹⁰⁵³

2.1.4.6. II. Mesud ve Ali b. I. Mesud'un Mücadelesi

Sultan Mevdûd'un dokuz yıllık hâkimiyetinin ardından otuz dokuz yaşında 20 Receb 441/18 Aralık 1049 tarihinde¹⁰⁵⁴ ölmesiyle beraber Gazne'nin tekrar taht mücadelelerine sahne olduğu görülmektedir. Sultan Mevdûd'un vefat tarihi ve saltanatının müddetiyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan İbn Babeş'in rivayetinde bir gün farkıyla mezkûr tarihe en yakın olmakla birlikte Mevdûd'un yaşı yirmi dokuz olarak görülmektedir.¹⁰⁵⁵ Bazı tarihçiler ise yedi yıl saltanat süren Mevdûd'un mezkûr yılın Receb/Aralık ayında vefat ettiğini nakletmişlerdir.¹⁰⁵⁶ Diğer taraftan bazı araştırmacıların, Abdürreşîd döneminden kalan sikkelerin üzerindeki 440/1048 tarihinden yola çıkarak Mevdûd'un saltanat süresinin yediyıl iki ay olduğu görüşünü paylaşmışlardır.¹⁰⁵⁷

Mevdûd'un vefatının ardından küçük yaşta olan oğlunun Gazne tahtına çıktığı rivayet edilmektedir. Konuyla ilgili bilgi içeren tarih kitaplarında nakledilen rivayetlere bakıldığında Mevdûd'un oğlunun ismi konusunda tam bir ittifakın sağlanamadığı görülmektedir. Gazne tahtına geçen Mevdûd'un oğlunun ismini, Cûzcânî, Muhammed olarak verirken; Şebânkâreî Mahmud şeklinde ve Müstevfî ise Mevdûd'la Çağrı Bey'in kızından olduğunu aktardığı bu ismi Mesud olarak

¹⁰⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 19; Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 284-285.

¹⁰⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 19; Mirhând, *Ravzâtu's-Safâ*, IV, 133; Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 110.

¹⁰⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 19; Mirhând, *Ravzâtu's-Safâ*, IV, 133; Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 286.

¹⁰⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 79; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, 235.

¹⁰⁵⁵ İbn Babeş Mevdûd'un vefat tarihini 21 Receb 441/19 Aralık 1049 olarak zikretmiştir. İbn Babeş, *Re'sü Mâli'n-Nedîm*, s. 390.

¹⁰⁵⁶ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 85; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 398.

¹⁰⁵⁷ Bosworth, *The Later Ghaznavides*, s. 47; Hashmî, *Successors of Mahmûd of Ghazna*, s. 90.

zikretmektedir.¹⁰⁵⁸ Kimi araştırmacıların bahse mevzu konuyla ilgili olarak Müstevfi'nin zikrettiği ismi benimsedikleri ve onu II. Mesûd olarak yazdıkları görölmektedir.¹⁰⁵⁹

Ancak daha beş yaşında olan II. Mesud'un saltanatının beş gün sürdüğü ve onun yerine Mevdûd'un kardeşi Ali'nin getirildiği nakledilmektedir.¹⁰⁶⁰ Bütün işlerin idaresi onun annesi olan Çağrı Bey'in kızıında olmasının devlet erkanı tarafından itirazla karşılıandığı ve bu sebeple II. Mesud'un azledildiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁶¹ Diğer taraftan Firişte konuyla ilgili olarak Mevdûd'un küçük yaşta olan oğlundan istifade ederek Gazne tahtına talip olan Ali b. Rebî' Hadim¹⁰⁶² diye birisinden söz etmektedir. Ali Hadim bu uğurda şehrin huzurunu sarsacak bir takım girişimlerde bulunmuş, hatta Mevdûd'un Gazne'de bulunan kardeşi Ali'yi öldürmeye niyetlenmiş ve o da Sultan Mahmud'un haciplerinden olan Bay Tegin'in evine sığınmıştır. Olayı yatıştıran Hacib Bay Tegin, devlet erkanının görüşleriyle II. Mesud'u azlederek yerine amcasını getirmiştir.¹⁰⁶³

Görüldüğü gibi Sultan Mevdûd'un ölümünün ardından Gazne tahtı büyük hesaplaşmalara sahne olmuştur. Konuyla ilgili mezkûr rivayetlere bakıldığında olayların saray içerisinden çıkarak halka da sirayet ettiği görölmektedir. Nitekim bu olay, bir anlamda, Gazne halkını ikiye bölmüştür. Çünkü şehir halkı silah kuşanmış ve özellikle II. Mesud'u destekleyenlerin karşısında durmuşlardır. Nitekim halkın bu çabası Ali b. Mesud'un seçilmesinde etkili olmuştur. Bu olay, İsmail ile Sultan Mahmud'un taht mücadelesinden sonra bizzat Gazne'de yaşanan ikinci taht mücadelesidir. Zira diğer taht mücadelelerin hepsi Gazne dışında yaşanmıştı.

¹⁰⁵⁸ Cûzcânî, *Tabakat-i Nâsîrî*, I, 235; şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 86; Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, s. 398.

¹⁰⁵⁹ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 81; Bosworth, *The Later Ghaznavides*, s. 48; Hashmi, *Successors of Mahmûd of Ghazna*, s. 96.

¹⁰⁶⁰ İbn Babeş, *Re'sü Mâli'n-Nedîm*, s. 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 79.

¹⁰⁶¹ Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, s. 389.

¹⁰⁶² Bu isim konusunda tam bir ittifakın olmadığı görölmektedir.

¹⁰⁶³ Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 114.

2.1.4.7. Ali b. I. Mesud ve Abdürreşîd'in Mücadelesi

Bahâü'd-Devle Ali b. Mesud 1 Şaban 441/ 29 Aralık 1049 yılında Gazne tahtına çıkmıştır.¹⁰⁶⁴ Ancak Pakistanlı tarihçi Yusuf Hashmi onun sultan ilan edildiği tarihi 1 Şaban 440/ 9 Ocak 1049 olarak nakletmiştir.¹⁰⁶⁵ Çünkü yukarıda da zikredildiği gibi Abdürreşîd döneminden kalma sikkelerde 440/1049 tarihi görülmektedir. Bu bilgilerden yola çıkan Bosworth Abdürreşîd'in saltanatının mezkûr tarihin bahar mevsiminde başlamış olabileceğini savunmaktadır.¹⁰⁶⁶ Diğer kaynaklarda Ali b. I. Mesud'un tahta çıkış tarihiyle ilgili herhangi bir bulunmamaktadır. Onun tahta çıktıktan sonra kendi saltanatını güçlendirmek için ağebeyinin hanımı Çağrı Bey'in kızıyla evlendiği ve iki yıl hüküm sürdüğü anlatılmaktadır.¹⁰⁶⁷ Ancak Cûzcânî onun iki ay gibi kısa bir müddet hüküm sürdüğünden bahsetmektedir.¹⁰⁶⁸ Ancak Mevdûd'un ölüm tarihiyle Abdürreşîd'in tahta çıktığı 27 Şaban 441/24 Ocak 1050¹⁰⁶⁹ tarihi dikkate alınırsa II. Mesûd'la Ali'nin 38 gün Gazne tahtında kaldığı anlaşılmaktadır.

Sultan Mevdûd Selçuklularla savaşması için veziri Ebü'l-Feth b. Ahmed el-Meymendî'yi Sîstân'a yollamıştı. Vezîr Abdürreşîd'in zindanda olduğu kaleye ulaştığı Mevdûd'un vefatı ve Gazne'deki kargaşanın haberi kendisine ulaşmıştır. O Abdürreşîd'i zindandan çıkarmış ve Gazne'ye doğru hareket etmiştir. Abdürreşîd'in Gazne'ye yaklaşmakta olduğunu duyan ve harekete geçen Ali yakalanarak bir kalede hapse atılmış ve böylece Abdürreşîd Gazne tahtına çıkmıştır.¹⁰⁷⁰ Diğer taraftan Firişte ise Ali'nin, Abdürreşîd'in karşısında zindanda olan Merdânşâh ve İzdîyâr adlı kardeşleriyle ittifak kurmak istediği ve dağıttığı mallarla halkın gönlünü almaya çalışsa da hedefine ulaşamadığından bahsetmektedir.¹⁰⁷¹

¹⁰⁶⁴ Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 114.

¹⁰⁶⁵ Hashmi, *Successors of Mahmûd of Ghazna*, s. 96.

¹⁰⁶⁶ Bosworth, *The Later Ghaznavides*, s. 47.

¹⁰⁶⁷ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s.399.

¹⁰⁶⁸ Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsîr-i*, I, 235.

¹⁰⁶⁹ İbn Babeh, *Re'sü Mâli'n-Nedîm*, s. 390.

¹⁰⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 79-80; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 86.

¹⁰⁷¹ Firişte, *Târîh-i Firişte*, s. 114.

2.1.4.8. Abdürreşîd ve Tuğrul Bozan'ın Mücadelesi

Abdürreşîd Gazneli hanedanının yedinci üyesi olarak 27 Şaban 441/24 Ocak 1050 tarihinde¹⁰⁷² Gazne tahtına çıkmıştır. O fazıl, âkil ve hatta muhaddis olsa bile cesarettен yoksun biri olarak tanıtılmaktadır.¹⁰⁷³ Abdürreşîd'in döneminde Gazne'de bir taht kavgasından öte; bir darbe yapılmıştır. Bu darbeyi gerçekleştiren kafır-i nimet olarak tanımlanan Tuğrul isminde bir köledir. Tuğrul Sultan Mahmud döneminde Karahanlı Arslan Han'ın hanımı tarafından Sultan'a hediye olarak gönderilmişti. Sultan Mahmud'un sarayında sâkîlik yapan Tuğrul daha sonra Gazneli Mahmud'un kardeşi Yusuf'a hediye edilmişti.¹⁰⁷⁴

Tuğrul, Sultan Mevdûd'un hacibi ve onun damadıydı. Mevdûd döneminde şöhreti yayılan Tuğrul, Abdürreşîd döneminde haciblik görevini muhafaza etmeyi başarmış ve özellikle Selçuklulara karşı kazanılan zaferlerde gösterdiği cesareti sayesinde ön plana çıkmıştır.¹⁰⁷⁵ O ordu maaşlarının yetersizliğiyle Abdürreşîd'in korkaklığını gerekçe göstererek Sîstân'dan dönüşü esnasında Gazne'ye gelmiş ve Abdürreşîd dahil onbir şehzadeyi katlederek Gazne tahtına çıkmıştır.¹⁰⁷⁶

Mütevfi konuyla ilgili olarak diğer tarihçilere nazaran farklı rivayetler nakletmektedir. Ona göre Tuğrul'un bu girişimi Çağrı Bey'in kızı Bekin Şevher'in çabalarıyla gerçekleşmiştir. Hatta müellif Abdürreşîd'i yakalayarak Tuğrul'a teslim edenin de bizzat Çağrı Bey'in kızı olduğunu nakletmektedir. Müellifin rivayetlerinin devamında Abdürreşîd'in, Tuğrul'un eliyle hapsediği ve onunla birlikte Hüseyin, Nasr, İrânşâh, Halid, Abdurrahman, Mansur, Abdurrahim ve İsmail isminde dokuz şehzadenin bir gecede katledildiği görülmektedir.¹⁰⁷⁷ Diğer taraftan Selçuklu tarihçisi Hüseyin'in konuyla ilgili verdiği bilgilerinde Tuğrul'un destekçisi olarak Selçuklular gösterilmektedir. O Abdürreşîd'in Gazne tahtına çıkmasından sonra

¹⁰⁷² Son dönemde yapılan araştırmalarda ise Abdürreşîd'in Gazne tahtına culüs tarihi Zilkâde 440/Nisan-Mayıs 1049 şeklinde verilmiştir. bkz. Hasmi, *Successors of Mahmûd of Ghazna*, s. 100.

¹⁰⁷³ İbn Babeh, *Re'sü Mâli'n-Nedîm*, s. 390; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, I, 235.

¹⁰⁷⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 233.

¹⁰⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 101; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, I, 235-236.

¹⁰⁷⁶ İbn Babeh, *Re'sü Mâli'n-Nedîm*, s. 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 102; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, I, 236; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ*, IV, 135.

¹⁰⁷⁷ Mütevfi, *Târîh-i Güzîde*, s. 399.

Tuğrul'un Gazne'den kaçarak Selçuklulara sığındığını, Selçuklulardan aldığı askeri sayesinde Abdürreşîd'i yendiğini ve bir gecede Abdürreşîd ve kardeşleri Süleyman ve Şucâ ile elinde bulunan Sultan Mesud'un dokuz çocuğunu katlettiğini nakletmektedir.¹⁰⁷⁸

Böylece Gazne tahtına çıkan Tuğrul Sultan Mesud'un kızını da zorla nikahına almıştır. Onun döneminde Gazneli Devleti zayıflamış ve Gûr'la Sîstân bölgesi Gazneliler'in elinden çıkmıştır.¹⁰⁷⁹ Gazne tahtında kırk gün kalan Tuğrul, Hindistân'da bulunan Hırhız adlı komutanı yanına çekmeye çalışsa bile ondan istediği cevabı alamamış ve aksine Hırhız'ın diğer Gazne büyükleriyle Sultan Mesud'un kızına yolladığı mektuplar sayesinde öldürülmüş ve kesik başı, halkın ölümünden haberdar olması için bir sopanın ucunda şehirden dolaştırılmıştır.¹⁰⁸⁰

Tuğrul'un dönemine ait üzerinde tarih olmayan iki dirhem para kalmıştır. Bu paralarda Tuğrul'un ismi Ebu Sâid Tuğrul ve lakabı da Kıvâmu'd-Devle ve halife olarak da Kaim Biemrillah'ın ismi yazılmaktadır.¹⁰⁸¹ Tuğrul'un katlinden sonra Gazneli Devleti'nin başına söz konusu darbeden sağ kalan Ferruhzâd ve sonra da Sultan İbrahim getirilmiştir.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı üzere aynı yıl içerisinde Gazne'de üç ayrı taht mücadelesinin yaşandığı görülmektedir. Bu da Gazneli hanedan üyeleri arasındaki güvenin kaybolduğunu göstermektedir. Durum böyle olunca da her şehzadenin yanındaki fırsatçılara gün doğmuş ve devletin her yetkilisi kendi adamını tahta çıkarmaya çalışmıştır. Söz konusu durumlar kuşkusuz başkent Gazne'de istikrarsızlığın ve huzursuzluğun artmasına neden olmuştur. Hatta bu gidişat, bir takım ordu komutanlarına cesaret vermiş ve hanedan üyelerinin Tuğrul Bozan gibi hırsına yenik düşmüş komutanlar tarafından idam edilmesine zemin hazırlamıştır.

¹⁰⁷⁸ Hüseyinî, *Ahbârü 'd-Devletü 's-Selcûkîyye*, s. 11.

¹⁰⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 102; Şebânkârî, *Mecmau 'l-Ensâb*, II, 86.

¹⁰⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 102-103; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, I, 236; Mîrhând, *Ravzâtu 's-Safâ*, IV, 135-136.

¹⁰⁸¹ Bosworth, *The Later Ghaznavides*, s. 58.

2.1.5. Gazne’de Diploması

Diploması devletlerarası sorun ve krizlerin çözüme sanatıdır. Başka bir ifadeyle iki ülkenin dış siyasetinde meydana gelen krizlerin barışçıl yollarla çözüme yöntemidir. Gazne şehri de Gazneli Devleti’nin başkenti olduğundan komşu devletlerle söz konusu diploması trafiğinde önemli rol oynamıştır. Çalışmamızın bu başlığı altında komşu ülkelerden gelen elçi ve mektuplar ile Gazne’den civar ülkelere giden elçi ve mektuplar hakkında bilgi verilmiştir. Gazne Sultanları’nın Gazne dışında bulunduğu sırada kendilerine gelen mektup ve elçiler hakkında, konunun amacına uygun olmadığı için bilgi verilmemiştir.

Devletin söz konusu diploması işlerini yürüten elçiler genellikle nedîmler, kadılar, fakihler, hatipler, imamlar, ve reisler arasından seçilmekteydi. Ayrıca elçi heyetinin yanına hediyelerden sorumlu hazinedar, yardımcıları ve hammâllar, müzakerelerin neticesini Sultan’a bildirmek için haberciler ve gerekli görüldüğünde yardımcı olması için mütercimler bulunurdu.¹⁰⁸²

Başkent Gazne’de ilk diploması faaliyeti Alp Tegin döneminde başlamıştır. Çünkü yukarıda da zikredildiği gibi Gazne ve civarı Sâmânîlere bağlı ve Alp Tegin de onların Horasan genel komutanıydı. Dolayısıyla ilk diploması trafiğinin Sâmânîlerle yaşanması doğaldır. Söz konusu bu diploması hareketiyle ilgili nakledilen malumata bakıldığında mektup yoluyla yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Alp Tegin Gazne’de istikrarı sağladıktan sonra Sâmânî Emîrî Mansûr hem Hulûm yenilgisinin öcünü almak ve hem de Alp Tegin’i yok etmek amacıyla 20 bin askerden oluşan donanımlı bir orduyu Gazne’ye yollamıştı. Ancak Gazne’ye bir fersahlık mesafede meydana gelen savaşta Sâmânî komutanı Ebû Cafer ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.¹⁰⁸³ Sâmânîler bu yenilginin ardından Alp Tegin’le barış yapmak ve ele geçirdiği toprakları kendisine vermek amacıyla bir mektup yollamıştır.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸² Nuhoğlu, *Beyhakî Tarihi’ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, s. 146.

¹⁰⁸³ *Nzâmü’l-Mülk, Siyâsetnâme*, s. 132.

¹⁰⁸⁴ Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 2; Mededî, *Vaz’i İctimât’i Devre-i Gazneviyân*, s. 51.

Gazne’de Alp Tegin’den sonra iş başına gelen oğlu İshak ve komutanları Bilge Tegin ve Sebük Tegin dönemlerinde de Gazne ile Buhara arasında yaşanan bir dizi mektuplaşma olayına rastlanılmaktadır. Bu mektuplaşmaların asıl amacının her iki ülke arasında barışı temin etmek için olsa da Sâ mânî Emîrlerinin tutumları yüzünden bu çabaların sonuçsuz kaldığı görülmektedir. Çünkü Gazne’den Buhara’ya yollanan mektuplarda Gazne yöneticilerinin kendilerinin Sâ mânîlere bağlılığı ön plandadır. Buna rağmen Sâ mânî Emîrleri Gazne’ye ordular yollayarak, Alp Tegin’in temelini attığı Gazneli Devleti’nin kökünü kazımayı hedeflemişlerdir. Örneğin Bilge Tegin Gazne’de iş başına gelir gelmez bağlılığını bildirmek amacıyla Buhara’ya şu mektubu yollamıştır: “*Benim sahibim ve onun oğlu (Alp Tegin ve İshak) sizin hükmünüzle bu ülkenin emirleriydiler. Şimdi onlar öldüler. Bu ülke Hindistan yakınında olduğu için gayr-i Müslim ülkelerine sınırdır. Bu yüzden sizin gulamlarından birinin bu bölgeye vali olması zaruridir. Alp Tegin’in hizmetinde olan Türkler beni bu işe uygun gördüler. Ve ben sizlere bağlıyım. Hepimiz bu hanedanın gulamlarıyız. Siz de âli-i cenâblığınızla beni uygun görüp gereğini yapmanızı arz ederim.*”¹⁰⁸⁵ Ancak Sâ mânî Emîr’i onun yönetimini tanımadığı gibi Gazne’ye bir ordu sevk etmiştir. Gazne kapılarında yapılan savaş sonrası Sâ mânî ordusu yenilmiş ve bu seferde Buhara Emîrliği Gazne’ye mektup yollayarak Bilge Tegin’in hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.¹⁰⁸⁶

Sebük Tegin Gazne’de yönetimi ele alıp istikrarı sağladıktan sonra onun Hintliler, Sâ mânîler ve Karahanlılar ile bir dizi diplomasi ilişkiler içerisinde olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili nakledilen rivayetlerden anlaşıldığı üzere Sebük Tegin’in ilk diplomatik ilişkileri Hintlilerle olmuştur. Çünkü o Gazne’de hâkimiyeti devraldıktan sonra ilk olarak cihat amaçlı Hint topraklarına akınlar yapmaya başlamıştı. Bu akınlar sayesinde Hint topraklarından, özellikle Gazneli topraklarına sınır bölgeler ele geçirilmîş, mabetleri tahrip edilip onların yerine camiler yaptırılmıştı.¹⁰⁸⁷ Nitekim Hintlilerin hâkimi Çipâl kaybettiği toprakları Sebük Tegin’den geri almak için büyük bir ordu toplayarak Kâbil’e kadar gelmiş ve buradan Alp Tegin’e “*Şunu bil ki sen ve senin ordun benim ordum ve ülkem*

¹⁰⁸⁵ Şebânkâre-î, *Mecmau’l-Ensâb*, II, 33.

¹⁰⁸⁶ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 70-71.

¹⁰⁸⁷ Utbî, *Târîhu’l-Yemînî*, s. 20.

karşısında hiçsiniz. Benim binlerce süvariden oluşan ordum var ve sen ise bunların birine de sahip değilsin. Sen haddinî bilmeyerek küstahlık ettin. Şimdi benden aldığın iki üç kaleyi geri verirsen seni affederim. Sana zarar gelmesin. Aksi takdirde savaş hazır ol!” içerikte bir mektubu elçilerinden Gazne’ye yollamıştır. Sebük Tegin buna karşılık mektubu getiren elçiler vasıtasıyla “*Şah’a söyleyin ki ordusuna mağrur olup kibirlenmesin. Onun ordusundan sayıca benim askerim fazladır. Çünkü İslâm ülkelerinin tümü benim ordumdur. Ehl-i İslâm’ın bana yardım etmeleri farzdır. Zira ben kâfirlerle cihat ediyorum. Sizi öldürürsem kan ve mallarınız bana helaldir. Eğer siz öldürürseniz şehit olur ve cennete gideriz ve sen ise cehenneme gidersin. Ben, seninle ya İslâm’ı kabul edinceye ya cizye verene veya öldürülünceye kadar savaşırım.*”¹⁰⁸⁸ İfadelerini içeren mektubu yollamıştır. Şah bu mektubu okuyunca korkmuş ve derhal dört seçkin fille beraber çok değerli eşyadan oluşan bir hediye paketini Sebük Tegin’e yollayarak cizye karşılığında barış anlaşması talebini iletmiştir. Böylece Hintliler, belirlenen miktarı her sene Gazne’ye göndermeye söz vererek geri dönmüştür.¹⁰⁸⁹ Diplomasi yoluyla ulaşılan bu netice aslında Sebük Tegin için, savaş yapılmaksızın, kazanılan bir zaferdir.

Sebük Tegin döneminde Buhara’dan Gazne’ye gelen mektuplara da şahit olunmaktadır. Bu seferki mektubu diğerlerinden ayıran bir özelliği bulunmaktadır. Zira söz konusu bu mektup bir yardım çağırısıdır.¹⁰⁹⁰ Sâ mânî Devleti’nin muhaliflerine karşı zayıf düştüğü bu dönemde Nuh b. Mansûr Sâ mânî Emîrî olarak devletin başındaydı.¹⁰⁹¹ O muhaliflerine karşı Sebük Tegin’den yardım talebinde bulunan Ebû Nasr-ı Fârisî’ye “*Ülkenin başka tarafından ve devletin başka mekanizmalarından umudumuz kesilmiştir. Bu işi önleme konusunda yardım beklentimiz ancak Nâsıruddîn’in güçlü azmi ve cesaretiyle karşılanabilir. Takdir edilecek bu iyiliği başkasından beklemek iradenin sabrına sığmaz.*”¹⁰⁹² mektubunu yollamıştır. Bu mektup Sebük Tegin’e Horasan kapılarını açan ve Sâ mânî-Gazneliler arasında yaşanan önemli bir diplomasi olayıdır. Çünkü Sâ mânî Emîrî’nin yardım

¹⁰⁸⁸ Şebânkâre-î, *Mecmau’l-Ensâb*, II, 36.

¹⁰⁸⁹ Şebânkâre-î, *Mecmau’l-Ensâb*, II, 36.

¹⁰⁹⁰ Utbî, *Târîhu’l-Yemînî*, s. 33-34; Gerdîzî, *Zeynü’l-Ahbâr*, s. 370; İbn Babeş, *Re’sü Mali’n-Nedim*, s. 384; Şebânkâre-î, *Mecmau’l-Ensâb*, II, 45.

¹⁰⁹¹ Şebânkâre-î, *Mecmau’l-Ensâb*, II, 26.

¹⁰⁹² Utbî, *Târîhu’l-Yemînî*, s. 101.

talebine olumlu yanıt veren Sebük Tegin'e, başarıları sayesinde Nâsıruddîn lakabı verilirken; oğlu Mahmud'a da Seyfü'd-Devle lakabı ile Horasan genel komutanlığı verilmiştir.¹⁰⁹³

Sultan Mahmud'un Gazne'de tahta çıkışından sonra Gazne'ye gelen elçi ve mektupların sayısı, babasının dönemine göre azdır. Çünkü Sultan Mahmud'un elçilerle görüşmesi genelde Gazne dışındayken olmuştur. Onun döneminde Karahanlı Devleti'nin elçilerinin Gazne'ye geldiğinden söz edilmektedir. Söz konusu bu elçilerin geliş sebeplerinin iki devlet arasında bir takım anlaşmalar yapmak ve her iki devletin sınırlarını belirlemek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁹⁴ Konuyla ilgili nakledilen rivayetlere bakıldığında kimileri mektubun önce Karahanlılar tarafından;¹⁰⁹⁵ kimileri de önce Gazneli Devletinden¹⁰⁹⁶ gönderildiğini ifade etmektedir. Gazneli Mahmud döneminde Gazne'ye elçi ve mektup yollayan diğer bir Karahanlı Han'ı da Toğan Hand'ır. Utbî 400/1009 yılında diğer sefirlerle birlikte onun elçisinin de Gazne'de olduğundan bahsetmektedir.¹⁰⁹⁷

Sultan Mahmud döneminden itibaren, Gazneli Devleti Sultanlar'ının Bağdad halifeleriyle sıcak ilişkiler içerisinde olduğu görülmektedir. Bu ilişkiler çerçevesinde Hilafet ile Gazneliler arasında elçiler gidip gelmiştir. Özellikle Bağdad'dan gelen elçiler Gazneli Sultanlar'ına menşur, hilat ve yeni lakaplar getiriyor ve Sultanlar da Bağdad'a değerli zinet eşyalarından oluşan türlü hediyeler gönderiyordu.¹⁰⁹⁸ Gazneli Mahmud döneminde Bağdad'dan gelen elçilerin tümüyle Gazne dışında görüşmeler gerçekleşmiştir. Aynı şekilde tespit edebildiğimiz kaderiyle Sultan Mesud döneminde Bağdad'dan gelen elçilerle de Gazne dışında yanı Horasan'ın diğer şehirlerinde görüşülmüştür. Sultan Mevdûd ve halefi Abdürreşîd dönemlerinde Gazne'den Bağdâd'a elçilerin yollandığına rastlanılmaktadır. Öreğîn Sultan

¹⁰⁹³ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 108.

¹⁰⁹⁴ İki devletin arasındaki ilişkiler hakkında geniş bilgi için bkz. Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 429-251; Mehimid, “*el-Alâkâtü's-Siyâsiyye Beyne'd-Devleti'l-Karahâniyye ve'd-Devleteyni'l-Gazneviyye ve's-Selcûkiyye (h. 389-536)*”, sayı: 20, s. 326-343.

¹⁰⁹⁵ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 249.

¹⁰⁹⁶ Şebânkâre-î, *Mecmau'l-Ensâb*, II, 58.

¹⁰⁹⁷ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 293-294.

¹⁰⁹⁸ Gazneli Mamud'un Bağdad Halifesiyle ilişkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Kök, Bahattin, “Gazneli Sultan Mahmud'la Abbâsî Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler”, *EKEV Dergis*, Erzurum, Mayıs, 1998, c.I, sayı: 2, s. 117-126.

Mevdûd'un elçisi olarak Hâce Bû Sad Abdulgaffâr Fâhır b. Şerif ve Sultan Abdürreşîd'in elçi olarak Ebü'n-Nech Müneceh b. Adülmelik el-Cürânî Gazne'den Bağdad'a yollandıkları ve görevlerini başarılı bir şekilde eda ederek Gazne'ye döndüklerinden bahsedilmektedir.¹⁰⁹⁹

Sultan Mesud döneminde de diplomasi alanında Gazne'de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan birisi 22 Şevvâl 425/9 Eylül 1034 tarihinde Buharadan gelen elçilerin Gazne'de ağırlanmasıdır. Bu elçiler, dört yıl önce her iki devlet arasındaki anlaşmaları pekiştirmek, Kadir Hân'ın kızını Sultan Mesud'a ve Buğra Hân'ın kızını Emîr Mevdûd'a istemek için Belh'ten Buhara'ya giden Hâce Ebu'l-Kâsım Huseyrî ile kadı Ebû Tâhir Tebbânî ile birlikte Gazne'ye gelmişlerdi. Bu diplomasi görevinin bu denli uzun sürmesinin arkasında Kadir Hân'ın vefatı yatmaktadır. Gazneli Devleti elçilerinden Ebû Tâhir ile Buğra Tegin'in kızı Gazne'ye ulaşmadan yolda vefat etmiştir. Gazne'ye gelen elçiler iyi şekilde ağırlanmış ve anlaşma imzaları atıldıktan sonra geri gönderilmiştir.¹¹⁰⁰

Sultan Mesud'un vefatının ardından Gazneli Devleti'nin içine düştüğü buhranlı durumu eski müttefikleriyle sürdürdüğü diplomatik ilişkilerin durmasına neden olmuştur. Çünkü Gazneliler'in Karahanlı ve Bağdad halifesi ile irtibat kuracağı bölgelerin tümü Selçukluların eline geçmişti. Bu yüzden özellikle Karahanlılarla siyasî, askerî ve diplomatik kanallar kapanmıştır. Ancak Sultan Mevdûd'un saltanatı döneminde, Selçuklular karşısında güçlü bir ittifak kurmak için bazı girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Ancak bu girişimlerin, Mevdûd'un vefat etmesiyle sonuçsuz kaldığı görülmektedir.¹¹⁰¹ Ancak Sultan İbrahim döneminde Selçuklularla bir takım diplomatik ilişkiler içerisine girildiği görülmektedir. Gazneli-Selçuklu Devletleri arasında yapılan barış anlaşması Çağrı Bey ve oğlu Alparslan dönemlerinde geçerliliğini korumuştur.¹¹⁰² Ancak Büyük Selçuklu Sultan'ı

¹⁰⁹⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, I, 164; İbnü'l-Favtî, Kemâlüdîn Abdirrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî (v. 723/1323), *Mecmau'l-Âdâb fî Mücemi'l-Alkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, nşr. Müessesetü't-Tibaa ve'n-Neşr, Tahran, 1416/1995, IV, 349.

¹¹⁰⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 384-386.

¹¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 79.

¹¹⁰² Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, I, 239.

Melikşâh'ın döneminde ilişkilerin tekrar gerginleştiği ve bu gerginliğin de Gazne'den Horasan'a yollanan elçi sayesinde çözüldüğü görülmektedir.¹¹⁰³

Sultan İbrahim zamanında Selçuklu Sultan'ı Berkyârik'in elçisi olarak dönemin meşhur Şâfiî fakihî Ebu'l-Hasan et-Taberî Kiyâ el-Harrâsî (v. 504/1110) Gazne'ye gelmiş ve Sultan İbrahim'le görüşmüştür. Onun bu ziaretiyle ilgili bilgileri İbnü'l-Cevzî bizzat kendisinden nakletmektedir. O bu seyahatini şöyle hikayet emiştir:

“Sultan Berkyâruk beni ona (Sultan İbrahim'e) elçi olarak yolladı. Onun memleketini vasfına cümlelerin yetersiz kaldığı güzellikte gördüm. Onun yanına girdiğimde o, Nizâmiye Medreselerin revakı büyüklüğünde bir kabinde oturuyordu. İnsan uzunluğunda olan kabinin kapısı beyaz gümüşten yapılmıştı. Onun tavanı kırmızı altınlarla kaplıydı. Kabinin kapısının üzerinde Tinis perdeleri bulunuyordu. Onun mekânında güneş doğunca göz kamaştırıcı bir ışık bulunuyor. Onun altında, altınla kaplı tahtı vardı. Onun etrafı mücevherat ve yakut taşlarıyla yaldızlanmış heykellerle doluydu. Ona selam verdikten sonra elimdeki hediyeyi ona takdim ettim. O ulemanın verdikleri bize teberrüktür, dedi. Sonra hizmetçisine beni evi gezdirmesi için emir verdi. Sonra direkleri altınla kaplanmış, içerisinde mücevherat ve yakut taşların çokça bulunduğu, ortasında Hint Udundan yapılmış bir tahtın, Sultan oturduğunda kanatlarını çırpan kuş heykellerinin ve daha nice şaşırtıcı şeylerin olduğu büyük salanat çadırına girdik. Sultan'ın yanına döndüğümde ona Peygamberimiz (SAV)'in 'And olsun ki Sa'd b. Muâz'ın cennetteki mendilleri bundan daha hayırlı ve daha yumuşaktır.' Haberini rivaet ettiğim zaman ağlayarak: Bana Allah için bir mescit veya bir medrese yapmaktıkça kendim için bir ev yapmamam gerektiğini bildirdin dedi.”¹¹⁰⁴

Mezkûr bilgilerden anlaşıldığı üzere, söz konusu dönemde Gazne diplomasi açıdan da önemli kararların alındığı bir şehir olmuştur. Gazneli Devletine yaklaşık iki asırlık bir dönem başkentlik yapan şehrin diplomatik faaliyetlerde ön plana çıkmasında kuşkusuz Gazneli Sultanlar'ının rolü büyüktür. Gazne Sultanlar'ından

¹¹⁰³ Mübârekşâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 149-159.

¹¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 49.

özellikle Mahmud ve oğlu Mesud'un sürekli Gazne dışında olmaları çok sayıda diplomatik faaliyetin Gazne dışında gerçekleşmesine neden olmuştur. Fakat söz konusu bu faaliyetlerde Gazne'nin başkentlik konumuna herhangi bir gölge düşürmemiştir. Zira Gazneli topraklarında yapılan her görüşme ve anlaşma Gazne'yi de yakından ilgilendirmektedir. Çünkü bu anlaşmayı yapanların hepsi başkenti olan Gazneli Devleti'nin Sultanlarıydı. Söz konusu bu diplomasi Gazneli Devletine, yukarıda da işaret edildiği gibi zaferler kazandırmış, iki ülkenin sınırlarını belirlemiş ve bazen de akrabalık ilişkilerinin sağlanmasında önemli yere sahip olmuştur. Diğer taraftan komşu ülkelerden gelen elçiler Gazne'nin sahip olduğu güzelliklerinden ve kazanılan zaferlerden etkilenmesinde ve dolayısıyla onların aracılığıyla da şöhretinin yayılmasında etkin olmuşlardır. Ayrıca, ileride de işaret edileceği gibi Bîrûnî gibi alimlerin Gazne'ye gelmesinde diplomasının rolü büyüktür. Zira o Sultan Mahmud'un bir mektubu sayesinde Gazne'ye gelmiştir.

2.2. GAZNE'NİN İDARÎ DURUMU

Gazne şehrinin, Gaznelilerden önceki dönemlerinin idârî durumuyla ilgili malumat bulunmamaktadır. Dolayısıyla şehrin idârî durumu hakkında, Gazneliler'in şehri ele geçirmesinden sonra bilgi edinmek mümkündür. Gazneli Devleti'nin idârî yapısı da Sâ mânî Devleti'nin idare şeklinin aynısıydı. Çünkü Gazneli Devleti'nin kurucusu Alp Tegin, Sâ mânî Devleti idaresinde çok önemli görevlerde bulunmuş ve tecrübe kazanmış birisidir. Dolayısıyla Alp Tegin'in durumu bu yönde etkili olmuştur. Gazneli Devleti'nin idârî durumu, tıpkı Sâ mânî Devletinde olduğu gibi iki teşkilattan oluşmaktadır. Bunların ilki Saray ve diğeri de Divân-ديوان teşkilatıdır.¹¹⁰⁵ Dolayısıyla Gazne'deki idârî durum, Sâ mânîlerin örnek aldıkları Abbâsî hilafetinde uygulanan idârî sistemle Türklerin İslâm öncesi yaşantılarında var olan anlayışın bir bileşimidir.¹¹⁰⁶

Gazne'deki idârî teşkilatlarının başında Sultan, Emîr ve bir takım dînî sembolllü lakapları taşıyan hükümdar bulunmaktaydı. Örneğin çalışmamızın kapsadığı dönemlerde Alp Tegin'den başlayarak Sultan İbrahim dönemine kadar on altı

¹¹⁰⁵ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân* der Târîh, s. 137.

¹¹⁰⁶ Yazıcı, *İlk Türk- İslam Devletleri Tarihi*, s. 189.

hükümdar Gazne’de hüküm sürmüştür. Söz konusu bu hükümdarların özellikle Alp Tegin’den İsmail b. Sebük Tegin’e kadar Emîr ve Mahmud’dan itibaren Sultan lakabıyla anıldıkları görülmektedir.¹¹⁰⁷ Diğer taraftan Alp Tegin’in Samânî Devletindeki Hâcibü’l-Hüccâblığından kaynaklanıyor olacak ki ondan sonra Gazne’ye hükümdar olan kişilere Hâcibü’l-Kebîr dendiğine de şahit olunmaktadır.¹¹⁰⁸ Bu şahıslar veliahtlık sistemiyle devletin başına getirilirdi. Devletin başına gelen Sultanlar’ın sikke, payitaht, bayrak ve taç gibi maddi alametlerin yanında; hutbe ve lakap gibi manevi alametleri de bulunurdu.¹¹⁰⁹ Aşağıda Gazne hükümdarlarının kullandıkları bazı lakap ve ünvalara yer verilmiştir.

Örneğin Sebük Tegin “Nâsiruddîn ve Nâsirü’-d-Devle”, Sultan Mahmud “Seyfu’-d-Devle, Yemînü’-d-Devle, Emînü’-l-Mille ve Kehfü’-l-İslâm”¹¹¹⁰, Muhammed b. Mahmud “Celâlu’-d-Devle”,¹¹¹¹ Mesud b. Mahmud “Şehâbu’-d-Devle”¹¹¹² Mevdûd b. Mesûd “ Şehâbü’-d-Devle ve Kutbu’-l-Mille”¹¹¹³, Ali b. Mesud “Bahaü’-d-Devle”¹¹¹⁴, Abdürreşîd “Sultan-i Muazzam İzzü’-d-Devle ve Zeynü’-l-Mille Seyfullah Müi’zzü Dinîllah”¹¹¹⁵, Ferruhzâd “Ebû Şucâh Sultan-i Muazzam”¹¹¹⁶ ve İbrahim için “Ebu’-l-Muzaffer Zahirü’-d-Devle ve Nasîrü’-l-Mille Raziü’-d-Dîn” lakapları kullanılmıştır.¹¹¹⁷

Ayrıca devletin başında bulunan hükümdarlar, devletin temel ve direkleri olan yasama, yürütme ve yargı salâhiyetini şahsında bulundurmaktaydı.¹¹¹⁸ Zira dönemin hâkimiyet telakkisine bakıldığında hükümdarların tahakküm yetkilerini doğrudan

¹¹⁰⁷ Şebânkâreî, *Mecmau’l-Ensâb*, II, 30-47; Mîrhând, *Ravzâtu’s-Safâ*, IV, 86-93

¹¹⁰⁸ Bu lakabın, İbn Bâbeh’in rivayetlerinden Alp Tegin’den sonra Sebük Tegin’e kadar Gazne hükümdarlarına verildiği anlaşılmaktadır. bkz. İbn Bâbeh, *Re’sü Mâli’n-Nedîm*, s. 383-384.

¹¹⁰⁹ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 189; Nuhoğlu, Nuhoğlu, Güler, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 55-69.

¹¹¹⁰ Utbî, *Târîhu’l-Yemînî*, s. 19, 158, 182; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 463.

¹¹¹¹ Utbî, *Târîhu’l-Yemînî*, s. 108; Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsîrî*, I, 231-234; Şebânkâreî, *Mecmau’l-Ensâb*, II, 61.

¹¹¹² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 30-31.

¹¹¹³ Gerdîzî, *Zeynü’l-Ahbâr*, s. 440.

¹¹¹⁴ Bosworth, *The Later Ghaznavides*, s. 48.

¹¹¹⁵ Gerdîzî, *Zeynü’l-Ahbâr*, s. 379.

¹¹¹⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 93, 104, 107, 124, 182, 132, 222, 260..

¹¹¹⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 341, 442, 514, 542, 602; Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsîrî*, I, 238.

¹¹¹⁸ Nuhoğlu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 45.

Allah'tan aldıkları inancının yaygın ve hâkim olduğu görülmektedir.¹¹¹⁹ Beyhakî devletin yapı ve kurumlarını insanın akıl, sinir ve arzusuna benzetmiş, bunun en başında bulunan akli hükümdar, siniri kolluk kuvvetleri ve arzuyu da halk olarak nitelemiştir. Ayrıca hükümdarın kudretli adalet ve siyasetinin en güçlü olmasını ve aşırılık ve zafiyete mahal vermemesi gerektiğini vurgulamıştır.¹¹²⁰

Gazneli Devleti'nin başkenti olan Gazne için söz konusu bu teşkilatlar ve burada görevli olan Sultan ve diğer devlet görevlilerinin kuşkusuz şehrin gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Zira bir şehrin gelişmesinde en etkili faktör, şüphesiz, sahip olduğu dürüst bir idârî sistemdir. Çünkü şehirde siyâsî, sosyal ve kültürel sahalarda atılması gereken adımlara karar veren ortak bir iradenin oluşmasında en büyük katkıyı sağlayan idârî mekanizmalardır.

2.2.1. Saray Teşkilatı

Gazneliler dönemi tarihçilerinin derbâr, dergâh ve kasır olarak zikrettiği saray Sultanlar'ın ikamet ettikleri evi, köşkü ve makamlarıdır. Dolayısıyla hükümet merkezi de söz konusu sarayda olduğundan devlet işleri burada görülür ve önemli kararlar alınırdı. Bunun dışında düğün, bayram, törenler, karşılama, uğurlama hilat giydirme, ziyafet verme ve şairlerle şarkıcılara atıye verme gibi merasimler burada yapılırdı.¹¹²¹ Gazneliler döneminde Sultan'ın makamı olarak kullanılan birden çok saray bulunmaktadır. Nitekim daha önceleri Mahmud'un köşkü saltanat merkezi olarak kullanılırken; 25 Receb 427/24 Mayıs 1036 tarihinden sonra Mesud'un köşkü kullanılmıştır.¹¹²² Bu saraylar bir mahallenin büyüklüğü kadar geniş ve teşrifat kuralları sıkı, devlet ve hükümet merkezi olması nedeniyle hassas ve Sultan'ın özel çevresi olması sebebiyle de şaşalı ve korunaklıdır. Bazen Sultan'ın avlanma veya sefer dönüşü konakladığı yere dikilen çadırlar da saray görevini yerine getiriyordu.¹¹²³ Dolayısıyla söz konusu saray teşkilatı hakkında göz önünde

¹¹¹⁹ Sultan ve Saltanat telakkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler: Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yay. Ankara, 2002, s. 80-85.

¹¹²⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 95-96.

¹¹²¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236, 241-246, 251,

¹¹²² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 453.

¹¹²³ Kârzûnî, Seyid Ahmed Hüseyinî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, nş., İntişârât-ı Zevvâr, 2. Baskı, Tahran, hş. 1388/2009, s. 71-71.

bulundurulması ve dikkat edilmesi gereken bir takım önemli hususlar bulunmaktaydı. Bunlar da saray işlerinin düzenli bir şekilde devam etmesini sağlayan nizamla Sultan'ın iç ve dışa heybetli gösterilmesini hazırlayan haşmettir.¹¹²⁴ Saray içindeki bu düzen ve ihtişamın sağlanması için saray içinde birçok görevli bulunmaktaydı. Bu görevlilere dönemin şartları ve anlayışı gereği özel ıstılahlarla bazı ünvanlar verilmiştir. Söz konusu bu ünvanlar ağırlıklı Farsça olmakla birlikte az da olsa Arapça ve Türkçe kavramlardan oluşmaktadır.

2.2.1.1. Başhâcib

Bu kavram saray teşkilatının alt kademelerindeki birimlerin başında bulunan haciblerin en üst kademesini ifade etmek için kullanılmaktadır. Çünkü saray teşkilatının alt birimleri de birer hâcib tarafından idare edilmekteydi. Nitekim Hâcib-i Câmedâr, Hâcib-i Nübetî, Hâcib-i Hâcibân, Hâcib-i Hâs, Hâcib-i Sâlâr-i Hindistan ve Hâcib-i Kâzî örneklerinde olduğu gibi her alt birimin başında bir hacib bulunmaktaydı.¹¹²⁵

Hâcib-i Büzürg, Mukaddem-i Hâcibân ve Zaimü'l-Hüccâb şeklinde adlandırılan başhâcib¹¹²⁶ saray teşkilatında hükümdardan, bütün devlet teşkilatında hükümdar ve vezirden sonra en yüksek yetkiye sahip bulunuyordu.¹¹²⁷ Gazneli Devletinde biri saray içi ve diğeri de saray dışı işleriyle uğraşan iki türlü hâcib bulunmaktaydı.¹¹²⁸ Başhâcib saray gulamlarından seçilir ve bu seçilecek kişinin en az yedi yıl grup başı olarak çalışması gerekirdi. Bu aşamayı geçen başhâcib bizzat Sultan tarafından seçilir ve kendisine hil'atla birlikte bayrak, kös gibi hakimiyet alametleri takdim edilirdi. Bu alametleri alan başhâcib önce Sultan'a giderek tazimde bulunur ve veziri ziyaret ederek makamına geçerdi. Sonra da tüm devlet erkânı

¹¹²⁴ Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 183.

¹¹²⁵ Enverî, *İstihât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 31-32; Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 72;

¹¹²⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 52, 76, 87,

¹¹²⁷ Nuhoglu, *Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, s. 183.

¹¹²⁸ Mededî, *Vaz'-ı İctimâ-i Devre-i Gazneviyân*, s. 324.

kendisini makamında ziyaret ederek tebrik eder ve başarılı olması için iyi dileklerini sunarlardı.¹¹²⁹

2.2.1.2. Ağâcî

Bu kavram saltanat sarayında sultanla diğer devlet görevlilerinin arasında mabeyincilik yapan ve etraftan gelen mektupları sultana ulaştırıp cevabını getiren kişiye verilmiş bir lakaptır.¹¹³⁰ Abbasî idârî sisteminden alındığı ve Sultan'ın özel hizmetçisi anlamına geldiği ifade edilen bu kavramın Türkçe olduğu söylenmektedir.¹¹³¹ Beyhakî'nin tarihinde bu kelimenin iki ayrı terkibine de rastlanılmaktadır. Bunlardan biri Âğâcî Hâdîm ve diğeri de Âğâcî Hâsse-i Hâdîm'dir.¹¹³²

Konuyla ilgili Beyhakî'nin tarihine bakıldığında Âğâcî Hâdîm'in Sultan'ın en yakınındaki görevli olduğu anlaşılmaktadır. Zira o istirahat etmek için otağına çekilen Sultan'ın yanına girebiliyordu.¹¹³³ Diğer taraftan Beyhakî'nin "Hâdim ve Hâsse" olarak sıfatlandığı söz konusu Ağâcîlerin, tâvâşîlerden seçilmiş olma ihtimali üzerinde durulmaktadır.¹¹³⁴ Ayrıca bu Ağâcîlerin bir beyaz ve diğeri de siyah olmak üzere iki farklı elbise giydikleri ve siyah giyinenlerin daha çok harem hizmetlerinde ve beyaz giyinenlerin ise Sultan'ın hizmetinde oldukları aktarılmaktadır.¹¹³⁵ Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Ağâcîlerin sultan ve haremın müdavim hizmetçileri oldukları görülmektedir.

¹¹²⁹ Nuhoglu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 183.

¹¹³⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 153, 310, 427, 463.

¹¹³¹ Enverî, *İstîlât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 15-16; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 190.

¹¹³² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 310, 464.

¹¹³³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 153.

¹¹³⁴ Nuhoglu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 199.

¹¹³⁵ Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 191.

2.2.1.3. Âhursâlâr

Sarayda at işleriyle ilgilenen görevlilerin başkanına verilen bir isimdir. Aynı şekilde söz konusu görevliye Emîr-i Âhur, Mîr-i Âhur dendiği de görülmektedir.¹¹³⁶ Beyhakî Âhursâlâr'ın görevinin mahiyetiyle ilgili bilgi vermemektedir. Âhursâlâr'ın görevinin saraydaki atlar dâhil tüm bineklerle ilgilenmek ve sultan için cins atlar yetiştirmekten ibaret olduğu anlaşılmaktadır.¹¹³⁷

Beyhakî, Sultan Mesud'un Bedehşân, Nehcîr, Pîrûz ve Huklüm bölgelerinin Ahmed Ali Nüviştegin için "Âhursâlâr" ifadesini kullanmaktadır.¹¹³⁸ Beyhakî'nin bu sözleri Nüviştegin'in önceleri böyle bir görevde olduğunu göstermektedir. Nitekim o daha önceleri Sultan Mahmud'un Âhursâlârı idi.¹¹³⁹ Mîr-i Âhur'un emri altında seyis gibi birkaç görevli çalışıyordu. Zira orta çağdaki atların önemi ve özellikle Gazne şehrinden sürekli Hindistan'a seferlerin yapıldığı göz önüne alındığında söz konusu görevin sarayda hayli bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.1.4. Perdedâr

Perdedâr Gazne sarayında Sultan'ın özel emirlerini başkalarına iletmek, huzura gelen gidenlerin giriş ve çıkışlarında perdeyi kaldırmak, sultanla görüşmek isteyenlerin haberlerini sultana ulaştırmak ve Sultan'ın durumu ve talebini saraydakilere duyurmakla yükümlü olan görevliye verilen bir isimdir.¹¹⁴⁰ Perdedârların, tıpkı Âğâcîlerde olduğu gibi tavaşiler arasından seçildiği ifade edilmektedir.¹¹⁴¹ Ayrıca Perdedâr görevlisinin sadece Sultan'ın sarayında değil; aynı zamanda diğer üst düzey devlet görevlilerinin yanında da görev yapıyorlardı.¹¹⁴²

¹¹³⁶ Nâzımu'l-Atıbbâ, *Ferheng-i Nefîsî*, I, 15; Amîd, *Ferheng-i Amîd*, s. 16;

¹¹³⁷ Enverî, *İstilhât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 210, 212; Nuhoglu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 202.

¹¹³⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 227.

¹¹³⁹ Mübârekşâh, *Âdâbü'l-Harb*, s. 134-135.

¹¹⁴⁰ Enverî, *İstilhât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 23-24.

¹¹⁴¹ Nuhoglu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 200.

¹¹⁴² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 164.

Perdedâr'ın görevi gereği kapı önünde durmasından kaynaklanıyor olacak ki sözlüklerde hâcib kelimesine müteradif olarak kullanılmıştır.¹¹⁴³ Ancak Gazneli döneminde Perdedâr'ın, Hâcib'e göre rütbesinin daha düşük olduğu ifade edilerek her ikisinin ayrı görevlerde çalıştığı vurgulanmıştır.¹¹⁴⁴

2.2.1.5. Hânsâlâr

Sözlük anlamı itibari ile sofracı ve aşçı anlamlarına gelen Hânsâlâr'ın Türkçe Bekâvul ve Çaşnîgîr ile aynı anlama geldiği ifade edilmektedir.¹¹⁴⁵ Ancak Gazne sarayında Çaşnîgîr'in bir başka görevliye verilmesi söz konusu görevlerin farklı olduğunu göstermektedir. Nitekim Hânsâlâr'ın, Sultan mutfağının özel şefi olduğu ve elinin altında kölelerden oluşan bir grup çalışanın olduğu Beyhakî'nin "Gulâmân-ı Hânsâlâr-*غلامان خوانسالار*"¹¹⁴⁶ ifadesinden anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili bir takım araştırmalarda da Hânsâlâr'ın mutfak şefi olarak anlamlandırıldığı görülmektedir.¹¹⁴⁷

2.2.1.6. Cândâr

Cândâr aslen Farsça bir kelime olup; her türlü canlı için kullanılan bir terimdir. Ayrıca silahı olduğu halde Sultan'ın yanında bulunan özel korumalara verilen bir isimdir.¹¹⁴⁸ Bu tabirin Beyhakî Tarihinde geçen "...*elinde şimşiri olan Kumâş adında bir köle vardı ve ona Dîvân'da Cândâr deniyordu...*" ibaresinden, böyle bir kavramın Gazneli dönemi dîvânlarında mevcut olduğu düşünülmüştür.¹¹⁴⁹

¹¹⁴³ Nâzımu'l-Atıbbâ, *Ferheng-i Nefîsî*, I, 721; Amîd, *Ferheng-i Amîd*, s. 322.

¹¹⁴⁴ Enverî, *İstihât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 24; Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 71.

¹¹⁴⁵ Tebrîzî, *Burhân-ı Kâti'*, II, 784; Reşîdî, *Ferheng-i Reşîdî*, I 618

¹¹⁴⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 455.

¹¹⁴⁷ Enverî, *İstihât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 213; Amîd, *Ferheng-i Amîd*, s. 569; Mededî, *Evzâ-i İtimâ-i Devre-i Gazneviyân*, s. 332.

¹¹⁴⁸ Tebrîzî, *Burhân-ı Kâti'*, II, 559-560; Amîd, *Ferheng-i Amîd*, s. 452-453; Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 71.

¹¹⁴⁹ Enverî, *İstihât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 27.

Bu bilgilerden yola çıkan, Güler Nuhoglu Cãndãrların görevleri hakkında yorum yapmanın güç olduğunu belirtmekle birlikte onların Dîvân deferine kayıtlı olması sebebiyle ücretli memur olabileceklerini beyan etmektedir.¹¹⁵⁰

2.2.1.7. Devâddâr

Divid-Dâr şeklinde de geçen bu kelime değerli belge, mektup, evrakların ve Sultan'a ait kitapların tutulduğu Devâd-hân şefine verilmiş bir simdir. İstişârî meclislere katılabilen bu görevli Sultana gelen mektupları olarak ona takdim etmek ve yine Sultan'a ait divid takımını yanında taşımakla mükellef idi.¹¹⁵¹

Bu bilgilerden Gazne sarayında Devâd-hâne adında mzkûr eşyaların bulunduğu bir odanın ve Emîr-i Divit ismiyle anılan Devâd-hânenin bir şefinin olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵²

2.2.1.8. Câmedâr

Dikilmîş elbise ve dikilmemiş kumaş manalarına gelen câme¹¹⁵³ dâr terkihiyle birleşip işe bakan, ilgilenen anlamlarında kullanılan bu terkip, Sultan'ın Gazne sarayındaki elbiselerinin bulunduğu daireyi gözeten görevliye verilen isimdir.¹¹⁵⁴

Sarayın bu dairesi Sultan tarafından yeni göreve atanan birisinin hil'at giydirilmesinde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Başhâcib'in eşlik ettiği 4 Safer 422/ 31 Ocak 1031 tarihinde Ahmed'in, Beyhakî'nin Câme-hâne olarak naklettiği, hil'at giyme hadisesi söz konusu dairede gerçekleşmiştir.¹¹⁵⁵

¹¹⁵⁰ Nuhoglu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 211.

¹¹⁵¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 144; Ayrıca konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Enverî, *İstihât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 37-38 ; Nuhoglu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 207;

¹¹⁵² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 140.

¹¹⁵³ Tebrîzî, *Burhân-ı Kât'i*, II, 551-552

¹¹⁵⁴ Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 222.

¹¹⁵⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 141.

2.2.1.9. Muhaddis

Bu tabir Gazne sarayında bulunan ve Sultan'ın istediği zaman ona gidip hikaye okuyan kimselere verilmiş bir ünvanıdır.¹¹⁵⁶ Beyhakî tarihinde Sultan Mesud'un, Gürgân ve Taberistan valisi Menuçehr Kâbus tarafından yollanan, Hasan isminde bir Muhaddisi olduğundan ve Hasan Muhaddis'in zaman zaman ikili arasında, yazılan mektupları götürüp getirdiğinden bahsetmektedir.¹¹⁵⁷ Mezkûr malumattan anlaşıldığına göre elçilik onun asıl görevi değildir.

2.2.1.10. Havâickeş

Bu tabir saray mutfak eşyasını taşıyan kişiye atfedilmiş bir ünvanıdır. Bunların, Beyhakî'nin Tarihinde Erbâb-i Havâic olarak geçmesi, birkaç kişiden oluştuğunu göstermektedir.¹¹⁵⁸ Özetle bu görevlilerin mutfağın ayakçı takımını oluşturdukları ve ihtiyaca binaen Hindu kölelerinden satın alındıkları anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁹

2.2.1.11. Gulâm-i Serâyî

Ergenlik çağından önceki çocuk anlamına gelen gulâm, saray teşkilatı kavramında ise saraydaki nöker ve hizmetçilere atfedilen bir ünvanıdır.¹¹⁶⁰ Gazne sarayında özellikle Sultan'ın bu saray kölelerinden olduğu görülmektedir. Özel kuvvetlerin kendilerinden oluştuğu bu gulamlar savaş esnasında da Sultan'ın yanında bulunurdu.¹¹⁶¹ Saraydaki gulamlar ise Vusâk başı tarafından yönetilmekteydi.¹¹⁶² Vusâk saray hizmetçilerinin kaldıkları saraydaki odalarına denmektedir. Vusâk başı ise kölelerin kaldıkları bu odaları gözeten kişiye verilen bir ünvanıdır.

Sultan Mahmud'un hâsse gulamlarından olan Nüviş Tegin de söz konusu Vusak adı verilen hücre ve odalarda kalıyordu.¹¹⁶³ Bu odaların Sultan'ın otağına

¹¹⁵⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 118.

¹¹⁵⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 123.

¹¹⁵⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 144.

¹¹⁵⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 217.

¹¹⁶⁰ Enverî, *İstilhât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 41.

¹¹⁶¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 220.

¹¹⁶² Enverî, *İstilhât-ı Divânî-yi Devre-i Gazneviyân ve Selcûkiyân*, s. 42.

¹¹⁶³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 221.

yakın bir yerde olması muhtemeldir. Zira Sultan'ın özel görevlilerinin kaldıkları yer Sultan'ın otağına bitişik olmasa da yakın bir yerde olması gerekmektedir.

2.2.1.12. Şarâbdâr

Sultan'ın hâsse köleleri arasından seçilen ve sarayın meşrubat işlerinden ve saraydaki şaraphaneden sorumlu olan kişiye verilmiş bir ünvan Şarâbdârdır. Ayrıca diğer devlet görevlilerinin de Şarâbdârı olduğu görülmektedir.¹¹⁶⁴

2.2.2. Dîvân Teşkilâtı

Gazne şehri büyük bir devletin başkenti olduğundan devleti idare eden önemli kurumlara ev sahipliği yapmaktaydı. Söz konusu bu teşkilat ve kurumların saray teşkilatından sonra divân teşkilâtı olduğu görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Gazne şehrinde on adet divan bulunmaktaydı. Bunlar Dîvân-i Vezâret, Dîvân-i İstifâ, Dîvân-i Risâlet, Dîvân-i, İşrâf, Dîvân-i Arz, Dîvân-i Berîd, Dîvân-i Vekâlet, Dîvân-i Kazâ, Dîvân-i Evkâf ve Dîvân-i Sadaka ve Nafaka'dır.

Divân binaları devlet köşkünün olduğu sarayda bulunurdu. Nitekim Beyhakî, Mesud'un kendi ismine yaptırdığı Köşk'ü tamamlanınca bizzat oraya giderek Vezir, Ârız, Risâlet ve Vekil divânlarıyla saray gulamlarının kaldığı yer olan Vusâk'ların yerlerini gösterdiğini nakletmektedir.¹¹⁶⁵

Söz konusu bu divanların her birinin farklı teşkilat ve bu teşkilatlarda değişik ünvanlarda görev yapan muazzepler bulunmaktaydı. Çalışmamızın bu kısmında söz konusu divânlar ve onların teşkilatları ve görevlileriyle ilgili bilgi sunulmuştur.

2.2.2.1. Divân-ı Vezâret

Gazne'deki önemli divânlardan birisi olan Divân-ı Vezâret'in başında bulunan şahıs Sultandan sonra devletin başındaki ikinci kişiydi.¹¹⁶⁶ Divân-ı Vezâreti üstlenen

¹¹⁶⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 136.

¹¹⁶⁵ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin *Târîh-i Beyhakî*, tsh. Halil Hatîb Rahber, nşr. Mehtab, Tahran hş. 1373/1994, II, 722-723.

¹¹⁶⁶ Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 48; Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 76-77.

kişi devlet işlerinde önemli bir yere sahip olup Sultan tarafından seçilmekteydi. Nitekim Beyhakî 14 Safer 422 yılında Divân-ı Vezâret'e atadığı Ahmed Hasan'ın Sultan Mesud'un onu kendi naibi olduğunu ve onun görüşlerinin, kendi görüş ve fermanlarından sonra, sorgulanamaz olduğunu ifade ettiğini nakletmektedir.¹¹⁶⁷ Sâhib-i Divân-ı Vezâret, hem ordu ve hem diğer tabakalar arasında saygın biriydi. Nitekim Sultan Mahmud'un vefatından sonra ordu ve Gazne halkının Muhammed'e bayat etmelerinde çok etkin rol oynamıştır.¹¹⁶⁸

Diğer taraftan bu göreve atanan kişiye ihtişamlı hil'atlar giydirilirdi. Hil'atlar arasından beyaz renkli yıldızlarla Bağdad ipeğinden dikilmîş cübbe, ince ipek sarık ve firuze taşları ile süslenmiş kemer bulunurdu. Ayrıca âdet olduğu üzere hil'at giydikten sonra Sultan'ı ziyaret eden vezire Sultan tarafından, Sultan'ın isminin yazılı olduğu firuze taşından yapılan bir yüzük verilirdi. Bu yüzük devlet nişanı taşıyan ve Sultan'dan sonra devletin ikinci adamı olan şahsa verilirdi. Ayrıca söz konusu Vezâreti üstlenen kişinin bir yemin belgesi sunması ve Sultan'ın elini öpmesi bu merasimde uygulanan adetler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁶⁹

Dîvân-i Vezâret'in başında bulunan kişi Hâce-i Büzürg lakabıyla da tanınmaktadır.¹¹⁷⁰ Vezir'in Sultan'dan aldığı yetkiyle devletin tüm kurumlarını nezaret etmekle yükümlü olduğu aktarılmaktadır.¹¹⁷¹ Bu ifadeler vezirin yetkilerinin ne derece kapsamlı olduğunu göstermektedir.

2.2.2.2. Dîvân-i İstifâ

Devletin malî işlerinin icra edildiği Dîvân-i İstifâ'nın başında müstavfî olarak bilinen ve icraatlarından vezire karşı sorumlu olan bir kişi bulunmaktadır.¹¹⁷²

¹¹⁶⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 141-142.

¹¹⁶⁸ İbn Babehbeh, *Re'sü Mâli'n-Nedîm*, s. 387.

¹¹⁶⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 140-142.

¹¹⁷⁰ Kârzûmî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 74.

¹¹⁷¹ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 156.

¹¹⁷² Nuhoglu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 269.

devletin ikinci divanı olduğu nakledilen bu Divân-ı İstifân'ın sorumlusunun sefer esnasında orduyla birlikte gittiği görülmektedir.¹¹⁷³

Beyhakî Tarihinde Sultan Mesud döneminin müstevfîsî olarak Tâhir Müstevfî'den bahsedilmektedir.¹¹⁷⁴ Dîvân-i İstifâ'ya ait birkaç teşkilat ve bu teşkilatlarda çalışan özel unvan sahibi görevliler bulunmaktadır. Örneğin vergileri tahsil eden müstehis-مستحث-, haraç mallarını ve malları müsadere edilen devlet görevlisinin mallarını toplamakla görevli müstehriç-مستخرج-, Uşur toplamakla görevli olan Aşşâr-عشار-, hazinede bulunan mücevher ve elbiseleri hil'at şeklinde vermekle yükümlü hâzin, hazinedeki viergi, aidat, gelir ve giderler ile hazineden ödenmesi gereken ödeneklere nezaret eden sahib-i dîvân ve ordunun giyim masraflarını karşılayan câmiğî-جامیگى bunlardandır.¹¹⁷⁵

Görüldüğü gibi söz konusu Dîvân-i İstifâ görevlilerinin tamamen devletin malî işleriyle iştigal ettikleri ve özellikle hazineye giren çıkan malî kayıt altına aldıkları anlaşılmaktadır. Zira görevlilerin hazine için tedarik etmiş oldukları vergi, haraç, uşur vs... hesaplarını Dîvân'a vermekle yükümlüydüler. Bu arada işinde dürüst olmayan görevlilerin malları müsadere edilirdi.¹¹⁷⁶

Ayrıca divân ve ganimet gelirlerinin toplandığı Beytü'l-Mâl, ordulara her yıl dört defa ödenen maaşın adı olan Bistgânî, varisi olmayan miras malî anlamına gelen hişrî, Beytü'l-Mal'a hamledilen mal anlamına gelen Himil, tarla ve bağlardan toplanan haraç anlamına gelen irtifâ, her yıl ulema, sâdât ve hak sahiplerine düzenli olarak ödenen mal anlamına gelen idrâr, Sultan'a itaat ettikleri için ordu mensuplarına ödenen mal anlamına gelen mâl-ı bayatî,¹¹⁷⁷ ve gayr-i Müslimlerden

¹¹⁷³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 454.

¹¹⁷⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 119-120, 130-131.

¹¹⁷⁵ Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 79-81; Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 159-160.

¹¹⁷⁶ Nuhoglu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 271.

¹¹⁷⁷ Bayat, Gazneli ve Büyük Selçuklu dönemlerinde ordunun Sultan'a boyun eğmesi anlamında kullanılmıştır. Sultan bazen ordunun bu rağbetini hoş karşılamak için kendilerine Mâl-ı Bayatî ismiyle para ve bir takım giysilerden oluşan hediyeler verirdi. Örneğin Sultan Muhammed birinci kez Gazne tahtına çıktığı zaman sadece ordu mensuplarına değil; aynı zamanda hürlerle şairlerden tutun trompet, davulcu ve alaycılara da mâl-ı bayatî vermişti. Bu terim Beyhakî'de Mâl-i Beyatî ve Sılathâ, Mâl-ı Sılât-ı Bayatî ve Mâl-ı Bayatî şekillerinde geçmektedir. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 237-238; Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 108.

yılda bir kez alınan toprak maliyetine verilen cizye¹¹⁷⁸ gibi Divân-ı İstifâ'nın kendine has terim ve kavramları bulunuyordu.

2.2.2.3. Dîvân-i Risâlet

Devletin yazışma işlerinin icra edildiği Dîvân-i Risâlet Gazne'deki divân teşkilatının üçüncü sırasında yer almaktadır. Söz konusu bu teşkilatın başındaki kişiye Sâhib-i Divân-ı Risâlet denmekteydi. Ahmed Hasan Meymendî, Hâce Bû Nasr Müjgân, Bû Sehl Zevzenî, Ebû'l-Kâsım Nûkî ve Tâhir Debîr'in isimleri Sâhib-i Divân-ı Risâlet olarak geçmektedir.¹¹⁷⁹ Ayrıca Gazneli döneminin büyük tarihçisi Beyhakî de Sultan Abdürreşîd döneminde Divân-ı Risâlet'in başkanı olarak görev yapmıştır.¹¹⁸⁰

Gazne'ye gizli ve açık gelen mektupların ilk kendisine ulaştığı Sâhib-i Divân-ı Risâlet'in görevi Sultan'ın eyaletler ve diğer ülkelerle iletişimini sağlamaktır.¹¹⁸¹ Ayrıca o Sultan'ın seferlerine iştirak eder ve çadırı da Sultan'ın çadırının hemen yanına kurulurdu.¹¹⁸²

Birçok yüksek maaşlı münşilerin çalıştığı bu Dîvân'a bağlı bir takım birimlerle bazı terimler bulunmaktadır. Yazı işleriyle uğraşan bu birimlerde kullanılan terimler, mektuba verilen özel isimler ve bir takım kavramlardır.

Bu divânda kâtipler, mütercimler ve divitdârlar görev yapmaktaydı.¹¹⁸³ Debîr olarak ifade edilen kâtibin Müslüman, erkek, hür, bâliğ, âdil, belîğ, akıllı, şeriat ilimlerine hâkim, şerefli, iradeli ve yeterli olmaları gerekiyordu.¹¹⁸⁴ Ayrıca bu divânda Sultan'ın imza ve mührünü taşıyan mektup anlamında Tavkî'yi, bir memurun atanması bildirisini içeren ferman anlamında güşâdnâme, kısa ve önemli

¹¹⁷⁸ Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 78, 79, 94, 95, 66,65, 91-92; Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 78-81; Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 161-163.

¹¹⁷⁹ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 343; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 18, 53, 218.

¹¹⁸⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, I, 164.

¹¹⁸¹ Yazıcı, *İlk İslam Türk Devletleri Tarihi*, s. 190.

¹¹⁸² Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 163.

¹¹⁸³ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 164.

¹¹⁸⁴ Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 81.

bilgi içeren mesaj anlamında mülettefe ve şifreli mesajlar anlamında nüket terimleri kullanılmaktaydı.¹¹⁸⁵

Divân-ı Risâlet'in yeri dış sarayın tarem adı verilen, saray bağının ortasındaki imaretteydi. Tarem'in en aydınlık yerinde Sâhib-i Divân-ı Risâlet, onun sol tarafında da diğer önemli işlere bakan kâtipler otuyorlardı.¹¹⁸⁶

2.2.2.4. Dîvân-i İşrâf

Bu divânın başında Sâhib-i Divân-ı İşrâf diye adlandırılan baş müşrif bulunmakta ve devletin iç ve gizli haberleşme görevini görmekteydi. Çok sayıda çalışmanı olan bu Divân'ın kapsadığı görevler arasında bütün devlet görevlileri ve hatta saltanat hanedanı üyeleri de bulunuyordu.¹¹⁸⁷ Divân-ı İşrâf görevlileri Baş Müşrif ve Sultan tarafından seçilmekteydi. Bu divân'a bağlı birimlerin Gazne'deki vâkıfları denetleyen İşrâf-i Evkâf-i Gaznîn, Saray içerisindeki işleri denetleyen İşrâf-i Dergâh, saray gulamlarının durumları hakkında Sultan'a bilgi vermekle yükümlü Müşrifi-i Gulâmân-ı Sarayî ve civar illerdeki memurları denetlemekle görevli Niyâbet-i Divân-ı İşrâf olduğu nakledilmektedir.¹¹⁸⁸

Divân-ı İşrâf Beyhakî'nin eserinde bir divan olarak zikredilmemekle birlikte hangi divana bağlı oluşuyla ilgili de bilgi verilmemektedir. Dolayısıyla İşrâf'ın ifa ettiği görevlerinden yola çıkarak Divân-ı vezâretin teftiş işleriyle uğraşan bir daire başkanlığı olduğu öne sürülmüştür. Çünkü İşraf daire başkanı vezirin sağ tarafında oturuyordu¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁵ Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 166-172; Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 81-83.

¹¹⁸⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 131-132.

¹¹⁸⁷ Yazıcı, *İlk İslam Türk Devletleri Tarihi*, s. 190-191;

¹¹⁸⁸ Nuhoğlu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 273-274; Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, 83-84.

¹¹⁸⁹ Nuhoğlu, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), s. 271.

2.2.2.5. Dîvân-ı Arz

Günümüzün savunma bakanlığına denk gelen Dîvân-ı Arz ordu işleriyle ilgilenen bir divândır. Gazneli Devleti'nin dördüncü divânı olan bu divânın başında Sâhib-i Divân-ı Arz ve Ârız ünvanlarını taşıyan bir âmir bulunmaktaydı. Söz konusu bu amir asker toplama, teçhiz ve teşkilatlandırma ve maaşlarını ödeme gibi askeri işlerde bütün yetkiye sahipti.¹¹⁹⁰ Sultan askerî işlerde ona danışır ve kendisiyle istişare ederdi.¹¹⁹¹

Ârız'ın seçimi bizzat sultan tarafından yapılıyor olsa bile onun seçiminde vezirin görüşü de önemliydi. Bu teşkilatın divan defterleri, ordu ve savaşta kullanılan bir takım özel kavramlar bulunmaktadır. Örneğin askerlerin isim ve derecelerini zapt altına almak anlamında isbât, askerinin ordudan atılması anlamında vaz', askerlerin maaşlarının bir kısmını önceden aldıkları manasında tilmîz, alınan tilmîzin maaş ödeme esnasında, maaştan kesilmesi anlamında mukâsa, kendi isteğiyle cihada iştirak eden asker anlamında ilcâr, öncü kuvvetler anlamında pişrû ve ordunun hazır, donanım ve nizamını ifade etmek anlamında ta'biye tabirleri kullanılmıştır.¹¹⁹²

Ayrıca bu divânın görevlileri için de özel terimlerle ünvanların istifade edildiği görülmektedir. Örneğin fillerle ilgilenen şahıs için filbân ve filbânların başkanı için mukaddem-i filbânân ile ordu eyalet komutanı için kullanılan sipehsâlâr bunlardandır.¹¹⁹³

2.2.2.6. Dîvân-i Berîd

Bu divân günümüz istihbarat teşkilatını andıran özelliklere sahiptir. Dîvân-ı Berîd başkanına Sahib-i Dîvân-i Berîd denmektedir. O devletin başkenti olan Gazne'de ikamet ediyor; Nâib-i Berîd ismi verilen Dîvân-i Berîd'in civar vilayetlerinin merkeze ulaştırdığı haberleri sultana iletiyordu.¹¹⁹⁴ Bu divân

¹¹⁹⁰ Yazıcı, *İlk İslâm Türk Devletleri Tarihi*, s. 190.

¹¹⁹¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 86-87.

¹¹⁹² Enverî, *İstilahât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 121-129.

¹¹⁹³ Enverî, *İstilahât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s.127, 132-133.

¹¹⁹⁴ Enverî, *İstilahât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 186; Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s.167.

görevlilerine iş türüne göre bazı ünvanlar tahsis edildiği görülmektedir. Örneğin bir mektubu belli bir fasıladan muayyen bir fasılaya ulaştıran görevliye Peyk, Peyk'in getirdiği mektubu teslim alıp belirlenen mesafedekine mektubu ulaştıran için Âmâde-i Peyk, acil ve gizli haberleri hızlı ulaştıran haberci için Diyu Sûvâr ve giriş çıkışlarda Üsküdar'ı mühürlemekle görevli olan kişiye Muvaki' denmiştir.¹¹⁹⁵ Ayrıca söz konusu divâna mahsus içine deriden yapılmış zarf anlamında Üsküdar, Harita ve Peyklerin beklediği mahal (Ribat) için Sükke tabiri kullanılmıştır.¹¹⁹⁶

2.2.2.7. Dîvân-i Vekâlet

Bu divân Gazneli Devleti'nin önemli divânlarından olup özellikle saray içi işlerinin tümüne nezaret eden bir birimdir.¹¹⁹⁷ Bu divânın başında Sultan Ferruhzâd döneminde Hâce İsmail diye biri bulunuyordu.¹¹⁹⁸ Bu divânın ismi Beyhakî'nin Tarihinde Divân-ı Vekîl ve Vekâlet ve divân başkanı da Sâhib-i Divân-ı Vekil ve Vekâlet olarak geçmekte ve hiyerarşi olarak da Vezâret, Arz ve Risâlet'ten sonra dördüncü sırada zikredildiği görülmektedir.¹¹⁹⁹

Divân-ı Vekâlet'te görev alanlar için bazı ünvaların kullanıldığı göze çarpmaktadır. Örneğin saraydaki bineklerle ilgilenen görevlilerin başkanı için Âhursâlâr, mutfaktaki ayak işleriyle uğraşan kişiler Hâvâickeş, saltanat mutfağının nâzırı için Hânsâlâr, saray gulamlarının hücrelerini denetleyen şahsa Ser-i Vusâk ve Sultan'ın meşrubât işleriyle uğraşan kişiye Şarabdâr ünvanı verilmiştir.¹²⁰⁰

2.2.2.8. Divân-ı Kazâ

Beyhakî'nin Tarihinde bu isimde bir divâna rastlanılmamaktadır. Ancak konuyla ilgili yapılan araştırmalarda Gazneli Devleti'nin söz konusu divâna sahip olduğu ve bunun diğer divanların aksine sarayın dışında yer aldığı ifade

¹¹⁹⁵ Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s.167-168.

¹¹⁹⁶ Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 188-191.

¹¹⁹⁷ Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 208.

¹¹⁹⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, II, 405.

¹¹⁹⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, II, 407, 723.

¹²⁰⁰ Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 209-214.

edilmektedir.¹²⁰¹ Gazne şehrinde özellikle kaza teşkilatında Tebânîlerin olduğu görülmektedir. Nişâburlu olan bu hanedanın Hanefî mensubu olmaları Gazne'de Hanefî fıkhnın gelişmesinde etkili olmuştur.¹²⁰²

Divân-ı Kazâ'nın başında, Sultan tarafından atanan ve Kâziü'l-Kuzzât ünvanı taşıyan alim ve fakih birisi bulunurdu.¹²⁰³ Kâziü'l-Kuzzât, civar vilayetlere kadı atama yetkisine sahipti. Kâziü'l-Kuzzât'ın asıl görevi şer'î hükümleri uygulamak, adaleti tesis etmek, davalıların davasına bakmak ve hepsinden önemlisi de toplumu ve eyaletlerdeki kadıların işlerini gözetlemektir.¹²⁰⁴ Aynı şekilde vâkıfların da kadıların kontrolünde olduğu görülmektedir.¹²⁰⁵

Bu divânın görevinin yukarıda zikredildiği kaza, ahlaksızlığı önlemekle muvazzaf Habese ve şehrin emniyetini sağlamakla yükümlü Şurta adıyla üç ayrı birimi bulunmaktadır.¹²⁰⁶ Yukarıdaki bilgiler dikkate alındığında bu divânın özellikle Gazne şehrinde huzurun hâkim olmasında çok katkısı olmuştur. Gazne şehrinde bizzat Sultan veya naib olarak bıraktığı şehzadeler tarafından yürütülen mezalim mahkemeleri bulunmaktadır. Mezalim mahkemeleri haftada iki gün kuruluyordu.¹²⁰⁷

Gazneliler dönemine ait Evkâf, Sadaka ve Nafaka divânlarından da söz edildiği görülmektedir.¹²⁰⁸ Ancak Beyhakî'nin Tarihinde bu konularla ilgili malumat bulunmamaktadır. Sâ mânî Devletinde Divân-ı Evkâf adında bir divandan söz edilse de; bunun sonraki dönemlerinde kadılık teşkilatlarına tevdi edildiğine işaret edilmektedir.¹²⁰⁹ Sadaka ve Nafaka Divân'ıyla ilgili nakledilen bilgilere bakıldığında Beyhakî Hârûnu'r-Reşîd döneminde söz konusu divânın varlığından söz etmektedir.¹²¹⁰ Ancak Gazneliler döneminde böyle bir divânın olup olmadığı

¹²⁰¹ Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 194; Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 174; Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 174.

¹²⁰² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, I, 246.

¹²⁰³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, I, 257.

¹²⁰⁴ Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 194; Ensârî, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, s. 174-175.

¹²⁰⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, I, 34.

¹²⁰⁶ Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 174-176.

¹²⁰⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, I, 33.

¹²⁰⁸ Kârzûnî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, s. 91.

¹²⁰⁹ Enverî, *İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 232.

¹²¹⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, I, 7.

bilinmemektedir. Bu isimde bir kurum olsa bile Divân-ı Kazâ'ya mensup olma ihtimali yüksektir.

2.3. GAZNE'NİN İKTİSÂDÎ DURUMU

Bir ülke, bölge ve şehrin taşıdığı bir takım özellikler; onu diğerlerinden ayrı kılan çok önemli faktörlerdir. Bu bakımdan özellikle bulunduğu coğrafi konum, sahip olduğu siyasî statüsü ve önemli ticaret yollarına olan mesafesi bir bölgenin ticarî hayatı ve iktisadî durumu için kuşkusuz önemli unsurlardır. Gazne şehrinin coğrafi konumuna baktığımızda kuzey doğusunda Horasan, doğusunda Hind ve Sind eyaletleri ve güney batısında da Sîstân'ın bulunması ve ayrıca İpek Yolunun Gazne üzerinden saydığımız bölgelere uzanması, şüphesiz Gazne'yi bölgenin ticaret merkezi olmasında önemli rol oynamıştır. Bu yüzden Gazne şehri, o günün şartları açısından bakacak olursak, uluslararası bir ticaret merkezi vasfına haiz olacak ki çok sayıda yabancı tacirin uğrak yeri idi.

Gazne'nin iktisadî durumuyla bilgi verilirken; şehrin ticarî, el sanatları, üretim, tarım ve sikkeleriyle alakalı rivayetlere yer verilmiştir. Çünkü bir şehrin iktisadî açıdan gelişmesinde sayılan faktörlerin etkili olduğu gibi özellikle şehrin huzur ve istikrarını temin eden siyasî iradenin de rolü çok büyüktür. Gazne'nin, çalışmamızın kapsadığı dönemlerdeki siyasî konumu gıpta edilecek bir özellik taşımaktaydı. Zira o bir devletin başkentiydi. Dolayısıyla şehir Alp Tegin'in eline henüz geçtiğinde aradığı istikrara kavuşmuş ve bazı istisnalar hariç bu durum Gazneli Sultan Mesud'un son dönemine kadar devam etmiştir. Sultan Mesud'un ölümüyle başlayan ve Sultan İbrahim döneminde kadar devam eden taht mücadeleleri şehrin siyasî huzuruna gölge düşürdüğü için şehrin ekonomisini de olumsuz yönde etkilemiştir.

2.3.1. Gazne'nin Ticârî Durumu

Bir şehrin ekonomik açıdan gelişmesinin önemli etkenlerinden birisi uygun bir coğrafya konumunda bulunmasıdır. Çünkü ticaret yollarının güzergâhları ve kesiştiği noktalarda bulunan şehirlerin iktisadî durumu, mezkûr özelliklerden yoksun şehirlere göre daima iyi ve önde olmuştur. Gazne'nin de özellikle Horasan, Sîstân, Hindîstân

gibi dönemin meşhur ve zengin eyaletlerinin tam ortasında yer alması şüphesiz şehrin iktisadî açıdan gelişiminde etkili olmuştur. Ayrıca şehrin Ruhhac ve Kâbil yolunun üzerinde olması, farklı bölgelerden gelen tacirlerin uğrak yeri olmasını sağlamıştır. Nitekim ortaçağ coğrafyacıları şehrin, ticarî bakımdan bölgenin merkezî konumunda olduğunu vurgulamışlardır.¹²¹¹ Ayrıca şehrin, Gazneliler öncesi, mahalli yöneticileriyle Kâbil'in Hindûşâhları arasındaki akrabalığının, sikkelerinin benzerliğinin ve ekonomik iş birliklerinin olması Gazne'nin İslâmî dönem öncesinde sahip olduğu ticarî potansiyeline örnek olarak gösterildiği görülmektedir.¹²¹²

Bir şehrin ticaret bakımından gelişmesinde etkili olan faktör, kuşkusuz güvenlidir. Gazneli Devleti'nin Sultan Mesud'un vefatına kadar olan dönemlerinde gerek bölge açısından sarsılmaz gücü, komşularıyla olan dostane ilişkileri ve yol güvenliğini sağlamaları Gazne'nin ticarî bakımdan gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Örneğin Sultan Mahmud, yol kesen Afganların üzerine bizzat yürümüş ve onları kılıçtan geçirmiştir.¹²¹³ Şehrin istikrarının ticaret için nedenli önemli olduğunu gösteren bir olay Sultan Muhammed'in Gazne'ye ilk geçtiği yıllarda yaşanmıştır. Çünkü Gazneli Mahmud'un vefatıyla kısa süreli bir yönetim boşluğu yaşanan şehirde bozulan istikrar Sultan Muhammed'in gelmesiyle sağlanmış ve şehirde ticaret yeniden canlanmıştır.¹²¹⁴

Gazne şehri birçok pazara sahip bir şehir olduğundan halkının ekseriyeti ticaretle uğraşıyordu. Aynı şekilde diğer bölgelerden gelen birçok ticaret kervanlarının uğradığı ve Hindistan'a geçiş yaptıkları bir yer olması dolayısıyla da bir ticaret güzergâhı özelliğini taşıyordu.¹²¹⁵

¹²¹¹ İstahrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, s. 280; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 450; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 469.

¹²¹² Pâyende, Muhaddise vd., “Ehemmiyet-i Târihî ve Sâhtâr-i İktisâd-i Şehr-i Gazne der Partevi Hayati Siyâsî-i Asr-ı Gazneviyân”, *Fasıl-nâm-i İlmî-Pujuhej-i Tarih, Ferheng ve Tamaddun-i İslâmî*, Kum, hş.1393/2014, yıl:5, Güz., Sayı: 16, s. 136.

¹²¹³ Utbî, *Târihu'l-Yemînî*, s. 389.

¹²¹⁴ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 419-420.

¹²¹⁵ İstahrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, s. 250; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 422, 450; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I, 460.

Gazne şehrindeki pazar yerlerinin mevkileriyle ilgili nakledilen rivayetlere bakıldığında hem şehrin içinde hem dışında¹²¹⁶ ve hem de birçok yerleşim birimlerinde, o yerleşim biriminin ismiyle maruf pazarların olduğundan bahsedilmektedir. Söz konusu bu yerleşim birimlerinin ismini taşıyan bu pazarlar şunlardır: Bârî, Balak, Sehûn, Huvâst, Pervân, KUSDâr, Lemğân, Meymend, ve Halaç. Ayrıca el-Bât ve Müzmül de Gazne'nin pazarlarından sayılmaktadır. Diğer taraftan Gazne'nin birçok elma pazarına sahip olduğu nakledilmektedir.¹²¹⁷ Beyhakî'nin naklettiğine göre Afganşâl ve Diyeâhengerân'ın ortasından akan Gazne nehrinin kenarında birçok kervansarayla kuyumcular pazarı dâhil pazar yerleri bulunmaktaydı.¹²¹⁸

Gazne'de yaygın olan ticarî malların arasında baharatların bulunduğu ve onların arasında tıbbî ilaç olarak kullanılan Halile¹²¹⁹ başta Hintli tacirler olmak üzere diğer bölgelerden gelen tacirlerin tercih ettiği ürünler arasında sayılmaktadır.¹²²⁰ Diğer taraftan kumaş ticaretinin Gazne'de önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.¹²²¹ Çünkü bu alandaki açığı, Erğandâb ve Hirmend bölgelerinde hayvancılıkla uğraşan Halaç Türklerinin şehre getirdikleri süt ürünleri, yerel yün, deri ve keçe el yapımı elbiseleri kapatıyordu.¹²²² Gazne'nin güney doğusunda bulunan bu bölgelerden getirilen ürünler, şehre gelen yabancı tacirler vesilesiyle diğer şehir ve ülkelere ihraç ediliyordu.¹²²³ Nitekim Makdisî fiyatların

¹²¹⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 304.

¹²¹⁷ Kalâ'nın, Kazvîni'nin *Âsârü'l-Bilâd*'ından verdiği bu bilgi, bizim kullandığımız Kazvîni'nin eserinde bulunmamaktadır. Halbuki bizim kullandığımız eserle el-Kalâ'nın kullandığı eser aynı neşriyattan çıkmış olup sayfa numaraları da tutmaktadır. Kazvîni'nin eserinin söz konusu sayfasında Seâlibî'den naklen sadece Gazne'de bulunabilen ve Tüffâhü'l-Emîrî olarak bilinen bir elma türünden bahsetmektedir. Ayrıca el-Kalâ'nın Gazne pazarlarından olarak saydıkları mezkûr isimler de Gazne'ye bağlı yerleşim birimleridir. Üstelik bu bilgilerine kaynak olarak da “*el-Hayâtü'l-İktisâdiye fî Belh*” adlı bir makaleyi vermektedir. Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 428; Kalâ, İbrahim Ali es-Seyyid, “*el-Esvâku fî Horasân Hilâle'l-Asri'l-Gaznevî*” *Mecelletü'l-Külliyeti'l-Âdâb*, Kinâ, 2008, sayı: 24, s. 22-23.

¹²¹⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 240.

¹²¹⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 304.

¹²²⁰ Pâyende, “*Ehemmiyet-i Târîhî ve Sâhtâr-i İktisâd-i Şehr-i Gazne der Partevi Hayati Siyâsî-i Asr-i Gazneviyân*”, *Fasıl-nâme-i İlmî-Pujuhej-i Tarih, Ferheng ve Tamaddun-i İslâmî*, Sayı: 16, s. 136.

¹²²¹ Barthold, *Târîh-i Coğrafyâ-i İran*, s. 84.

¹²²² Hudûdü'l-Âlem, s. 125.

¹²²³ Habîbî, *Târîh-i Afganistan Ba'd ez İslâm*, s. 479; Pâyende, “*Ehemmiyet-i Târîhî ve Sâhtâr-i İktisâd-i Şehr-i Gazne der Partevi Hayati Siyâsî-i Asr-i Gazneviyân*” Sayı: 16, s. 138.

ucuz ve nimetleri açısından bereketli bir şehir olan Gazne’de güzel etin bolluğundan söz etmektedir.¹²²⁴ Bu yüzden söz konusu bu ürünün, Gazne’de bol olmasının sebebi etraftaki hayvancılıkla meşgul olanlara bağlandığı görülmektedir.¹²²⁵

Diğer taraftan keten ve yün kumaşları gibi ticarî mallarla fil ve gösteriş maymunları gibi birçok canlı hayvan Gazne’den civar bölgelere ulaştığından bahsedilmektedir.¹²²⁶ Gazne’nin sahip olduğu bu ticarî işlevinden kaynaklanıyor olacak ki halkı varlıklı ve zengin insanlar olarak tarif edilmektedir.¹²²⁷ Çalışmamızın ilgili kısımlarında detaylı olarak üzerinde durduğumuz gibi şehrin dağlık bir alanda olması nedeniyle havasının diğer bölgelere nazaran daha şiddetli soğuk olduğu Gazne halkı daha çok ticarete yönelmiştir.

Ayrıca Hindistan’dan gelen Hint porselenleri, çeşitli Keşmîrî kumaşlar, Horasan demirleri, Sinûver-i Gazne, Karanfil, Hindistan cevizi ve ud gibi ticaret malları Gazne’den Arap ülkelerine gidiyordu.¹²²⁸ Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi Gazne’den geçen ticaret yolu Gazne’yi Hindistan, Çin ve Irak’la buluşturuyordu. Nitekim Gerdîz üzerinden Gömül deresinden Hindistan’a, Bâmiyân üzerinden Belh, Kâbil üzerinden Toharistan ve Türkistan’a ve Büst üzerinde Sîstân bölgelerine açılıyordu.¹²²⁹ Gazne’den geçen ticaret kervanlarında köle, hayvan, tekstil, ıtır, ilaç, demir, silah, mücevher taşları, bakır porselenleri, kağıt, yün, deri, hububat, kandil, yağ gibi mallar bulunuyordu.¹²³⁰

Birçok farklı ülkeden gelen yabancı ve yerli tacirlerin şehrin hem iç ve hem de dış ticaretine çok büyük katkısı olmuştur. Zira yerli halkın taleplerine cevap verecek çok çeşitli ürünlerin bulunması ve çeşitli eşyanın takas yoluyla alınıp satılması iç ve dış ticareti hareketlendiriyordu.¹²³¹

¹²²⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 303-304.

¹²²⁵ Pâyende, “Ehemmiyet-i Târihî ve Sâhtâr-i İktisâd-i Şehr-i Gazne der Partevi Hayati Siyâsî-i Asr-i Gazneviyân”, *Fasıl-nâm-i İlmî-Pujuhej-i Tarih*, Sayı: 16, s. 139.

¹²²⁶ Habîbî, *Târih-i Afganistân Ba’d ez İslâm*, 484.

¹²²⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 304.

¹²²⁸ Habîbî, *Târih-i Afganistân Ba’d ez İslâm*, s. 480.

¹²²⁹ Habîbî, *Târih-i Afganistân Ba’d ez İslâm*, s. 146, 479-480.

¹²³⁰ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 400.

¹²³¹ Pâyende, “Ehemmiyet-i Târihî ve Sâhtâr-i İktisâd-i Şehr-i Gazne der Partevi Hayati Siyâsî-i Asr-i Gazneviyân”, *Fasıl-nâm-i İlmî-Pujuhej-i Tarih*, Sayı: 16, s. 137.

Ticârî alandaki gelişim, şehirde birçok kervansarayın yapılmasını sağlamıştır. Çalışmamızın ilgili bölümünde de bilgi verildiği gibi söz konusu bu kervansarayların, ribat adıyla birer menzillik mesafede yapıldığı görülmektedir.¹²³² Söz konusu bu kervansaraylar Gazne'nin hakim ve zenginleri tarafından şehrin etrafı ve ticaret yolları üzerinde yaptırılmıştır.¹²³³

Gazne'de ticaret gelirlerinin yanı sıra tarım, bakır, altın ve gümüş madenleri, çeşitli vesilelerle alınan vergiler, Gazne'den diğer bölgelere atanan hakimler tarafından gönderilen hediyeler ve ganimetler şüphesiz şehrin ekonomik ve mali durumunun iyiye gitmesinde etkili olmuştur.¹²³⁴

Diğer taraftan Gazneli Sultanlar'ının Hint seferleri sadece elde edilen ganimet açısından değil; aynı zamanda ordu ve ordu içerisindeki tacirlerin ele geçirilen bölgelerle Gazne arasında ticari bir köprü oluşturmaları bakımından da önem arz etmektedir.¹²³⁵

İktisadî ve ticarî bakımından IV/X. asır İslâm coğrafyacılarının genel kanatlarına göre Gazne, Elbise ve kumaş türlerinin, ticaret ürünlerinin fazla ve fiyatlarının uygun olması nedeniyle söz konusu asırda bölgenin önemli ticaret merkezi; Horasan ve Sind'in ambarı, Hindistan'ın güzergahı olması dolayısıyla dünyanın her tarafından gelen tacirlerin uğrak yeri idi.

2.3.2. Gazne'nin El Sanatları

El sanatlarının yaygın olduğu bir şehir, ülke ve bölge iktisadî bakımdan gelişmiş olduğundan daima ekonomisi de güçlü olmuştur. Özellikle orta çağ topluluklarında yaygın olan hayvancılık ve hayvanlardan elde edilen yün ve deri gibi ürünler el sanatı için önemli bir yer sahiptir. Bu bağlamda Gazne şehrinde mevcut dericilik, yün ürünlerinden elde edilen kumaşların üretildiği tekstil ve dokumacılık mesleklerin yanı sıra şehrin sahip olduğu yer altı kaynaklarından çıkarılan altın

¹²³² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 422.

¹²³³ Pâyende, "Ehemmiyet-i Târihî ve Sâhtâr-i İktisâd-i Şehr-i Gazne der Partevi Hayati Siyâsî-i Asr-i Gazneviyân", *Fasılânâm-i İlmî-Pujuhej-i Tarih, Ferheng ve Tamaddun-i İslâmî*, sayı: 16, s. 140.

¹²³⁴ Pâyende, "Ehemmiyet-i Târihî ve Sâhtâr-i İktisâd-i Şehr-i Gazne der Partevi Hayati Siyâsî-i Asr-i Gazneviyân", *Fasılânâm-i İlmî-Pujuhej-i Tarih*, sayı: 16, s. 140.

¹²³⁵ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 399.

işlemelerinin mesleği kuyumculuk, yakut, zümrüt, granit, firuze ve kristal gibi değerleri taşların işletilmesi mesleği olan dolguculuk en önemli meslekler arasında sayılmaktadır.¹²³⁶

Mezkûr ürünlerin en önemli ihraç kalemlerini oluşturduğu şehirde demircilik, marangozluk, desencilik, oyma ve porselen sanatı da yaygındı.¹²³⁷ Aynı şekilde mimarlık, kitabet, mermer sanatından çerçevesiz kayış, heykelticilik ve nakkâşlık gibi sanatlarda yaygındı.¹²³⁸

Gazne'nin sahip olduğu mezkûr ürünler hem iç ve hem de dış ticarete önemli rol oynadığı gibi şehrin iktisâdî durumunun da gittikçe iyileşmesini neden sağlamıştır. Diğer taraftan Gazne'nin yer altı madenlerine sahip olması Gazne'de basılan sikkelerin rağbet görmesine ve böylece ekonomisinin gelişmesine vesile olmuştur.¹²³⁹

2.3.3 Gazne'nin Zirâî Durumu

Her ülkenin, şehrin veya bölgenin, bulunduğu coğrafya koşullarına göre, yetiştirdiği ürünleri bulunmaktadır. Söz konusu ürünlerin ekilip elde edilmesi için kullanılan ziraat ve tarım, ekonominin temel direklerinden biri olduğu gibi; sanayi gelişmelerinde de etkin rol oynamaktadır.

Gazne şehrinde tarım alanında elde edilen ürünlere bakıldığında buğdaygiller familyasından olan buğday, arpa, mısır, pirinç, ebegümeçigiller familyasından pamuk, baklagiller familyasından bakla, maş fasulyesi, mercimek, mişeng, kabakgiller familyasından karpuz, kavun, salatalık, domates, patlıcangiller familyasından patlıcan, patates, gülgiller familyasından kaysı, elma, üzüm, tut,

¹²³⁶ Sayîdî, Alican, “Berresî-i Vaz’iyeti İctimâ-i Gaznî Asr-ı Gazneviyân, Gaznî: *Bister-i Temeddün-i Şark-ı İslâmî*, nşr. Müessese-i İtişârât-ı İrfân, Tahran, hş. 1393/2015, IV, 23.

¹²³⁷ Mirzâyî, Râhile, “Avzâ’i İctimâyi ve İktisâdî-i Devre-i Gazneviyân” *Mecmua-i Makâlât-i Siminâr-i İlmî: Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-i Târîh*, nşr. Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil, hş.1388/2010, s. 115-116.

¹²³⁸ Bombaci, Hüneri *Gazneviyân*, s. 90-103.

¹²³⁹ Bosworth, *The Ghaznavides*, s. 42.

badem, iğde, ceviz, vişne; nergisgiller familyasından soğan ve turpgiller familyasından şalgam ve benzeri ürünler gözükmektedir.¹²⁴⁰

Yukarıdaki ürünlerden bazılarının sahip olduğu özelliklerinden dolayı övüldüğü görülmektedir. Örneğin Gazne’de yetişen elma, Tüffâhü’l-Emîrî olarak tanımlanıp başka yerde bulunmadığına vurgu yapılmaktadır.¹²⁴¹ Diğer taraftan Gazne’nin üzümü ve kavununun Kâbil’in üzümünden daha iyi olduğu ve elmasının da Hindistan’a ihraç edildiği nakledilmektedir.¹²⁴²

Gazne şehrinin özellikle kırsal kesiminde yaşayanların ekonomisine önemli katkıda bulunan ziraat devletin de sabit gelirleri arasında gösterilmektedir. Dolayısıyla devlet tarafından, ziraatın gelişmesi için baraj, su kanalları, su çıkartma çarkları, su ve yel değirmenlerinin inşâ edildiği görülmektedir.¹²⁴³ Bu bilgiler ışığında Gazne şehrinde birçok ürünün yetiştiği ve şehre gelen tacirlerin vesilesiyle civar bölge ve devletlere ihracatının yapıldığı ifade edilebilir.

2.3.4. Gazne’nin Sikkeleri

Sikkeler bir devletin hâkimiyet sembolüdür. Özellikle Gazneliler gibi büyük devletlerin paralarının birden fazla ilde bastırıldığı görülmektedir. Gazneli Devleti büyük bir coğrafyaya hükmettiğinden Herat, Belh, Nişâbur gibi birçok ilde para bastırma işlemi yapıyordu. Bunlardan biri de devletin başkenti konumunda olan Gazne şehriydi. Gazne’de bastırılan; paralar altından yapılan dinar, gümüşten yapılan dirhem, bakırdan yapılan fulus ve pirinçten oluşmaktaydı.¹²⁴⁴ Gazneli dönemi

¹²⁴⁰ Azîmî, *Coğrafyâ-i Vilâyet-i Gazne*, s. 221; Mirzâyî, “Avzâ’i İctimâyi ve İktisâdî-i Devre-i Gazneviyân” *Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-i Târîh*, s. 115; Azîzî, Naar Muhammed, *Nigâhî be Târîh ve Medeniyet-i Kadîm-i Gazne*, nşr. Merkezi Manba-ı Malumât-i Afganistan, Kâbil, 2013, s. 13.

¹²⁴¹ Seâlibî, *Letâifü’l-Maârif*, s. 123.

¹²⁴² Bâburşâh, *Bâburnâme*, s. 213.

¹²⁴³ Sayîdî, “Berresî-i Vaz’iyeti İctimâ-î Gaznî Asr-ı Gazneviyân”, *Gaznî: Bister-i Temeddün-i Şark-ı İslâmî*, IV, 22.

¹²⁴⁴ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 399; Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâm-î Gaznîn*, s. 245.

paralarının, dinar ve dirhemin ayrı ayarları bulunmakta; özellikle ilk dönemlerde Gazne’de bastırılan dinarlar genelde yüksek ayarlara sahip bulunuyordu.¹²⁴⁵

Gazneli Devleti’nin ilk parası Alp Tegin döneminde Gazne’ye bağlı yerleşim birimlerinden olan Pervân’da bastırılmıştır. Gazne şehrinde ise ilk paranın Bilge Tegin döneminde darp edildiği görülmektedir. Alp Tegin ve Bilge Tegin dönemlerine ait ikişer sikke günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan Alp Tegin dönemine ait paralarda Sâmânî Emîrlerinin isimlerine yer verilmezken; Bilge Tegin dönemine ait sikkelerde ise onlara yer verilmiştir.¹²⁴⁶

Gazneli döneminde basılan sikkelere baktığımız zaman Sultan Mesud’dan sonra, Ferruhzâd döneminde imal edilenler hariç, darp mahalli belirtilmemiştir. Söz konusu dönemlerdeki Gazneli Devleti’nin düştüğü durum dikkate alındığında özellikle Horasan bölgesinin onların elinden çıktığı görülmektedir. Bu durumda darp mahalli belirtilmeyen paraların Gazne veya o gün Hindistan’da imal edilme olasılığı yüksektir. Diğer taraftan söz konusu paraların türlerine bakıldığında dinar, gümüş ve sadece Sultan Mevdûd dönemine ait paralarda görülen pirinçten¹²⁴⁷ imal edildiği görülmektedir. Gazne’de basılan paralar şunlardır:¹²⁴⁸

Sultan Mahmud Döneminde Gazne’de Basılan Dinarlar		
ayı		Sikkenin Özellikleri
	Baskı	Gazne
	Yeri	
	Baskı	404/1014
	Tarihi	
	Ağırlığı	3.9 gram

¹²⁴⁵Sayîdî, “Berresî-i Vaz’iyeti İctimâ-î Gaznî Asr-ı Gazneviyân”, *Gaznî: Bister-i Temeddün-i Şark-ı İslâmî*, IV, 23.

¹²⁴⁶Bosworth, *The Ghaznevides*, s. 36-37.

¹²⁴⁷Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 146.

¹²⁴⁸Celâlî, *Gazne ve Gazneviyân*, s. 141-147; Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâm-î Gaznî*, s. 242-246.

	Kutru	1.5 mm
	Yüzü	القادر
	Arkası	يمين الدولة وامين الملة ابوالقاسم
	Baskı	Gazne
	Yeri	
	Baskı	417/1027
	Tarihi	
	Ağırlığı	4.3 gram
	Kutru	25 mm
	Yüzü	القادر بالله
	Arkası	يمين الدولة وامين الملة - محمود

Sultan Mesud Döneminde Gazne'de Basılan Dinarlar

ayı		Sikkenin Özellikleri
	Baskı	Gazne
	Yeri	
	Baskı	423/1033
	Tarihi	
	Ağırlığı	3.7 gram
	Kutru	22 mm
	Yüzü	القادر بالله
	Arkası	القايم بامر الله ناصر الدين الله ابو سعيد

Sultan Ferruhzâd Döneminde Gazne'de Basılan Dinarlar

ayı		Sikkenin Özellikleri
	Baskı	Gazne
	Yeri	
	Baskı	444/1054
	Tarihi	
	Ağırlığı	4 gram
	Kutru	24 mm
	Yüzü	القائم بامر الله
Arkası	جمال الدولة و كمال الملة فرخ زاد بن مسعود	



Şekil 18: Sultan Mahmud Dönemine Ait Dinar¹²⁴⁹

¹²⁴⁹ İsesco, "Ghazni: Capital Islamic Culture in the Asian Region for the year of 2013", <https://www.isesco.org.ma/blog/2015/06/11/ghazni-capital-of-islamic-culture-in-the-asian-region-for-the-year-2013/>, 03.05.2018, 09:22.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZNE’NİN SOSYO-KÜLTÜREL VE İLMÎ DURUMU

Çalışmamızın bu bölümünde Gazne’nin sosyo-kültürel ve ilmî durumları hakkında bilgi verilmiştir. Söz konusu dönemde Gazne halkının etnikdurumundan ziyade sosyal sınıflara göre ayrıldığı görülmektedir. Diğer taraftan Gazne’deki sosyal aktiviteleri başlığı altında şehirdeki dinî ve millî törenlere yer verdiğimiz bu bölümde şehrin sahip olduğu ilmî müesseselerle ilim dalları ve alimleri hakkında bilgi sunulmuştur.

3.1. Gazne'nin Sosyo-Kültürel Durumu

Her bölgenin, söz konusu bölgede hâkim olan dinî, sosyal, siyasal ve kültürel değerlerinden kaynaklanan kendine özgü bir yapısının olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda Gazne şehri de gerek İslâm öncesi ve gerekse İslâm sonrası, kendi yerel değerlerinden ilham alan bu tür yapılara sahip olagelmiştir. Şehrin İslâm öncesi sosyal durumuyla ilgili Eşraf ve Avam tabakadan oluşan bir tür sosyal yapısından söz edilse de¹²⁵⁰, ne yazık ki, bu konuda detaylı bilgilere sahip değiliz.

Konuyla alakalı zikredilen bilgilere göre şehrin İslâm öncesi sahip olduğu bu sosyal yapısının, bölgeye İslâm dininin ulaşması ile beraber Eşrâf, Ruhâilik ve Raiyyet tabakalarına göre şekil kazandığının altı çizilmektedir. Bununla beraber şehrin en kalabalık kısmını oluşturan avamın, paralel bir fonksiyona sahip olan diğer iki unsur tarafından bir dizi haksızlığa maruz bırakıldığı vurgulanmaktadır.¹²⁵¹

Gazne halkının, cesûr olmak gibi bir takım vasıflarla tavsif edildiği de görülmektedir.¹²⁵² Hatta Ebû Müslim el-Horasânî Gazne hakimi Dâvûd’dan kendisine cesur ve seçilmiş adamalarını göndermesini istemesinden Gazne insanını cesur ve bahadır olarak nitelendirilenler olmuştur.¹²⁵³

¹²⁵⁰ Veliarab, *Evzâ’-i İctimâ’-yi Şehr-i Gaznîn*, s. 46.

¹²⁵¹ Veliarab, *Evzâ’-i İctimâ’-yi Şehr-i Gaznîn*, s. 46.

¹²⁵² Şehâbüddîn el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, III, 169.

¹²⁵³ İbnü’l-Verdî, *Harîdetü’l-Acâyib*, s. 375.

Devleti bir çadıra, çadırın direğini Sultana ve tanab ve mihlarını da halka benzeten¹²⁵⁴ Gazneli Devleti büyük tarihçisi Beyhakî'nin, Gazneli Devleti tabasının tümünü Evliyâ¹²⁵⁵, Haşem¹²⁵⁶ ve Reayâ altında değerlendirdiği kaydedilmektedir.¹²⁵⁷ Ancak Beyhakî'nin tarihine baktığımız zaman dönemin sosyal yapısı ile ilgili birkaç farklı terimin daha kullandığına şahit olunmaktadır. Yukarıda zikredilen üç terimin yanı sıra Büzrügân-بزرگان, Serhenân-سرهنگان, Hiltâşân-خيلتاشان, Mutribân-i Serâyî ve Bîrûnî-بيرونى و مطربان سرايى , Masharagân¹²⁵⁸-مسخرگان, A'yân¹²⁵⁹-اعيان, gibi terimlerdir.

Söz konusu dönemin sosyal yapısı ile ilgili aktarılan bilgilere bakıldığında genel manada üç içtimai tabakaya rastlanılmaktadır. Bu tabakalar şunlardır:

1. Tabaka-i Mümtâz-طبقة ممتاز: İmtiyazlı sınıf anlamına gelen bu terim Gazne'nin en üst sınıfını teşkil eden eşrâf, nücebâ, asilzâdeler, â'yân, ruhaniyun, yüksek rütbeli memurlar, ordu komutanları, mal ve mülk sahibi zenginlerden oluşmaktaydı. Bu sınıflar hem siyâsî ve hem de iktisadî açıdan büyük imtiyazlara sahip olduğundan şehrin Dolayısıyla devletin etkin ve yetkin gücünü oluşturuyorlar ve ayrıca vergi ödemiyorlardı.¹²⁶⁰ Hatta bu zümreye mensup fertlerin, kimselerin sahip olamayacağı imtiyazlara sahip oluşları ve ülkenin kaderini belirleyici istişare

¹²⁵⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 342.

¹²⁵⁵ Bu terim Sultan'ın hizmetinde olan askeri ve mülkiye büyükleri için istifade edilmiştir. bkz, Enverî, *Istîlâhât-ı Divânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 239.

¹²⁵⁶ Bu terimin de Sultan'ın hizmetinde orta sınıfa şamil olan divân ve ordu görevlileri için kullanıldığı aktarılmaktadır. Bkz. Enverî, *Istîlâhât-ı Divânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 241.

¹²⁵⁷ Enverî, *Istîlâhât-ı Divânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 238-239.

¹²⁵⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 251.

¹²⁵⁹ A'yân kelimesi Beyhakî'nin tarihinde çokça rastlanılan bir terimdir. Bu terimin genelde etraf ve civar bölgelerdeki hakim ve yöneticilere, ki onlar söz konusu bölgelerde Gazneli Devletine vekalet ediyorlardı, verilen bir rütbe olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz, Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 231. Ayrıca bu terimin divan görevlileri olduğu da Beyhakî'nin “ Yüksek rütbeli memurlar divanlara oturdular...” sözünden anlaşılmaktadır. Enverî'nin aktardığına göre bu memurlar yüksek rütbeli divan görevlileriydi. Bkz; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236; Enverî, *Istîlâhât-ı Divânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 238.

¹²⁶⁰ Mirzâyî, Râhile, “Ezvâ'-i İctimâ'î ve İktisadî-yi Devre-i Gazneviyân”, *Mecmua'-i Makâlât: Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-yi Târîh*, nşr. Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil, 1388/2010, s. 115; Mededî, *Vaz'ı İctimâ'-yi Devre-i Gazneviyân*, s. 198.

toplantılarına katılıyor olmalarının vurgulanması¹²⁶¹ bu tabakanın Gazne ve Gazneli Devletindeki konumunu belirtmesi bakımından önemlidir.

Bu tabakaya mensup olanlar divanların farklı bölümlerinde ve askeriye'nin önemli bölümlerinde görev yapmaktaydılar. Ayrıca bu tabaka Sultan'ın yanına girip çıkmakta serbest idiler.¹²⁶² Beyhakî'nin konuyla ilgili aktardığı malumata bakıldığında aynı sofrada Sultanla yemek yediği aktarılan bu sınıfın genelde Sultan'ın çevresinde olduğu anlaşılmaktadır. Bir anlamda bu grubun Sultan'ın özel hizmetçileri olarak anlamak mümkündür.¹²⁶³ Zira Sultan'ın sayesinde birçok iktâ, mal ve şöhrete sahip olan bu tabakanın fertleri yeri geldiğinde aniden sahip olduklarının tümünü müsadere yoluyla kaybedebiliyorlardı. Nitekim Gerdîzî'nin aktardığı Ahmed Yinâltegin-i Hâzin'in tüm mal varlığının müsadere edilip kendisinin de hapse atıldığına dair aktardığı bilgiler söz konusu durumu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.¹²⁶⁴ Diğer taraftan Sultan'ın sınırsız yetkilere sahip olduğu söz konusu toplumda Sultan'a halkın mutlak anlamda itaati gerekiyordu. Halk ödediği vergilerle kendilerinin can ve mal güvencesine sahip olduğu Gazne'de vergi veren ve alan arasında bir denklem söz konusuydu.¹²⁶⁵

2. Orta sınıf: Bu tabakanın içerisinde ulema, sanatçı, zanaatçı, meslek ve kariyer sahibi ve tüccar sınıfları bulunuyor ve şehrin Dolayısıyla ülkenin ekonomisine büyük katkıları olan bu sınıf da vergiden mahrum tutulmaktaydı.¹²⁶⁶ Ancak konuyla ilgili bazı araştırmacılar, refah düzeyinin üçüncü tabakaya nazaran daha iyi olduğu bu tabakadan can ve mal güvenlikleri için ağır vergilerin alındığı ifade edilmekle birlikte kervan saray sahipleri ile tarla sahiplerini de bu tabakaya

¹²⁶¹ Mededî, *Vaz'ı İctimâ'-yi Devre-i Gazneviyân*, s. 203; Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i Gaznîn*, s. 142.

¹²⁶² Sahibzâde, Muhakkik, "Vaz'-i İctimâ'î ve Ferhengi-i Gazneviyân", *Mecmua'-i Makâlât: Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-yi Târîh*, nşr. Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil, 1388/2010, s. 139-140.

¹²⁶³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 236.

¹²⁶⁴ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 425.

¹²⁶⁵ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 393-394.

¹²⁶⁶ Gubâr, *Afganistan der Mesîr-i Târîh*, I, 124.

eklemişlerdir.¹²⁶⁷ Bu zümreye mensup olan fertler arasında sayı bakımından farklılığın olduğuna işaret edilen bu zümrenin en başında sırasıyla tarla sahipleri, tacirler, zanaatçılar, sanatçılar, meslek sahipleri, doktorlar, kervansaraycılar, ustalar, çiftçiler, bağ sahipleri vs... gelmektedir.¹²⁶⁸ Bir kısım araştırmacılar A'yân'ın da bu tabakaya mensup olup divan ve askeriye görevlileri için kullanıldığına işaret etmişlerdir.¹²⁶⁹

3. Alt Tabaka: Bu tabaka ise işçi ve gariban sınıftan oluşmaktaydı. Bunlar diğer iki tabakaya nazaran kalabalık olmalarına rağmen bir takım sosyal haklardan mahrum bırakılmış ve genellikle etrafta yaşayanlardan oluşan bu sınıf çiftçi ve devletin yol yapımı gibi işlerinde çalıştırılan kimselerdi.¹²⁷⁰ Lüzumu halinde savaflara da götürülen bu grup sadece yemek ve savaş ganimetlerinden yararlanabiliyorlardı. Özellikle vergiler konusunda bir takım adaletsizliğe maruz kalan bu tabakanın devletten istedikleri en önemli taleplerinin güvenlik ve emniyet olduğuna vurgu yapılmaktadır.¹²⁷¹ Gazne ahalisinin bu talebi, Gazne'yi daha yeni ele geçirdiği günlerde Alp Tegin'e "...Bize, kendisinden can, mal ve evlatlarımızın güvende olacağı Âdil bir Padişah lazımdır. Bizim isteğimiz güvenlidir. Padişah ister Türk olsun ister Tazik."¹²⁷² Bu tabakanın devlet yetkililerinden bazı talepleri ise kamu hizmetlerine yönelik hastane, su barajları, yol onarımı, sulama kanalları gibi bir takım müesseselerin onarılmasının yanında kuraklık, kıtlık ve bulaşıcı hastalıklar gibi acil durumlarda devletin kendilerine yardım etmesiydi.¹²⁷³

Başında Sultan'ın bulunduğu Gazneli sosyal düzeninin, devrin diğer topluluklarında olduğu gibi hâkimiyete dayalı bir sistem üzerinde inşa edildiği

¹²⁶⁷ Sahibzâde, " Vaz'-i İctimâ'î ve Ferhengi-i Gazneviyân", *Mecmua'-i Makâlât: Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-yi Târîh*, s. 140

¹²⁶⁸ Furûzânî, *Gazneviyân*, s. 392-393.

¹²⁶⁹ Enverî, *Istîlâhât-i Dîvânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 241.

¹²⁷⁰ Mirzâyî, "Evzâ'-i İctimâ'î ve İktisâdî-yi Devre-i Gazneviyân", *Mecmua'-i Makâlât: Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-yi Târîh*, nşr, s. 115.

¹²⁷¹ Sahibzâde, " Vaz'-i İctimâ'î ve Ferhengi-i Gazneviyân", *Mecmua'-i Makâlât: Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-yi Târîh*, s. 140.

¹²⁷² Nzâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 131.

¹²⁷³ Sahibzâde, " Vaz'-i İctimâ'î ve Ferhengi-i Gazneviyân", *Mecmua'-i Makâlât: Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-yi Târîh*, s. 140-141.

vurgulanmaktadır.¹²⁷⁴ Dolayısıyla söz konusu bu toplum yapısının, özellikle üçüncü tabakasının maruz kaldığı bir takım haksızlıklar neticesinde adaletsiz olmakla eleştirildiğine şahit olunmaktadır. Söz konusu bu haksızlıkların veya halkı maruz bırakan bu uygulamaların ordunun savaşa çıkılacağı esnada yapıldığı görülmektedir. Nitekim Sultan Mahmud'un bir sefere çıkmadan önce gerekli olan paranın iki gün önce toplanılmasını istemiş ve bunun üzerine memurların halkı koyun gibi yüzdüğünü ifade etmektedir. Ayrıca bu uygulamanın tezahürü olarak sulama tesislerinin bozulduğundan tarım alanları sulanamamış ve 401/1011 yılında Gazne'de büyük bir kıtlık meydana gelmiştir.¹²⁷⁵

3.1.1. Gazne'nin Etnik Yapısı

Gazne'nin tarihi bakımdan kadim bir şehir olması, söz konusu bu şehirde etnik yapısının farklı kavimlerden oluşmasına neden olmuştur. Ancak zamanın akışıyla beraber muhtelif sebeplerden dolayı göç etmek zorunda kalan kavimlerin sosyal oluşumlarının bölgedeki etkin olan Zerdüştlük, Budizm, Yahudilik ve İslâm dinlerinin etkisi altında şekillendiğine dikkat çekilmektedir.¹²⁷⁶ Gazne şehri sakinlerinin söz konusu dönemlerde hangi etnik unsurlardan oluştuğu net değildir. Çok geniş bir bölgeden oluşan Gazneli Devleti'nin sınırlarına bakıldığında çok sayıda etnik kökenin varlığı görülmektedir. Bunların bilinenleri Fars, Arap ve Türklerdir.

Farsların İran'ın uc bölgeleri olan Horasan'da mevcudiyeti bilinmektedir. Özellikle Emevîlerin karşısında Abbâsîlerin yanında yer alan Farslar, Gazneli Devleti'nin içerisinde de etkin konumlarını korumuşlardır.¹²⁷⁷ Etnik itibarıyla Fars kökenli olan Sâmânî Devleti'nin varisleri olan Gazneliler döneminde Fars edebiyeti gelişmiş ve Fars dilinde başta divân olmak üzere kaleme alınan eserlerin çoğu günümüze ulaşmıştır. Söz konusu eserleri kaleme alan Fars asıllı şairlerden Gazne'li olanlar da mevcuttur. Ancak Gazne şehrinde söz konusu etnik kökenin ne derece

¹²⁷⁴ Mededî, *Vaz'-i İctimâ'-i Devre-i Gazneviyân*, s. 197.

¹²⁷⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 307.

¹²⁷⁶ Velî Arab, *Evsâ'î Ferhengi-yi Şehr-i Gaznîn*, s. 65.

¹²⁷⁷ İmâdî, *Horasân fî'l-Asri'l-Gaznevî*, s. 169.

kalabalık oldukları veya hangi tarihte gelip yerleştiğiyle ilgili net bilgilere ulaşamadık.

Gazneli Devleti sınırları içerisinde bulunan etnik kökenlerden bir diğeri de Araplardır. Horasan bölgesine Arap kabilelerin iskânı bölgeye fetih harekâtının başlamasıyla olmuştur. İskân faaliyetleri esnasında Horasan'a gelen Araplar daha çok Horasan'ın Merv, Herat, Nişâbur, Belh, Toharistan, Herat ve Bûşenc şehirlerinde yerleşmişlerdir.¹²⁷⁸ Mezkûr şehirlerin arasında Gazne'nin olmaması; onun daha geç fethedildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Gazne şehrinde ikamet eden etnik gruplar arasında Arapların olup olmadığı konusunda da herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Türklerin Gazne ve civarındaki mevcudiyetleri çok eski zamanlara dayandırılmaktadır. Özellikle Türk olduğu kabul edilen Kuşânların m.s. 40 yılında topraklarını Hindistan'a kadar genişlettiği ve Gazne'nin de içerisinde bulunduğu Kuşân hâkimiyetinin m.s. V. yüzyıla kadar devam ettiği belirtilmektedir.¹²⁷⁹ Diğer taraftan Ceyhun nehrini geçtikten sonra Kuşân hakimiyetine son veren Akhunların Zâvîlî adıyla bilinen bir kolunun Gazne ve bölgesini ele geçirdiği ve dolayısıyla Zâbul veya Zâbülîstân isminin buradan geldiği vurgulanmaktadır.¹²⁸⁰ Türk geleneğine uygun bir biçimde konar-göçer yaşayışlarını sürdüren bu kavmin daha sonraları Gazneli ordusu içerisinde önemli rol oynayacak olan Halaç Türklerinin ataları olduğunun vurgulanması¹²⁸¹ söz konusu bölgedeki Türk varlığının tespiti için kayda değer bilgiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslâm ordularının bölgeye geldikleri sırada Gazne ve civarına hakim olan Rutbil'in de Türk olduğuna dair aktarılan birçok rivayete rastlanılmaktadır.¹²⁸² Nitekim Rutbil ve tebasının da Akhunların soyundan geldiği vurgulanmaktadır.¹²⁸³

¹²⁷⁸ Horasan'a Arap iskânı hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Ahmed, Abülhüseyin, "İntişârü'l-Kabaili'l-Arabiyye fî Horasan mine'l-Feth Hattâ Nihayeti'l-Hükmi'l-Ümevî", *Mecelletü Merkezi'l-Yusâk ve 'd-Dirâsâti 'l-İnsâniyye*, Doha, 1977, sayı: 10, s. 97-137.

¹²⁷⁹ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 4-5.

¹²⁸⁰ Velî Arab, *Ezâ'ı Ferhengi-yi Şehr-i Gaznîn*, s. 24.

¹²⁸¹ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 4-5.

¹²⁸² Taberî, *Târîhü'l-Ümem*, III, 614; Himyerî, *er-Ravzü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, s. 254.

¹²⁸³ Bosworth, "Ubaidullah b. Abî Bakra and the "Army Of the Destruction" İn Zâbulîstân", s. 269-271.

Rutbil'in yazlık bölgesinin, merkezinin başkenti Gazne olan Zâbülistan olduğu bilgileri,¹²⁸⁴ Rutbil'in Zâbülistân Meliki ve ordusunun Türklerden oluştuğu bilgileri¹²⁸⁵ Gazne'nin de Rutbil'in kontrolünde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Hatta bazı rivayetlere göre bu bölgeler Türklerin beldeleri olarak nitelendirilmiştir.¹²⁸⁶ el-Bed ve't-Târîh yazarının yerli birisi olması Dolayısıyla konuyla aktardığı bilgilerinin doğruluk payının yüksek olduğu kuşkusuzdur. Ona göre Abdurrahman b. Eş'as Rutbil ile Büst nahiyelerinde karşılaşmıştır.¹²⁸⁷ Bu bilgiler çerçevesinde ordusu ve tebasının Türk olduğu aktarılan Rutbil'in Gazne'ye de hâkim olduğu düşünülecek olursa bölgedeki Türk mevcudiyetinin tarihinin vurgulanması bakımından önemlidir.

İslâm coğrafyacılarının konuyla ilgili aktarmış oldukları malumata bakıldığında da Gazne sınırları içerisinde kalabalık bir Türk nüfusundan söz edildiğine şahit olunmaktadır. Hudûdu'l-Âlem yazarına göre bunlar, Gazne sınırları içerisinde göçebe bir tarzı hayat benimseyen Halaç Türkleri idi.¹²⁸⁸ Bunların yaşadıkları bölge Halaç Türklerinin Bölgeleri-الخليجة-الأتراك olarak geçmektedir.¹²⁸⁹

3.1.2. Gazne'de Sosyal Aktiviteler

Gazne şehri, çalışmamızın kapsadığı dönemlerde, sosyal aktiviteler açısından şanslı bir dönem geçirmiştir. Zira Gazneli Devleti gibi geniş topraklara hükümeden bir devletin başkenti konumdaydı. Bu yüzden aşağıda görmüş olacağımız düğün, bayram ve tören kutlamaları ihtişamlı ve tantanalı oluyordu. Ne yazık ki, şehrin sosyal aktiviteleriyle ilgili nakledilen rivayetler, sadece Gazne'nin hükümdar ve üst düzey memurlarıyla ilgilidir.

¹²⁸⁴ Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân*, s. 388.

¹²⁸⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 271; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 333; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 478.

¹²⁸⁶ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 77.

¹²⁸⁷ Makdîsî, *el-Bed ve't-Târîh*, VI, 35.

¹²⁸⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 125.

¹²⁸⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 125; Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, II, 381.

3.1.2.1. Dügün Törenleri

Çalışmamızın kapsadığı dönemlerde Gazne'nin düğünlerine ait Târîh-i Beyhakî'de zikredilen birkaç saltanat hanedanına ait düğün törenlerinden başka bilgilere rastlanılmamaktadır. Hanedan üyelerinin törenleri esnasında şehir ve sarayların süslenerek ihtişamlı merasimlerin alındığı, davetlilere benzerine rastlanılmadık ziyâfetlerin verildiği ve davetlilerin saçılar saçtığı görülmektedir.¹²⁹⁰

Ulaşan rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu düğünlerin biri hanedan üyeleri ve Gazneli Devleti görevlileri arasında gerçekleşirken,¹²⁹¹ diğeri de başka ülke hâkimleriyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Kadır Han'ın kızı Sultan Mesud'a gelin olarak gelmiştir.¹²⁹²

Şehzâdelerin düğün törenlerinde Sultan kalabalık alayıyla gelinin evine gider, damat olacak şehzâdeye iltifatlarda bulunur, hilatlar ve hediyeler verir. Ayrıca, nikahın düğün öncesi kıyıldığından damat da gelinin evine gider gelinle birlikte kendi ikametgâhına dönerdi.¹²⁹³

Gazne'de yapılan düğünlerde şu iki ayrıntı göze çarpmaktadır. Bunlardan birisi damadın siyah elbise giydiği ve diğeri de gelinin getirdiği çeyizidir. Örneğin 428/1037 yılının Şevvâl/Ağustos ayında Sultan Mesud'un oğlu Merdânşâh saray gulamlarının Emîrî Hâcib Bektuğdî'nin kızıyla evlendiğinde incilerle süslenmiş siyah elbise giydiği görülmektedir. Ayrıca Merdânşâh'ın gelinin getirdiği çeyizlerin listesinin hazırlanması birkaç öğrencisiyle Ebû Mensûr müstevfi'nin günlerini almış ve Sultan Mesud'un vefatının sonra Merdânşâh'ın elinde gördüğü bu liste Beyhâkî'yi hayrete düşürmüştür. Beyhakî bu çeyizlerden cevahir taşlarıyla süslenmiş dört adet yaldızlı tac, meyveleri türlü cevahir taşlarından olan altınla yaldızlanmış yirmi adet

¹²⁹⁰ Gaznelilerde evlilik ve evlilik adetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Nuhoglu, Güler, "Gaznelilerde Evlilik ve Evlilik Âdetleri", *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, 2013-2, sayı: 32, s. 91-113.

¹²⁹¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 229-230.

¹²⁹² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 384-386.

¹²⁹³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 229-230.

tabak, içinde örgü ve dikiş malzemeleri olan mücevherle süslenmiş yirmi adet altın sandıkça ve telleri incilerle süslenmiş altın süpürgeleri örnek olarak saymaktadır.¹²⁹⁴

Mezkûr rivayetlerde zikri geçen düğünlerin saltanat hanedanı ile üst düzey devlet görevlilerinin arasında yapıldığı gözden kaçmamalıdır. Zira her iki tarafın maddi durumları ve Gazne'deki sosyal konumlarının, bu tantanalara fazlasıyla, müsait olduğu açıktır. Sıradan bir aile için, öylesine ihtişamlı düğün yapmaları mümkün olmayabilir.

3.1.2.2. Sünnet Törenleri

Gazne şehrindeki sünnet törenleriyle ilgili zikredilen rivayetler, tıpkı düğünler hakkında olduğu saray ahaliyle ilgilidir. Beyhakî 427/1036 yılının Receb/Mayıs ayında Mesud'un yeni köşkünde yapılan bir sünnet töreniyle ilgili naklettiği rivayetinde söz konusu törenin yedi gece gündüz sürdüğünü, eşine rastlanılmayan davet merasiminde yapılan oyunları Sultan Mesud'un da izlediğini beyan etmektedir.¹²⁹⁵

3.1.2.3. Bayram Kutlamaları

Gazneliler döneminde dinî bayramlar haricinde kaynaklarda zikri geçen Nevruz, Mihricân ve Sede adında üç bayramın büyük bir coşkuyla kutlanıldığına şahit olunmaktadır.¹²⁹⁶ Farsça olan bezrem/bezrâm sevinç ve eğlence günü anlamına gelmektedir. Bayram kelimesinin de anlam itibarıyla bu kavrama dayandırıldığına şahit olunmaktadır. Kelimenin Arapça karşılığı olan Ê'yd/العید özellikle dinî nitelikli bayramların müteradifi şeklinde İslâm Dünyasında yaygınlık kazandığı gibi Gazne'de de kullanıldığı aşikardır.¹²⁹⁷ Nitekim araştırmamızın ana kaynaklarından en önemlisini teşkil eden Beyhâkî'nin tarihine bakıldığı zaman Nevruz, Mihricân ve Sede için şenlik anlamına gelen Ceşin-جشن – kelimesini; dinî bayramlar olan

¹²⁹⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 477-478.

¹²⁹⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 453.

¹²⁹⁶ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Piyadeoğlu, Cihan, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları" *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4 Fall 2010, s. 1-9.

¹²⁹⁷ Bayram kelimesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sargon, Erdem, "Bayram" *DİA*, TDV ysy., İstanbul, 1992, V, 257.

Ramazan ve Kurban bayramları içinse İ'yd-عيد- kelimesinin kullanıldığı açıkça görülmektedir.¹²⁹⁸ Ayrıca Beyhakî'nin, kültürel bir uygulama olarak kutlanılan Nevruz, Mihricân ve Sede şenlikleri için Ceşin-چشن kelimesinin yanında merasim kelimesini kullandığı göze çarpmaktadır.¹²⁹⁹

Konuyla ilgili araştırmalara bakıldığında kimi araştırmacıların Ramazan ve Kurban bayramları yanında kültürel şenliklerden Nevruz ile Mihricân kutlamaları hakkında bilgi aktardığı görülürken¹³⁰⁰; kimilerinin de söz konusu dinî bayramların yanı sıra Nevruz, Mihricân ve Sede şenlikleriyle¹³⁰¹ ilgili ve kimisinin de bunlara ilaveten Kulûendâzı da kattığı görülmektedir.¹³⁰² Dinî ve kültürel değerleri bakımından Gazneli Sultanları tarafından önemsenen ve büyük bir coşkuyla kutlanan söz konusu bayram ve şenliklerin devlet erkânının halkla bütünleşme ve hemhal olması bakımından önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır.¹³⁰³

Çalışmamızın bu kısmında önce dinî bayramlar ele alınmış ve hemen akabinde ise Gazne şehrinde yaygın olan diğer şenlikler üzerinde durulmuştur.

3.1.2.3.1. Dinî Bayramlar

Her milletin kendine ait bayram ve bir takım özel günleri olduğu gibi; Müslümanlar arasında kendine özgü özellikleri ile yaygın olan Ramazan ve Kurban olmak üzere iki ayrı bayramı mevcuttur. Bayram günleri kendine özgü bir takım özellikleri ile önemsenen ve değer verilen günler olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu bu iki bayramın Gazne şehrinde nasıl karşılandığı ve nelerin yapıldığı ile ilgili ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir.

¹²⁹⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 251.

¹²⁹⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 453-454.

¹³⁰⁰ Hashmî, *Successors of Mahmûd of Ghazna*, s. 253.

¹³⁰¹ Mededî, *Vaz'-i İctimâ'î Devre-i Gazneviyân*, s. 333-354.

¹³⁰² Hurremî, Mustafa, "Bâztâb-i Evz'â-i İctimâ'î-i Asr-i Gaznevî der Târîh-i Beyhakî", *Gaznî Bister-i Temeddün-i Şark-i İslâmî: Mecmû'a-i Makâlât*, nşr. Müessese-i İntişârât-i İrfân, Tahran, hş. 1393/2014, II, 101.

¹³⁰³ Mededî, *Vaz'-i İctimâ'î-i Devre-iGazneviyân*, s. 342-343.

3.1.2.3.1.1. Ramazan Bayramı

Konuyla ilgili temel kaynağımız olan Beyhakî tarihinin sadece Sultan Mesud dönemi ile ilgili kısımları bize ulaşmıştır. Dolayısıyla Müslümanların dinî bayramı olan Ramazan ve Kurban bayramları ve diğer kültürel şenlikler hakkında müellifin aktardığı bilgiler Sultan Mesud mihrverinde cereyan etmiştir.

Gazne şehrinde bayram ve diğer şenliklerin çok büyük bir coşkuyla karşılandığı ve kutlanıldığına dair başta Beyhakî olmak üzere birçok eserde malumat zikredildiğine rastlanılmaktadır. Gazne’de bayram hazırlıklarının bir hafta öncesinden başladığını Beyhakî’nin “...*Sultan bayrama bir hafta kala hazırlıkların tamamlanmasını buyurmuştu. Ve Yaşlılar o güne kadar böyle bir hazırlığı görmediklerini ifade ettiler*”¹³⁰⁴ aktarmalarından anlamaktayız. Şaşalı bir şekilde kutlanılan 422/1031 yılının Ramazan bayramı Çarşamba günü ve Mihricân şenliğinden iki gün sonra Gazne’de kutlanmıştır.¹³⁰⁵ Ramazan bayramının bayramlaşmaları özellikle bayram namazının hemen ardından başlamaktaydı. Gazne Sultanlar’ının, bayram namazlarını eda ettikleri özel bir bölge bulunmaktaydı. Beyhakî’nin aktardığına göre bu bölge Gazne’den Deşt-i Şahbahâr’a doğru giderken Meydân’ın üst tarafında bulunan Hazrâ-*حضر* denilen bölge idi.¹³⁰⁶ İlk bayramlaşmanın Hazrâ’nın altında olan büyük Suffe’de Evliya¹³⁰⁷ ve Haşem¹³⁰⁸ ile yapıldığı anlaşılmaktadır.¹³⁰⁹ Bu büyük Suffe’de kurulan iki büyük sofranın birinde

¹³⁰⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 475-476.

¹³⁰⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 251.

¹³⁰⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 455.

¹³⁰⁷ Bu terim Sultan’ın hizmetinde olan askeri ve mülkiye büyükleri için istifade edilmiştir. Bkz, Enverî, *Istûlâhât-ı Divânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 239.

¹³⁰⁸ Bu terimin de Sultan’ın hizmetinde orta sınıfa şamil olan divân ve ordu görevlileri için kullanıldığı aktarılmaktadır. Bkz. Enverî, *Istûlâhât-ı Divânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 241.

¹³⁰⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 456.

Sultan, Evliya, Haşem ve Büzrügân otururken; diğerinde ise Serhengân-¹³¹⁰ سرهنگان, Hiltâşân¹³¹¹ خيلتاشان ve Esnâf-i Leşker-اصناف لشكر-oturmaktaydı.¹³¹²

Müellifin bu anlatımlarında sosyal konum ayrımı diyebileceğimiz bir sınıflama göze çarpmaktadır. Bayram namazlarının ede edildiği bu bölgenin Gazne şehrinin dışında olduğu ifade edilmektedir.¹³¹³ 428/1037 yılının Ramazan Bayramı kutlamalarının yapıldığı Deşt-i Şâbahâr yakınındaki Suffe'nin sağ tarafındaki bahar evinde serilen sofrada Emîr'in çocukları, vezir, sipehsââr, Emîrân-i Deylemân ve Büzrügân-i Haşem ile bir sofrada diğer kavimlerin başka bir sofrada oturmasının ifade edilmesi¹³¹⁴ dönemin sosyal statüsünü belirlemek açısından önem taşımaktadır.

Sultan bu kısa bayramlaşmanın ardından saraydaki devlet erkânı ile bayramlaşmak için köşke gelir ve orada serilen büyük sofrada vezir, âriz, sahib-i divân-ı risâlet ve nedimlerle bayramlaşır.¹³¹⁵ Burada daha önce benzerinin görülmediği aktarılan bir bayramlaşma merasimi ve meclisi olur, Sultan kendisine methiye düzen şairlere, şarkıları ile meclisi şenlendiren şakacılara paralar dağıtırdı. Örneğin söz konusu bu merasimde Unsûrî-i Belhî'ye bin dinar, Alevî Zeynebî'ye elli bin dirhem, şakacı ve şarkıcılara da otuzar bin dirhemden bahşış vermiştir.¹³¹⁶

Dinî yükümlülüğü olan Ramazan Bayramı Gazne halkının coşkuyla karşılayıp kutladıkları bir bayram olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazne şairlerinin şiirlerinde de bayramlar için yazılan özel methiyelere çokça rastlanılmaktadır. Örneğin Unsûrî Ramazan Bayramıyla ilgili yazdığı şiirinde –ki Sultan Mahmud döneminde yazılmıştır- bu bayramı zamanın en güzel ve görülmeyen bayramı olarak

¹³¹⁰ Eskiden Ayyârların başkanı anlamında kullanılan bu terim Gazneliler döneminde ise askeriyenin başında olan şahsa mansap unvanı olarak istifade edilmiştir. Ayrıca bu unvanı taşıyan şahsın Vusâk Başidan üstün olduğu vurgulanmaktadır. bkz. Enverî, *Istulâhât-ı Divânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 133.

¹³¹¹ Bu terimin sözlüklerde bir tayfadan oluşan askeri bir gruba verildiği aktarılsa da Gazneli Devletinde ise acil haberlerin bir yerden başka bir yere ulaştırılmasından mesul askeri gruba verilen isim olduğu söylenilmektedir. bkz. Enverî, *Istulâhât-ı Divânî-i Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, s. 131.

¹³¹² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 251.

¹³¹³ Hashmî, *Successors of Mahmûd of Ghazna*, s. 253-254.

¹³¹⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 476.

¹³¹⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 251.

¹³¹⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 251.

nitelemektedir.¹³¹⁷ Diğer taraftan Dâmğânî, Mesûd Sa'd Selmân, Senâî ve Muhtârî gibi devrin önemli ediplerinin şiirlerinde de Gazne'nin bayram günleri ile ilgili bilgi edinmek mümkündür.¹³¹⁸

Târih-i Beyhâkî'de sık sık geçen diğer bir nokta da söz konusu bayramlarda içki içme geleneğinin beyan edilmesidir. Özellikle içki içme merasiminin bayramlaşmanın hemen ardından başladığı görülmektedir. Şairlerin şiir dinletisiyle şarkıcıların şarkılarıyla birlikte kadehlerin de dolaştırılmaya başlandığına ve hatta sarhoşluk düzeyine varılacak derecede içki içildiğine işaret edilmektedir.¹³¹⁹

Gazne saray şairlerinin de konuyla ilgili yazdığı şiirlerinde Ramazan Bayramının coşkulu bir şekilde karşılanmasından tutun badeli ve şarkılı meclislerle yapılan kutlamaların işlendiğini görmek mümkündür.¹³²⁰

3.1.2.3.1.2. Kurban Bayramı

Ramazan Bayramında olduğu gibi Kurban Bayramında da Gazne halkının sevinç içerisinde bu bayramı kutladıkları bilgilerinin kaydedildiği Târîh-i Beyhâkî'de özellikle Sultan Mesud dönemi ile ilgili bir takım bilgiler aktarılmaktadır. Sultan Mesud'un Ramazan Bayramının namazını eda ettiği yerde Kurban Bayramı namazını eda ettikten sonra bayramlaşma geleneğinin aynı şekilde ifâ edildiği nokolunmaktadır.¹³²¹ Dinî vecibe olarak helal hayvanların kurban olarak kesildiği bu bayramda Gazne'de kurban olarak kesilen hayvan türleri deve, öküz, koyun ve keçi olarak sayılmakta ve etlerinin ihtiyaç sahiplerine dağıtıldığı ifade edilmektedir.¹³²² Söz konusu bu vecibeleri yerine getiren Sultan'ın sofrada oturup devlet erkânı, evliyâ ve haşem ile bayramlaştıktan sonra şairlerin şiirlerini, şarkıcıların şarkılarını

¹³¹⁷ Unsûrî, *Dîvân-ı Unsûrî-i Belhî*, s. 85.

¹³¹⁸ Konuyla ilgili bkz. Dâmegânî, Ebü'n-Necm Ahmed b. Kûs b. Ahmed Menûçihri Dâmegânî (v. 432/1040-41 [?]) *Dîvân-i Eş'âr-ı Menûçehri-i Dâmegânî*, nşr. Nûshe Hatî, yyy., trs., s. 68;

¹³¹⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 476.

¹³²⁰ Ferruhî Sîstânî, *Dîvân-ı Ferrûh-i Sîstânî*, s. 105.

¹³²¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 456.

¹³²² Hurremî, "Bâztâb-i Evz'â-i İctimâ'î-i Asr-i Gaznevî der Târîh-i Beyhakî", *Gaznî Bister-i Temeddün-i Şark-i İslâmî: Mecmû'a-i Makâlât*, II, 97-98.

dinler, meşrubat içer şairlere bahşiş verirdi. Ancak bu bayram da şarkıcılara bahşiş vermediği kaydedilmektedir.¹³²³

Gazne’de bazen dinî bayramlar ile kültürel şenlikler aynı tarihlere denk geliyor veya birkaç gün aralıkla oluyordu. Yukarıda Ramazan bayramı ile Mihricân şenliğinin iki gün aralıkla kutlanıldığı gibi 9 Zilhicce 429/12.Eylul.1038 tarihinde de Mihricân şenliği Arefe gününe denk gelmiştir. Sultan’ın Arefe günü oruçlu olmasından dolayı o gün kimse Mihricân şenliği kutlamasını yapamamıştır.¹³²⁴

Emîr’in oruçlu bir şekilde hazırlandığı bu bayramın gereklilerinden birisi de hac ibadetinin söz konusu bu bayramda eda edilmesiydi. Dolayısıyla Gazne’den de birçok şahıs, İslâm’ın şartlarından biri olan hac ibadetini yerine getirmek için Mekke’ye gittikleri aktarılmaktadır.¹³²⁵ Diğer taraftan adet olduğu üzere söz konusu bu bayram kutlamalarında da içki meclislerinden yoksun olmadığı görülmektedir.¹³²⁶

3.1.2.3.2. Millî Bayramlar

Dinî bayramlar olan Ramazan ve Kurban Bayramlarının dışında doğu İslâm bölgelerinde hâkim olan birçok şenlik ve bayramlardan bahsedilmektedir. Çalışmamızda söz konusu bu şenliklerin özellikle İslâm dünyasında geneli kapsamamasından dolayı millî bayramlar başlığı altında imcelemeyi uygun gördük. Gazneli dönemi meşhur alim ve tarihçilerinden olan Bîrûnî ve Gerdîzî’nin eserlerinde çeşitli din ve kavimlerin bayram ve özel günleri ile ilgili tablolar halinde özet bilgiler sunulmuştur.¹³²⁷ Gazneli ve hatta Büyük Selçuklu Devletinde söz

¹³²³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 509.

¹³²⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 509.

¹³²⁵ Mededî, *Vaz’-ı İctimâ-i Devre-i Gazneviyân*, s. 353.

¹³²⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 509.

¹³²⁷ Söz konusu bayramları Makale-i Dûvum/İkinci Makale olarak aktardığı başlık altında “ Zeynü’l-Ahbâr kitabını toplayanlar şöyle demektedirler: Bayramların her ümmetin mabudu olduğunu haber verirler... bunlar dinî değil resmidir. Zira her ümmet, kavim hoşluk, hüzün veya fetih günlerini resmi olarak belirlemiştir. Böylece her yıl o günde hoşluk eder veya ibadet edip oruç tutarlar...” şöyle bir giriş ile değerlendirmektedir. Bundan sonra Müslümanların, Yahudilerin, Hıristiyanların Farısların ve Hintlerin bayramları ve sebepleri ile ilgili bilgi aktarmaktadır. Gerdîzî’nin bu konularla ilgili temel kaynağının Bîrûnî’nin *el-Âsârü’l-Bâkiye’si* ile *el-Kânûnü’l-Mesû’dî* adlı eserleri olduğu

konusu bu şenlik ve törenlerden Nevruz, Mihricân ve Sede şenliklerinin özenle kutlanıldığı anlaşılmaktadır. Gazne şehrinde coşkuyla kutlanılan bu şenlikler ile ilgili ayrıntılı bir şekilde aşağıda bilgi aktarılacaktır.

3.1.2.3.2.1. Nevruz Şenliği

Yeni gün anlamına gelen, baharın ve yeni yılın başlangıcı olan Nevruz, gece ve gündüzün denk olduğu bir zaman dilimidir. Söz konusu bugün acem şahlarından Cemşid'in düşmanına galip geldiği gün olması hasebiyle de Farslar arasında kutlanan bugünde acem şahının vergileri kaldırdığı ifade edilmektedir.¹³²⁸ Konuyla ilgili kitaplara bakıldığı zaman Nevruz fars kökenli şenliklerin en başında yer almaktadır. İslâm dinî doğu bölgelere yayıldıktan sonra Nevruzun terk edilmeyip hatta devletin resmi törenleri arasına girmeyi başarmıştır. Gazne şehri Gazneli Devleti'nin başkenti olmasından dolayı Nevruzun en şaşalı bir şekilde kutlanılan yer olarak tarih kitaplarında yerini almıştır.

Gazne şehrindeki Nevruz merasimlerinin çok mükemmel bir şekilde hem devlet erkânı ve hem de halk tarafından karşılanıp kutlanıldığına vurgu yapılmaktadır.¹³²⁹ Nevruz'da Gazne'de yaşanan önemli olaylardan birisi civar bölgelerden Sultan'a sunulmak üzere gelen hediyelerdir.¹³³⁰ Bu yüzden her Nevruz'da Gazne şehrinin etraftan gelen devlet yetkililerini ağırladığı için çok yoğun bir gün geçirdiği görülmektedir. Sultan'ın tahtının üzerinde oturup Eşraf, büyükler ve ordu komutanlarını huzura alıp başladığı bugünde sundukları hediyeler ile tebriklerini kabul eder ve şahane sofrada misafirler ile yemek yedi. Ayrıca şiir ve şarkı dinletileri ile içki ve eğlence meclisleri kurar ve bu günü eğlenceyle geçirirdi.¹³³¹

görülmektedir. bkz. Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkîye*, s. 215-233; amlf., *el-Kânûnü'l-Mesû'dî*, I, 258-267; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 447-543.

¹³²⁸ Bîrûnî, *El-Kânûnü'l-Mesû'dî*, I, 221; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 514.

¹³²⁹ Hurremî, "Bâztâb-i Evz'â-i İctimâ'î-i Asr-i Gaznevî der Târîh-i Beyhakî", *Gaznî Bister-i Temeddün-i Şark-i İslâmî: Mecmû'a-i Makâlât*, II, 98

¹³³⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 25.

¹³³¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 486; Hurremî, "Bâztâb-i Evz'â-i İctimâ'î-i Asr-i Gaznevî der Târîh-i Beyhakî", *Gaznî Bister-i Temeddün-i Şark-i İslâmî: Mecmû'a-i Makâlât*, II, 98

Konuyla ilgili Beyhakî'nin rivayetlerine bakıldığında Nevruz şenliğinde genelde Sultan Mesud'un Gazne dışında olduğu görülmektedir.¹³³² Sadece 26 Cemâziyelevvel 429/ 06 Şubat 1038 yılındaki Nevruz şenliğini Gazne'de kutladığı beyan edilmektedir.¹³³³ Görüldüğü gibi Gazneliler döneminde kutlanılan Nevruz tarihi ile günümüzde kutlanılan 21 Mart tarihi farklı gözükmemektedir. Söz konusu bu tarihin Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşâh'ın 467/1075 yılından sonra Balık burcunun yarısında teclil edilen Nevruz'u Koç burcunun birinci gününe almasından sonra olmuştur.¹³³⁴ Takvim-i Celâli'nin de bu tarihte çıkarıldığına işaret edilmektedir.¹³³⁵

Nevruz ve diğer kutlama günlerinde Gazne şairlerinin başta Sultan olmak üzere birçok kişiye methiye yazdıkları görülmektedir. Meşhur mutasavvuf şair Senâî'nin Hâce Mesud Ali b. İbrahim'a yazdığı methiyesinde Nevruz şenliğini kendisine tebriklediği görülmektedir.¹³³⁶ Diğer taraftan Muhtâr-i Gaznevî'nin Hâce Ebü'l-Feth ve Hâce Hasan Hazanedâr'a yazdığı methiyesinde¹³³⁷ görüldüğü gibi Gazneli devlet adamlarına nevrüz, bayram olarak kutlanmıştır.

3.1.2.3.2.2. Mihrican Şenliği

Bîrûnî'nin Mihricân olarak kaydettiği bugünün, Freydun'un Zehhâk'a galip geldiği ve Zerdüş't tarafından kutsal kabul edildiği için Farslar arasında önemli bir gün olarak kabul edildiği ifade edilmektedir.¹³³⁸ Her yıl bir defa Eylül'ün dokuzuna denk gelen Mihir ayının on altısında kutlanılan¹³³⁹ Mihircân'ın başında bulunan mihr- مهر kelimesinin güneş manasına geldiği ve ruhun muhabbeti olarak yorumlanan bugünde doğan güneşe bu ismin verildiği aktarılmaktadır.¹³⁴⁰ Bütün

¹³³² Örneğin Sultan Mesud 22 Rebiülâhir 426/06 Mart 1065 yılı Nevruzunda Sârî bölgesinde olduğu gibi 18 Cemâziyekâhir 431/06 Mart 1040 yılı Nevruzunu Nişâbur'da kutlamıştır. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 411, 560.

¹³³³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 486.

¹³³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 255.

¹³³⁵ Piyadeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklularda Bayramlar ve Bayram Kutlamaları", *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Sayı:5, s. 1414.

¹³³⁶ Senâî-yi Gaznevî, *Dîvân*, s. 39.

¹³³⁷ Muhtâr-i Gaznevî, s. 302,365

¹³³⁸ Bîrûnî, *el-Kânûnü'l-Mesû'dî*, I, 263; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 520.

¹³³⁹ Bîrûnî, *el-Kânûnü'l-Mesû'dî*, I, 259.

¹³⁴⁰ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkîye*, s. 222.

halka ait olan ve ikinci sonbahar olduğu aktarılan bu şenlik ile ilgili çeşitli görüşler aktarılmakta ve efsanevi bir şekle büründürülmektedir. Örneğin Sâsânîler dönemindeki ayinlerden birisi, söz konusu güne özel olarak güneş resmi şapkalar giyilir ve pazar yapılırdı.¹³⁴¹ Ayrıca bugünde meleklerin Freydu'n'a yardıma geldiği ve dünyadaki şeytan ve kötülükleri yok etmesi için Meleklerin çağırıldığı gün olması gibi birçok uygulama zikredilmektedir.¹³⁴² Selmân-ı Fârisî'den nakledilen bir rivayete göre bugünde Allah'ın yeryüzüne sarı yakut taşını indirdiğine ve Allah'ın nur ve zulmetten Nevruz ve Mihricân ortasında söz aldığına inanılırdı.¹³⁴³ Önceleri kışın başlangıcına tekabül eden bugün, sene-i kebisenin (artık yılın) kaldırılması ile birlikte öne alınmış ve Horasan meliklerinin askerlerine sonbahar ve kışlık elbiseler dağıttığı resmi gün olmuştur.¹³⁴⁴ Gazneli Devleti'nde de yaygın olarak kutlanılan bugünde Gazneli Sultanlar'ının asker ve devlet erkanına herhangi bir şeyi vermediği; aksine devlet erkanının Sultan'a çok sayıda hediyeler takdim ettiği görülmektedir.¹³⁴⁵

Her ne kadar Beyhakî'nin konuyla ilgili aktarmış olduğu bilgiler sadece Sultan Mesud hakkında olsa da, bu gününün kutlamalarının onun dönemi ile sınırlı kaldığı düşünülmemelidir. Zira bilindiği üzere Beyhakî tarihinin sadece Sultan Mesud dönemi ile ilgili olan kısımları bize kadar ulaşabilmiştir. Diğer yandan bugünün önemine atfen Gazne şairlerinin, Sultan Mahmud öncesi ve sonrası ile ilgili birçok şiir yazmışlardır. Örneğin Ferruhî Sîstânî ve Unsûrî'nin Sultan Mahmud ile ilgili yazdığı ve Mesud Sa'd Selmân'ın Sultan İbrahim'in oğlu Mahmud'a yazdığı methiyelerinde Mihricân şenliğine yer verilmiştir.¹³⁴⁶

Sultan Mahmud'un söz konusu bu şenliğin ardından Gazne dışına bir bölgeye sefere çıktığı Sîstânî'nin "*Mihricân geldi artık Simurg yerinden kımıldar-(Acaba) Bu*

¹³⁴¹ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkîye*, s. 222.

¹³⁴² Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkîye*, s. 222.

¹³⁴³ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkîye*, s. 222.

¹³⁴⁴ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkîye*, s. 223.

¹³⁴⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 455.

¹³⁴⁶ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 344-345; Unsûrî, *Dîvân-ı Unsûrî-i Belhî*, s. 170; Mesûd-i Sa'd-i Selmân (v. 515/1121), *Divân-ı Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân*, haz., Nasır Hiyri, nşr. İntişârât-i Gülşenî, yyy., hş.1362/1984, s. 178

*sene nereye doğru kanat çırpacak ve nereye doğru yol alacak*¹³⁴⁷ mısralarından anlaşılmaktadır.

Söz konusu bu şairlerin Mihricân'ı tavsif eden şiirlerinden Gazne Sultanlar'ının, Mihricân şenliğine ne kadar önem verip kutladıkları anlaşılmaktadır.¹³⁴⁸ Ayrıca Gazneli saray şairlerinin konuyla ilgili yazdıkları şiirlerinin muhtevasına bakıldığında Mihricân'ın geçmişine, Gazne'de şaşalı bir şekilde kutlanıldığı bilgilerine yer verildiğine şahit olunmaktadır.¹³⁴⁹ Ayrıca şairlerin Mihricân şenliğini sadece Sultanlara değil; aynı zamanda şehzade ve devlet erkanına da methiyelerle kutladıklarına görülmektedir. Nitekim Ferruh-i Sîstânî'nin bu bağlamda veliahd-i Sultan Mahmud olarak zikrettiği Sultan Muhammed'e yazdığı methiyelerinde,¹³⁵⁰ Sebük Tegin'in oğlu Nasr'a¹³⁵¹ ve diğer devlet erkânından Ebû Sehl'e,¹³⁵² Meymendî'nin oğlu Hâce Ebü'l-Kâsım Ahmed'e¹³⁵³ yazdığı methiyelerinde Mihricân şenliğini kutladığı görülmektedir. Ayrıca Sultan Mahmud'un kardeşi Emîr Yusuf'a yazılan ve Sultan Mesûd'a yazılan methiyelerde görüldüğü gibi bir takım şiirlerin sadece Mihricân ile ilgili olduğunun görülmesi¹³⁵⁴ bugüne verilen önemi göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Mihricân şenliğinin Gazne şehrinde sabahın erken saatlerinde başlanarak¹³⁵⁵ sadece birgün kutlanılırdı. Bugün münasebetiyle civar devlet erkanından Gazne'ye çok sayıda hediyeler gelmekte, şiir ve şarkı dinletileri yapılmakta; ayrıca içki meclisleri ve güzel sofralar tertip edilerek bolca yenilip içilip eğlenilmekteydi.¹³⁵⁶ Bazı Mihricân şenliklerinde özellikle yazılan methiye ve şiirlerin Sultan'ın hoşuna

¹³⁴⁷ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 366.

¹³⁴⁸ Unsûrî, *Dîvân-ı Unsûrî-i Belhî*, s. 170; Menûçihri, *Dîvân-ı Eş'âr-ı Menûçihri-i Dâmegânî*, s. 52; Muhtârî, *Dîvân-ı Hakim Muhtâr-ı Gaznevî*, s. 115

¹³⁴⁹ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 388; Dâmegânî, *Dîvân-ı Eş'âr-ı Menûçihri-i Dâmegânî*, s. 97-98;

¹³⁵⁰ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 273-275, 382-383.

¹³⁵¹ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 296-298.

¹³⁵² Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 312-314.

¹³⁵³ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 395

¹³⁵⁴ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 388; ; Menûçihri, *Dîvân-ı Eş'âr-ı Menûçihri-i Dâmegânî*, s. 97-101.

¹³⁵⁵ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 344.

¹³⁵⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 455.

gitmediği için şair ve şarkıcıların bahşişten mahrum kaldığı görülmektedir. Nitekim 27 Zülhicce 430/19 Ekim 1039 yılında yapılan Mihricân şenliğinde Mesud Râzî'nin, Sultan Mesud'a yazdığı kasidesinde Sultan'a bir takım tavsiyelerde bulunduğu için Sultan'ın hışmına maruz kalmış, Hindistan'a gönderilmiş ve diğer şair ve şarkıcılara da sıra yani bahşiş vermemiştir.¹³⁵⁷ Beyhakî Sultan'ı sinirlendiren söz konusu kasideden şu beyitleri nakletmektedir.

مخالفان تو موران بودند و مار شدند
برآر زود زموران مار گشته دمار
مه زمانشان زین بیش و روزگار مبر
که ازدها شود، ار روزگار یابد مار

“*Rakiplerin karıncayken yılan oldular yılanı dönüşen karıncaların kökünü çabuk kazı. Bundan fazla onlara zaman tanıma ve fırsat verme (zaman kaybetme)Eğer yılan zaman bulursa Ejdere dönüşüverir.*”¹³⁵⁸

Sultan Mesud'a öğüt niteliğinde yazılan bu şiir, yukarıda zikredilen tarih dikkate alındığında Selçukluların Horasan'da güçlenmeye başladığı yıllara denk gelmektedir. Dolayısıyla şairin bu kasidesindeki rakip olarak görülen ve karıncaya benzetilen grubun Selçuklular olma ihtimali yüksek gözükmemelidir. Zira bu zaman diliminden yaklaşık iki sene sonra Dandanakan Savaşı vuku bulacak ve Gazneli Devleti ağır yenilgiye uğratılacaktır.

Beyhakî'nin konuyla ilgili aktardığı bilgilerden sadece saraydaki kutlamalar hakkında bazı bilgilere vâkıfız. Halk arasında nasıl kutlanıldığına dair, ne yazık ki, herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak söz konusu bu günde halk arasında herhangi bir kutlamanın olmadığı anlamına gelmemelidir. Zira halk her zaman yöneticilerini örnek alır ve yöneticilerinin yaptıklarını meşru sayar. Dolayısıyla söz konusu bu şenliğin halk arasında kutlanıyor olması düşünülmektedir. Diğer taraftan Mihricân'ın bazen Ramazan ayı ve bazen de arefe günlerine¹³⁵⁹ denk geldiği ve bugünlerde içkili, şarkılı ve eğlenceli kutlamalardan kaçınıldığı görülmektedir.¹³⁶⁰

¹³⁵⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 544.

¹³⁵⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 544.

¹³⁵⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 509.

¹³⁶⁰ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 193-195, 388, Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 251

Bu günün önemine binaen Gazneli Devleti'nin etraf hakimlerinden Sultan'a çeşitli hediyeler gönderilmekte ve bu hediyelerin sayılamayacak derecede kıymetli eşyalar olduğu zikredilmektedir. Ayrıca etraftan bir takım vali, emir ve büyüklerin bizzat Gazne'ye gelip hediyelerini Sultan'a sunduklarına işaret dilmektedir. Nitekim Beyhâkî 422/1031 yılında Ramazan bayramına iki gün kala yani Ramazan ayının son günlerine denk gelen Mihricân şenliğine Hârizmşâh Altuntâş, Çağaniyân Emirleri ile Kusdâr ve Mukrân valilerinin Gazne'ye gelerek hediyelerini bizzat Sultan'a takdim ettiklerini ifade etmektedir.¹³⁶¹

3.1.2.3.2.3. Sede Şenliği

Eski Fars kültürüne ait olan ve “büyük şenlik” anlamına gelen¹³⁶² Sede şenliği Gazne'de coşkulu bir biçimde kutlanıyordu. Söz konusu şenliğin, Gazneli dönemine ait teliflerde yer alması ve Gazneli Sultanları tarafından resmi törenlerle kutlanması bu güne verilen önemi göstermesi açısından son derece dikkat çekmektedir. Tarihi geçmişinin Adem'le Havâ'nın buluşma günü gibi bir takım olağan üstü olaylarla efsaneleştirilen Sede ile Nevruz arasında yüz gece ve gündüzün olduğu ve diğer bir görüşe göre de Zalim Şah olarak zikredilen Zehhâk'tan kurtulan kişilerin sayılarının yüze ulaştığında Freyduun tarafından Zehhâk'ın öldürüldüğü ve bu olayın bahsi geçen yüz kişinin kurtuluş günlerine tekabül ettiği ifade edilmektedir.¹³⁶³

Gazneli saray şairlerinden Unsûrî'nin meliklerin şenliği olarak övdüğü¹³⁶⁴ Sede'yi Bîrûnî Leyletü's-Sedk-ليلة السدق olarak kaydetmiştir.¹³⁶⁵ Bu şenlik her sene ocak ayının otuzuna denk gelen kova burcu anlamına gelen Hut ayının onuncu gününü on birincisine bağlayan akşamı, daha öncesinden odunların toplanılıp özel bir yerde yakılan ateşin etrafında oturulup ve içki içilip kutlanırdı.¹³⁶⁶ Konuyla ilgili aktarılan bilgilere baktıldığında Sede'nin, Nevruzun müjdeleyicisi olarak kabul edildiği görülmektedir. Örneğin Ferruhî-i Sîstânî, Sultan Mesud'a yazdığı bir

¹³⁶¹ Beyhâkî, *Târîh-i Beyhâkî*, s. 251.

¹³⁶² Nâzimü'l-Atıbbâ, *Ferheng-i Nefîsî*, III, 1865

¹³⁶³ Bîrûnî, *el-Kânûnü'l-Mesû'dî*, I, 265; Gerdzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 525-526.

¹³⁶⁴ Unsûrî, *Dîvân-ı Unsûrî-i Belhî*, s. 21.

¹³⁶⁵ Bîrûnî, *el-Kânûnü'l-Mesû'dî*, I, 260.

¹³⁶⁶ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 317, 354; Bîrûnî, *et-Tefhîm li Evâilî's-Sınaa ve't-Tencim*, thk. Celâlüddîn Hümâyi, nşr. Silsile-i İntişârât-i Encimen-i Âsâr, Tahran, 1316/1937, s. 258

methiyesinde “ *Sede sana baharın habercisi olarak gelmiştir...*” diyerek istişhad etmektedir.¹³⁶⁷

Diğer yandan değinilmesi gereken başka bir husus da Mihricân şenliğinde olduğu gibi Gazne şairlerinin söz konusu bu şenliği de başta Sultan olmak üzere diğer devlet erkânına özel methiyelerle kutlamalarıdır. Nitekim Ferruhî-i Sîstânî bahse mevzu konuyla ilgili Sultan Mahmud¹³⁶⁸, Sultan Muhammed ve Mesud, Ebu Bekir Kahistanî-i Ârız-ı Leşker gibi birçok şahısların Sede şenliklerini kutlamak amacıyla methiyeler kaleme almıştır.¹³⁶⁹

Gazneliler’in başkenti Gazne’de şanlı bir şekilde kutlanıldığına vurgu yapılan Sede’nin, Emîr ve devlet erkânının bir ırmağın kenarında oturup, eğlenceyle şarkıcıları dinleyerek kutladıkları vurgulanmaktadır.¹³⁷⁰ Söz konusu bu şenliğin Gazne’de nasıl kutlanıldığı ile ilgili zikredilen bilgilere bakıldığında Gazne halkının birkaç gün öncesinden Sultan’ın develeri de dâhil birçok binek alarak odun toplamak için çöle gittikleri ve getirdikleri odunları bir yere yığarak belirlenen gecede yaktıkları kaydedilmektedir.¹³⁷¹ Beyhakî Sultan Mesud’un Selçuklular ile savaşmak için Horasan’a gitmeden önce 17 Safer 426/31 Aralık 1034 yılında yapılan Sede şenliği kutlamaları ile ilgili bilgi aktarırken Emîr’in Irmağın kenarında kurulan çadıra oturarak bu geceyi şarkıcı ve nedimleri ile birlikte kutladığını ve yakılan ateşi izlediğini kaydetmektedir.¹³⁷² Yaklaşık on menzillik mesafeden görüldüğü aktarılan bu ateşin üzerinden şahin ve güvercinleri uçurtmak Gazneliler’in adetlerinden olduğu aktarılmaktadır.¹³⁷³

¹³⁶⁷ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 204.

¹³⁶⁸ Şiarin “ Sede ateşi hakkında ve Sultan Mahmudun Methi” ünvanlı şiri için Bkz. Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 363-365

¹³⁶⁹ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 315-317, 323-324, 380-382.

¹³⁷⁰ Mededî, *Vaz’-i İctimâ’î Devre-i Gazneviyân*, s. 341.

¹³⁷¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 400.

¹³⁷² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 401.

¹³⁷³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 400-401.

Bu arada Gazneliler'in Türk asıllı olmasına rağmen, Fars kökenli söz konusu bu şenlikleri benimseyerek kutlamalarının, onların Sünni Fars devleti Sâmânîlerin sarayında yetişmelerinden kaynaklandığı vurgulanmaktadır.¹³⁷⁴

3.1.2.3.2.4. Kulûhendâz Şenliği

Kulûh-كلوخ kerpicin, kuru çamurun parçası veya birbirine yapışan çamur anlamlarına gelirken; Kulûhendâz ise bu parça kerpici birine doğru atmak manasına gelmektedir. Ayrıca Şaban ayının sonunda yapılan eğlence ile içki içilen mevkide Şevval ayının başına kadar içkiyi bırakmak için edilen perhiz anlamındadır.¹³⁷⁵ Bu şenlik, her yıl Şaban ayının sonunda yeşilliği bol, çiçeklerle dolu ve türlü ağaçların olduğu bir bağda Sultan, devlet erkânı, eşraf ve yüksek rütbeli memurlarının olduğu, şiir ve şarkı dinletilerinin yapıldığı eğlenceli ve içkili bir mecliste kutlanmaktaydı.¹³⁷⁶ Bir bakıma bu şenlik, Ramazan ayına saygı için bir ay boyunca içki, şarkı ve şiir dinletisi gibi eğlence meclislerinin terk edilmesinden önce içkili eğlenceye veda partisi anlamına gelmekteydi.¹³⁷⁷

3.1.2.3.2.5. Behmence Şenliği

Bu şenlik kök itibarıyla Fars kökenli bir uygulama olup Ocak ayının 21. Gününe denk gelen Behmen ayının 2. gününde kutlanmaktaydı.¹³⁷⁸ Bugünün, bir özel gün kabul edilme nedeni belirtilmemekle birlikte bugüne özel her türlü et, yumurta ve sebzenin Behmence adı verilen bir kazanda karıştırılarak pişirildiğine, bu karışık yemeğin her tarafta satıldığına, ayrıca Behmen adında bir otlu sütünü karıştırılarak içilmesinin kutsal sayıldığına, bunun hafızaya ve sağlığa iyi geldiğine inanıldığına işaret edilmektedir.¹³⁷⁹

¹³⁷⁴Hurremî, “Bâztâb-i Evz’â-i İctimâ’î-i Asr-i Gaznevî der Târîh-i Beyhakî”, *Gaznî Bister-i Temeddün-i Şark-i İslâmî: Mecmû’a-i Makâlât*, II, 100-101.

¹³⁷⁵Hüseynî, *Ferheng-i Reşîdî*, II, 182; A’mîd, *Ferheng-i A’mîd*, s. 973.

¹³⁷⁶Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 453.

¹³⁷⁷Hurremî, “Bâztâb-i Evz’â-i İctimâ’î-i Asr-i Gaznevî der Târîh-i Beyhakî”, *Gaznî Bister-i Temeddün-i Şark-i İslâmî: Mecmû’a-i Makâlât*, II, 101.

¹³⁷⁸Bîrûnî, *el-Kânûnû'l-Mesû’dî*, I, 265; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 524.

¹³⁷⁹Bîrûnî, *el-Kânûnû'l-Mesû’dî*, I, 265; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 525.

Bu şenlikle ilgili Gazne’de özellikle saray ehline yazılan methiyelerde geçen kutlama ifadelerine de rastlanılmaktadır. Nitekim Ferruhî-i Sîstânî, Sultan Mahmud’un kardeşi Emîr Yusuf’a yazdığı bir methiyesinde söz konusu bu şenliği “*Mübarek Bayram Behmençe-i Behmen mâh kendisine kutlu olsun ve Allah’ı ona bu bayramı kutlu kılsın*” dizeleriyle kutlamıştır.¹³⁸⁰

3.2. GAZNE’NİN İLMÎ DURUMU

Bir şehrin ilmî durumunda önemli olan faktörler bulunmaktadır. Söz konusu bu faktör veya etkenlerin başında o şehrin yöneticilerinin ilme bakış açıları ile tutumları gelmektedir. Çalışmamızın bu başlığı altında önce Gazne Sultanlar’ının ilim ve ulemaya karşı sergiledikleri tavırlarına değinildikten sonra şehrin eğitim kurumları ve ilim dallarıyla alakalı bilgiler takdim edilmiştir.

Gazne’deki İslâmî ilimlerin gelişimi ve yayılmasındaki temel etken ve kaynak şüphesiz ilk vahyin inmesiyle birlikte ortaya çıkarak üç asır boyunca çeşitli aşamalar ve serüvenler geçirip gelişen İslâmî ilim ve kültürel birikimdir. Söz konusu bu birikimin Gazneli Sultanlar’ının sahiplenmesi, ilme olan düşkünlüğü ve bu sahada sunduğu katkıları Gazne’nin kısa bir sürede doğu İslâm beldelerinin merkezi haline gelmesinde büyük önem taşımaktadır. Nitekim gayesi İslâm’ın yayılması olan fetihler sonucu elde edilen ganimetlerin büyük kısmının ilmî müesseselerin yapımında harcanması ve ulemaya olan teveccühleri Gazne’nin alim, edip ve şairlerle dolup taşmasına vesile olmuştur.¹³⁸¹ Diğer taraftan Gazneli Sultanlar’ın Ehl-i Sünnet çizgisinde dinî ve kültürel alanlarda en iyi şekilde yetişmiş olmaları ve civar bölgelerde bulunan meşhur ilim adamlarını Gazne’ye çağırıp onlara iltifat göstermeleri, Gazne şehrinin bir ilim merkezi olmasında büyük rol oynamıştır. Nitekim Hârizm hakimi Me’mun b. Me’mun’un sarayında İbn Sinâ, Bîrûnî, İbnü’l-Himâr ve Ebû Nasr b. Mansûr b. İrâkî gibi birçok değerli alimlerin bulunduğunu

¹³⁸⁰ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân-i Ferruhî-i Sîstânî*, s. 353-354.

¹³⁸¹ Yüksel, Ahmet Turan, “İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine”, *Selçuk Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, Bahar 2011, sayı: 11, s. 84; Semâhî, *el-Hayâtü’s-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 78.

duyan Sultan Mahmud onlara bir mektup yollayarak davet etmiş, İbn Sinâ hariç diğerleri Gazne'ye gelmiştir.¹³⁸²

Gazneli Mahmud'un Fıkıh, Hadis, Hitabet ile alakalı teliflerinin yanı sıra kendisine ait şiirlerinin olduğu zikredilmekteyse de sadece Hanefî fikhıyla ilgili olan et-Tefrîd fî'l-Furû' adlı kitabının ismine yer verildiği görülmektedir.¹³⁸³ Gazne'de çok yaygın olan bu kitabın yaklaşık altı bin meseleyi içerdiği ve Sultan Mahmud'un da fakihler zümresinden olduğu nakledilmektedir.¹³⁸⁴ Diğer taraftan birçok alimin kendisine kitap ithaf ettiği Sultan Mahmud döneminde Gazne'ye gelen alimlere iyi davranmış ve ikramlarda bulunmuştur.¹³⁸⁵ Onun ulema ve şuaraya verdiği, bir yıllık atâ miktarının dört yüz bin dinarı geçtiği rivayettedir.¹³⁸⁶

Esasen Gazneli Mahmud'un ulema, üdebaya devletin önemli makamlarında elçilik¹³⁸⁷ ve divân reisliği gibi görevler vermesi¹³⁸⁸ ve Hadisçi Ebû Mansûr el-Ezdî'ye yaptığı gibi huzuruna gelen âlimleri ayakta karşılaması¹³⁸⁹ onun ulemâya verdiği değeri göstermektedir. Diğer taraftan Gazne'de inşa ettiği ilmî müesseseleri sayesinde civar bölgelerden âlim, Unsurî, Uscûdî, Firdevsî gibi şairler Gazne'ye gelmiş ve Gazne o günlerde doğu şehirlerinin ağırlamaktan aciz kalacağı ulemanın uğradığı bir şehre dönüşmüştür.¹³⁹⁰ Çünkü Sultan Mahmud Gazne'yi çağının en önemli merkezlerinden yapmak için niyet etmişti ki nerede bir ilim ve sanat erbabı varsa, cinsiyet gözetmeden, Gazne'ye getirtiyordu.¹³⁹¹

¹³⁸² Durant, William James (v. 1981), *Kıssatu'l-Hadâra*, çev. Z. Necib Mahmud vd., nşr. Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1988, VIII, 183; Semâhî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 79

¹³⁸³ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-Vûsûl*, III, 311.

¹³⁸⁴ Abdulhay el-Hasanî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, I, 72.

¹³⁸⁵ Abdulhay el-Hasanî, Abdülhay b. Fahreddîn (v. 1314/1923), *Nüzhetü'l-Havâtir ve Behcetü'l-Mesâmî' ve'n-Nevâzir*, nşr. Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1999, I, 72-73.

¹³⁸⁶ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 391.

¹³⁸⁷ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 249.

¹³⁸⁸ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 337.

¹³⁸⁹ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Osmân (v. 748/1348), *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut, nşr. Müessesetü'r-Risâle, yyy., 1985, XVII, 274.

¹³⁹⁰ Süleyman, Ahmed Said, *Mücemü'l-Üseri'l-İslâmiyyi'l-Hâkime*, Nâşirûn Limektebetü'l-Lübân, Lübnan, 2004, s. 402.

¹³⁹¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 189.

Sultan Mahmud döneminde hem Farsça hem Arapça kaleme alınan kitaplara rastlanılmaktadır.¹³⁹² Çünkü Arapça din dili olduğu için Gazneliler gibi Horasan bölgesinde kurulan tüm devletlerce kullanılmıştır. Farsça ise özellikle Sâ mânî Devletiyle beraber bölgede kullanılan diğer bir dil olmuş ve zamanla Türk Devletleri tarafından da benimsenerek ortak bir dil haline gelmiştir.¹³⁹³

Gazneli Sultan Mahmud'un vefatından sonra da Gazneli Sultanlar'ının ulema ve şuaraya ilgilerinin devam ettiği görülmektedir. Örneğin Sultan Muhammed ve Mesud'un çağının ilimlerine yeterince vâkıf olacak bir düzeyde kendilerini yetiştirdikleri görülmektedir. Bu iki şehzadenin hocası Muhtasar-ı Sâ'îdî sahibi Kadî İmam Ebu'l-A'lâ idi.¹³⁹⁴ Sultan Muhammed'in çok sayıda Arapça şiirinin olduğundan bahsedilmesi¹³⁹⁵ ve şiir meclislerine katılması onun ilmî seviyesini göstermektedir.¹³⁹⁶ Ayrıca onun eğiticisi ve öğretmeni olarak çağın büyük alimlerinden olan Ebû Bekir Kahistânî de gösterilmektedir.¹³⁹⁷ Diğer taraftan da Sultan Mesud'un ilim meclislerine katılan alim ve şairlere bahşişler dağıtmasıyla ünlü olduğu nakledilmektedir. Nitekim bir şiir meclisinde Alevî Zenebî'ye elli bin dirhem ve Unsûrî'ye yüz bin dinar bahşiş¹³⁹⁸ vermiş ve kendisine, el-Kânûnu'l-Mes'ûdî ve ez-Zîcû'l-Mes'ûdî kitaplarını sunan Bîrûnî'ye¹³⁹⁹ üç deve dolusu altın ve gümüş yollamış; ancak Bîrûnî bunu kabul etmemiştir.¹⁴⁰⁰ Ayrıca dönemin meşhur mezhep alimlerinin de Sultan Mesud'a eserlerini takdim ettikleri görülmektedir. Nitekim Ebû Muhammed en-Nâsîhî Hanefî fıkıhı ile ilgili yazdığı “*Kitâbü'l-Mesûdî fî Fıkhî'l-Hanefî*” isimli eserini ve Sultan Mesud'un Dâru'l-İnşâ görevlisi Hanefî

¹³⁹² Mustafa, Şakir, *Düveli'l-Âlemi'l-İslâmî ve Ricâlihîm*, nşr. Dâru'l-İlim Li'l-Mellâyîn, Beyrut, 1993, I, 458.

¹³⁹³ Palabıyık, M. Hanefî, “Gazneliler'de İlmî Faaliyetler”, *Hindistan Türk Araştırmaları Dergisi*, Malatya, 2001, sayı: 1, I, 49-50.

¹³⁹⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 180.

¹³⁹⁵ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân*, s. 102; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, I, 231.

¹³⁹⁶ Ferruhî-i Sîstânî, *Dîvân*, s. 104-105; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 71.

¹³⁹⁷ Semâhî, *el-Hayâtü's-Sekâfşyye fî Gazne*, s. 82.

¹³⁹⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, II, 424.

¹³⁹⁹ İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (v. 668/1269), *Uyunü'l-Enba' fî Tabakâti'l-Etubba*, thk. Nezzâr Rıdâ, nşr. Dâru Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, trs., I, 459.

¹⁴⁰⁰ Safedî, *el-Vâfî*, VIII, 91; Süyutî, *Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911/1505), Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed b. Ebu'l-Fazl İbrahim, nşr. el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda, trs. I, 50.

Şeyhi Ebû Yâ'lâ el-Beyhakî “*es-Sîretü'l-Mesûdiyye*” isimli eserini ona takdim etmiştir.¹⁴⁰¹

Yine Sultan Mevdûd döneminde ilmî faaliyetlerin devam ettiği görülmektedir. Nitekim Bîrûnî *el-Cemâhir ve'l-Cevâhir* adlı kitabını Sultan Mevdûd'a sunmuştur.¹⁴⁰² Aynı şekilde Sultan Abdürreşîd döneminde yine Gazne müelliflerinin ilmî çalışmaları devam etmiştir. Gerdîzî “*Zeynü'l-Ahbâr*” adıyla bilinen kitabını Zeynü'l-Mille lakabını taşıyan Abdürreşîd döneminde kaleme almıştır.¹⁴⁰³

Yine Sultan Ferruhzâd döneminde yazımına başlanılan Beyhakî tarihinin yazımına Sultan İbrahim döneminde de devam edilmiştir. Beyhakî tarihinin bize ulaşan kısmı Sultan Mesud dönemiyle ilgilidir. Beyhakî'nin önemli şahsiyetlerle ilgili malumat verirken o şahsiyetlerin Sultan Ferruhzâd dönemindeki konumuna işaret etmesi, söz konusu bölümlerinin Sultan Ferruhzâd döneminde yazıldığına göstermektedir.¹⁴⁰⁴ Sultan Ferruhzâd döneminde alimlerin önemli görevlere getirildiği görülmektedir. Nitekim onun *Divân-ı İşrâf*'ı olan Hâce Ebü'l-Ferec Âlî b. el-Muzaffer fazilet, akıl, ilim ve edep konusunda çağının en önde gelenlerden birisiydi.¹⁴⁰⁵

Gazneli tahtında en fazla tahtta kalan Sultan İbrahim döneminde Gazne'deki ilim ricaline saygı artarak devam etmiştir. Nitekim Sultan İbrahim sadece ulemaya iyi davranmakla kalmamış aynı zamanda şehirde birçok medrese ve camii yaptırmıştır. Hatta onun Allah için bir medrese ve mescit/camii yapmadan kendisi için ev yapmadığı nakledilmektedir.¹⁴⁰⁶ Ayrıca o da dedesi Sultan Mahmud gibi etraftaki âlimleri Gazne'ye davet etmiş ve kendisi de âlim olan İbrahim'in 40 tane kızını da devrinin âlimleri ile evlendirmiştir.¹⁴⁰⁷

Görüldüğü gibi Gazne Sultanlar'ının tümü ilim sahibi, dindar, ilim ve dahi alim sever kimselerdi. Onların bu tutumları sayesinde Gazne şehri çağın en büyük ilim

¹⁴⁰¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 180; Abdulhay el-Hasanî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, I, 74.

¹⁴⁰² İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-Enba* ' I, 459.

¹⁴⁰³ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 379-380.

¹⁴⁰⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, I, 164, 248, 289.

¹⁴⁰⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, I, 289.

¹⁴⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 49.

¹⁴⁰⁷ Cûzânî, *Tabakât-ı Nâsîri*, I, 238-239.

merkezi haline gelmiş ve dünyanın en uzak köşelerinden gelen ilim adamlarının uğrak yeri olmuştur. Dolayısıyla Gazne şehrinde İslâmî ilimlerin gelişmesi Gaznelilerle beraber başlamıştır.

Gazneli Sultanlar'ının ilme düşkünlüğü, ulemaya karşı saygı ve sevgileri ve onlara sağladıkları maddî ve manevî katkıları sayesinde Gazne şehri İslâm kültür merkezine dönüşmesi sonucunda şehre birçok ulema gelip gitmiştir. Bu da rihle fî talebi'l-ilm denilen ilim yolculuğu geleneğinin uygulanmasında çok büyük etkenlerden birisidir. Çünkü ilim talep etmek için yapılan yolculuğun hem alim ve hem de öğrenci için önemi büyüktür. Gazne ulemasından, ilim talep etmek için Gazne dışına yolculuk yapmayanın olmadığı zikredilmektedir.¹⁴⁰⁸

3.2.1. Gazne'nin Eğitim Kurumları

İslâm Dinînin eğitim ve öğretime ne derece önem verdiği hem ayet, hadis ve hem de Hz. Peygamber (SAV)'in uygulamalarında açıkça görülebilen bir husustur. Dolayısıyla gerek vahyin ilk dönemleri sırasında Mekke'de ve gerekse hicretten sonra Medine'de dinî önem verdiği okuma, yazma gibi eğitim ve öğretimin yapıldığı bazı kurum ve müesseseler tesis edilmiştir.¹⁴⁰⁹ Çalışma konumuz olan Gazne şehrinde de mezkûr kurumların devamı niteliğini taşıyan birçok eğitim müessesesinin inşa edildiğine şahit olunmaktadır. Araştırmamızın bu başlığında şehirdeki eğitim kurumları hakkında bilgi verilmiştir. Söz konusu dönemde tespit edebildiğimiz eğitim kurumları küttâblar, saraylar, camiiler, medreseler, kütüphaneler, ribatlar ve ilim meclislerinden ibarettir.

¹⁴⁰⁸ Semâhî, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye fî Gazne*, s. 86-87.

¹⁴⁰⁹ İslam tarihinin ilk dönemlerindeki eğitim kurumları hakkında geniş bilgi için bkz. Bouamrane, Chikh, "İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları", çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1988, sayı: 1, XXX, 279-285; Güneş, Abdurrahman, "Dini Eğitim Kurumları", *Diyanet İlim Dergisi*, Ankara, Ocak-Mart, 1993, sayı: 1, XXIX, 71-85.

3.2.1.1. Küttâblar

Müslüman çocukların başlangıç seviyesinde okuma ve yazma öğrendikleri eğitim kurumunun ismi olan Küttâblar,¹⁴¹⁰ İslâm tarihinde eğitim öğretimin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü ilk emrinin “oku” olduğu cihânşümül İslâm Dinînin elçisi bizzat Müslümanlar arasında okuma yazma bilenlerin sayısını arttırmak amacıyla önemli adımlar atmıştır. Bu atılan adımlar daha sonraları da İslâm Devletleri tarafından uygulanmaya devam etmiştir.¹⁴¹¹ Küttâbların çıkış tarihiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte özellikle Emevî ve Abbâsîler dönemlerinde bir eğitim kurumu olarak mezkûr isme sıkça rastlanılmaktadır.¹⁴¹²

Talebeleri beş-sekiz yaşlarında olan Küttâb’da Kur’ân-ı Kerîm, Hadis, Tarih, bazı dinî hükümler, ilk seviye matematik, edebiyatla hat dersleri, alanında uzman hocalar tarafından verilirdi. Ayrıca küttâbda beş veya altı sene eğitim gören ve hafız olan çocuklar sınava tabi tutulur ve sınavda başarılı olanlara başarı belgesi takdim edilirdi.¹⁴¹³

Gazne’deki küttâbların sayıları ve özellikleriyle yeterince bilgi bulunmamaktadır. Beyhakî, tarihinde Ebû Hanife İskâfî’nin halka ücretsiz edebiyat dersleri verdiği kaydı bulunmaktadır.¹⁴¹⁴ Yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi şehzadelerin küçüklükten eğitim aldıkları özel hocaları olmuştur. Beyhakî tarihinde şehzadelerin hocasına atfedilen “molla” terimine rastlanmaktadır.¹⁴¹⁵ Gazne gibi siyasî alanda olduğu gibi kültürel alanda da doğu İslâm beldelerinin önemli merkezlerinden olan bir şehirde eğitim öğretimin küçük yaşlardan başlatılması kaçınılmazdır. Zira binlerce medreseye sahip bir şehrin çocuklarının temel eğitimden

¹⁴¹⁰ Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî (v. 393/1016), *es-Sihâhu Tâci’l-Lûğa ve Sihâh’il-Arabiyye*, thk., Ahmet A. Gafur Attâr, nşr. Dâru’l-İm Li’l-Melâyîn, Beyrut, 1987, I, 208.

¹⁴¹¹ İslâm tarihinin ilk aşamalarını teşkil eden Asr-ı Saadet ve Râşid Halifeler döneminde okuma ve yazma öğretilen kurumlar hakkında bilgi için bkz. Varol, Bahaüddin, “Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Selçuk Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2000, sayı: 9, s. 479-485.

¹⁴¹² Taberî, *Târîhü’l-Ümem*, V, 304; Landau, Jaqob M. “Küttâb”, *DİA*, TDV Yay. Ankara, 2003, XXVII, 3-4.

¹⁴¹³ Semâhî, *el-Hayatü’s-Sekâfiyye fi Gazne*, s. 146.

¹⁴¹⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, II, 425.

¹⁴¹⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 180.

mahrum kalmaları düşünülemez. Bu yüzden Gazne şehrinde temel İslâmî eğitimin verildiği çok miktarda kurumun bulunduğu bir gerçektir. Nitekim Beyhakî'nin ninesinin çok sayıda talebeye dinî ilimler, edebiyât, tefsir, ahlak ve tarih derslerini okuttuğu kaydedilmektedir.¹⁴¹⁶ Ayrıca Gazne sarayında kadınların da mektup yazabilecek kadar eğitilmiş olduğu görülmektedir. Nitekim Sultan Mahmud'un vefatının ardından, Rey'de bulunan Mesud'a halası kendi eliyle mektup yazarak babasının öldüğünü ve Gazne'nin durumunu bildirmiş ve Gazne'ye davet etmiştir.¹⁴¹⁷

Konuyla ilgili yapılan Farsça araştırmalara bakıldığında özellikle gençlerin ilk eğitimlerini aldıkları yer olarak evleri gösterilmektedir. Ayrıca ilk eğitimlerini, ebeveyn veya özel müderrislerin nezaretinde evlerinde tamamlayan çocukların daha sonra mescit ve medreselerde yapılan eğitim-öğretime iştirak ettikleri ifade edilmektedir.¹⁴¹⁸ Kaynak gösterilmeden aktarılan mezkûr bilgilerin ne derece güvenli oldukları tartışmalı bir konudur. Muhtemelen mescit veya camiinin yanında bir binanın Küttâb için ayrılmış olması muhtemeldir. Zira bu uygulama günümüz Afganistan coğrafyasının birçok yerinde görülebilmektedir. Özellikle cami imamı tarafından mahalle çocuklarının okutulduğu bu binaya Afganistan'ın kuzeyinde "molla tam" ve hocaya da "molla" denmektedir. Dolayısıyla Gazne şehrinde bulunan Küttâbların camiinin hemen yanında olması mezkûr araştırmacıları, ifade ettikleri görüşlerine sevk etmiş olması muhtemeldir.

Esasen Kıraat, Kur'ân, Hadis, Hat ve Edebî ilimler konusunda uzman olan öğretmenlerin görev yaptığı küttâbların amacı burada okuyan talebelerin temel İslâmî ilimler derslerinin yanında hoca-öğrenci ilişkileri başta olmak üzere ahlakî, ilmî ve sosyal bakımından da özgüvenli bireyler olarak yetişmesini sağlamaktır.

¹⁴¹⁶ Semâhî, *el-Hayatü's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 147.

¹⁴¹⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 22.

¹⁴¹⁸ Yesnâ, Mahmud, "Âmûziş ve Merâkiz-i Âmûziş-i Kışver ez Âğâz tâ Siddehâyî 5-6 Hicri", *Târîhçe-i Âmûziş ve Perveriş-i Afganistan*, Rd., Püyâ Fâryâbî, İrfân, Kâbil, hş. Bahar 1365/1987, sayı: 6, s. 10-15; Bünyâdî, Gülbâz, "Nizâm-ı Talimî ve Terbiyetî ve İnkişâf-ı Ulûm ve Funûn der Ahd-ı Gazneviyân", *Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-i Târîh*, nşr. Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil, hş. 1388/2010, s. 124; Mededî, Muhammed Akber, "Âmûziş ve Perveriş ve Merâkiz-i İlmî-i Ahd-ı Gazneviyân", *Târîhçe-i Âmûziş ve Perveriş-i Afganistan*, Rd., Püyâ Fâryâbî, İrfân, Kâbil, hş. Bahar 1365/1987, sayı: 6, s. 26-27.

3.2.1.2. Saraylar

Saraylar özellikle şehzade ve hâkimlerin çocuklarının ilk eğitimlerini aldıkları yerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun küttâblardan farkı sadece saray ehli çocuklarının uzman hocalar tarafından eğitilmesiydi. Burada ders veren hocalara müeddib ve öğrencilere de müeddeb denmiştir. Dinî ilimler konusunda güvenilir olan müeddibler ücretli olmalarının yanında diğer bazı ödüllerle de ödüllendirilirdi.¹⁴¹⁹

Gazne şehrinde de söz konusu uygulamanın olduğu görülmektedir. Nitekim yukarıda da temas edildiği gibi Gazneli şehzadelerinin böylesi bir eğitim sürecine tabi tutulduğu bilinmektedir. Örneğin Sultan Mahmud'un müeddibi Ebu'l-Abbâs Fazl b. İsferyânî,¹⁴²⁰ Muhammed b. Mahmud'un Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Ustügdâdîzî,¹⁴²¹ Sultan Muhammed, Mesud ve Yusuf'un saray eğitiminde Ebû Yakub Yusuf ve Kadı es-Sâid ve Sâlimî isminde müeddibler görev yapmıştır. Söz konusu bu uygulamanın diğer Gazne Sultanlar'ının döneminde de devam ettiği muhakkaktır.

3.2.1.3. Mescitler/Camiler

Çalışmamızın birinci bölümünün ilgili başlıklarında Gazne'nin mescit/camileri ile ilgili bilgileri nakletmiştik. İslâm tarihinde, başta ibadet olmak üzere devlet işleri görüldüğü ve eğitim-öğretim kurumu olarak kullanıldığı mescitler/camiler büyük öneme sahiptir. Zira mescitler ve camilerden İslâm dünyasında bir eğitim kurumu olarak çokça istifade edilmiştir.

Gazne Sultanları Gazne'de birçok mescit/camii yaptırmışlardı. Bu mescit/camilerin sayılarının on iki bin adedi bulunduğu nakledilmektedir.¹⁴²² Bunlardan sadece Arûsu'l-Felek ile ilgili detaylı bilgi mevcuttur. Arusu'l-Felek'in hemen yanında bir medrese de inşa edilmiş ve bir kütüphane de bu tesislere eklenmiştir.¹⁴²³

¹⁴¹⁹ Semâhî, *el-Hayatü's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 148.

¹⁴²⁰ Seâlîbî, *Yetîmetü'd-Dehr*, IV, 445.

¹⁴²¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 206-207.

¹⁴²² Muînüddîn-i İsfizârî, Muînüddîn Muhammed-i İsfizârî Zencî (v. 899/1494'ten sonra), *Râvzâtü'l-Cennât fî Evsâfi Medineti Herât*, haz., Muhammed İshâk, nşr. Rurpâ Serî, Kalküta, 1961, I, 263

¹⁴²³ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 386, 388.

Gazne'deki diğer camilerin yanında medrese binasının bulunup bulunmadığı net değildir. Eğer söz konusu Arûsu'l-Felek camisinde olduğu gibi her caminin yanında bir medrese veya eğitim için ayrı bir bina yapılmışsa camilerin sadece ibadet için kullanıldığı ortaya çıkar. Nitekim yukarıda da zikredildiği gibi şehirde bulunan cami ve medrese sayıları aynıdır. Ancak kimi araştırmacılara göre mescit veya camiler Gazne'de birer eğitim kurumu olarak kullanılmıştır.¹⁴²⁴ Camilerde verilen eğitimin medrese eğitim seviyelerine göre daha düşük ve ilk düzeylerde olma ihtimali yüksektir. Çünkü burada okuyup belli bir seviyeye ulaştıktan sonra medreselere geçilmesi daha akla yatkındır.

3.2.1.4. Medreseler

Medrese İslâm tarihinde eğitim öğretimin yapıldığı yerlere verilen genel bir isimdir. Bu eğitim müessesinin nerede ve ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hz. Peygamber (SAV)'in Mekke ve Medine'de ashaba eğitim verdiği yerlere Dâr kelimesinin izafe edildiği, bazı evlere veya özel yerlere rastlanılmaktadır. Bunlar Mekke'de Dâru'l-Erkâm ve Dâru's-Suffa ile medreselere temel teşkil ettiğine inanılan Medine'de ki Dâru'l-Kurrâ'dır.¹⁴²⁵

Horasan bölgesinde Nizâmiye Medreselerinden önce birçok medresenin varlığından söz edilmektedir. Bu medreselerin çoğu Nişâbur'da idi. Bununla beraber Horasan'ın diğer şehirlerinde Nizâmiye Medreselerinden önce kurulan bazı medreselere rastlamak mümkündür.¹⁴²⁶ Örneğin 385/995 yılından önce Gazne'de kurulan Bâb-i Büstiyân Medresesi bunlardandır.¹⁴²⁷ Yine Gazneli topraklarından olan Huttelân bölgesinde medreselerin olduğu nakledilmektedir. Nitekim Gazneli Mahmud Sûmenât zaferi dönüşü (10 Sefer 417/2 Nisan 1026)¹⁴²⁸ İmâm Ebû Sâdık'ı

¹⁴²⁴ Semâhî, *el-Hayatü's-Sekâfiyye fi Gazne*, s. 150-153.

¹⁴²⁵ Medrese hakkında geniş bilgi için bkz. Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, TDV Yay. Ankara, 2003, XXVIII, 323-327.

¹⁴²⁶ Gazneliler devri kurulan ilim ocakları ve medreseleri hakkında geniş bilgi için bkz. Jumanazar, Hudâyberdi, "Gazneli Türkmen Şahdöwletinî Ylym Ojaklary", *Garagum*, Aşkabat, 2012, sayı: 1, s. 149-153.

¹⁴²⁷ Söz konusu medreselerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Maruf, *Medârisü Kable'l-Nizâmiye*, s. 25-61.

¹⁴²⁸ Nâzım, *The Life and Time of Sultan Mahmud*, s. 128.

Huttelân¹⁴²⁹ eyaletine baş kadı olarak görevlendirirken; kendisinden oradaki yirmiden fazla medrese ve vâkıflarla da ilgilenmesini istemiştir.¹⁴³⁰ Çalışmamızın birinci bölümünün ilgili kısmında Gazne şehrindeki medreselere temas edilmişti. Hatırlanacağı üzere şehir on iki bin medreseye ev sahipliği yapıyordu.¹⁴³¹ Döneme damgasını vuran bu medreseler, Türklerin hâkimiyeti altında ilk defa Gazneliler döneminde yapılmış ve Sultan Mahmud zamanında sadece ilme verdiği hizmetiyle değil; aynı zamanda mimarisiyle de göz kamaştıran görkemli medreseler inşa edilmiştir.¹⁴³² Dolayısıyla burada Gazne medreselerinde uygulanan eğitim metodu, okutulan dersler ve müderrislerin kullandığı ünvanlara yer verilmiştir.

Medreseler küttâb ve mescitlerden temel ve başlangıç dönemindeki dersleri görüp gelen ve alt yapısı olan öğrencilerin öğrenim gördükleri yerlerdir. Burada görülen dersler ağırlıklı olarak Ehl-i Sünnet'in Hanefilik, Şafilik, Malikî ve Hanbelîlik esaslarına göre idi.¹⁴³³ Gazne'deki medreselerde eğitim almak için İslâm dünyasının her tarafından çok sayıda ilim tâlibi gelmekteydi. Bu talebeler dinî ve aklî ilimlerde eğitim gördükten sonra icazetlerini alana kadar şehirde ikamet ediyorlardı.¹⁴³⁴ Dolayısıyla bu öğrencilerin maişet ve geçimleri bizzat Gazne medreselerine ait vâkıfları tarafından karşılanmaktaydı.¹⁴³⁵ Medreselerde dersler halka şeklinde yapılırdı. Küçük bir somya veya minderin üzerinde arkasını bir yastığa dayayarak oturan hocanın sağ ve solunda öğrenciler oturur, böylece hoca etraf ve önünü rahatça görebiliyordu. Talebeler asistan, başarılı ve misafir öğrenciler olmak üzere ilmî dereceye göre hocanın sağ ve solunda oturuyorlardı. Genelde arkadaş olan talebeler aynı tarafı tercih ediyor ve dersi sevenlerin katılarak dinlemeleri ve istifade etmeleri için halakada boşluklar bırakılıyordu. Böylece

¹⁴²⁹ Huttel, Hatlân şekillerinde de yazılan Huttelân geniş bir eyaletin isimidir. Ceyhun nehrinin Türkistan tarafında olduğu için Maverâünnehir bölgesinde Semerkand'a yakın bulunan bir eyalettir. Huttelân' mensup ulemaya Huttelî denmektedir. Huttelân'a bağlı şehirlerden Vahş-وخش- da çok meşhur bir şehridir. Vahşî nisbesi ile anılan ulema da oraya aittir. Semânî, *el-Ensâb*, V, 44, VIII, 291; Yâkut el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, II, 346.

¹⁴³⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 191.

¹⁴³¹ Tûsî, *Acâyibü'l-Mahlûkât*, s. 252; Muînüddîn-i İsfizârî, *Râvzâtü'l-Cennât*, I, 263.

¹⁴³² Palabıyık, "Gazneliler'de İlmî Faaliyetler", *Hindistan Türk Araştırmaları*, s. 64-66.

¹⁴³³ Palabıyık, "Gazneliler'de İlmî Faaliyetler", *Hindistan Türk Araştırmaları*, s. 67.

¹⁴³⁴ Semâhî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 173.

¹⁴³⁵ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 388.

besmele, hamdele ve salvele ile başlanılan ders öğrencilerin dinleme ve not almasıyla devam eder ve sabah namazından gece yarısına kadar sürebilirdi.¹⁴³⁶

Eğitim ve öğretimde ezberleme usulü övülmekle birlikte onun tek başına yeterli olmadığı ve ezberlemenin yanında imlanın da gerekli olduğu olmazsa olmazlardandır. Hocanın verdiği dersleri not tutma geleneği Gazne medreselerinde uygulanmıştır.¹⁴³⁷

Gazne medreselerinde uygulanan diğer bir eğitim-öğretim yöntemi kıraat ve arz, münakaşa ve sual, müzakere ve münâzaradır. Söz konusu bu metotlar talebenin yetişmesinde çok önemli rol oynamaktadır.¹⁴³⁸ Diğer taraftan Gazne medreselerin müderrislerinin kullandığı ilmî ünvanlarını diğer şehirlerdeki ünvanlardan farklı olmadığı görülmektedir. Örneğin müderris lakabı eklemeksizin şeyh teriminin muhaddis, müfessir ve müverrih gibi lakaplara izafe edilerek kullanıldığı görülmektedir. Mesela muhaddise şeyhu hadis gibi tedris edilen derse de meşyeha, meşyehatü'l-hadis deniyordu.¹⁴³⁹

Toplum içerisinde saygın bir yere sahip olan müderrislerin olmadığı zamanlarda naib müderrislerin de Gazne medreselerinde geçici olarak bulunduğu görülmektedir. Bunlara örnek olarak Mesud b. Abdülaziz er-Râzî (v. 485/1092),¹⁴⁴⁰ Ebu'l-Ferec b. Muhammed b. el-Heysem¹⁴⁴¹ ve dönemin maruf Hanefi imamlarından Ebu Muhammed Abdullah b. el-Hüseyn en-Nâsîhî (v. 447/1055) verilebilir.¹⁴⁴²

Görüldüğü gibi Gazne şehri dönemin büyük eğitim kurumlarına ev sahipliği yapıyor ve bu sayede birçok ulemayı ağırlıyordu. Bu medreselerde dünyaca meşhur alimler yetişmiş ve eserler telif edilmiştir. Ayrıca söz konusu eğitim kurumları

¹⁴³⁶ Semâhî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 172-173.

¹⁴³⁷ Semâhî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 174.

¹⁴³⁸ Semâhî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 176-181.

¹⁴³⁹ Semâhî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 189.

¹⁴⁴⁰ Kureşî *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, II, 170.

¹⁴⁴¹ Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XXX, 497.

¹⁴⁴² İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (v. 1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmud el-Arnaut, nşr. Dâru İbn Kesîr, Dimaşk, 1986, V, 360.

Gazne'nin itibar ve şöhretinin artmasına vesile olmuştur. Zira civar şehirlerden gelen ilim tâlipleri sayesinde şöhreti hızlıca yayılmıştır.

3.2.1.5. Kütüphaneler ve Ribatlar

Kütüphaneler diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Gazne şehrinde eğitim öğretim konusunda önemli bir rol oynamıştır. Gazne şehrinde bulunan kütüphaneleri, genel ve özel olarak ikiye ayırmak mümkündür. Çünkü söz konusu dönemde Gazne'nin millî kütüphanesinin yanında bazı şahıslara ait olan kütüphanelerden de bahsedilmektedir.

Söz konusu bu kütüphanelerin medreselere bitişik şekilde inşa edildiği görülmektedir. Sultan Mahmud'un yaptırdığı Mescid-i Arûsî'l-Felek'in hemen yanındaki medresenin kütüphanesi buna örnek teşkil etmektedir.¹⁴⁴³ Söz konusu bu kütüphaneler özellikle belli bir seviyeye ulaşan ilim adamlarının yararlandığı yerler olmuştur. Çünkü bu kütüphaneler çağının meşhur kitaplarıyla doluydu.

Gazne'de millî kütüphaneye beraber yedi kütüphanenin varlığından söz edilmektedir. Bunlar millî kütüphane, Sultan Mahmud'un, Arûsû'l-Felek camii kütüphaneleriyle Bâb-i Büstiyân, Ebu'l-Abbâs Fazl İsferayinî, Hoca Emirekve Sultan İbrahim'in oğlu Mesud'un kütüphaneleridir. Ayrıca Gazne'de bulunan Bîrûnî, Hücvîrî gibi büyük alimlerin de kendilerine ait özel zengin kütüphaneleri bulunmaktaydı.¹⁴⁴⁴

Gazne şehrinde kütüphaneler dışında Ribatların da eğitim ve öğretim merkezleri olarak kullanıldığı görülmektedir. söz konusu Ribatların özellikle tasavvufî yönde hizmet vermekle birlikte vaaz, okuma yazma ve fetva gibi konularda eğitim öğretime hizmet verdiği vurgulanmaktadır. Gazne şehrinde bulunan Ribât-i Mâhî, Ribât-i Mânk Ali Meymun ve Kernân ribatlarından bahsedilmektedir. Mank Gazne'nin zenginlerinden olup; vefatının ardından kendi ribatına çok sayıda servet ve vakf malı bırakmıştır.¹⁴⁴⁵ Ayrıca Gazneli Sultan İbrahim döneminde de 4 yüzü

¹⁴⁴³ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 388.

¹⁴⁴⁴ Jumanazar, "Gazneli Türkmen Şahdöwletinîñ Ylym Ojaklary", *Garagum*, sayı: 1, s. 152-153.

¹⁴⁴⁵ Semâhî, *el-Hayât's-Sekâfiyye fi Gazne*, s.166.

aşkın tekke, ribat ve medresenin inşâ edildiğine işaret edilmesi de Gazne'nin çok sayıda ribata sahip olduğunu göstermektedir.¹⁴⁴⁶

Mezkûr bilgilerden anlaşıldığı üzere Gazne şehrinin söz konusu dönemde sahip olduğu eğitim müesseseleriyle bölgenin en meşhur ilim merkezlerinden birisi olduğu ve bu yönde İslâm medeniyet ve kültürüne önemli katkılar sağladığı bir gerçektir.

3.2.2. Gazne'de Bilim Dalları

Orta Çağ İslâmî ilimlerin zirve yaptığı dönemdir. Söz konusu dönemde ihtiyaçlara binaen birçok ilim dalı ortaya çıkmıştır. Gazne şehri de dinî, sosyal, sağlık ve uygulamalı, beşerî ve sanat ilimleri gibi birçok ilim dalının okutulduğu yerler arasındadır. Çalışmamızın bu başlığı altında, söz konusu dönemde Gazne'deki ilim dalları Dinî, Sosyal ve müspet ilimleri başlığı altında incelemeye tabi tutulmuştur. Ayrıca her ilim dalına ait olan ulema ve onların söz konusu dalda telif ettikleri kitapları hakkında malumat sunulmuştur.

3.2.2.1. Dinî İlimler ve Bu Alanda Yetişen Âlimler

İslâm ilimler tarihinde tartışmasız dinî ilimlerin başında Kur'ân- ilimleri gelmektedir. Bununla birlikte Kıraat, Tefsîr, Hadis, Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf ilimleri de bu kategoride değerlendirilmiştir. Esasen mezkûr ilim dallarının Kur'ân-ı Kerîm'in daha iyi anlaşılmasına yardımcı olduğu gibi; dinî hükümlerin de derinlemesine incelenmesinde katkıları oldukça büyüktür. Dolayısıyla söz konusu çağda sadece belli bir kesim değil; aynı zamanda imkanları dahilinde tüm Müslüman fertlerinin dinî ilimler konusunda malumat sahibi olduğu aşikardır. Özellikle Gazne şehrinin yöneticilerinin okumuş insanlar olmaları ve yukarıda da işaret edildiği gibi Gazne Sultanlar'ının dinî ilimlerde kitap yazabilecek ve Hadis rivayet edebilecek derecede kendilerini yetiştirmiş olmaları şehrin ilmî ve kültürel konularda nedenli bir konuma sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca ulemaya karşı olumlu davranış ve tutumları birçok farklı bölgeden ilim adamlarının şehre gelmesine vesile olmuş ve bu sayede de tüm ilim dallarında olduğu gibi dinî ilimler dalında da önemli kitaplar kaleme alınmıştır.

¹⁴⁴⁶ Palabıyık, "Gaznelilerde İlmî Faaliyetler", *Hindistan Türk Araştırmaları*, s. 68.

3.2.2.1.1. Kıraat İlimi ve Âlimleri

Sözlük anlamı okumak, tilavet etmek ve telaffuz etmek olan kıraat Kur'an-ı Kerîm'in okunuş keyfiyeti, kıraat âlimlerine nispet edilen okuyuşlar ve bunlarla ilgili ilim dalı için kullanılan yaygın bir terimdir. Kıraat ilmi İslâm Tarihinde hem ortaya çıkış zamanı ve hem de önemi bakımından öncelik arz ettiğinden önemli bir konuma sahiptir. Zira Hz. Peygamber (SAV) kendisine inen ayetleri hemen asabına aktarmış ve ashabı da sonraki nesillere peyderpey aktarmıştır.¹⁴⁴⁷ Böylece Kur'an ilminin eğitim ve öğretimi, Kur'an'ın güzel okunması olan Kıraat ve iyi anlaşılmasına yardımcı olan tefsirle gelişmiştir. Başka bir ifadeyle Kıraat ilmi lafzen ve Tefsir ilmi de manen Kur'an-ı Kerîm'in anlaşılmasında önemli rol oynamıştır. Zira Kur'an'ı seslerinle süsleyin¹⁴⁴⁸ diye buyuran İslâm Peygamberi (SAV) Kur'an'ın da şahsî görüşlerden kaçınılıp doğru anlatılmasını tavsiye etmiştir. Çünkü Kuran'ın güzel sesle ve tertîl ile tilaveti insan mertebesini yükselten ve Halik'ını hoşnut eden ameller arasında sayılmıştır.¹⁴⁴⁹ Diğer taraftan okunması bir ibadet olarak belirtilen, dinlenmesi tavsiye edilen ve öğrenim ve öğretimi en hayırlı görevler arasında sayılan Kur'an'ın¹⁴⁵⁰ faziletiyle ilgili çok sayıda hadis bulmak mümkündür. Çünkü Kur'an-ı Kerîm müminlerin hayat çizgisini tayin eden Yüce Allah tarafından indirilen bir kitaptır. Bu yüzden Müslümanlar her dönemde, Asr-ı saadette olduğu gibi Kur'an'a sarılmış ve onu öğrenmek ve öğretmekle meşgul olmuşlardır. Böylece eğitiminin bizzat Hz. Muhammed tarafından başlatılan Kur'an eğitimine sonraki yıllarda da yoğun bir biçimde sürdürüldüğü görülmektedir.¹⁴⁵¹ Râşit halifeler döneminde İslâm'la müşerref olan Horasan bölgesinde diğer İslâmî ilimlerle Kur'an eğitimi de

¹⁴⁴⁷ Kıraat hakkında geniş malumat için bkz. Birişik, Abdülhamit, "Kıraat", *DİA*, TDV Yay. Ankara, 2002, XXV, 426-433.

¹⁴⁴⁸ Ebû Dâvûd, es-Sicistânî Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk (v. 275/889), *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Muhyüddîn Abdülhamid, nşr. el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda, trs., Kitâbu's-Sala, Tertîl Bâb No: 373, II, 74.

¹⁴⁴⁹ Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (v. 261/875), *el-Müsnedü's-Sahîh*, thk. M. Fuad Adûlbâkî, nşr. Dâru İhyâ, Beyrut, trs., Kitâbü's-Salâtü'l-Müsâfirîn ve'l-Kasrühâ, Hadis no: 793, I, 546.

¹⁴⁵⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm (v. 256/870), *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühayir, nşr. Dâru Tavki'n-Necâ, yyy. 1422/2001, Fedâilü'l-Kur'an, Bab No: 21, VI, 192.

¹⁴⁵¹ Râşid Halifeler dönemindeki Kur'an eğitimi hakkında geniş bilgi için bkz. Varol, "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim", *Selçuk Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, s. 485-487.

başlamıştır. Özellikle hicri dördüncü asrın sonlarında Gazneliler'in başkenti olan Gazne şehri de böylesi ilimlerin geliştiği bir yerdir.

Gazne şehri, söz konusu dönemlerde, Kıraat İlmi açısından önemli bir dönem geçirmiştir. Müslümanların önem verdikleri ilk ilim dallarından olan ve Tefsir İlminin ilk merhalesini oluşturan Kıraat İlmi Gazne şehrinde küttâb, cami ve medreselerde mahir hocalar tarafından okutuluyordu. Kıraat ilmiyle ilgili yedi eseri bulunan Secâvendî-i Gaznevî'nin eserlerinin isimlerinden anlaşıldığı üzere Gazne medreselerinde vakf kaidelerinden tutun tecvit kuralları kıraat çeşitleri ve sebepleri ayrıntılı bir şekilde işleniyordu.

Bu bilgiler Gazne şehrindeki kıraat ilmine verilen önem ve değeri göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira söz konusu ilim Gazne medreselerinde çok sayıda mahir öğretmenler tarafından ders olarak okutuluyordu.¹⁴⁵² Gazne şehrinde söz konusu ilim dallarıyla ilgili telifi bulunan ilim ricalına rastlamak mümkündür.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Gazne'nin kıraat âlimleri şunlardır:

Ebû Saîd Osman b. Ömer b. Ali b. Ebû Bekr b. Şirzâd es-Seâlibî el-Gaznevî el-Mukrî

Hayatıyla ilgili fazla bilgi edinemediğimiz Ebû Saîd Osman b. Ömer b. Ali el-Gaznevî Gazne'deki kıraat âlimlerinin öncülerinden sayılmıştır.¹⁴⁵³ Seâlibî 450/1058 yılı civarlarında Gazne'de doğmuş ve ilk eğitimini Ebû Amr Osman b. Ahmed ed-Derbendî¹⁴⁵⁴ gibi meşhur hocalardan hadis dersleri almıştır. Bu bilgi ed-Derbendî'nin de Gazne'nin önemli kıraat hocalarından olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Daha sonra Belh'e yerleşmiş ve 435/1141 yılında orada vefat edince Bâb-ı

¹⁴⁵² Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 119.

¹⁴⁵³ İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî (v. 833/1429), *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, Nşr. Mektebetü İbn Teymiyye, yyy., byy., 1351/1932, I, 508.

¹⁴⁵⁴ Bağdâd fakihlerinden olan ed-Derbendî'nin hicri 500'den sonra vefat ettiği nakledilmektedir. Seâlibî'nin kendisinden Gazne'de hadis dersleri alması onun Gazne'ye gelen alimlerden olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Sem'ânî, *et-Tabhîr*, I, 548; Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi (v. 771/1370), *Tabakâtü's-Şafîyyet'il-Kübrâ*, thk. M. Muhammed et-Tenâhî ve Abdulfettah M. el-Hülû, nşr. Hicrî Li't-Tabaa, 2. Baskı, yyy., 1413/1992, VII, 210.

Nevbahâr mezarlığına defnedilmiştir.¹⁴⁵⁵ Onun iyi bir kıraat âlimi olmasının yanında edip ve nahivci olduğu nakledilmektedir. Ancak kendisine ait herhangi bir eserinden bahsedilmemektedir. Seâlibî Gazne'nin çok meşhur kıraat alimlerinden biridir. O kıraat derslerini Abdü'l-Kâfî el-Mukrî'den almıştır. Ondandır da Muhammed b. Âdem el-Gaznevî'nin kıraat hocalarından olan Ebû Hafs Ömer b. Zekeriyâ es-Serahsî el-Mukrî kıraat dersleri almıştır.¹⁴⁵⁶

Ebû Abdillâh (Ebû Ca'fer) Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî

Kıraat ilmiyle ilgili çalışmalarıyla bilinen Secâvendî'nin hayatıyla ilgili detaylı malumat bulunmamaktadır. Gazne'ye bağlı Secâvend bölgesinde dünyaya gelen es-Secâvendî ilk tahsilini Gazne'nin medreselerinde yapmış ve özellikle de kıraat ve tefsir ilimlerinde uzmanlaşmıştır. Gazne medreselerinde müderris olarak görev ifa eden es-Secâvendî 560/1165 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁵⁷ Mezarı Secâvend'in güneyinde bulunan Şeyhâbâd köyünde olup sevenleri tarafından ziyaret edilmektedir.¹⁴⁵⁸

es-Secâvendî sadece tefsir ve kıratla meşgul olmamış; aynı zamanda onun nahivci, dilci ve şair olduğuna da vurgu yapılmaktadır.¹⁴⁵⁹ Konuyla ilgili kaleme aldığı birçok eserinden bahsedilmektedir. “*Aynü'l-Meânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Meşânî*”¹⁴⁶⁰, “*İlelü'l-Vukûf el-Vakfî ve'l-İbtidâtü'l-Kebîr*” adıyla bilinen iki ciltlik bir eserdir,¹⁴⁶¹ “*İlelü'l-Kırâât*”,¹⁴⁶² “*Hadâikü'l-Hakâik*”,¹⁴⁶³ “*Ğarâibü'l-Kur'an*”,

¹⁴⁵⁵ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (v. 562/1166), *et-Tabhîr fî'l-Mücemü'l-Kebîr*, thk. Münire Nâcî Salim, nşr. Rüâsetü Dîvânî'l-Evkâf, Bağdad, 1957, I, 548.

¹⁴⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 400, 592.

¹⁴⁵⁷ Safedî, *el-Vâfî*, III, 147.

¹⁴⁵⁸ Senâ Gaznevî, *Tezkire-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 91-92.

¹⁴⁵⁹ İbnü'l-Kıftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid (v. 646/1248), *İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, nşr. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1982, III, 153; Safedî, *el-Vâfî*, III, 147.

¹⁴⁶⁰ Kendisinden sonra yazılan bazı tefsirlere kaynaklık yapan eserin mukaddimesinde yer alan bilgilere göre söz konusu eserin sadece ayetleri tefsirle yetinmediği ve aynı zamanda tefsir usulü, teknikleri ve kıraat alimleri ile ilgili bilgileri de içerdiği anlaşılmaktadır. bkz. Altıkulaç, “*Secâvendî Muhammed b. Tayfûr*”, *DİA*, 268-269.

¹⁴⁶¹ Safedî, *el-Vâfî*, III, 147; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 157; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XII, 206.

¹⁴⁶² Süyûtî, *Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman B. Ebî Bekr (V. 911/1505), Tabakâtü Müfessirîn*, thk., Ali Muhammed Ömer, nşr. *Mektebetü Vahbe, Kahire, 1396/1976, s. 101; Zirikli, el-İlâm*, VI, 179; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XII, 206.

Marifetü Ahzâbi'l-Ḳur'ân ve es-Sâfihî ve Erbâihî ve Eczâihî" onun eserlerindedir.¹⁴⁶⁴

Diğer Kıraat Âlimleri

Ayrıca başka bölgelerden Gazne şehrine gelen ve kıraat dersleri veren Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Habbâzî (v.449/1057),¹⁴⁶⁵ Ebû Ali el-Hüseyn b. Ebi'l-Fazl eş-Şarmakânî (v. 451/1059) de Gazneli Mahmud zamanında Gazne'ye gelen ve Sultan'ın ikramlarına mazhar olan kıraat âlimlerindedir. Bunlar Gazne'de birçok ünlü ilim adamlarını yetiştirmiştir.¹⁴⁶⁶ Diğer taraftan Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed el-Belhî gibi Gazne'ye yerleşen mukrîler de bulunmaktadır. el-Belhî'nin on farklı kıraat çeşidini topladığı "*Câmiu'l-Kıraat*" adlı kitabından da bahsedilmektedir.¹⁴⁶⁷ Ayrıca Nişâbur'lu meşhur kıraat âlimi Ebu'l-Hasan el-İbrismî Sultan İbrahim döneminde Gazne'ye gelip yerleşen kıraat âlimlerdendir. O her gün Sultan'ın sarayına Kur'an okumak için gelirdi. Ölene kadar da bu âdetini devam ettirmiştir.¹⁴⁶⁸ Ayrıca Sultan İbrahim'in her sene kendi yazdığı Kur'an nüshasını Mekke'ye göndermesi,¹⁴⁶⁹ şehirde Kur'an'ın sadece okutulmakla değil aynı zamanda istinsahına verilen önemi göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Diğer taraftan meşhur kıraat âlimlerinden bir kaçının Gazne'ye uğradıklarından da bahsedilmektedir. Örneğin Heratlı Mansûr b. Muhammed bunlardandır. O Gazne'de kaldığı dönemlerde Ebu'l-Hasan Ali el-Habbâzî ve Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed er-Rûzbârî ile mukabele yapmıştır.¹⁴⁷⁰ Âlim, hafız ve Ehl-i Sünnet şeyhlerinden olan Eû Nasr b. el-Vâilî es-Sicistânî H. 4. asırdan önce Gazne'ye uğramış ve daha sonra Bağdad'a yerleşmiştir.¹⁴⁷¹ Bu bilgiler Gazne'nin söz konusu dönemde kıraat ilmî açısından da önemli konuma sahip olduğunu göstermektedir.

¹⁴⁶³ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-Vusûl*, III, 153.

¹⁴⁶⁴ Altıkulaç, "Secâvendî Muhammed b. Tayfûr", *DİA*, XXXVI, 268-269.

¹⁴⁶⁵ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (v. 748/1348), *Marifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr al'et-Tabakâti ve'l-Â'sâr*, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yyy. 1997, I, 246.

¹⁴⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 227.

¹⁴⁶⁷ Zehebî, *Marifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, I, 249.

¹⁴⁶⁸ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 206.

¹⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 321.

¹⁴⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 313.

¹⁴⁷¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 280.

Esasen sözünü ettiğimiz dönemin İslâm ulemasının sadece tek alanda değil; aynı zaman Kur’ân-ı Kerîm başta olmak üzere bütün temel İslâmî ilimlerde uzman oldukları ve eser verdikleri görülmektedir. Bu yüzden Gazne’deki Kur’an hocalarının da Kıraat ilmiyle meşgul olmakla birlikte diğer alanlarda öğrencilere ders vermiş olmaları mümkündür. Zira İslâm ilimlerinde okumakta olan talebelerin öncelikle Kur’an ilimlerine vâkıf olmaları gerekmektedir. Nitekim Gazne’nin meşhur mutasavvıflarından olan Hücvîrî “*Keşfü’l-Mhacûb*” adlı eserinde 236 ayete yer vermiştir.¹⁴⁷²

İslâm’ın ilk dönemlerinden başlayıp zincirleme bir şekilde gelecek nesillere aktarılan Kıraat İlminin, dönemin ihtiyaç ve şartlarına binaen tüm İslâm âleminde önemsendiği gibi Gazne’de de önemsenmiş ve eğitim kurumlarında ders müfredatı olarak okutulmuştur. Bu sayede şehirde yetişen kıraat hocalarının gerek Gazne içinde ve gerek dışında İslâm medeniyetine çok katkıları olmuştur.

3.2.2.1.2. Tefsir İlmi ve Âlimleri

Sözlük anlamı açıklamak ve beyan etmek olan Tefsir terimi hem Kur’ân-ı Kerîm âyetlerini yorumlamak, ortaya çıkarmak ve açıklamak için ve hem de Kur’an âyetlerini yorumlama ilmine ve söz konusu alanda yazılan eserler için kullanılan ortak bir isimdir. Kur’ân-ı Kerîm, Arapça olarak gönderilen bir kitap ise de muhatapları onu kendi seviyeleri kadar anlayabilmiş ve anlayamadıkları hususları Hz. Peygamber’e (SAV) sorma ihtiyacı duymuşlardır. Esasen bir Peygamber olmasının yanında bir muallim vasfını da haiz olan Hz. Muhammed¹⁴⁷³ (SAV) müphem ve müteşabih gibi anlamı kapalı ve anlaşılması zor olan âyetleri ashabına tefsir etmiş ve açıklamıştır. Dolayısıyla ilk müfessir bizzat Hz. Peygamber’in (SAV) kendisidir. Nitekim Hadis kaynaklarında “Tefsîru’l-Kur’an” ve “Fedâilü’l-Kur’an” konuları altında O’nun çok sayıda tefsir örneklerine yer verilmiştir.¹⁴⁷⁴ Hz. Peygamber vefatının ardından Ashab, Tâbiîn ve Tebeu’t-tâbiîn tarafından sonraki

¹⁴⁷² Hücvîrî, *Keşfü’l-Mahcûb*, I, 55.

¹⁴⁷³ Müslim, *el-Müsnedü’s-Sahîh*, Kitâbu’t-Talak, Hadis no: 1478, II, 1104.

¹⁴⁷⁴ Son Peygamber Hz. Muhammed (SAV)’in tefsir örnekleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Müslim, *el-Müsnedü’s-Sahîh*, Kitâbu’t-Tefîr, IV, 2319-2323.

nesillere aktarılan Tefsir İlmi genişleyerek metodik, tematik gibi birçok farklı alana ayrılmıştır.¹⁴⁷⁵

Özellikle dördüncü asır sonrası hakkında bilgi bulunabilen Gazne şehrinin medreselerinde tefsir de ders olarak okutulmaktaydı.¹⁴⁷⁶ Tefsir dersleri Gazneli ve Gazne'ye dışarıdan gelen alimler tarafından tedris edilmekteydi.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Gazne'nin müfessirleri ve Gazne'ye uğrayan müfessirleri şunlardır:

Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Kâdi'l-Kudât Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî

Şeyhu'l-İmâm Rüknu'l-İslâm Şemsü'l-Eimme ve Sirâcu'l-Enâm lakaplarıyla tanınan el-Gaznevî tefsir alanında yazdığı “Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm” adlı eseriyle meşhur olan Gazne'nin müfessirlerindendir. O tefsir derslerini babası Kadilkudât Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Yunus ile amcası Ebû Süleymân Dâvûd b. Yunus b. Muhammed'den almıştır. Hayatı hakkında detaylı malumat bulunmayan Ebu'l-Feth el-Gaznevî 457/1049 yılında elli yaşındayken tefsirini tamamladığı ve 487/1049'da veya daha sonra vefat ettiği söylenmektedir.¹⁴⁷⁷

Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî

Sülemî Tasavvuf yönü ağır basan Nisaburlu bir alimdir. Ayrıca o Gazne'nin ilk müfessirlerinden sayılır. Onun “el-Hakâik fi't-Tefsir” ismiyle işârî bir tefsiri başta olmak üzere birçok eseri bulunmaktadır. Sülemî 412/1021 yılında Gazne'de vefat

1475 Tefsir ilmi Rivâyet, Dirâyet, İşârî ve Lugavî tefsirlerin bünyesinde toplandığı “Kaynak ve Yöntemleri”, Mezhebî, İlmî ve İctimâî tefsirleri kategorisine alan “Yaklaşımları”, Ahkâm ve Mevzuî tefsirleri ihtiva eden “Konuları” olmak üzere genel manada üç kısma ayrılmıştır. Ayrıca Tefsir hakkında geniş bilgi için bkz.

Birişik, Adülhamit, “Tefsir”, *DİA*, İstanbul, 2011, XXXX, 281-290.

1476 Hayderî, Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn, s. 121.

1477 Abdüssamed el-Gaznevî hakkında geniş bilgi için bkz. Özmen, Ferihan, “Abdüssamed el-Gaznevî ve Tefsiri”, *Sakarya ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya, 2012/1, sayı: 25, XVI, 139-161.

etmiştir. Onun mezarı Senâî-yi Gaznevî'nin türbesinin yanında bulunduğu kaydedilmektedir.¹⁴⁷⁸

Ebû Bekir Ahmed b. İsmâil b. İsa el-Gaznevî

Gazne'deki tefsir ilminin öncülerinden biridir. Horasan, Hicaz ve Irak'a ilmî yolculuklar yapmıştır. Kendisi 40 hadis tahriç etmiştir. Gazne'de gözle görülür bir üne sahip olmuştur. 520/1126 yılından sonra vefat etmiştir.¹⁴⁷⁹

Ğâlî b. İbrahim Nâsiruddin Ebû Ali Âlî b. İbrahim b. İsmail, Tâcüş-Şerîa ve Nizâmûl-İslâm el-Gaznevî el-Balakî

Gazne'nin Balak nahiyesinden olması dolayısıyla Balakî nisbesiyle de meşhur olan Ğâlî b. İbrahim el-Gaznevî fıkıh, usul ve cedel ilimlerinde olduğu gibi tefsir ilmînde de çağının öncülerinden sayılmaktadır. Onun tefsirle ilgili "Tefsîru't-Tefsir" diye adlandırdığı bir telifi bulunmaktadır. Fıkıh ilmînde de meşhur olan Ğâlî b. İbrahim el-Gaznevî 582/1186 yılında Halep'te vefat etmiştir.¹⁴⁸⁰

Mahmud b. Ebi'l-Hasan b. el-Hüseyn en-Nisâburî el-Gaznevî

Beyânu'l-Hak lakabıyla meşhur olan el-Gaznevî'nin dilci ve fıkıhçı yönü ağır basan bir müfessir olarak tanıtıldığı görülmektedir. Onun "Cümelü'l-Ğarâib fî Tefsîri'l- Hadîs", "İcâzü'l-Beyân fî Maâni'l-Kur'ân", "et-Tezkire ve't-Teb sire" ve "Halku'l-Kur'an" isimlerinde eserleri bulunmaktadır.¹⁴⁸¹ el-Gaznevî'nin 500/1106 yılında vefat ettiği kaydedilmektedir.¹⁴⁸²

Ebû Bekir Muhammed b. el-Fadl b. Muhammed b. Cafer b. Sâlih er-Rûvâs Mirekî el-Belhî

1478 Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 370.

1479 Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî (v. 945/1539 [?]), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, I, 32.

1480 Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 317; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, I, 403-404; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 228.

1481 Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 311-312.

1482 Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 122.

Kelle paça sattığından dolayı er-Rûvâs lakabını alan el-Belhî dönemin büyük tefsir alimlerinden olup “et-Tefsiru’l-Kebîr” isimli eseri bulunmaktadır.¹⁴⁸³ Câmîü’l-Ulûm olarak lakaplandırılan eserinin Ebû Amr el-Belhî tarafından on dokuz ciltte şerh edildiği nakledilen Mirekî el-Belhî’nin¹⁴⁸⁴ Gazne’ye uğrayan müfessirler arasında olduğu söylenmektedir.¹⁴⁸⁵ Ancak Belhî’nin Gazne’ye uğradığına dair tabakat ve ensap kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Kaldı ki onun Gazne’ye uğradığını nakleden Semâhî’nin kaynak olarak gösterdiği Dâvûdî’nin eserinde bile söz konusu bilgiye yer verilmemiştir. Halbuki Semâhî’nin kullandığı eserle bizim kullandığımız eserin baskı evleri, yılları ve sayfa numaraları bile denk gelmektedir. Mîrekî el-Belhî 415/1024-416/1025 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁸⁶

Ebu’l-Hasan Ali b. Ebi’t-Tayyib Abdillâh b. Ahmed en-Nisâburi

İbn Ebi’t-Tâlib olarak bilinen İmâmü’z-Zâhid Ali b. Abdullah en-Nişâbûrî, nisbesinden anlaşıldığı üzere Nişâbur’ludur. Nişâbur’a bağlı Sebzevâr kasabasında dünyaya gelmiş ve 8 Şevvâl 458/2 Eylül 1066 yılında vefat etmesi üzerine mezûr kasabaya defnedilmiştir. Kur’an ve tefsir ile ilgili üst derecede bir bilgiye sahip olan İbn Ebi’t-Tâlib Sebzevâr’n İspiris mahallesinde kendi için yaptırılan medresede (418/1027) müderrislik görevi ifa etmiştir. Onun tefsir alanında birden çok tasnifi vardır. Bunlardan “*Tefsiru’l-Kebîr*” üç cilt halinde, “*Kitabu’t-Tefsiri’l-Evsat*” on bir cilt ve “*Kitabü’t-Tefsîru’s-Sağîr*” üç cilt halinde tasnif etmiştir. Onun Gazne şehriyle ilgisi şu rivayetle ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki o 414/1023 yılında Sultan Mahmud’un huzuruna çıkarıldığında izin almadan oturduğu ve bir hadis naklettiği için Sultan’ın emri üzerine bir muhafız tarafından dövülmüştür. Sultan’ın, kafasına aldığı darbeden duyu organları zarar gören İbni Ebi’t-Tâlib’in ilmî derecesini duyunca kendisinden özür dileyerek hediyeler verdiği; ancak onun bunları kabul etmediği gibi vaaz vermenin melikin iznine tabi olmadığını ve Allah’ın kendisine hediyesi olan duyu yeteneğini geri istediğini söylediği nakledilmektedir.¹⁴⁸⁷ Sultan

1483 Sem’ânî, el-Ensâb, VI, 177-178.

1484 Sem’ânî, el-Müntehab, s. 1213; Sem’ânî, et-Tabhîr, I, 552-554.

1485 Semâhî, el-Hayâtu’s-Sakâfiyye fî Gazne, s. 210.

1486 Dâvûdî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, II, 224-224.

1487 Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 185-186.

Mahmud'un söz konusu tarihlerde Gazne'de olduğu anlaşılmaktadır. Mezkûr olayın Sultan Mahmud'un on beşinci Hint seferinden sonra vuku bulduğu anlaşılmaktadır.

Ebu'l-Hasen Ali b. Faddâl el-Mücâşî el-Kayrevânî, el-Ferazdakî

Mücâşî döneminin meşhur alimlerinden. Onun tefsirci olmasının yanı sıra tarih, nahiv, lûgat ve edebiyat alanlarında da eser veren bir alim olduğu vurgulanmaktadır. O Kayrevân'a bağlı Hicr'de doğmuş ve Bağdat'ta okumuştur.¹⁴⁸⁸ Sayısız ilmî yolculuk yapan el-Kayrevânî'nin uğradığı yerler arasında Gazne şehri de bulunmaktadır. Mücâşî 460/1068 yıllarının başında Nişâbur'a uğramış ve oradan geçtiği Gazne şehrinde 470/1077-8 yılına kadar Gazne'de ikamet etmiştir.¹⁴⁸⁹ Tefsir alanında “*el-İksîru fî't-Tefsîr*” otuz beş cilt, “*el-Burhânu'l-Amîd*” yirmi cilt ve tek cilt olan “*el-Besmele ve Şerhûhâ*” isimli eserleriyle bilinen Mücâşî Gazne'de kaldığı süre içerisinde Gazne'nin büyüklerinin ismine birçok kitap yazmıştır. Mücâşî 479/1086 yılında Bağdad'da vefat etmiştir.¹⁴⁹⁰ Gazne'de hangi kitaplarını kaleme aldığıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

3.2.2.1.3. Hadis İlmi ve Âlimleri

İslâmî ilimlerin ikinci kaynağını oluşturan ve özellikle IV/X. asırdaki tedvîn ve tasnîf hareketleriyle daha da gelişmiş olan Hadis İlmi İslâm beldelerinin tüm medreselerinde önemli bir konuma sahipti. Gazne şehrinin de Hadis İlmi bakımından, söz konusu dönemde önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir. Çünkü Hadis İlmi Gazne medreselerinde yaygın bir şekilde okutulmuştur. Muhaddislerin özelliklerinden birisi de çok fazla ilim yolculuğu yapmalarıydı. Gazne şehri de söz konusu dönemde adeta birden fazla şehir ve bölgeleri dolaşan muhaddislerin toplanma yeriydi. Çünkü ilmî yolculuğa çıkan tüm muhaddislerin uğradığı bir merkez haline gelen şehir muhaddislerin kiblesi sayılıyordu.¹⁴⁹¹

1488 Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 82.

¹⁴⁸⁹ Altundağ, Mustafa, “Mücâşî”, *DİA*, TDV, Yay. İstanbul, 2006, XXXI, 444.

1490 Zehebî, *Siyerü'l-Alâm*, XIV, 50; Safedî, *el-Vâfi*, XXI, 252-253

¹⁴⁹¹ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 215.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Gazne'nin Hadis âlimleri ve Gazne'ye uğrayan muhaddisler şulardır:

Ebû Süleyman Hattâbî Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Büstî

Nisbesinden de anlaşılacağı gibi Hattâbî Büst'lü bir alimdir. O Receb 319/Temmuz 931 yılında Gazne'ye komşu Büst'te doğmuş ve yine Rebiü'l-Âhir 382/Haziran 992'de orada vefat etmiştir.¹⁴⁹² Hattâbî altmış bir yıllık ömrünü ilme vakfetmiştir. Bu zaman dilimi içerisinde Mekke, Bağdad, ve Nişâbur gibi yerleri dolaşmış ve Eû Bekr İbn Bekr b. Dâse el-Basrî, Ebû Saîd Ahmed Muhammed b. Saîd b. el-Ârâbî, İsmail b. Muhammed es-Saffâr ve Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yakub el-Asem gibi bir çok ulemadan hadis dersleri almıştır. Onun es-Sünen ve Garib'l-Hadis gibi Hadis alanında birçok eseri vardır.¹⁴⁹³ Sadece muhaddis olarak değil aynı zamanda fakih, edip ve şair olarak da nitelenen Hattabî'nin uğradığı yerler arasında Gazne de gösterilmektedir. Ayrıca Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Süleyman el-Gaznevî ile Ebû Bekr Hasan Mukrî'nin Gazne'de kendisinden hadis rivayet ettikleri nakledilmektedir.¹⁴⁹⁴

Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî

Gazneli Mahmud'un hocalarından olan Beyhakî Gazne'ye bağlı günümüz Gazne'nin ilçelerinden olan Karabağ ile Cende arasında bulunan Beyhak'ta doğmuştur.¹⁴⁹⁵ Sünenü Kebîr ve Sağîr kitaplarının müellifi olan Beyhakî Hadis alanında Gazne'nin meşhur muhaddisleri arasında yerini almıştır. Beyhakî 458/1066 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁹⁶

Ebû Vehb Münebbih b. Ahmed el-Fervânî el-Gaznevî

¹⁴⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Üdebâ*, II, 486; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 283.

¹⁴⁹³ İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr el-Bağdâdî (v. 629/1231), *et-Takyîd li-Ma'rifeti Ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yyy. 1988, s. 254.

¹⁴⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Üdebâ*, II, 488; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, III, 282; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 632.

¹⁴⁹⁵ Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 125.

¹⁴⁹⁶ Halîfî, *Saltanat- Gazneviyân*, s. 371.

Muhlisî¹⁴⁹⁷ olarak da bilinen Fervânî vaiz, zâhid, muttakî ve tefsir bilgisiyle öne çıkan bir muhaddistir. Fervânî 439/1047 yılında doğmuş¹⁴⁹⁸ ve 500/1106 yılında da vefat etmiştir.¹⁴⁹⁹ Ancak doğum ve vefat yerleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Fervânî'nin 496/1002 yılında hac dönüşü Bağdad'a uğrayarak orada Ebû Hamid Ahmed b. Muhammed eş-Şucâî'den ve Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hemedân el-Haddâd'dan hadis derslerini aldığı nakledilmesi, ölüm tarihi de dikkate alınacak olursa, Bağdad'da vefat etmiş olabileceği muhtemeldir.¹⁵⁰⁰ O ayrıca Bağdad'da eş-Şucâî'den Muhammed b. Ali b. Hekîm'in en-Nevâdir adlı kitabını okumuş ve kendisinden Serahs'ta Ebu'l-Feth Muhammed b. İbrahim el-Kahistânî, Merv'de Ebû Muhammed b. Ahmed b. Hasan es-Sânüvâcirdî, Haleb'de Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Gaznevî rivayette bulunmuştur.¹⁵⁰¹

Fervân Gazne yakınlarında küçük bir şehirdir. Çalışmamızın ilgili kısmında üzerinde durduğumuz gibi Fervân şehri Gazne'ye bağlı şehirlerden sayılmamıştır. Ancak, ne var ki, Hayderî Fervânî'yi Gazne'nin meşhur muhaddisleri arasında göstermektedir.¹⁵⁰² Ancak onun uğradığı şehirler arasında Gazne zikredilmemektedir. Onun doğum yılları Sultan Mevdûd'un son yıllarına denk gelmektedir. Fervânî, Sultan Mevdûd'un vefatından Sultan İbrahim'in dönemine kadar iç krizle boğuşan Gazne şehrine ancak Sultan İbrahim döneminde gelmiş olmalıdır. Zira o, Gazne tahtına 451/1059'da çıkan Sultan İbrahim döneminde on iki yaşındaydı. Fervân'ın Gazne'nin sınırında olması ve ayrıca Sultan İbrahim döneminde istikrarın sağlanıp şehrin tekrar eski ihtişamına kavuşmuş olması Fervânî gibi çok sayıda İslâm şehirlerini dolaşan bir alimin dikkatini çekmiş olabilir mi? Ancak bu konuda incelediğimiz klasik kaynaklarda herhangi bir rivayet nakledilmemektedir.

Ebû Osman Saîd b. Ebû Saîd Ahmed el-Ayyâ en-Nisâburî

¹⁴⁹⁷ Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-Vusûl*, V, 183.

¹⁴⁹⁸ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, , trs. II, 333.

¹⁴⁹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 201.

¹⁵⁰⁰ Dâvûdî *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 332.

¹⁵⁰¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 201.

¹⁵⁰² Hayderî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 125.

Ayyâr 345/956 yılında Nişâbur'da doğmuştur.¹⁵⁰³ O ilk eğitimini memleketi Nişâbur'da Ebû Bekr Muhammed b. İbnü'l-Hasan İbnü'l-Hânî gibi hocalardan aldıktan sonra Serahs, İstirâbâd, Rey ve Mekke'de Ebû Ali Zâhir b. Ahmed el-Fakih, Ebû Abdullah Muhammed ibn Saîd b. Muhammed, Ebu'l-Abbâs Akîl b. el-Hüseyn el-Alevî ve Ebü'l-Hüseyn Ali b. Cafer es-Sîrvânî gibi dönemin meşhur ulemasından ders almıştır. Sahih-i Buhârî derslerini Ebû Ali Muhammed b. Ömer Eş-Şebbevî'den Merv'de alan el-Ayyâr¹⁵⁰⁴ Horasan'ın büyük muhaddislerinden sayılmaktadır. Ömrünün son yıllarını Gazne'de geçiren el-Ayyâr Rebû'l-Evvel 457/Şubat 1065 yılında Gazne'de vefat etmiştir.¹⁵⁰⁵ Diğer taraftan onun mezkûr tarihten bir yıl sonra vefat ettiğini nakledenler de vardır.¹⁵⁰⁶ Yüzden fazla umre yapan ve 434/1042 yılında Bağdad'a uğrayan el-Ayyâr Dimaşk, İsfahan, Nişâbur, Herat'ta hadis dersleri verdiği gibi Gazne'de hadis dersleri vermiştir.¹⁵⁰⁷ Onun öğrencileri arasında Ebû Saîd el-Kâyînî Hamza b. el-Hüseyn b. Ali el-Mukî es-Sûfî el-Gaznevî (v. 513/1119'dan sonra), Mîre olarak bilinen Ebû Yakûb b. Yusuf el-Gaznevî ve Muhammed b. Ebû Bekr el-Gaznevî¹⁵⁰⁸ ve Ebu'l-Futûh Muhammed b. Ebû Bekr el-Gaznevî¹⁵⁰⁹ kendisinden hadis dersleri almıştır.

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Nasr el-Lebbân ed-Dîneverî

Doğum tarihi hakkında bilgi bulunmayan ed-Dineverî'nin 414/1023 yılında vefat eden hocası el-Ömer el-Kâsım el-Hâşimî'nin vefat tarihinden yola çıkarak IV/X. yüzyılın sonlarında doğmuş olabileceği ifade edilmektedir.¹⁵¹⁰ Hadis ilmine özel bir merakı olan ed-Dineverî, hadis dinlemek için birçok bölgeye rahle yapmış ve çağının önde gelen muhaddislerinden hadis dinlemiştir. ed-Dineverî Gazne'ye gelen

¹⁵⁰³ Zehebî, *Siyerü'l-Âlâm*, XIII, 323.

¹⁵⁰⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 55.

¹⁵⁰⁵ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî (v. 571/1176) *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğurâme, nşr. Dâru'l-Fikr, yyy., 1995, XXI, 3-6.

¹⁵⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (v. 463/1071), *Târîhu Bağdâd ve Ziulihî*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996, XXI, 89-90.

¹⁵⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XXI, 90.

¹⁵⁰⁸ Sem'ânî, *et-Tabhîr*, I, 256-257, II, 386

¹⁵⁰⁹ Sarîfinî, Takiyyüddîn Ebû İshak İbrahim b. Muhammed (v. 641/1243), *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li't-Târîhi Nisâbur*, thk. Halid Hayder, nşr. Dâru'l-Fikr, yyy., 1414/1993, s. 81.

¹⁵¹⁰ Çeker, Huzeyfe, Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Necmettin Erbakan Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya, 2016, s. 185.

ve 468/1075 yılında orada vefat eden güvenilir hadisçilerdendir.¹⁵¹¹ İbn Nûkta ise onun vefat tarihini 469/1076 olarak zikretmiştir. Onun hadis alanıyla ilgili herhangi bir eserine rastlanılmadığı ve “*Menâkıbü Ebî Hanife*” ismiyle bilinen bir eserinin olduğundan bahsedilmektedir.¹⁵¹²

Diğer Muhaddisler

Gazne’ye uğrayan birçok muhaddise rastlanılmaktadır. Örneğin İdrîsî olarak tanınan Ebû Sa’d Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (v. 405-1014),¹⁵¹³ Ebû Sa’d Muhammed b. Mansûr el-Cürcânî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hüseyn b. İbrahim el-İsferâyînî (v. 420/1029), Şeyhü’l-İslâm lakabıyla meşhur Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman es-Sâbûnî (v. 449/1057 bunlardandır.

Ayrıca Ebû Abdurrahmân Hanbel b. Ahmed el-Fârîsî (v. 460/1067), Ebû Abdullah İsa b. Şuayb b. İbrahim (v. 512/1118) gibi muhaddisler Gazne’ye uğramışlardır.¹⁵¹⁴ Bunların dışında Merv’li Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Hamdeviye Ebu’l-Meâlî el-Bezzâz da Gazne’ye uğrayıp bir müddet orada kalan muhaddisler arasındadır. O Gazne’den birçok kitap satın almış ve aldığı kitapları Merv’de Ashâbü’l-Hadis ismiyle yaptırdığı kütüphaneye vakfetmiştir.¹⁵¹⁵

Gazne’ye gelip orada vefat eden muhaddislere de rastlanılmaktadır. Örneğin el-Hallâbî Ebû’l-Hasan Ali b. Ebû Yasir Ahmed b. Bündâr b. İbrahim b. Bündâr bunlardandır. Sem’ânî’nin hadis hocalarından olan ve muhaddis bir ailede yetişmiş olması dolayısıyla hadisçi olarak tanınan Hallâbî aynı zamanda bir tacirdir. O safer 540/Ağustos 1145 yılında Gazne’de vefat etmiştir.¹⁵¹⁶

Abdülvâhid b. Hasen b. Muhammed b. İshâk b. İbrahim b. Muhalled b. Cafer el-Bâkırhî, Ebû’l-Feth el-Fakih eş-Şafîî Hadisçi olmasının yanında fıkıhçı olarak da

¹⁵¹¹ Zehebî, *Siyeru Âlâm*, XIII, 468-469; Safedî, *el-Vâfi*, XXII, 94.

¹⁵¹² Çeker, Hanefî Mezhebinde Biyografî Geleneği, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*) s. 185-186.

¹⁵¹³ Semâhî İdrîsî’nin Gazne’ye uğradığını Sâmiye Mustafa Müsi’ d’in “*Devru Selâtinî Gazne Fî Neşr’il-İslâmî fi’l-Hindi*” adlı eserinden aktarmaktadır. Ancak Zehebî Târîhu Semerkand ve Târîhu İstirâbâd sahibi ve Semerkand Muhaddislerinden olarak naklettiği İdrîsî’nin Gazne’ye uğradığıyla ilgili herhangi bir malumat zikretmemiştir. Bkz. Zehebî, *Siyerü’l-Âlâm*, XIII, 32; Süyûtî, *Tabakât’k-Huffâz*, I, 445. Semâhî, *el-Hayâtu’s-Sekâfiyye fi Gazne*, s. 216.

¹⁵¹⁴ Semâhî, *el-Hayâtu’s-Sekâfiyye fi Gazne*, s. 217-218.

¹⁵¹⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 40.

¹⁵¹⁶ Sem’ânî, *el-Ensâb*, IV, 314.

bilinen Ebü'l-Feth 482/1089 yılında Bağdad'da dünyaya gelmiş, birçok şehri dolaştıktan sonra Gazne'ye gelmiş ve 553/1158 yılında Gazne'de vefat etmiştir.¹⁵¹⁷

Söz konusu muhaddislerin Gazne'de hadis alanında birçok öğrenci yetiştirdikleri ve orada yazılmış olan hadis kitaplarının oluşmasında katkıları tartışılmazdır. Çünkü Gazne'ye gelen muhaddislerin hocaları silsileyle sahabeyi görüp onlardan ders alan hocalara dayanmaktaydı.

3.2.2.1.4. Fıkıh İlmi ve Âlimleri

İslâmî ilimlerin önemlilerinden birisi de fıkıhtır. Zira o İslâm'ın ibadet ve hukukunu esas alan bir ilimdir. Fıkıh İlmi Gazne şehrinde de itibar gören bir ilim dalıdır. Nitekim Gazneli Devleti'nin başta Sultanları olmak üzere birçok devlet ricalinin fıkıh ilmiyle yakından ilgilendikleri görülmektedir. Örneğin bizzat Sultan Mahmud'un kendisi fukahadan sayılmış ve onun fıkıh alanına dair bir telifinin olduğundan bile söz edilmektedir. Ayrıca, fıkıh alanında yetişen ve dışarıdan gelen fakihlerin şehirde söz konusu ilmin gelişmesinde çok büyük katkıları olmuştur. Fakihler Gazne'de hem şehzadelerin özel hocaları olması, hem devlet idaresinde önemli görevler ifa etmesi bakımından önemli bir yere sahiptiler. Devlet kademelerinde elçilik görevlerine getirilen fakihler, Sultanlar tarafından itibar gören kimselerdi.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Gazne şehrine ağırlıklı olarak Hanefî ve Şafî fakihlerinin uğradığı görülmektedir. Söz konusu bu fakihler İslâm düşüncesinin temelini atılmasına ve kültürünün gelişmesine katkıları olan birçok değerli esere sahip olan insanlardı.¹⁵¹⁸

Gazne'deki Hanefî Mezhebine mensup öne çıkan âlimler şunlardır:

Yemînü'd-Devle Sultan Mahmud b. Sebük Tegin

Gazneli Mahmud 10 Muharrem 361/2 Kasım 971 tarihinde Gazne'de doğmuş ve 23 Rebiülâhir 421/30 Mayıs 1030 tarihinde Gazne'de vefat etmiş olan Gazneli

¹⁵¹⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağâd*, XVI, 129-131.

¹⁵¹⁸ Semâhî, *el-Hayâtü 's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 228.

tahtında en fazla kalan ikinci sultandır. O otuz dört yıl gibi uzun bir süre saltanat tahtında kalmış ve gerek siyasî ve gerekse kültürel gelişmeler onun döneminde yaşanmıştır. Çalışmamızın gerekli bölümlerinde işaret edildiği gibi o sadece bir devlet adamı olarak değil; aynı zamanda bir ilim adamı, fakih olarak da tanınmaktadır. O cedel, akaid, tefsir, tevil, kıyas, nâsîh ve mensuh konularına vâkîf olduğu gibi tarih ve ensab ilimlerinde de yetenekli ve bilgi sahibiydi. Ayrıca o edebiyat ve inşâ ilimlerinde de kendisini geliştirmiştir.¹⁵¹⁹ Nitekim Avfî onun şair olduğunu vurgulayarak şiirlerinden bir takım örneklere eserinde yer vermekte¹⁵²⁰ ve Beyhakî de onun kendi kalemiyle yazdığı bir mektubunu nakletmektedir.¹⁵²¹ Ayrıca Sultan Mahmud'a nispet edilen Hanefî fihna dair altmış bin meseleyi ihtiva eden *et-Tefrîd fi'l-Furû'* adlı bir eserden söz edilmektedir.¹⁵²² Bazı araştırmacılar herhangi bir delil sunmaksızın mezkûr habere itibar edilemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁵²³ Ancak konuyla ilgili diğer araştırmacılar söz konusu eserin Sultan Mahmud'a ait olmadığıyla ilgili herhangi bir görüş bildirmemişlerdir.¹⁵²⁴ Ayrıca Kureşî'nin (v. 775/1373) söz konusu eseri Sultan Mahmud'un tasniflerinden sayması ve Gazne'de meşhur olduğunu nakletmesi¹⁵²⁵ eserin VIII/XIV. yüzyıllarda bilindiğini göstermektedir.

Ebû Salih et-Tebbânî

Tebbânî ailesine mensup önemli fakihler arasında olan Ebû Sâlih, Ebû Hanife'nin meşhur öğrencisi İmâm Yusuf'un öğrencilerinden olan Ebu'l-Abbâs et-Tebbânî'nin torunu Ebû Sâdık et-Tebbânî'nin annesinin dayısıdır. et-Tebbânî 385/995 yılında Sultan Mahmud'un isteği üzerine Nişâbur'dan Gazne'ye gelmiş ve Bâb-i Büstiyân Medresesinde Hanefî fihî dersleri vermiştir. Başkadı Ebû Süleynam Dâvud b. Yunus ve kardeşi kadı Zekkî Tebbânî'nin Gazne'deki öğrencilerindendir.

¹⁵¹⁹ Utbî, *Târîhü Yemînî*, s. 369.

¹⁵²⁰ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, I, 24-25.

¹⁵²¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 113-114.

¹⁵²² Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 426.

¹⁵²³ Halîlî, *Saltanat-ı Gazneviyân*, s. 164.

¹⁵²⁴ Semâhî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fi Gazne*, s. 228.

¹⁵²⁵ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, II, 157.

Sultan Mahmud'un yanında önemli bir yere sahip olan Ebu Salih 400/1009 yılında Gazne'de vefat etmiştir.¹⁵²⁶

Kadı Ebu'l-Hasan el-Müemmil b. Halil b. Ahmed el-Büstî

Dönemin meşhur edip, alim ve hatiplerinden olan el-Büstî Gazne'de hatiplik görevini ifa etmiştir. Seâlibî Gazne'de kendisiyle görüştüğünü ve babası ve dedesi gibi Büst ve Ruhhac kadısı olarak görevlendirildiğini nakletmektedir.¹⁵²⁷

Ebû Muhammed b. Abdullah b. el-Hüseyin en-Nâsîhî

Nâsîhî de Gazne'de fıkıh dersleri, fetva veren fakihler arasındadır. Döneminin meşhur Hanefî şeyhlerinden olan Nâsîhî aynı zamanda müçtehit ve muhaddis olarak da nitelenmiştir.¹⁵²⁸ Nâsîhî Sultan Mahmud zamanında başkent Gazne'de Kâdiyü'l-Kûdât olarak hem fetva makamında ve medreselerde ders veriyordu.¹⁵²⁹ Aynı zamanda muhaddis olan Nâsîhî'den Bişr b. Ahmed el-İsferâyînî, Hâkim Ebû Ahmed el-Hâfız gibi muhaddislerden ders almış ve kendisinden de Ebû Abdullah el-Fârisî¹⁵³⁰ ve Ebu'l-Heysem Utbe b. Heyseme rivayette bulunmuştur.¹⁵³¹ Birçok eseri bulunan Nâsîhî Kitâbü'l-Muhtasar fî'l-Vukûf¹⁵³² adlı eserinin ismine rastlanılmaktadır.¹⁵³³ Ayrıca Nâsîhî'nin 412/1021 yılında hac yaptığı,¹⁵³⁴ oradan hadis alanında ders aldığı Bağdad'a geldiği ve Fıkhü'l-Mesûdî ismiyle Sultan

¹⁵²⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 180.

¹⁵²⁷ Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, V, 267.

¹⁵²⁸ es-Sarîfinî, *el-Müntehab*, s. 302.

¹⁵²⁹ Utbî, *Târîhü Yemînî*, s. 395-396.

¹⁵³⁰ es-Sarîfinî, *el-Müntehab*, s. 302.

¹⁵³¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 207.

¹⁵³² Nâsîhî'nin torunu Ahmed b. Muhammed ve onun oğlu Muhammed bu eserin el-Hassâf ve Hilâl b. Yahya'nın kitaplarının muhtasarı olduğunu kaydetmişlerdir. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, I, 275.

¹⁵³³ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, I, 275.

¹⁵³⁴ Utbî, *Târîhü Yemînî*, s. 394.

Mesud'a bir eser takdim ettiği de rivayet edilmektedir.¹⁵³⁵ Nâsîhî 447/1055 yılında vefat etmiştir.¹⁵³⁶ Nâsîhî'nin vefat tarihine baktığımız zaman, onun, Sultan Ferruhzâd'ın Saltanatının ilk dönemlerinde hayatta olduğu görülmektedir. Bugün, Gazne'deki Hakim Senâî-yi Gaznevî türbesinin güney doğusunda bulunan ve Zîâret-i Kâzî-i Dâru'ş-Şifâ olarak bilinen türbenin onun kabri olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵³⁷

Ebü'l-Alâ İmâdü'lislâm el-Kâdî Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydillâh el-Üstüvâî en-Nîsâbûrî

Üstüvâî Ebu'l-Alâ 343/954 yılında¹⁵³⁸ Nişâbur'un nahiyelerinden ve bir çok köyün kendisine bağlı olduğu Üstevâ'da dünyaya gelmiştir.¹⁵³⁹ Gazneli Devleti'nin Nişâbur kadısı olan bu zat Horasan'ın büyük Hanefî fakihlerinden olup hayatını tedrisle geçirmiş ve 402/1011 yılında hacca gittiğinde büyük hürmete mazhar olmuştur.¹⁵⁴⁰ Üstüvâî Nişâbur'da Abdullah b. Muhammed b. Ali İbn Ziyâd, İsmail b. Necid ve Bişir b. Ahmed el-İsferâyînî gibi büyük hocalardan hadis dinlemiş ve hac dönüşü uğramış olduğu Irak ve Kûfe'de Ali b. Abdurrahman el-Bekkâî gibi âlimlerden hadis dersleri dinlemiştir.¹⁵⁴¹ Mezkûr âlimin Gazne'yi ilgilendiren yönü, yukarıda da zikri geçtiği gibi Gazneli Mahmud'un oğulları Mesud ve Muhammed'in özel hocaları olmasıdır. Üstüvâî'nin vefat tarihiyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birisi Zilhicce 431/Ağustos 1040 ve diğeri de 432/1041 yılının sonbaharındır.¹⁵⁴² Mezkur tarihlerden genel kabul gören ise ikincisidir. Nişâbur'da vefat eden Üstüvâî Sikketü'l-Kassârin Mezarlığına defnedilmiştir.¹⁵⁴³ Onun günümüze ulaşmayan *Muhtasar-ı Sâidî*¹⁵⁴⁴ ve tek nüshasının günümüze

¹⁵³⁵ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-Vusûl*, II, 208-209.

¹⁵³⁶ Zehebî, *Siyerü Alâmü*, XVII, 660.

¹⁵³⁷ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 27.

¹⁵³⁸ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfîyye fî Gazne*, s. 229.

¹⁵³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 345; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 207.

¹⁵⁴⁰ Utbî, *Târîhu Yemînî*, s. 394.

¹⁵⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 345;

¹⁵⁴² Zehebî, *Siyerü Alâm*, XVII, 507.

¹⁵⁴³ Bahçivan, Seyit, "Üstüvâî" *DİA*, TDV, Yay. İstanbul, 2012, XXXXII, 396.

¹⁵⁴⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 180.

ulaştığı *el-İtikâd*¹⁵⁴⁵ isimli eserlerinden de bahsedilmektedir. Ebû Hanifenin akidevi görüşlerinin 14 başlık altında toplandığı *el-İtikâd* Seyit Bahçivan tarafından neşredilmiştir.¹⁵⁴⁶

Ebü'l-Meâlî Abdürrab b. Mansûr b. İsmail b. İbrahim el-Gaznevî

Hayatıyla ilgili detaylı bilgi bulunmayan Ebü'l-Meâlî Kudûrî'nin Muhtasar'ının şarihi olarak bilinmektedir. O, söz konusu kitabı *Mültemesü'l-İhvân* ismiyle iki cilt olarak şerh etmiştir. Ebü'l-Meâlî'nin 500/1106 civarında vefat ettiği nakledilmektedir.¹⁵⁴⁷ *Mültemesü'l-İhvân* İstanbul Yeni Câmii kütüphanesinde 466 numarada yazma halinde bulunmaktadır.

Ebü Ali Âlî b. İbrahim b. İsmail el-Gaznevî el-Balakî

Sem'ânî'nin çağdaşı olan el-Balakî Gazne'nin Balak nahiyesinde doğmuştur. Balakî, döneminin önde gelen alim, fazıl, edip ve vaizlerindedir. Merv'de Sem'ânî ile görüşen Balakî daha sonra Tirmiz'e yerleşmiştir.¹⁵⁴⁸ *Tâcu's-Şeri'a* ve *Nizâmü'l-İslâm* lakaplarıyla anılan Balakî tefsir alanında olduğu gibi fıkıh, cedel, nahiv ve usul konusunda da çağının önde gelenlerindedir. Abdülvehâb b. Yusuf ondan fıkıh dersleri almıştır. Fıkıha dair "*el-Meşâri*" ve "*el-Menâbî fî Şerhi'l-Meşâri*" adlı eserlerin sahibi olan el-Balakî ömrünün son yıllarında Haleb'e yerleşmiş, fıkıh dersleri vermiş ve 582/1186 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁴⁹

Ebü Yakûb İsmail b. Abdirrahmân b. Abdisselâm b. Hasan el-Gaznevî el-Lemğânî

¹⁵⁴⁵ Bahçivan, "Üstüvâî" *DİA*, XXXXII, 396; Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 229.

¹⁵⁴⁶ Üstüvâî, Ebü'l-Alâ İmâdü'lislâm el-Kâdî Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydillâh (v. 432/1041), *Kitâbü'l-İtikâd*, thk. Seyit Bahçivan, şr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, s. 121-233.

¹⁵⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, I, 299; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 194; Kehhâşle, Ömer b. Rîdâ b. Muhammed (v. 1408/1987), *Mü'cemü'l-Müellifîn*, nşr. Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut, trs., V, 111; Katib Çelebî, *Süllemü'l-Vusûl*, II, 246.

¹⁵⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 317.

¹⁵⁴⁹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, I, 403-404; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 228-229.

Meşhur Hanefî fakihlerinden olan Lemğânî Gazne'nin Lemğân beldesindedir. Sem'ânî onun dedelerinden birinin söz konusu beldenen olduğunu nakletmiştir.¹⁵⁵⁰ Lemğânî'nin Gazne alimlerinden sayılması¹⁵⁵¹ dedesinin Lemğân'lı olmasıyla açıklanabilir. Zira o 518/1124 tarihinde doğmuş ve 536/1142 tarihinde de Bağdâd'da vefat etmiştir.¹⁵⁵² Hatta onun vefat tarihini Ramazan 527/Ağustos 1130 olarak nakledenler de olmuştur.¹⁵⁵³ Kanaatimizce Lemğânî Gazne'ye uğramamıştır. Zira mezkûr tarihler ve bilgiler dikkate alındığında genç yaşlarda vefat ettiği anlaşılmaktadır. Kaldı ki, biyografi kitaplarında da Gaznevî nisbesiyle anılmadığı görülmektedir.

Ebu'l-Mekârim Ahimşâd b. Abdisselâm b. Mahmud el-Gaznevî

Tefsir alanında da meşhur olan Ebu'l-Mekârim vaizlik yönü ağır basan dönemin meşhur Hanefî fakihleri arasında gelmektedir. Ebu'l-Mekârim'in İsfahan'a gittiği ve İsfahan camisinde vaaz verdiğinden söz edilmektedir. Arapça şiirlerinin de olduğu belirtilen Ebu'l-Mekârim 552/1157 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁵⁴

Mezkûr alimler Gazneli ve Gazne'ye gelen dönemin meşhur Hanefî fakihleridir. Çalışmamızın kapsadığı tarih ve dönem dışında yukarıda zikrettiğimiz Hanefî fakihlerin sayıları oldukça fazladır. Biz burada vefat tarihi 550/1155 civarı olanları almaya gayret ettik. Aşağıda Şâfiî fakihleriyle ilgili malumat verilecektir. Şafii fakihlerinin Sultan ile Halife arasında elçilik görevleri için tercih edildiği görülmektedir. Örneğin döneminin önemli Şâfiî fakihlerinden olan Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-İsferâyînî (v. 406/1016) Halife el-Kâdir Billâh tarafından Sultan Mamud'a elçi olarak gelirken; Ahmed b. Muhammed el-Münkedirî Sultan Mesud tarafından Bağdad'a gönderilmiştir.¹⁵⁵⁵ Ebû Ali Zâhir b. Ahmed es-Serahsî

¹⁵⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 223.

¹⁵⁵¹ Furkânî, Mehterhan, "Afganistan Topraklarında Yetişmiş Fıkıh Âlimleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2016, Sayı: 28, s. 345.

¹⁵⁵² Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye*, I, 152.

¹⁵⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 223.

¹⁵⁵⁴ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye*, I, 35.

¹⁵⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 754.

(v. 389/998)¹⁵⁵⁶ ilminin Gazne'ye kadar ulaştığı dönemin Şâfiî fakihleri arasında sayılmıştır.¹⁵⁵⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Gazne'ye uğrayan Şâfiî fukahası şunlardır:

Ebû Süreyc İsmail b. Ahmed İbnü'l-Hasan eş-Şâşi en-Nakkâz

Doğum tarihi ve hayatıyla ilgili bilgi bulunmayan eş-Şâşi döneminin meşhur Şâfiî fakihlerindendir. Lakabının eş-Şâşi olması onun günümüz Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent şehrinden olduğunu göstermektedir. eş-Şâşi'nin Horasan'a gelmesiyle birlikte şöhreti artmış Nişâbur, Tûs, Herat ve Merv şehirlerinde hadis dersleri vermiştir. Sem'ânî onun 470/1077 yılından önce vefat ettiğini nakletmişse¹⁵⁵⁸ de 471-80/1078-87 arası¹⁵⁵⁹ vefat ettiğini zikredenler de bulunmaktadır. eş-Şâşi Horasan'ın diğer şehirlerine yolculuk yaptığı gibi Gazne'ye de uğramış ve orada 434/1042 yılında Ebû Halef'in Usûl-i Fıkha dair bir kitabını ta'lik etmiştir.¹⁵⁶⁰

el-İmâmü'l-Allâme Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Hâmid eş-Şâşi

Ebu Bekr eş-Şâşi 397/1007 yılında Şâş'ta doğmuş ve 485/1092 yılında vefat etmiştir. Memleketi Şâş'ta Ebû Bekr es-Sencî gibi âlimlerden ders alan ve Şâfiî şeyhi olan eş-Şâşi Gazne'ye uğrayan ve Sultan tarafından hoş karşılanan fakihler arasındadır. Onun ve eserlerinin Gazne'de şöhreti artmış ve birçok Gazneli ondan fıkıh dersleri almıştır. Gazne'de ondan fıkıh dersleri alanlar arasında el-Fazl b. Ahmed el-Basrî gösterilmektedir. Gazne'de bir müddet kalan eş-Şâşi Nizâmü'l-Mülk'ün isteği üzerine Herat Nizâmiyesinde ders vermek üzere Gazne'den ayrılmıştır.¹⁵⁶¹ Şâşi'nin vefat tarihinden yola çıkarak onun Sultan İbrahim döneminde Gazne'ye geldiğini söyleyebiliriz.

Ebu'l-Mehâsin Abdolvâhid b. İsmail b. Ahmed er-Rûyânî

¹⁵⁵⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 119.

¹⁵⁵⁷ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 320.

¹⁵⁵⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 165-166; es-Sarîfînî, *el-Müntahab*, s. 145.

¹⁵⁵⁹ Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, X, 459.

¹⁵⁶⁰ İbnu's-Salah, Osman b. Abdurrahman (v. 643/1245), *Tabakâtü'l-Fukahâ'i's-Şâfiyye*, thk. Muhiüddîn Ali Necib, nşr. Dâru'l-Beşâyiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1992, I, 421.

¹⁵⁶¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IV, 190

Taberistân'ın Rûyân nahiyesinden olan er-Rûyânî 415/1025 tarihinde doğmuş ve 502/1108 tarihte Âmil'de şehit edilmiştir.¹⁵⁶² Dönemin önemli fakihleri arasında olan¹⁵⁶³ ve “Bahrü'l-Mezheb”¹⁵⁶⁴, “Menâsisu'l-İmâm eş-Şâfiî” ve “el-Kâfi” gibi teliflerin sahibi olan Ebu'l-Mehâsin birçok bölgeyi gezdiği gibi Gazne'ye de uğramıştır.¹⁵⁶⁵ İsmine kadı lakabının eklenmesinden dolayı kadılık görevini de ifa etmiş olabileceğini düşündüğümüz Rûyânî'nin Gazne'de ne kadar kaldığı ve orada yaptıklarıyla ilgili net bilgiler bulunmamaktadır.

Ebu'l-Feth Es'ad b. Ebî Nasr b. Ebi'l-Fazl el-Meyhenî

Meyhen Seraha ve Ebîverd arasında bulunan Hâbirân nahiyesinin köylerinden biri olarak nakledildiği gibi Gazne köylerinden biri olduğu da söylenmektedir.¹⁵⁶⁶ Fıkıh ilmîni Merv'de alan Meyhenî Gazne'ye gelen Şâfiî fakihler arasındadır. Gazne'de şöhreti artan Meyhenî birçok Gazne gençlerine ders vermiştir. Mecdüd'-Dîn olarak lakaplandırılan Meyhenî 527/1132 yılında Hemedân'da vefat etmiştir.¹⁵⁶⁷

Meyhenî'den sonra Ebu'l-Feth Abdulvâhid b. el-hasan b. Muhammed el-Bâkırhî Bağdâd Nizâmiye Medresesi müderrisi Gazne'ye gelmiş 553/1158 tarihinde Gazne'de vefat etmiştir.¹⁵⁶⁸ Diğer taraftan Mâlikî fakihlerinden olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî'l-Ferec el-Mâlikî (v. 510/1116) Gazne'ye uğramıştır.

3.2.2.1.5. Tasavvuf İlimi ve Âlimleri

Gazne şehrinde İslâmî ilimler sahasında gelişen ve kendine özgü terim ve metotları olan bir ilim dalı da tasavvuftur. Çalışmamızın ilgili bölümünde Gazne'nin sıfatları hakkında bilgi verilirken de ifade edildiği gibi şehir “Medinetü'l-Evliyâ” olarak nitelenmektedir. Bu husus şehrin tasavvuf alanındaki konumunun

¹⁵⁶² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 198.

¹⁵⁶³ İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr el-Bağdâdî (v. 629/1231), *İkmâlü'l-İkmâl*, thk. Abdulkayyum, nşr. Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1410/1989, II, 748.

¹⁵⁶⁴ İbnu's-Salah, *Tabakâtü'l-Fukahâ'i's-Şâfiyye*, I, 428.

¹⁵⁶⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-Ayân*, III, 198.

¹⁵⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 537-538.

¹⁵⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-Ayân*, I, 207.

¹⁵⁶⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 205.

vurgulanması açısından önem arz etmektedir. Diğer İslâmî ilimler alanında olduğu gibi Tasavvuf alanında da Gazne’de yetişen ve başka bölgelerden gelen birçok tasavvuf âlimlerine rastlanılmaktadır.

Ebû Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Mukrî el-Gaznevî

Çağının tanınmış sufilerinden Ebu Abdullah, Senâ Gaznevî tarafından Gazneli olarak takdim edilmektedir.¹⁵⁶⁹ Ancak Ebû Abdullah’ın hakkında malumat içeren tabakât-ı Sûfiyye kitaplarında Senâ Gaznevî’yi destekleyecek bilgiler bulunmamaktadır. Dönemin Yusuf b. Râzî, Abdullah el-Harrâz, Muzaffer el-Kirmânî, Ruveyym b. Ahmed gibi meşhur âlimlerin sohbetlerinde bulunduğu ve cömert, vaiz, ahlak ve takvasıyla maruf olduğu ve 366/976 yılında¹⁵⁷⁰ vefat ettiği ifade edilen el-Mukrî’nin Gazne’ye nispetiyle ilgili malumat zikredilmemiştir.¹⁵⁷¹

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî

Ebû Reyhân 3 Zilhicce 362/4 Eylül 973 tarihinde Hârizm’e bağlı Kas şehrinde doğmuş ve 453/1061 yıllarında da Gazne’de vefat etmiştir.¹⁵⁷² Bîrûnî’nin Gazne’ye geliş tarihi 408/1017 yılların sonları ve 409/1018 yıllarının başlarına rastlamaktadır. Onun Gazne’nin ilim ve kültür hayatında önemli bir yeri vardır. Çalışmamızın ileriki bölümlerinde de üzerinde durulacağı gibi özellikle sosyal ve müspet ilimler alanında ön plana çıkmış olan Bîrûnî tasavvufa da yatkınlığıyla bilinmektedir. Onun özellikle Hint felsefesini tasavvufla ilişkilendirmedeki çabalarını varlık sıfatlarını konu edinen

¹⁵⁶⁹ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 2.

¹⁵⁷⁰ İbn Mülakkin, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısri (v. 804/1401), *Tabakâtü'l-Evliyâ*, thk. Nureddî Şerîbe, nşr. Dâru'l-Marife, 2. Baskı, Beyrut, 1406/1986, s. 75.

¹⁵⁷¹ Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin (v. 412/1021), *Tabakâtu's-Sûfiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, s. 377; Câmî, Abdurrahman b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed (v. 898/1492), *Nefehâtü'l-Üns*, thk. Muhammed Edib el-Câder, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, I, s. 387-388.

¹⁵⁷² Bîrûnî’nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Tümer, Günay, “Bîrûnî”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 206-215; Özcan, Emine Sonnur, “Ebu'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)”, *Milel ve Nihal; inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, sayı: 3, Eylül-Aralık, 2013, X, 9-24.

“Sank” ve nefisle beden arasındaki ilişkileri ele alan “Biyatencil” isimli eserleri Hintçe’den Arapçaya çevirmesiyle gösterdiği nakledilmektedir.¹⁵⁷³

Orta Çağın en meşhur bilim adamlarından İbn Sinâ gibi özellikle müspet ve aklî ilimlerde ön plana çıkmış şahsiyetlerle çağdaş olan Bîrûnî’nin Gazne’ye gelmeden önce kaleme aldıkları eserlerinden; Gazne’de kaleme aldığı eserler sayıca fazladır. Bu durumda onun Gazne’deki eserleri sayesinde ünlendiğinin kanıtıdır.¹⁵⁷⁴ Esasen Bîrûnî birçok alanla ilgili eser yazmıştır. Yazdığı eserlerinin fihristini Merv’de bir vâkıf kütüphanesinde gören Yâkût el-Hamevî söz konusu fihristin altmış varak olduğunu zikreder.¹⁵⁷⁵ Bîrûnî, gerçekten, çağına damgasını vuran bir âlim, bilge ve velût bir şahsiyettir. Nitekim XI. Asrın ilk yarısı Bîrûnî asrı olarak nitelenmektedir.¹⁵⁷⁶ Onun toplam yüz altmış eserinin kategorize edilmiş tablosunu, Emine S. Özcan E. S. Kennedy’nin “*Dictionary of Scientific Biography*” adlı eserinden aktarmaktadır.¹⁵⁷⁷

Alanlar	Eserler	Büyük çalışmalar	Mevcut Olanlar	Basılmamış Olanlar
Astronomi	35	8	4	3
Usturlap Üzerine	4		2	
Astroloji	23	1	3	2
Kronoloji	5	1	1	1
Zaman Ölçümü	2			
Coğrafya	9	1	1	1
Jeodezi ve Haritacılık	10		1	

¹⁵⁷³ Semâhî, *el-Hayatu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 244.

¹⁵⁷⁴ Tümer, Günay, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dîni*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara, 1986, s. 65.

¹⁵⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Üdebâ*, V, 2333.

¹⁵⁷⁶ Özcan, Emine Sonnur, *Bilgi Büyücüsü Bîrûnî*, Ötüken Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 57.

¹⁵⁷⁷ Yalnız Emine S. Özcan’ın sayıları toplarken, Büyük ve Mevcut çalışmaların sayılarını birer farkla yanlış aktardığı tespit edilmiş ve düzeltilmiştir. Özcan, *Bilgi Büyücüsü Bîrûnî*, s. 58.

Matematik	Söz konusu tabloda bu kısım boş bırakılmıştır. Biz çalışmamızın ilgili yerinde Bîrûnî'nin matematikle ilgili eserlerine de yer vermiş bulunmaktayız.			
Aritmetik	8		1	1
Geometri	5		1	1
Trigonometri	2		1	
Mekanik	2		1	
Tıp ve Eczacılık	2	1	1	
Meteoroloji	1			
Mineraloji ve Taşlar	2		1	1
Tarih	4			
Hindistan	2	1	1	1
Din ve Felsefe	3			
Edebiyat	16			
Sihir	2	1		
Diğer	9	1	1	1
Toplam	14	15	21	13
	6			

Mezkûr tabloda da görüldüğü gibi Bîrûnî, özellikle doğa, sosyal ve sayısal alanlarında çok değerli eserler yazan bir şahsiyettir. Eserlerinin çoğunun Gazne'de yazılmış olması; şehrin Orta Çağda kazanmış olduğu itibar, saygınlık ve şöhretinde Bîrûnî'nin de payının olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Yusuf b. Ebû Bekr el-Gerdîzî

İsmi es-Seyyidü's-Şerîf Yûsûf b. Ebû Bekr b. Ali b. muhammed b. el-Hüseyn el-Bestü's-Şeyh Cemâlüddîn Yûsûf el-Gerdîzî şeklinde yazılan bu zat 450/1058 yılında Gazne'ye bağlı Gerdîz karyesinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babasıyla dedesi Şeyh Ebû Yezîd el-Bistâmî'den alan Yûsûf Mültân'a yerleşmiş ve orada Şeyhlik makamında oturarak tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. Takva sahibi

olan bu zatın 531/1137 yılında Mültân'da vefat ettiği ve Cemâl Yûsûf gibi orada defnedildiği naklolunmaktadır.¹⁵⁷⁸

Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî

Çalışmamızın tefsir konusuyla ilgili bilgi verirken aktardığımız Şeyh Sülem'nin de Gazne'nin Sûfilerinden olduğu aktarılmaktadır. Kabrinin Gazne'de olduğuna dair malumata yukarıda temas etmiştik. Onun “*Tabakâtu's-Sûfiye*”, “*Âdâbu's-Sûfiyye*”, “*Târîhu's-Sûfiye*” ve “*Sûlûku'l-Ârifin*” olarak bilinen tasavvufa dair eserlerinden bahsedilmektedir. Kabrinin Emîr Alî Şîr Nevâî tarafından belirlenerek türbesinin üzerine “هذا قبر ابي عبدالرحمن السلمى” ibaresinin eklendiği nakledilmektedir.¹⁵⁷⁹ Onun Gazne'ye gelip gelmediğiyle ilgili Tabakat eserlerinde herhangi bir bilgiye rastlanılmasa da İbn Funduk'un rivayetlerinden onun 401/1008 tarihinde Gazne'de bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Funduk, Beyhakî'nin hayatıyla ilgili bilgi verirken; onun mezkûr tarihte Abdurrahman es-Sülemî'den hadis dinlediğini nakletmektedir.¹⁵⁸⁰ Diğer taraftan konuyla ilgili yapılan araştırmalar Gazne'nin o dönemdeki bir ilim merkezi olmasından yola çıkarak Şeyh Sülemî'nin de böylesi bir ilim merkezine uğramış olabileceği ihtimali üzerine durmuşlardır.¹⁵⁸¹ Diğer taraftan onun mezarının Nişâbur'da olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁵⁸²

Ebu'l-Hasan Ali b. Osman b. Ebî Ali el-Cüllâbî el-Hücvîrî el-Gaznevî

el-Hücvîrî Hicri dördüncü asrın sonları ve beşinci asrın başlarında Gazne'de dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini de yine Gazne'de tamamlamış önemli bir tasavvuf alimidir.¹⁵⁸³ Onun dünyaya geldiği yer, Gazne'nin yerleşim birimleri hakkında bilgi verirken açıkladığımız gibi Hücvîr veya ona bağlı Cüllâb'dır. Hücvîrî'nin babası Er Baba olarak meşhur olan Şeyh Osman b. Ebil-Ali'dir. Şeyh Osman'nın başta Gazne şehri olmak üzere tüm köylerinin de birer ilim ve kültür merkezine dönüşen şehre gelerek yerleşen irfan ve tasavvuf ehlinden olduğu nakledilmektedir. Vefat tarihinin

¹⁵⁷⁸ Abdülhay, el-Hasenî, *Nüzhetu'l-Havâtir*, I, 82.

¹⁵⁷⁹ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 7-8.

¹⁵⁸⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 175.

¹⁵⁸¹ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 9.

¹⁵⁸² İbn Mülakkin, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, s. 315.

¹⁵⁸³ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 245.

420/1029 olduğu tahmin edilen Şeyh Osman'ın mezarı eski Gazne'nin güney doğusundaki Erbâlar köyündedir.¹⁵⁸⁴ Mütedeyyin bir aileye mensup olan ve Tâcü'l-Evliyâ olarak bilinen annesinin kabri de Gazne'deki Hücvîrî'nin yaptırdığı camiin hemen yanındadır.¹⁵⁸⁵

İlk eğitimini Gazne'de babasından alan Hücvîrî Irak, Horasan, Hûvsiztân, Maverâünnehir Türkistan ve Hindistan başta olmak üzere birçok beldeyi gezmiş ve gittikleri yerlerde dönemin ulemasıyla görüşmüştür.¹⁵⁸⁶ Örneğin Nişâbur'da İmam Kuşeyrî, Cürcân'da Ebu'l-Kasım el-Cürcânî, Serahs'ta Ebu'l-Fazl es-Serahsî, Huttel'de Muhammed b. Hasan el-Huttelî gibi birçok tanınmış ulema ve urefa ile karşılaşmıştır. Ömrünün sonra dönemlerinde Lahor'a yerleşen Hücvîrî 465/1072 yılında orada vefat etmiştir.¹⁵⁸⁷

Hücvîrî tasavvuf alanında birçok eser kaleme almıştır. Onun eserleri:

1. Divân: Küçük yaşlarında yazdığı ve kendisi hayattayken kaybettiği belirtilmiştir.
2. Minhâcü'd-Dîn.
3. Kitâbü'l-Fenâ ve'l-Bekâ.
4. Kitâbü fî Şerhi Kelâmi'l-Hallâc.
5. el-Beyânn li Ehli'l-Ayân.
6. Bahru'l-Kûlûb.
7. Esrârü'l-Hirak ve'l-Mülevvinât.
8. Kitâbü'l-İmân.
9. er-Ri'âyet bi Hukûkillahi Telâlâ.
10. Sevâkibü'l-Ahbâr.
11. Keşfü'l-Esrâr.
12. Keşfü'l-Mahcûb.

¹⁵⁸⁴ Rızâ, *Riyâzü'l-Elvâh*, s. 90; Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 16.

¹⁵⁸⁵ Dârâ Şukûh, Muhammed, *Sefînetü'l-Evliyâ*, nşr. Matbaa-i Nâmî-i Münşî Nuvel, yyy, trs, s. 165.

¹⁵⁸⁶ Câmî, *Nefehâü'l-Üns*, I, 450.

¹⁵⁸⁷ Abdülhay el-Hasanî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, I, 69.

Söz konusu kitaplardan sadece Farsça olan Keşfu'l-Mahcûb günümüze kadar gelebilmiştir.¹⁵⁸⁸ Keşfu'l-Mahcûb tasavvuf alanında muteber bir eser olup içeriğini latif ve hakikat sözler oluşturmaktadır.¹⁵⁸⁹ Hücvîrî'nin dışında da Gazne'nin mutasavvıflarından bahsedilmektedir. Örneğin İtâb Ribatının şeyhi Abdurrezzâk el-Gaznevî (v. 493/1099) ve Ebû Zekerîya Yahya b. Saîd el-Gaznevî (v. 548/1153) bunlardandır.¹⁵⁹⁰

Ebü'l-Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî

Senâî 464/1071-2 Gazne'de doğmuştur. Vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 525-545/1131-1150 yılları arası kabul edilmektedir.¹⁵⁹¹ Türbesi Gazne'de olup sevenleri tarafından ziyaret edilmektedir. Gençlik yıllarını Gazne'de eğitim olarak geçiren ve bir müddet saray şairliği yaptıktan sonra münzevî bir hayat tercih eden Senâî, döneminin meşhur mutasavvıf şairlerdendir. O eğitimini Gazne'de almış ve Gazneli topraklarını dolaşmıştır.¹⁵⁹² Şeyhü'l-Ârifîn olarak bilinen Senâî'nin başta divanı olmak üzere tasavvuf alanına dair birçok eseri bulunmaktadır. Şairlik yönü ağır basan Senâî şiirlerinde genellikle meşhur sufilerin sözlerini istişhad etmiştir.¹⁵⁹³ Onun manzum ve Fahrînâme olarak bilinen “*Hadîkatu'l-Hakika ve Şerîatu't-Tarîka*” isimli eseri on bölümden oluşmakta olup Behrâm Şâh'a sunulmuştur.¹⁵⁹⁴ III. Mesud döneminde (492/1099) Belh'e gittiği ve oradan da Herat ve Nişâbur gibi bölgelere giderken mezkûr şehirlerin mutasavvıfları ile tanışan Senâî'nin eserleri şunlardır:¹⁵⁹⁵ Seyrû'l-İbâd, Zâdü's-Sâlikîn, Tarîku't-Tahkîk, Kârname-i Belh, İşknâme ve Akılname. Senâî'nin methiyecilikten vaz geçip münzevî bir hayat benimsemesinde Gazneli mutasavvıf ve arif Muhammed Hâce Layhor'un etkili olduğu vurgulanmaktadır.¹⁵⁹⁶ Sultan İbrahim zamanında hayatta olan Layhor aslen Gazneli

¹⁵⁸⁸ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcub*, I, 97-98.

¹⁵⁸⁹ Câmî, *Nefehâü'l-Üns*, I, 450.

¹⁵⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 440.

¹⁵⁹¹ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 357.

¹⁵⁹² Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fi Gazne*, s. 249.

¹⁵⁹³ Câmî, *Nefehâü'l-Üns*, II, 786.

¹⁵⁹⁴ Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah (v. 1067/1657), *Keşfu'z-Zûnûn*, nşr. Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad, 1941, I, 645.

¹⁵⁹⁵ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 357; Sâvî, Saime İnal, “Senâî”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 2009, XXXVI, 503.

¹⁵⁹⁶ Câmî, *Nefehâü'l-Üns*, II, 786-787.

olup III. Mesud'un saltanatının başlarında Gazne'de vefat etmiştir. Türbesi kadim Gazne'nin güneyinde Kâbil-Kandahar otobanı üzerindedir.¹⁵⁹⁷

Gazne şehri tasavvuf alanında çağının en önemli merkezlerinden birisidir. Dolayısıyla birçok mutasavvıfın şehre uğradığı görülmektedir. Örneğin Ebû Osman Ahmed en-Nisâbûrî (v. 457/1064) hadis yolculuğu sırasında 378/988 yılında Gazne'ye gelmiş ve orada vefat etmiştir.¹⁵⁹⁸ Ayrıca Ebu Abdullah İsâ b. Şuayb b. İbrahim es-Seczî (v. 512/1118) Gazne'ye gelmiş ve Ebî Ya'lâ'dan hadis dersleri almıştır.¹⁵⁹⁹

Diğer Mutasavvıflar

Gazne şehrinde özellikle Zeynü'l-İslâm İmâm Kuşeyrî gibi Orta Çağın meşhur mutasavvıflarının eserleri okutulmaktaydı. Nitekim Kuşeyrî'nin onda gelen müritleri arasında bulunan Ahmed b. İsmail el-Cevherî el-Gaznevî, Kuşeyrî'nin Risâlesini Gazne'de okutmuştur. el-Cevherî 513/1119 yılında Gazne'de vefat etmiştir.¹⁶⁰⁰

Hücvîrî Gazne'deki çağdaşı olan tasavvuf ehline Keşfu'l-Mahcub'unda özel bir bölüm açarak şunları saymaktadır.

- Ebu'l-Fazl b. Usdî: Hücvîrî bu şahsı Şeyhu'l-Ârîfîn olarak niteleyerek hüccet ve keramet sahibi birisi olarak tarif etmektedir.¹⁶⁰¹ Hücvîrî'nin çağdaşlarından olan Usdî'nin V/XI. Asrın ikinci yarısında Gazne'de vefat ettiği ve türbesinin belli olmadığı nakledilmektedir.¹⁶⁰²

¹⁵⁹⁷ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 49.

¹⁵⁹⁸ İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (v. 1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvut, nşr. Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut, 1986, V, 247.

¹⁵⁹⁹ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 253.

¹⁶⁰⁰ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 65.

¹⁶⁰¹ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, II, 391.

¹⁶⁰² Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 35.

- İsmail eş-Şâşî: Melâmeti tarikatına mensup olan Şâşî zamanın ihtişamlı şeyhlerinden biri olarak tanıtılmaktadır.¹⁶⁰³ Fazilet sahibi olan ve göstermelikten kaçınan, aslen Maverâünnehir’li olup sonradan Gazne’ye yerleşen tasavvuf ehliendir. Türbesi bilinmeyen Şâşî’nin V/XI. Asrın ikinci yarısında Gazne’de vefat ettiği düşünülmektedir.¹⁶⁰⁴

- Şeyhu’s-Sâlâr et-Taberî: Aslen Taberistan’lı olan Şeyh Sâlâr tasavvuf alimi ve hal sahibi olarak nitelenmiştir. Keramet ve fazilet sahibi olan Şeyh Sâlâr sonradan Gazne’ye teşrif eden ve oradan kalan mutasavvıflardandır.¹⁶⁰⁵ Vefat tarihi ve türbesinin yeri belli değildir. Ancak Gazne’nin kuzey doğusunda bulunan Sâlâr isimli yerleşim biriminde bulunan Şeyh-i Azam ziyâretgâhının onun türbesi olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁰⁶

- Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hakem el-Mürîd: sırların madeni olarak nitelenen Mürîd hak hak âşığı ve sanat sahibiydi.¹⁶⁰⁷ Aslen Gazneli olan Mürîd’in V/XI. Asrın ortalarında vefat ettiği ifade edilmektedir.¹⁶⁰⁸

- Saîd b. Ebî Saîd el-Ayyâr: Hadis hafızlarından olan ve birçok şeyhle görüşen Ayyâr saygın ve şeyhlerin öncüsü olarak tanıtılmaktadır.¹⁶⁰⁹ Vefat tarihinin V/XI. Asrın ortalarında olduğu belirtilmekle birlikte türbesinin mekânının belli olmadığı ifade edilmektedir.¹⁶¹⁰

- Ebu’l-Âlâ Aburrahim b. Ahmed es-Soğdî: Büyük ve hürmet ve vakar örneği hocalardan olan Soğdî kavminin azizi, zamanın serveri ve ilim sahibi olarak övülmektedir. Hücvirî’nin geçmiş zaman sıygası ile anlatmalarından; onun Keşfu’l-Mahcûb’un yazımından önce vefat ettiği anlaşılmaktadır. Aslen Maverâünnehr’in

¹⁶⁰³ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, II, 391.

¹⁶⁰⁴ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 36.

¹⁶⁰⁵ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, II, 392.

¹⁶⁰⁶ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 37.

¹⁶⁰⁷ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, II, 392.

¹⁶⁰⁸ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 38.

¹⁶⁰⁹ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, II, 392.

¹⁶¹⁰ Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 39.

Soğd bölgesinden olan Soğdî Gazne'ye gelip yerleşen ve orada vefat eden mutasavvıflardandır.¹⁶¹¹

- Kasvara b. Muhammed el-Gerdîzî: Devrinin büyük şeyhleriyle görüşen ve ehl-i tarikatı seven Gerdîzî Hücvîrînin çağdaşlarındandır. Türbesi Gerdiz'dedir.¹⁶¹²

3.2.2.1.6. Kelâm İlmi ve Âlimleri

Kelam ilminin de diğer İslâmî İlimler gibi Gazne medreselerinde okutulduğu görülmektedir. Gazneli Devleti'nin Ehl-i Sünnet mensupları ve savunucusu olmaları şehirde özellikle Hanefî ve Şâfiî öğretilerinin yaygınlık kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda Gazneli olan veya şehre dışarıdan gelen Kelamcılarının ağırlıklı olarak söz konusu mezkûr mezhep mensupları oldukları görülmektedir. Bunun yanı sıra Gazne şehrinde bulunan Bâtînîler'in temsilcilerinden de bahsedilmektedir. Gazne'ye gelen fakihler arasında Mâlikî mezhebi mensubu olan bir fakihe yukarıda işaret edilmişti.

Bu arada bazı Şîî âlimlerin de Gazne'ye uğradığı görülmektedir. Örneğin Ebü'l-Hüseyin Ali b. Hüseyin b. Abullah bunlardan birisidir. Mısır Fâtîmîlerine bağlı olduğu ve Gazne şehri ile köylerinde birçok kişiyi dinden çıkardığı nakledilmektedir.¹⁶¹³

Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Ubeydullah b. Ali b. Hasan b. Hüseyin el-Belhî

Hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmayan Ebu'l-Meâlî'nin tam ismi 485/1092 yılında kaleme aldığı "*Beyânü'l-Edyân...*" adlı kitabında Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Ubeydullah b. Ali b. Hasan b. Hüseyin b. Ca'fer b. Ubeydullah b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib olarak geçmesi onun Hz. Ali soyundan olduğunu göstermektedir.¹⁶¹⁴ Ebu'l-Meâlî'nin hayatıyla ilgili yeterli bilgi bulunmadığından Gazne'li mi yoksa

¹⁶¹¹ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, II, 392; Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 40.

¹⁶¹² Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, II, 392; Senâ Gaznevî, *Tezkere-i Urefâ-i Gaznîn*, s. 41.

¹⁶¹³ Ebü'l-Meâlî, Muhammed b. *Ubeydullah* (v. 485/1092'den sonra) *Beyânü'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezhâhib-i Câhilî ve İslâmî*, tsh. Abbâ İkbâl Âştîyânî, nşr. İntişârât-ı Rûzna, Tahran, hş. 1376/1397 s. 55-56.

¹⁶¹⁴ Ebü'l-Meâlî, *Beyânü'l-Edyân*, s. 15-16.

Gazne'ye uğrayıp bir müddet kalan kelamcılardan mı olduğu konusu da net değildir. Ancak onun Gazne kütüphanelerinin birinde bulunan Manihiezmin kutsal kitabı Erjeng-i Mani'yi görmesiyle Gazne'deki Mısır Fatimî dâisi Muhammed Edib ile ilgili naklettiği rivayeti onun Gazne'de bir süreliğine de olsa bulunduğunu göstermektedir.¹⁶¹⁵ Nitekim mezkûr rivayetlerden yola çıkan kimi araştırmacılar Ebu'l-Meâlî'nin Gazne'de ikamet ettiğini¹⁶¹⁶ ve Beyânü'l-Edyân isimli kitabını Gazne'de yazdığı kanaatindedirler.¹⁶¹⁷

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsfahânî

Eşâ'riliği sistemleştiren âlim olarak bilinen İbn Fûrek'in 330/941 yıllarında İsfahan'da doğduğu düşünülmektedir.¹⁶¹⁸ İlk eğitimini İsfahan'da aldıktan sonra Nişâbur'a yerleşen İbn Fûrek, orada kendi ismine açılan medresede tedrisle meşgul olmuştur.¹⁶¹⁹ Kelâmcı olarak meşhur olan ve Kerrâmîliği reddetmesiyle bilinen İbn Fûrek Sultan Mahmud'un daveti üzerine 404/1013 yılında Gazne'ye gelmiştir. Gazneli Mahmûd sarayında bölgenin tanınmış Kerrâmî âlimleri ile yaptığı ilmî tartışmalarda üstün gelmiş; ancak onun bu galibiyeti Kerrâmîleri çok kızdırmıştır. Nitekim Kerrâmîler onu Sultan'ın yanında itibarsızlaştırmak için düzmece bir iftirayla onun ruhu araz olarak gördüğü, vefatıyla birlikte Hz. Muhammed'in ruhunun da yok olması dolayısıyla nübüvvetinin de sonra erdiğine inandığını ileri sürerek onu Sultan'a şikayet ettiler. Sultan Mahmud bu şikayet üzerine İbn Fûrek'i huzuruna çağırması; İbn Fûrek'in söylenenleri iftira olarak görmesi hem serbest kalmasına ve hem de ödüllendirilmesine sebep olmuştur.¹⁶²⁰

İbn Fûrek Gazne'de çok kalmayarak tekrar Nişâbur'a dönmüş, yolda zehirlenmesi veya hastalanması sonucu Büst şehrinin yakınlarında 406/1015 yılında

¹⁶¹⁵ Ebü'l-Meâlî, *Beyânü'l-Edyân*, s. 33, 55.

¹⁶¹⁶ Kaplan, Doğan, " Farsça Yazılmış İlk Makâlât Eseri: Beyânü'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, VI, 48.

¹⁶¹⁷ Aydın, Mehmet, "Beyânü'l-Edyân", *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1992, VI, 33.

¹⁶¹⁸ İbn Fûrek'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Fûrek", *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1999, XIX, 495-498.

¹⁶¹⁹ İbnü's-Salah, *Tabakâtü'l-Fukahâ'i's-Şâfiyye*, 136-137.

¹⁶²⁰ Yâvuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 496.

vefat etmiş ve cesedi Nişâbur'a nakledilerek Cîre'de defnedilmiştir.¹⁶²¹ Onun Gazne'de özellikle Kerrâmîlerin reisi Ebu Abdullah Muhammed b. el-Heysem'le tartışması¹⁶²² ve onları reddetmesi onlar açısından kabul edilebilir değildir. O yüzden onu Sultan'a şikayet etmiş ve itibarsızlaştırmaya çalışmışlardır.

İbn Fûrek'in bizzat Gazneli Mahmud tarafından öldürüldüğüyle ilgili rivayetler de mevcuttur. Bu bilgilerin kaynağı İbn Hazm'dır. Bu rivayetin doğru olmadığı savunulmuş ve İbn Fûrek'in salih ve muttaki birisi olduğu mezkûr rivayetlerin yalandan ibaret olduğu zikredilmiştir.¹⁶²³ İbn Fûrek'in Gazne'de öldüğünü savunan araştırmacılardan biri de Ali Öge'dir. Ancak mezkûr rivayetler dikkate alındığında İbn Fûrek'in Gazne'de öldüğü bilgisi yanlıştır. Ayrıca Öge'nin verdiği bu bilgiye herhangi bir kaynak göstermediği görülmektedir.¹⁶²⁴

Çeşitli alanlarda yüzlerce eserin müellifi olan İbn Fûrek döneminin büyük kelimcisi olarak gösterilmektedir. Kendisinden fıkıhçı ve usulcü Ebû Nasr Abdülvehhâb ed-Dehhâsî gibi büyük âlimler kelim dersi almışlardır.¹⁶²⁵

Ebû Bekir Muhammed b. el-Fadl b. Muhammed b. Cafer b. Sâlih er-Rûvâs Mirekî el-Belhî

Belhî dönemin meşhur kelimcilerinden olup el-İtikâd adlı bir eserini Sultan Mahmud'a takdim etmiştir. O, 415/1024-416/1025 yılları arasında vefat etmiştir.¹⁶²⁶

Ebu'l-Müeyyid İsâ b. Abdullah b. Kasım el-Gaznevî

Hayatıyla ilgili detaylı bilgi bulamayan Ebu'l-Müeyyid'in katip ve şair olmasının yanı sıra Gazne'deki Eş'ari mensup ve destekçilerinden olduğuna işaret

¹⁶²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân*, IV, 272.

¹⁶²² Safedî, *el-Vâfi*, V, 113-114.

¹⁶²³ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyetü'l-Kübrâ*, IV, 131-134.

¹⁶²⁴ Öge, Ali, *İbn Fûrek Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, Kömen Yay. Konya, 2011, s. 40.

¹⁶²⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 420.

¹⁶²⁶ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessîrîn*, II, 224.

edilerek Bağdâd'dan dönüşü sırada 498/1105 yılında İsferyân'de öldüğü nakledilmektedir.¹⁶²⁷

Gazne şehri İslâmî bilimler açısından dönemin en parlak şehirlerinden birisidir. Gazne'ye uğrayan ulemanın sayesinde İslâmî ilimler konusunda gittikçe artan şöhretiyle özellikle Hindistan topraklarından ele geçirilen bölgelerde İslâmiyetin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

3.2.2.2. Sosyal Bilimler ve Bu Alanda Yetişen Âlimler

Gazne şehri sosyal bilimler alanında yer alan tarih, coğrafya ve edebiyat bakımından da dönemine damga vurmuştur. Söz konusu alanlarda önemli şahsiyetlerin yetiştiği şehirde önemli kitaplar da kaleme alınmıştır. Çalışmamızın bu başlığı altında sosyal bilimler alanında yetişen âlimler, yazılan eserler ve şehre gelen âlimler ele alınmıştır.

3.2.2.2.1. Tarih İlmi ve Âlimleri

Gazne şehrinde tarih ilminin de önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Şehirde Arapça ve Farsça olmak üzere iki dilde yazılan tarih kitaplarından bazıları günümüze ulaşmıştır. Söz konusu bu eserler sadece Gazne veya Gazneli Devletiyle ilgili değil; aynı zamanda dönemi ve öncesi ile çok değerli bilgiler içermektedir.

Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbî

Sâmânî veziri Ebü'l-Hüseyin el-Utbî'nin torunu olan Utbî 350/961 yılında Rey'de doğmuştur.¹⁶²⁸ Sahabeden Utbe b. Gazvân'a nispetle Utbî olarak bilinen Utbî, ilk eğitimini doğduğu şehirde aldıktan sonra Samânî Devletinde görevli bulunan dayısı Ebû Nasr'ın yanına Horasan'a gelmiş ve orada katiplik görevini ifa etmiştir. İyi bir edip, katip ve tarihçi olan Utbî Sâmânî Devleti'nin yıkılmasının ardından Sebük Tegin'in hizmetine girmiştir.¹⁶²⁹ Sultan Mamud'un ismine "el-

¹⁶²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 93; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 807.

¹⁶²⁸ Merçil, Erdoğan, "Utbî Muhammed b. Abdülcebbâr", *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 2012, XXXXII, 236.

¹⁶²⁹ Seâlibî, *Yetîmetü't-Dehr*, IV, 458.

Yemînî” ismiyle bir tarih kitabı telif eden Utbî’nin¹⁶³⁰ Gazne’ye geldiğiyle ilgili kesin bilgiler yoktur. Ancak buna karşın Semâhî onun Gazne’ye geldiğini aktarmaktadır.¹⁶³¹ Semâhî’nin kaynak olarak verdiği Hâlîlî’nin eserinde de Utbî’nin Gazne’ye geldiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.¹⁶³²

Utbî’nin tarihi Sâmânîlerin son dönemlerinden başlayarak Sultan Mahmud dönemi olaylarını içermektedir. Ayrıca Saffârîler, Ziyârîler, Simçûrîler, Karahanlılar, Fireğûnîler, Gurlular, Hârizmliler, Deylemîler ve Selçuklular gibi döneminin bölgedeki hanedanları ile ilgili malumatın verildiği eserde Gazneli Mahmud’un Hint seferleri hakkında da ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Utbî’nin Hint seferleriyle ilgili verdiği bilgileri kitabı tashih eden Cafer Şuâr “...dersin ki o Sultan’ı adım adım takip etmiştir.” cümleleriyle Utbî’nin titizliğine dikkat çekmektedir.¹⁶³³

Utbî’nin “*Târîhu ’l-Yemînî*” adlı eseri edebi sanatların çokça kullanıldığı Sebük Tegin, Sultan Mahmud döneminin olaylarının anlatıldığı tarih alanında bir eserdir. Eser Sultan Mahmud’un “Yemînü’ d-Devle” lakabından dolayı bu ismi almıştır. Utbî “Arûsu’l-Felek” camii gibi şehirle ilgili çok değerli malumatlar içermektedir. Eserin birçok şerhi yapılmakla birlikte Cürfedânî tarafından da Farsçaya tercüme edilmiştir.¹⁶³⁴ Onun “*Letâîfü ’l-Küttâb*” olarak bilinen bir eserinden de söz edilmektedir.¹⁶³⁵

Ebû Saîd Abdulhay b. Zehhâk b. Mahmûd el-Gerdîzî

Gerdîzî Gazne’ye bağlı Gerdîz’de doğmuştur. Hayatı hakkında ayrıntılı malumat bulunmayan Gerdîzî, gençlik çağını Gazne’de geçirmiş ve orada bulunan meşhur âlimlerden ders almıştır.¹⁶³⁶ Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Gazneli Sultan’ı Zeynülmille Ebû Mansûr Abdürreşîd’e (1049-1052) takdim ettiği için

¹⁶³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü ’l-Âyân*, V, 179.

¹⁶³¹ Semâhî, *el-Hayatu ’s-Sâkafiye fî Gazne*, 344.

¹⁶³² Halîlî, *Saltanat-ı Gazneviyân*, s. 374.

¹⁶³³ Utbî, *Târîhu ’l-Yemînî*, önsöz, s. 15-16.

¹⁶³⁴ Sâvî, Saime İnal, “Gazneliler Tarihine Dair İki Kaynak: Tarih-i Beyhaki ve Tarih-i Yemini”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Kastamonu, Mayıs 2011, sayı: 2, XIX, 664-670.

¹⁶³⁵ Zirikli, *el-Âlâm*, VI, 185.

¹⁶³⁶ Ammâdî, *Horasan fî ’l-Asri ’l-Gaznevî*, s. 307.

“*Zeynü'l-Ahbâr*” ismini verdiği bir eser kaleme almıştır. Söz konusu eser genel tarih kitabı özelliğine sahiptir. Gerdîzî eserini, İslâm öncesi Fars tarihinden başlatarak Sultan Mevdûd’un amcası Muhammed’e galip geldiği dönemde bitirmiştir. İslâm öncesi İran tarihiyle Hz. Peygamber’den başlayarak 423/1032 yılına kadar hüküm süren halifeler tarihinin özet şeklinde anlatıldığı Gerdîzî’nin tarihinde mezkûr tarihten sonraki on yıllık Horasan tarihinin ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı görülmektedir.¹⁶³⁷

Eser on dokuz bölümden oluşmakta olup İslâm öncesi İran tarihiyle ilgili “tabaka” olarak adlandırılan bölümlerinde Pişdâdîler, Keyânîler, Mülûku’t-Tavâif, Sasaniyân ve Ekâsire hakkında kronolojik sıraya göre bilgi verilmiştir. İslâm tarihiyle ilgili bölümler ise “Bâb” başlığı altında sunulurken altıncı bölümden itibaren başlatılmıştır. Söz konusu bu bölümlerden, iki bölümü doğrudan İslâm Tarihiyle ilgili olup Hz. Muhammed’den (SAV) başlayarak Râşid Halifeler, Emevîler, el-Kâim Biemrillah’a kadar Abbâsî Halifeleri, Abullah b. Âmir’den başlayarak Gassân b. Abbâd’a kadar Horasan valileri, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Sultan Mevdûd’un amcası Muhammed’i yakalayıp öldürene kadar Gazneliler tarihiyle son bulmuştur. Eserin bir özelliği her bölümün başında birer cetvelin/şablonun bulunmasıdır. Örneğin “*Halifeler ve İslâm Meliklerinin Şablonuna Dair*” diye başladığı altıncı bölümde önce Hz. Peygamber’in (SAV) ve annesinin soyları hakkında kısaca bilgi verildikten sonra bir şablon oluşturularak Hz. Peygamber’in (SAV) amcaları, halaları, eşleri, kayın babaları, eşlerinin kâbileleri, çocukları, binekleri, bineklerin tür ve cinsleri, köleleri ve gazveleri ismen zikredilmiştir.¹⁶³⁸

Eserin İslâm tarihiyle devam eden bölümlerinde de şablon uygulamasını görmek mümkündür. Örneğin Hz. Ebû Bekr’den başlayarak Hz. Hasan’a kadar Râşid ve on dört Emevî Halifelerinin künyeleri, isim ve nesepleri, lakapları, anne isimleri, hacibleri, katipleri, yüzüklerinin mühürleri, yaşları, Hilafete başlangıç ve bitiş tarihlerini gösteren şablon oluşturulmuştur.¹⁶³⁹ Raşid ve Emevî Halifeleri bitişik bir şablonda olmasına karşın yirmi altı Abbâsî Halifesinin lakapları, künyeleri, isimleri,

¹⁶³⁷ Bilgin, Orhan, “Gerdîzî”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1996, XIV, 29.

¹⁶³⁸ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 105-107.

¹⁶³⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 114-116.

anneleri, vezirleri, kadıları, katipleri, hacipleri, yüzük mühürleri, ömürleri, Hilafete başlangıç tarihleri ve hilafet müddetlerinin gösterildiği şablon ise ayrı ve farklı bir şekilde oluşturulmuştur.¹⁶⁴⁰

Eserin sekizinci bölümü Rûmî, Hicrî ve Hint takvimleri ve dokuz-on altıncı bölümleri ise Yahudi, Hıristiyan, Fars ve Hint bayramları ile ilgilidir. Kalan bölümleri de Türk, Rûm ve Hintlerin nesepleriyle ilgili bilgi ve şablonlar içermektedir.¹⁶⁴¹

Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî

Döneminin meşhur fakih, edip ve tarihçilerinden olan Seâlibî 350/961 yılında Nişâbur'da doğmuş ve 429/1038 yılında da vefat etmiştir.¹⁶⁴² Seâlibî'nin birçok alanla ilgili eser yazdığı ve eserlerinin sayısının seksen sekiz olduğu nakledilmektedir.¹⁶⁴³ Birçok yeri dolaşan Seâlibî Gazne'ye de uğramış, orada beş sene ikamet etmiş ve bazı eserlerini Gazne'de yazmıştır. Gazne'de Bîrûnî ve Firdevsî ile görüşmüştür.¹⁶⁴⁴ Bu da onun, Bîrûnî'nin Gazne'ye geliş tarihi olan 409/1018'den sonra Gazne'ye gelmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca Gazne'nin hatibi edebî ilimlerde olduğu gibi fıkıh dalında da döneminin önde gelen alimleri arasında olan Kadı Ebu'-Hasan el-Müemmil b. Halil b. Ahmed el-Büstî ile görüşmüş ve onunla edep, nesir ve nazım konusunda fikir alış verişi yapmıştır.¹⁶⁴⁵

Seâlibî velûd bir alimdir. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi onun birçok eseri bulunmaktadır. Eserleri ağırlıklı olarak edebiyat ve belağat hakkında olsa da şairler hakkında bilgi verdiği “*Yetîmetü't-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*” gibi biyografi ve

¹⁶⁴⁰ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 135-137.

¹⁶⁴¹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 443-643.

¹⁶⁴² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân*, III, 178.

¹⁶⁴³ Aynî, Bedriiddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (v. 855/1451), *Meğâni'l-Ahyâr fî Şerhi Asâmi Ricâl Meânîyi'l-Âsâr*, thk. Muhammed Hasan, nir., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, III, 392.

¹⁶⁴⁴ Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “Seâlibî”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 2009, XXXVI, 236.

¹⁶⁴⁵ Seâlibî, *Yetîmetü't-Dehr*, V, 267.

“*Târihu Seâlibî*”¹⁶⁴⁶ gibi tarih kitapları bulunmaktadır. Gazne’de kaldığı beş sene içerisinde bazı kitaplar kaleme aldığına yukarıda temas etmiştik. Ancak bu eserlerin hangileri olduğu konusunda kaynaklarda malumata yer verilmemiştir.

Ebû Reyhân el-Bîrûnî

Gazne şehrinin tasavvufî durumuyla ilgili bilgi verirken değindiğimiz Bîrûnî tarih alanında eserleri olan âlimlerdendir. Tarih alanında 390-1-1000 yılında Cürcân hâkimi Kabûs b. Vaşimgîr’e ithaf ettiği ve yaradılıştan dönemine kadar farklı milletler hakkında ansiklopedik bilgiler içeren “*el-Âsâru ’l-Bâkiye Ani ’l-Kûrûni ’l-Hâliye*” isimli eseriyle Gazne’de kaleme aldığı ve değerli tarihî bilgilerle dolu olan Hindoloji sahasında Hint kültür ve medeniyetini ele alan “*Tahkîku Mali ’l-Hind min Makûletin Makbûletin fi ’l-Akli ev Merzûle*” isimli eseridir.¹⁶⁴⁷

Aslında Bîrûnî’nin eserlerinin tümünde sosyal, kültürel ve siyasî tarihle alakalı bilgileri bulmak mümkündür. Örneğin Seultan Mevdûd’a takdim ettiği “*el-Cemâhir fi ’l-Cevâhir*” adlı eseri sosyal, kültürel ve siyâsî açılardan tarihi bilgileri içermektedir. Ayrıca Bîrûnî’nin eserlerinin arasında ilim tarihi ile ilgili yazılmış eserlere rastlamak mümkündür. Örneğin Gazne’de seksen yaşlarında 442/1050 yıllarında yazdığı son eseri “*es-Saydele fi ’t-Tıbb*” adlı eserinde bilim tarihi konusunda bilgi içerdiği görülmektedir.¹⁶⁴⁸ Diğer taraftan Bîrûnî’nin günümüze ulaşmayan “*Kitâbü ’l-Müsâmere fi Ahbâri ’l-Hârizm*” adlı eserinden de söz edilmektedir. Ancak Beyhakî’nin tarihinin bize ulaşan kısmının sonunda Hârizm tarihine ayırdığı bölümünde Bîrûnî’nin söz konusu eserinden iktibas etmesi, eserin tamamının olmasa da bir kısmının bize ulaşmasını sağlamıştır.¹⁶⁴⁹ Söz konusu bu kitabı Yâkût el-Hamevî görmüş ve ondan Hârizm’le ilgili iktibaslarda bulunmuştur.¹⁶⁵⁰ Diğer taraftan Gazne’de kaleme almış olduğu Gazneli Devletiyle alakalı “*Kitâbu Târihi*

¹⁶⁴⁶ Seâlibî bu kitabını “*Gureru Ahbâru Mülûki ’l-Füres ve Siyerihim*” adıyla Sultan Mahmud’un kardeşi Emîr Nasr b. Sebük Tegin’in isteği üzerine kaleme almıştır. Bkz. Seâlibî, *Târihu Seâlibî*, s. 1-4.

¹⁶⁴⁷ Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, VI, 212-213.

¹⁶⁴⁸ Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, VI, 213.

¹⁶⁴⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 615.

¹⁶⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü ’l-Büldân*, II, 397.

Eyyâmi's-Sultan Yemîni'd-Devle Ebu'l-Kâsım Muhmud b. Sebük Tegin ve Ahbâru Ebîhî" isimli bir eseri bulunmaktadır.¹⁶⁵¹ Söz konusu bu eser, isminden de anlaşılacağı gibi Sebük Tegin ve Sultan Mahmud dönemleriyle ilgilidir. Bîrûnî'nin günümüze ulaşmayan mezkûr eserinin akıbetini paylaşan tarihle ilgili "*Târîhü'l-Hind*"¹⁶⁵² adında diğer bir eseri daha bulunmaktaydı. Diğer taraftan Bîrûnî'nin Türkler hakkında verdiği malumat ve bilgiler de son derece önemlidir. Türklerin diyarını, Horasan'da Mazûrân geçidinin doğu ve kuzey bölgeleri olarak tanımlayan Bîrûnî'nin "*et-Tazhîr min Kıtâli't-Türk*" adında Türklerle ilgili bir eser de yazmıştır. Bu eseri Karahanlıların Sâ mânî topraklarını istila teşebbüslerini anlatan bir eserdir.¹⁶⁵³

Bîrûnî'nin eserlerinde dinler tarihine dair naklettiği bilgilere de rastlanılmaktadır. el-Âsârü'l-Bakiyesinde Yahûdî, İbrânî, Süryânî ve Sâbilik dinleri hakkında bilgi verdiği gibi¹⁶⁵⁴ Gazne'de yazmış olduğu "*Tahkîku mâ Li'l-Hind*" isimli eserinde Hintlilerin inanç ve itikatları konusunda önemli bilgiler naklettiği görülmektedir.¹⁶⁵⁵ Ayrıca Bîrûnî Hintlilerin din, mezhep ve tarikatlarını ele aldığı "*Ârâü'l-Hind*" isimli bir eser daha kaleme alarak bu alandaki becerisini de göstermiştir. Ebü'l-Meâlî eserinin Hintlilerle ilgili kısımlarını yazarken; Bîrûnî'nin söz konusu eserinden de yararlanmışır.¹⁶⁵⁶ Ancak gerek kitabın musahhihi ve gerekse "*Beyânü'l-Edyân*" ile ilgili araştırma yapanların bazıları "*Ârâü'l-Hind'in*" ayrı bir kitap olmayıp; ondan kastın müellifin "*Tahkîk Mal'l-Hind'i*" olduğunu belirtmişlerdir.¹⁶⁵⁷ Araştırmalarımızda Bîrûnî'nin "*Ârâü'l-Hind*" adlı bir eserine rastlamadığımızı belirtmek isteriz.

Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla çok zengin bir tarih malzemesine sahip bulunan Bîrûnî'nin günümüze ulaşmayan Mezhepler tarihi alanında kaleme almış

¹⁶⁵¹ Yakût el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, V, 2333; İbnü's-Sâî, Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî (v. 674/1276), *ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn*, thk. Ahmed Benîn ve M. Saîd, nşr. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2009, s. 183.

¹⁶⁵² Zirikli, *el-Âlâm*, V, 314.

¹⁶⁵³ Toğan, Zeki Velidi, "Bîrûnî", *İA*, MEB Yay. İstanbul, 1961, II, 643.

¹⁶⁵⁴ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 288 ve devam eden sayfaları.

¹⁶⁵⁵ Bîrûnî, *Tahkîku mâ Li'l-Hind*, s. 27.

¹⁶⁵⁶ Ebü'l-Meâlî, *Beyânü'l-Edyân*, s. 23.

¹⁶⁵⁷ Ebü'l-Meâlî, *Beyânü'l-Edyân*, s. 98; Kaplan, Farsça Yazılmış İlk Makâlât Eseri: *Beyânü'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî*", sayı: 1, VI, 54, dipnot, 29.

olduğu “*Târîhü'l-Mubayyaza ve'l-Karâmâtiye*” isimli bir eserinin bulunduğu bahsedilmektedir.¹⁶⁵⁸

Bîrûnî her alanla ilgili araştırmaya dayalı eserler yazan velûd bir âlimdir. Çünkü bilimsel metoda olan eğilimi, onu bilgi vereceği konuyla ilgili derinlemesine araştırmaya sevk etmiştir. Yazmış olduğu 114 veya 180 adet kitabı buna açık bir örnektir.¹⁶⁵⁹

Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî

Târîh-i Beyhakî adlı eseriyle tanınan Beyhakî, Nişâbur'un nahiyelerinden olan Beyhak'ın¹⁶⁶⁰ Hârisâbâd köyünde 385-6/995-6 yıllarında dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini kendi köyünde tamamlayan Beyhakî daha sonra Nişâbur'a giderek ulema ve fukahadan dersler alarak kendisini, özellikle Kur'an ve Hadis alanlarında çok iyi geliştirmiştir. Beyhakî'nin doğum tarihi dikkate alınacak olursa; on beş veya on altı yaşlarında Gazne'ye geldiği anlaşılmaktadır. Yani Beyhakî 400/1009 tarihinden önce Gazne'ye gelmiş ve 1021 yılında da Ebu Nasr Müjgân'ın yardımcısı olarak Divân-ı Risâlet'te çalışmaya başlamıştır.¹⁶⁶¹ Onun 400/1009 tarihinde Gazne'de olduğunu gösteren delil ise Nişâbûr'da baş gösteren kar yağışı nedeniyle kendisine gelen bir mektuptur. Şöyle ki “Târîh-i Beyhak” yazarı İbn Funduk, Beyhakî'den naklen şu rivayeti aktarmaktadır: “*Hâce Ebu'l-Fazl 400/1009 yılında Nişâbûr'da altmış yedi kere kar yağınca Seyyid Ebû'l-Berekât'ın kendisine şu beyiti yazdığını söyledi: 'Ey Gazne ehli size mahsus olan nasibe, eriştiğiniz iftihar ve nail olduğunuz şeref size hayırlı olsun ancak bu size ödenen vergilerimizdendir. Sizin kar ve donunuz bize münasip olmayan bir şans olarak dönmektedir'*”¹⁶⁶² diyerek Beyhakî mezkûr tarihte Gazne'de olduğunu beyan etmektedir.¹⁶⁶³

¹⁶⁵⁸ Toğan, “Bîrûnî”, *İA*, II, 643.

¹⁶⁵⁹ Çubukçu, İbrahim, Agah, “Biruni”, *Ankara Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Anka, 1973, sayı: 1, XXVII, 90.

¹⁶⁶⁰ Yakût el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, I, 537.

¹⁶⁶¹ Yazıcı, Tahsin, “Beyhakî Muhammed b. Hüseyin”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1992, VI, 63.

¹⁶⁶² هنيئاً لكم يا أهل غزنة. خصصتم بها فخراً وتلتم بها عزاً. دراهمنا تُجيبى اليكم وتلجكم يرد الينا هذه فسمه ضيزى

¹⁶⁶³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 175-176.

Beyhakî Sultan Mahmud döneminden Sultan Ferruhzâd dönemine kadar konumunu korumuştur. Beyhakî Sultan Abdürreşîd döneminde Divân-ı Risâlet başkanlığı görevini de üstlenmiş ve Tuğrul Gâsib'in isyanı döneminde ise hapse atılmıştır.¹⁶⁶⁴ Sultan Ferruhzâd döneminde ise inzivaya çekilmiş ve eserlerini yazmaya başlamıştır.¹⁶⁶⁵ Beyhakî'nin Sultan Ferruhzâd ve İbrahim dönemlerinde görev aldığı belli olmamakla birlikte, çalışmamızın ilgili bölümünde değinildiği gibi Sultan İbrahim ile Selçuklular arasındaki anlaşma metnini bizzat Beyhakî yazmıştır. Ancak bunu hangi sıfatla yazdığıyla alakalı malumat yoktur.

Beyhakî'nin inşâ sanatıyla alakalı “*Zinetü'l-Küttâb*” ve Sebük Tegin'in döneminden başlayıp; Sultan İbrahim döneminin sonuna kadarki olayları içeren Gazneli Devleti tarihiyle ilgili otuz cildi aşan “*Târîh-i Nâsîrî veya Târîh-i Beyhakî*” olmak üzere iki eserinden söz edilmektedir. İbn Funduk onun tarihinin birkaç cildinî Serahs kütüphanesinde, bir kaçını Mehd-i İrak kütüphanesinde ve bir kaçını da her kesin elinde gördüğünü; ancak tüm ciltlerini göremediğini ifade etmektedir.¹⁶⁶⁶

Beyhakî'nin inşâ sanatıyla alakalı “*Zinetü'l-Küttâb*” ve Sebük Tegin'in döneminden başlayıp; Sultan İbrahim döneminin sonuna kadarki olayları içeren Gazneli Devleti tarihiyle ilgili otuz cildi aşan “*Târîh-i Nâsîrî veya Târîh-i Beyhakî*” olmak üzere iki eserinden söz edilmektedir. İbn Funduk onun tarihinin birkaç cildinî Serahs kütüphanesinde, bir kaçını Mehd-i İrak kütüphanesinde ve bir kaçını da her kesini elinde gördüğünü; ancak tüm ciltlerini göremediğini ifade etmektedir.¹⁶⁶⁷

Beyhakî'nin eserlerinden sadece “*Târîh-i Beyhakî*”nin Sultan Mesud dönemine ait kısmı günümüze ulaşmıştır. Olayları görgü tanığı olarak nakleden Beyhakî'nin tarihinin bize gelebilen kısmı 421-432/1030-1041 tarihi arasını kapsamaktadır. Bu kısım beşinci ciltten başlayıp Hârizm tarihinin anlatıldığı onuncu ciltle son bulmaktadır. Dört cildinî tamamen Sultan Mesud dönemiyle ilgili olup olayların kronolojik sırayla el alındığı görülmekle birlikte tarihini yazdığı dönemlerdeki

¹⁶⁶⁴ Halîlî, *Saltanat-ı Gazneviyân*, s. 329.

¹⁶⁶⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 175.

¹⁶⁶⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 175.

¹⁶⁶⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 175.

önemli olaylara da temas etmektedir. Örneğin yedinci cildi bitirirken o sene Sultan Ferruhzâd'ın 19 Sefer 451/6 Nisan 1059 tarihinde vefat ettiğini ve yerine Sultan İbrahim'in Gazne tahtına çıktığını nakleder.¹⁶⁶⁸ Müellifin bu cümlelerinde görüldüğü üzere eserinin sekizinci cildine kadar olan bölümlerini (421-424/1030-1033) Sultan Ferruhzâd'ın döneminde yazdığı ve günümüze ulaşan diğer kısımlarını da Sultan İbrahim döneminde kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Beyhakî'nin bazen olayları anlatırken söz konusu olayın daha iyi anlaşılabilmesi için geçmişe dönük bazı rivayetler naklettiği de görülür. Örneğin Vezir Hasnek'in asılarak öldürülmesiyle ilgili hadiseyi naklederken Abdullah b. Zübeyr ve Cafer el-Bermekî olaylarından kesitler sunar.¹⁶⁶⁹ Bu tür hikayelerinden dolayı okuyucularından özür dilemeyi ihmal etmeyen Beyhakî Musa Peygamber, Sebük Tegin ve Sultan Mahmud'la ilgili olayları anlatır. Sebük Tegin'le ilgili rivayetini örnek olması açısından zikretmek istiyoruz. Beyhakî bu konuyla ilgili nesep, ilim, şeref bakımından saygın ve yüz bini aşkın şiiriyle şairlik bakımından da devrinin maruf kişilerinden olan Şerîf Ebü'l-Müzaffer b. Ahmed b. Ebü'l-Kâsım el-Hâşimî el-Alevî'nin 450/1058 yılında kendisine rivayet ettiği şu bilgiyi nakleder.

“ O zaman Emîr-i Âdil (Sebük Tegin) Buhârâ Emîri Razî (Nûh b. Mansûr) ile görüşmek için Buhara'ya gitmişti. Dedem Ahmed b. Ebü'l-Kâsım b. Ca'fer'i Sipehsalâr olan Emîr-i Gûzgânân'ı Buhara'ya göndermişti... Herat savaşını bitirip Nişâbura doğru yola koyulmuştuk. Adet olduğu üzere her gün ikindi sonrası Gûzgânân Emîrleri, Sâmânî ve Horasânî komutanlar Emîr-i Adil Sebük Tegin'in Çadırına gelirler ayakta onu bekler ve kendisi teşrif etmeden oturmazlardı. O binekli olduğu halde tüm büyükler yaya olur ve böylece menzil alınırdı. Hakister- خاکستر- olarak bilinen bir yere geldiğinde bir gün orada kalmak üzere konakladı ve oradaki dervişlere çok sayıda sadaka verdi. İkinci namazı sonrası bineğine binerek yanında devlet erkanları olduğu halde sahrayı dolaşmaya başladı. Yer yer tepelik ve küçük dağların olduğu bölgede bir dağ parçasını gördük. Emîr Sebük Tegin buldum, dedi. Atını durdurarak beş altı gulamına gösterdiği yeri kazmaları için emir verdi. (bunun üzerine) Kazmaya başladılar ve bir az derine inince halkası kopmuş olan çok kalın demir bir mih çivi buldular, zannedersin ki fil ve

¹⁶⁶⁸ Beyhakî, *Tarîh-i Beyhak*, s. 339-341.

¹⁶⁶⁹ Beyhakî, *Tarîh-i Beyhak*, s. 170-178.

atların bağlandığı ağla aittir, yerinden çıkardılar. Emîr Sebük Tegin, bunu görür görmez atından yere inerek Allah'a şükür ve secde ederek çok ağladı ve seccâde isteyerek iki rekat namaz eda etti. Sonra çiviye kaldırdılar Emîr ata bindi. Büyükler ne olduğunu sorunca; bu nadir kıssalardandır dinleyin diye şu kıssayı anlattığını." Dedi. Ve Sebük Tegin şöyle " Alp Tegin'in sarayına gelmeden önce sahibimiz olan Hâce on üç köle ile beni Ceyhun'dan geçirerek Şuburkân'a getirdi ve o vakitler şu Emîr'in babasının Güzgânân Emirî olduğu vakitlerdi. Bizi onun (Emîr'in) yanına götürdüler. İçimizden yedisini seçen Emîr ben ve diğer beş kişiyi seçmedi. Hâce bizi oradan Nişâbu'a, oradan da Mervü'r-Rûd ve Serhas'a götürdü. Dört kişiyi buralarda sattı. Fakat ben ve diğer iki kişi kaldık. Ve Bana uzun Sebük Tegin derlerdi. Sahibimin üç atı altımda yağır olmuştu ve bu Hakister bölgesine geldiğimizde efendimin diğer bir atı da altımda yağır olmuş ve efendim boynuma tasma takarak beni çok feci bir şekilde dövmüştü. Ben, beni kimsenin almadığı bu bahtsız ve talihsiz durumundan dolayı çok üzgündüm. Sahibim beni Nişâbur'a kadar yaya olarak götürmek için yemin etmişti, nitekim öyle de yaptı. O gece çok üzgün ve acılar içinde uyumuştum. Rüyama Hz. Hızır (as)ı gördüm yanıma gelerek niye bu kadar üzgün olduğumu sordu. Kötü talih ve bahtımdan dolayı diye cevap verdim. Üzülme senin büyük ve meşhur bir adam olacağını haber vermeye geldim, dedi. Gün gelecek sen bu çölden birçok kişinin büyüğü olduğun halde geçeceksin; gönlünü ferah tut. Bu konağı bulduğunda Allah'ın kullarına iyi davran ve adaletle hüküm et ki ömrün uzun ve devlet evlatlarında kalsın. Teşekkür ettiğimi söyledim. Elimi kendisine verip ahd ve söz vermemi söyledi. Elimi O'na vererek söz verdiğimde elimi öyle bir sıktı ki uykudan uyandıgımda da o sıkmanın etkisini hissedebiliyordum. Uyandıgımda gece yarısı idi. Gusledip elli rekat namaz kıldım ve ağlayarak çok dua ettim. Ve artık kendimi çok güçlü hissediyordum. Sonra bu çiviye alıp çölde belirlediğim bir yere gömdüm. Sabah olduğunda sahibim defalarca o mihi benden istedi ve aradı bulamadı. Beni kamçıyla çok kötü döverek, seni istedikleri fiyata satacağım diye yemin etti. Nişâbur'a kadar iki konaklık yolu yaya olarak gittim. Alp Tegin, ihtişamlı ordusuyla Sâmanîler'in Sipehsâlârı olarak Nişâbur'da bulunuyordu. Beni kalan iki arkadaşımınla ona sattı. Bundan sonra hikaye çok uzundur gördüğünüz gibi bu devreye kadar ulaştım."¹⁶⁷⁰

Beyhakî'nin tarihinde Gazne ile alakalı bilgilerin satır aralarında olduğu görülmektedir. Bununla birlikte o eserinin bir yerinde, kitabının baş kısmında

¹⁶⁷⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 182-184.

Gazne'nin methine büyük bir bölüm ayırdığını ve bu bölümde şehrin fizikî, ilmî, kültürel ve sosyal durumu hakkında geniş bilgiler verdiğini ifade etmektedir.¹⁶⁷¹ Muhtemelen Gazne ile ilgili yazdığı günümüze ulaşmayan Gazneli Mahmud dönemi hakkında bilgi verdiği bölümlerde olmalıdır. Zira Gazne en parlak dönemini onun döneminde yaşamıştır. Beyhakî'nin tarihine bakıldığında Gazneli tarihinin derinlemesine incelendiği görülür. Onun tarihinde devletin iç ve dış siyaseti, kültürel, siyasî ve sosyal olaylarla alakalı bilgi edinmek mümkündür.

Gazne'de kaleme alınan mezkûr tarih kitaplardan başka bazı tarih kitaplarının varlığından söz edilmektedir. Bunlardan birisi de Beyhakî'nin üstad diye nitelediği Mahmud Verrâk'ın tarihidir. O 450/1058 yılında kaleme aldığı eserinde olayları 409/1018 yılına kadar zikretmektedir. Beyhakî, Verrâk'ın günümüze ulaşmayan bu eseri dışında da farklı alanlarla ilgili bilgi içeren on-on beş eserini gördüğünü nakletmektedir.¹⁶⁷²

3.2.2.2. Edebiyat İlmi ve Âlimleri

Kuşkusuz edebiyat bir devletin ve milletin kültür ve medeniyetini ayakta tutan önemli bir direk ve oluşan kültürel mirasın yeni nesle aktarılmasını sağlayan kopmaz bir ağ işlemi görmektedir. Gazneliler devri başta Fars dili olmak üzere edebiyatın en çok geliştiği dönem olarak bilinir. Söz konusu devletin başkenti olan Gazne şehri edebiyat alanında da dönemin en parlak ve gelişmiş şehirlerindendi. Gazne şehrinde, edebiyat sahasında kaleme alınan kitaplara bakıldığında yiğitlerin kahramanlıklarını konu edinen hamâsî, methiye ve tasavvuf alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Şehirde edebiyatın bu denli gelişme göstermesinin sebepleri hakimlerin şairlere gösterdiği ilgi, onlara sağladığı maddi destekle tartışma zeminidir.¹⁶⁷³ Dört yüz şairin bulunduğu Gazne'de dörtlük, gazel, mesnevî, kaside ve kıta kalıplarında methiye, hiciv, mersiye, hamma ve mizah biçimlerinde şiir türlerine rastlamak mümkündür. Söz konusu bu şiirler epik, lirik ve didaktik yönlerden zengin içeriğe sahiptir.¹⁶⁷⁴

¹⁶⁷¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 252.

¹⁶⁷² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 240-241.

¹⁶⁷³ Velî Arab, *Evzâ'ı Ferhengî-i Şehr-i Gaznîn*, s. 82.

¹⁶⁷⁴ Hisâriyân, *Edebiyât-i Farsî-i Dârî der Devre-i Gazneviyân*, s. 112-113.

Ayrıca Gazne şehri nazımında olduğu gibi nesirde de hitabet, öğüt, makamat alanlarında çok güzel eserlerin kaleme alındığı yerdir.

Nizâm'l-Arûzî-i Semerkandî Gazne şairlerinden şunları sıralar. Unsurî, Ascadî, Ferruhî, Behrâmî, Zeynebî, Büzr Cemher Kâyînî, Muzafferî, Menşûrî, Menûçihri, Mesudî, Kussâr-ı Ümmî, Ebû Hanife İskâfî, Râşîdî, Ebü'l-Ferec Rûnî, Mesud Sad Selmân, Muhammed Nâsır, Şah Burcâh, Ahmed Halef, Osman Muhtârî, Senâh-yi Gaznevî,¹⁶⁷⁵ Avfî ise Gazneli dönemine ait altmış şair hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan elli biri hariç geri kalanlarını hakkında bilgi bulunmayanlar olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁷⁶

Ebû'l-Kâsım Hasan b. Ahmed el-Unsûrî el-Belhî

Devrinin önde gelen edebiyatçıları ve faziletlilerinden olan el-Unsurî 350/951 yılları dolaylarında Belh'te doğmuş ve 431/1039-40 yıllarında Gazne'de vefat etmiştir. Unsurî'nin hayatı hakkındaki sınırlı bilgiler bazı bölümleri günümüze kadar ulaşan Divân'ı ve tezkirelerde yer almaktadır.¹⁶⁷⁷ Melikü'l-Kelâm Üstad Ebu'l-Ferec Seczî'nin öğrencilerinden olan Unsurî'nin¹⁶⁷⁸ şiirdeki izlediği yol dolayısıyla kendisinden sonra gelen şairlerin örnek aldığı kişi olmasının yanında Gazneli Devleti'nde saygın ve değerli bir yaşam sürdürmüştür.¹⁶⁷⁹ Ganzeli Mahmud'un Kadeşi Emîr Nasr'ın Belh Emîrliği sırasında takdirini kazanarak Gazne sarayına girmeye muaffak olan Unsurî'nin Gazne'ye hangi tarihlerde geldiğiyle alakalı net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak 998/1030 yıllarından itibaren Gazneli Mahmud'un nedimi olarak zikredilmesi mezkûr tarihten önce Gazne'ye geldiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden Sultan Mahmud'un tüm gazvelerinde yanında olması kasidelerinin tarihi bilgiler içermesine de neden olmuştur.¹⁶⁸⁰

¹⁶⁷⁵ Nizâmü'l-Arûzî, Çehâr Makale, s. 44.

¹⁶⁷⁶ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 28-67.

¹⁶⁷⁷ Atalay, Mehmet, "Unsûrî", *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 2012, XXXXII, 162.

¹⁶⁷⁸ Devletşâh, Devletşâh b. Bahtîşâh-ı Semerkandî (v. 900/1494-95 [?]), *Tezkiretü's- Şuara*, haz. Edward G. Browne, nşr. Brill, Leiden, 1900, s. 39.

¹⁶⁷⁹ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 333.

¹⁶⁸⁰ Atalay, "Unsûrî", *DİA*, XXXXII, 162.

Kimileri onun önceleri ticaretle iştiğal ettiğini ve sonradan Sultan Mahmud'un hizmetine girdiğini söylemişlerdir. Ama kendisinin ifade ettiğine göre çocukluk yıllarından itibaren Sultan Mahmud'un hizmetinde bulunmuş ve ticaret ve esnaflıkla iştiğal etmemiştir.¹⁶⁸¹ Unsurî'nin divanının 30000 beyitten fazla olduğu bildirilmiştir. Fakat divanının en fazla 3000 beyitlik kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁶⁸²

Unsurî, şiirlerini kaside türünde yazmıştır. Sultan Mahmud ve ailesini, fetihlerini, kahramanlıklarını ve cesaretini metheden kasideler kaleme almıştır.¹⁶⁸³ Ayrıca onun Vâmîk Azrâ, Aynü'l-Hayat ve Şâad-ı Bahr adı mesnevileri de bulunmaktadır.¹⁶⁸⁴ Ayrıca Unsurî'nin Divanında Gazne'deki Nevrûz, Sede ve Mihricân gibi özel günlerle alakalı yazılmış şiirlere de rastlamak mümkündür.¹⁶⁸⁵ Unsurî'nin şiirleri akıcı, teşbihlerle süslenmiş, anlaşılması kolay ve abartılardan uzaktır.¹⁶⁸⁶

Hekim Ebu'l-Kasım Firdevsî

Firdevsî 387/997 yılında Tûs şehrinin iki büyük şehrinden biri olan Tâbirân'ın Bâz (Bâj/Fâz) köyünde¹⁶⁸⁷ dünyaya gelmiştir.¹⁶⁸⁸ Söz konusu köyde tanınmış biri olduğu ve bir tek kızının olduğu nakledilmektedir. Yirmi beş yıl meşgul olup tanzim ettiği Şahnâme'den kazandığı parayla kızının çeyizini almayı hedeflediği belirtilmektedir.¹⁶⁸⁹ Şehnâme'nin yirmi bin beyitten oluştuğu ve onun dışında da şairin altı bini aşkın mısrasının olduğu nakledilmektedir.¹⁶⁹⁰ Firdevsî yedi cilt halinde hazırladığı Şahnâme'yi Gazne'ye gelmiş ve Sultan'ın huzuruna çıkmıştı. Sultan Mahmud kendisine bu eserinden dolayı 50 bin dirhem vermeye razı olmuş; ancak Firdevsî'nin, Rafizi ve Mutezile mensubu olduğunun söylenmesi Sultan'ı bu tavrından vazgeçirmiştir. Yine, Sultan Mahmud yine 20 bin dirhemle ödüllendirmek

¹⁶⁸¹ Unsurî, *Divân*, s. 240.

¹⁶⁸² Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 333.

¹⁶⁸³ Unsurî'nin, haklarında methiye yazdığı şahıslar hakkında geniş bilgi için bkz. Unsurî, *Divân*, Önsöz, s. 23-25.

¹⁶⁸⁴ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 29-32.

¹⁶⁸⁵ Unsurî, *Divân*, s. 21, 24, 170, 193.

¹⁶⁸⁶ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 333-335.

¹⁶⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, I, 321, IV, 3, 49, 229.

¹⁶⁸⁸ Kanar, Mehmet, "Firdevsî", *DİA*, TDV, Yay. İstanbul, 1996, XIII, 125.

¹⁶⁸⁹ Nizâmü'l-Arûz, Çehâr Makale, s. 74.

¹⁶⁹⁰ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 33.

istemişse de bu Firdevsî'yi tatmin etmemiş ve Gazne'den ayrılmasına neden olmuştur.¹⁶⁹¹

Bu olaydan sonra Firdevsî Herat'ta Mahmud Verrâk'ın babası Erzekî'nin dükkanında altı ay saklandıktan sonra Taberistân'a dönerek oranın hakimine Şehnâmesini kendisine önsözünde yüz beyitten oluşan Sultan Mahmud'u hicvettiği şiirleriyle birlikte sunmak istemiştir. Ancak mezkûr Taberistân hakim, Sultan Mahmud'a tabi olduğunu belirterek, kitabın kendi ismine yapılmasını uygun bulmadığı ve yazdığı hicivleri de para karşılığında alıp yok ettiği aktarılmaktadır.¹⁶⁹²

Nizâmü'l-Ârûzî o hicivlerden kalan altı mısra şiiri kitabında nakletmiştir. Onlardan en dikkat çeken mısraları şunlardır:

پرستار زاده نیاید بکار – وگر چند باشد پدر شهریار

Cariyeden olma birisi babası şah olsa bile işe yaramaz".¹⁶⁹³

Hekim Ebu'l-Kasım Firdevsî, kuşkusuz en büyük şair ve düşünürlerden biridir. Onun yazdığı Şehnâme adlı eseri Fars dilinin en büyük şaheserlerinden belki de dünyanın en büyük şaheserlerindedir. Bu büyük şair ile Sultan Mahmud arasının iyi olmadığına dair çeşitli söylentiler yayılmıştır. Şehnâme'de Sultan Mahmud'u hicveden birkaç şiirin sonradan eklenmiştir. Fakat yapılan araştırmalar ve incelemeler, bu şiirlerin başka biri tarafından kasıtlı olarak eklendiği ve bu yolla Firdevsi ile Sultan Mahmud'un arasının açılmasının istendiği tespit edilmiştir. Firdevsi, Fars dilinin en büyük şairlerinden birisi olup şüphesiz kendisinden sonra gelen şairlerin öncüsü ve üstadı konumundadır.¹⁶⁹⁴

Ebu'l-Hasan Ali b. Cûlûğ Ferruhî-i Sîstânî

Orta çağın meşhur şairlerinden olan Ferruhî-i Sîstânî'nin babası Cûlûğ son Saffârî Emîrî Halef Bânû'nun kölelerindedir. Şairin doğum tarihi 367/977 olarak

¹⁶⁹¹ Nizâmü'l-Arûz, *Çehâr Makale*, s. 77-78.

¹⁶⁹² Nizâmü'l-Arûz, *Çehâr Makale*, s. 78-79.

¹⁶⁹³ Nizâmü'l-Arûz, *Çehâr Makale*, s. 79.

¹⁶⁹⁴ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 344-345.

tahmin edilmektedir.¹⁶⁹⁵ Gayet yakışıklı, hoş tabiat, güzel şiirler yazan, arp çalma konusunda maharetli olan Ferruhî-i Sîstânî çiftçilik yaparak geçimini sağlamaktaydı. Fakat evlendikten sonra çiftçilikten kazandığı geçimine yetmiyor; bu yüzen kendisi gibi şairlikte yeteneği olanlara methiyeler karşılığı bahşişler dağıtan Çağaniyân¹⁶⁹⁶ hâkimi Emir Ebu'l-Muzaffer Çağânî'nin huzuruna gitti.¹⁶⁹⁷ Yazdığı “Kârvân-ı Hülle” başlıklı kasidesiyle mezkûr hakimnin ilgisini kazanan Ferruhî-i Sîstânî'ye eyerli özel bir at, iki çadır, üç katır, beş köle ve güzel elbiseler hediye olarak verildi.¹⁶⁹⁸

Şairin Gazne'ye geliş tarihiyle ilgili iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki 408/1017 ve ikincisi de 402/ 1011 tarihidir. Bunlardan ikincisinin, şairin 422/1031 tarihinde ikinci kere bakanlığa atanan Ahmed b. Hasan Meymendî'ye yazdığı methiyesinde geçen “*yirmi yıldır hizmetinde olduğum için birçok kazanç elde ettim*” mısraları istişhad olarak gösterilmiştir.¹⁶⁹⁹ Şairin Sultan Mahmud döneminde Gazne'ye geldiği kesindir.¹⁷⁰⁰

Onun eğitim hayatıyla ilgili malumat bulunmamaktadır. Ancak Devletşâh onu Unsurî'nin öğrencilerinden olarak tanıtmaktadır.¹⁷⁰¹ Ancak bu bilgilerin Nizâmü'l-Arûzî'nin verdiği bilgilerle dikkate alındığında doğruluk payı düşüktür. Nitekim Ferruhî-i Sîstânî ile ilgili araştırma yapan muhakkiklerin de söylediği gibi şair Unsurî ile Gazne'de tanışmıştır.¹⁷⁰²

Şairin ifade tarzı o kadar nahif ki istediği her şeyi istediği gibi ifade etmiştir. O belâğat ve şiir konusunda o kadar üstün meziyete ve ileri seviyeye sahip olduğundan hem şiirin sanatı ve hem de manasına dikkat etmiş ve bu yüzden herhangi bir

¹⁶⁹⁵ Zîdân, *Affâf ,es-Seyyid, Ferruhî-i Sîstânî: Şâirü'l-Maşriki'l-İslâmî î'l-Karnî'r-Râbi'l-Hicrî Asrûvhû ve Biatahû ve Şi'ruhû*, nşr. Mektabetü Medbûlî, Kahire, 1429/2008, s. 90.

¹⁶⁹⁶ Çağaniyân'ın muarrebî Sağaniyân'dır. Sağaniyân Mâverâünnehir'de geniş bir ildir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldân*, II, 144, III, 408.

¹⁶⁹⁷ Şairin Çağaniyân'a gitmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Dudaya, H. W., “Farruxi Çağaniyan'a ne Zaman Gitti?”, çev. Ahmet Ateş, *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1961, sayı: 4, s. 23-32.

¹⁶⁹⁸ Niâmü'l-Arûzî, *Çehâr Makale*, s. 57-64.

¹⁶⁹⁹ Şairin Gazne'ye geliş tarihiyle alakalı farklı görüşler hakkında geniş bilgi için bkz. Yusufî, Gulam Hüseyin, *Ferruhî-i Sîstânî: Bahsî der Şerh-i Ahvâh ve Rüzgâr ve Şiir-i Üv*, nşr. Kitâb Fûrûşî-i Bâstân, Meşhet, hş. 1341/1962, s. 13-14; Zîdân, *Ferruhî-i Sîstânî*, s. 89-90.

¹⁷⁰⁰ Niâmü'l-Arûzî, *Çehâr Makale*, s. 64.

¹⁷⁰¹ Devletşâh, *Tezkiretü's-Şuarâ*, s. 55.

¹⁷⁰² Yusufî, *Ferruhî-i Sîstânî*, s. 5-6.

eleştiriyeye maruz kalmamıştır.¹⁷⁰³ Şair şiirlerinde hem Gazne Sultan ve yöneticilerine methiyeler düzmüş ve hem de savaşlarla ilgili bilgilere yer vermiştir. Nitekim şair, Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerinden Kûnûc fethinden sonra 409/1018 yılında gerçekleştirdiği Geng ve Somanat seferleriyle ilgili malumat vermektedir.¹⁷⁰⁴ Bunun yanısıra Şair, Gazne'nin Nevrûz, Mihricân ve Sede gibi özel günlerin yanında Dinî bayramları da konu edinmiştir.¹⁷⁰⁵

Şair kimi mısralarında Sultan'ı bazı bölgelere kaşı sefere teşvik etmiştir. Nitekim şiirlerinden birinde mızrakları alıp yayları kuşanıp Rum diyarına doğru harekete geçme zamanının ve Kayser'in başına sarayını ve hakanların başına da hanlarını yıkma zamanı geldiğini ifade etmiştir.¹⁷⁰⁶ Aynı şekilde onun Roma fethini yazıp okumadığı sürece rahat uyumayacağını söylediği nakledilmektedir.¹⁷⁰⁷

Ferruhî, Sultan Mahmud'un vefat ettiği sırada Gazne'de değildir. Gazne'ye gelince sarayı Sultan Mahmud'suz görünce gözyaşları sel olup akmış, sultan hakkında bir ağıt yakmıştır ki o ana kadar bu şiirin üzerine bir şiir yazılmamıştır.¹⁷⁰⁸ Bu da onun Gazne devleti ve ülkenin bekasına olan sevdasını göstermesi açısından oldukça anlamlıdır. İki adet tercih-bent şiiri ise bütün eserlerinin anası sayılmıştır. Beyan ilmînde Tercümanü'l-Belağa isimli bir eseri olduğu bildirilmiş¹⁷⁰⁹ olsa da kimileri ise buna itiraz etmiş ve bu eserin Raşid Vatvât'a ait olduğunu savunmuşlardır.¹⁷¹⁰ Günümüze ulaşan divanı on bin beyitten fazladır. Gazne'de Unsurî, Ascadî ve Firdevsî ile görüşmüştür. Ferruhî, 429/1037 tarihinde vefat etmiş ve mezarının nerede olduğu konusu ise belirsiz kalmıştır.

Ebu Yezid Muhammed Gazâirî-i Razî

Hayatıyla ilgili deatyılı bilgi bulunamayan Gazâirî-i Razi, önceleri Deylemlerin sarayında hizmet etmiştir. Deylemlerin sultasındaki coğrafyada Fasça çok fazla tutulan bir dil olmadığı ve bu dilin Arapça'nın tesiri altında kaldığı için

¹⁷⁰³ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 47.

¹⁷⁰⁴ Ferruhî-i Sîstânî, *Divân*, s. 51-53, 55-59, 60-74, 85-89.

¹⁷⁰⁵ Halilullah Halili, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 336-337.

¹⁷⁰⁶ Ferruhî-i Sîstânî, *Divân*, s. 51, 73.

¹⁷⁰⁷ Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 337.

¹⁷⁰⁸ Ferruhî-i Sîstânî, *Divân*, s. 90-93.

¹⁷⁰⁹ Devletşâh, *Tezkiretü's-Şuarâ*, s. 57.

¹⁷¹⁰ Halîlî, *Saltanat-ı Gazneviyân*, s. 338-341.

Gazâirî'nin şiirleri orada pek değer görmemiş ve o da Gazne sultanlığı sarayının yolunu tutmuştur. Gazâirî'nin şiirdeki yeri ve şairliği Ferruhî ve Unsurî kadar iyi olmamakla birlikte yazdıkları şiirleri ile (özellikle Nârin fethinden sonra) Gazne Sultan'ı tarafından kabul görmüş ve iltifat edilmiştir. 424/1033 yılında vefat eden¹⁷¹¹ ve Sultan Mahmud'u öven şiirler kaleme alan Gazâirî-i Râzî aynı zaman Irak şairleri emiri olarak tanımlanmaktadır.¹⁷¹² Gazâirî-i Râzî'nin Gazne'ye geldiği tarih belli değildir. Ancak onun Nârin fethiyle ilgili kasidesini olması¹⁷¹³ onun Gazne'ye 404/1013 yılında önce geldiğini göstermektedir.

Ebu Nazar Abdulaziz b. Mansur Ascadî

Ascadî Gazneli döneminin üstün belagat ve feshate sahip bir şairdir. Rivayete göre Merv'li ve bir başka rivayete göre ise Herat şehrinde dir.¹⁷¹⁴ Ascadî'nin şiirleri günümüze kadar ulaşamamış ancak birkaç kıta şiiri mevcuttur. Avfî onun Somnât kasidesi ile gazellerinden örnekler sunmaktadır.¹⁷¹⁵ Ferruhî ve Unsurî ile birlikte anılan Ascadî'nin Gazneli sarayının önemli şair ve edebiyatçılarından biri olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷¹⁶ Unsûrî, Ferruhî-i Sistânî ve Firdevsî ile Gazne'de görüşen Ascadî 432/1041 yılında vefat etmiştir.¹⁷¹⁷

Ebû Muhamid Mahmud b. Ömer Cevheri Zerger Hirevî

Hirevî Sultan Mahmud'u metheden şairler arasında gelmektedir. Hirevî, hayatının belirli dönemlerinde Gazneli sarayında bulunduğu gibi kimi dönemlerinde ise kendi şehri Herat'ta da yaşadığı bilinmektedir. Hirevî 444/1052 yılında vefat etmiştir.¹⁷¹⁸

Hakîm Ebû İshâk Kisâi-yi Mervezi

Kisâi-yi Mervezî aslen Mervlidir. Kisâi 27 Şevvâl 431/17 Mart 953 yılında doğmuştur. Önceleri Sâmânî Devleti şairlerinden iken daha sonra Gaznelilere intisap

¹⁷¹¹ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 341.

¹⁷¹² Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 59-60.

¹⁷¹³ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 341.

¹⁷¹⁴ Ascadî, Ebû Nazar Abdulaziz b. Mansur (v. 432/1041), *Divân*, tsh. Şehab Tâhirî, nşr. Tahûrî, Tahran, 1956, s. 6-7; Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 50; Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 342.

¹⁷¹⁵ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 51-53.

¹⁷¹⁶ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 342.

¹⁷¹⁷ Ascadî, *Divân*, s. 10-11.

¹⁷¹⁸ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 343.

eder Kisâf Ehl-i Beyti överek şiir yazan ilk fars şairleri arasında gösterilmektedir. Ayrıca onun Sultan Mahmud'u metheden çok sayıda şiiri bulunmaktadır.¹⁷¹⁹ Kisâf Sâ mânî Devletinin yıkılmasından sonra Gazne'ye gelmiştir. O şiirlerinde daha çok ahlakî ve dinî konuları işlemiştir.¹⁷²⁰ Mervezî 395/1005 yılında vefat etmiştir.¹⁷²¹ Onun Hicri VI. asırda mevcut olan divanı günümüze kadar ulaşmamıştır.¹⁷²²

Ebu'n-Necm Ahmed b. Kavus b. Ahmed Menûçihrî

Doğum yeri Belh veya Dâmeğân olduğu belirtilen Menûçihrî IV/X. yüzyılın sonlarında veya V/XI. yüzyılın başlarında doğmuş ve 432/1040-41 yılında da vefat etmiştir. Gençlik dönemlerini Taberistân ve Cürcân'da geçiren Menûçihrî, Ziyârî hükümdarî Menûçihr b. Kâbûs'un 411/1020 tarihinde vefat etmesinin ardından Rey'e geçmiştir. Bir yıldan fazla kaldığı Rey'de de oranın ileri gelenleri arasında olan Ali b. Muhammed el-İmrânî hakkında methiyeler düzen Menûçihrî, Gazneli Sultan Mesud'un isteği üzerine şiirlerini Gazne'ye yollamış ve 412/1021 yılından sonra da Gazne'ye gelmiştir. Menûçihrî Gazne'ye gelse bile saray şairleri arasına girememiş ve ancak Sultan Muhammed'in sarayında Tarhanlık görevini elde edebilmiştir.¹⁷²³ Bu yüzden Gazneli saray şairlerinden sayılan mezkûr şair Ebu'l-Ferec Seczî'nin öğrencisi ve Unsurî'nin de akranıdır.¹⁷²⁴ Gazneli Sarayı Şairler Meliki Unsurî'yi öven şiirler yazmış¹⁷²⁵ ve onun şairliğinin en verimli dönemi ise Sultan Mesud dönemine denk gelmiştir. Arap dili ve edebiyatına hâkimiyeti dolayısıyla şiirlerinde Arap edebiyatının izlerini görmek mümkündür. Musammat türünde yazdığı şiirler ise günümüze kadar eşi benzeri yazılamamış türdendir.¹⁷²⁶

Abdülcebbâr Zeynebi Alevî Mahmudi

Mahmudi, Seyyidlerden olup Gazne sarayında Sultan Mahmud ve Sultan Mesud'un huzurunda onları metheden şiirler yazmıştır.¹⁷²⁷ Döneminin en önemli ve

¹⁷¹⁹ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 33-39.

¹⁷²⁰ Öztürk, Mürsel, "Kisâf-yi Mervezî", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 70-71.

¹⁷²¹ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 344.

¹⁷²² Hisâriyân, *Edebiyât-ı Dârî der Devre-i Gazneviyân*, s. 219.

¹⁷²³ Kurtuluş, Rıza, "Menûçihrî", *DİA*, TDV Yay. Ankara, 2004, XXIX, 156-157.

¹⁷²⁴ Devletşâh, *Tezkiretü'ş-Şuara*, s. 40.

¹⁷²⁵ Devletşâh, *Tezkiretü'ş-Şuara*, s. 41.

¹⁷²⁶ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 346.

¹⁷²⁷ Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 39-40.

tanınmış şairlerinden birisidir. Şairliği konusunda ise Unsurî, Ferruhî ve Ascadî ile aynı seviyede bir şair olduğu rivayet edilmiştir. Özellikle Sultan Mesud döneminde Sultan'ı öven şiirlerini arka arkaya yazmaya ve sultan tarafından türlü iltifatlara mazhar olmaya başlamış ve asıl ismini de bu dönemde duyurabilmiştir.¹⁷²⁸

Ebü'l-Müeyyed İsa b. Abdullah b. el-Kâsım el-Gaznevî

Gazne'nin meşhur şairlerindedir. Önceleri Gazne'de Abdulhamid'in katiplerinden olan şair pek çok yeri dolaştıktan sonra hacca gitmiş dönüşünde de Bağdat'a uğramış orada bir sene kadar kalmıştır. Daha sonra İsferyân'a dönmüş ve 498/1104 yılında orada vefat etmiştir.¹⁷²⁹ Çok iyi bir vaiz de olan şairin şiirleri Arapça olup yüz bin beyiti geçmektedir.¹⁷³⁰

Ebu'l-Âlâ Atâ b. Yakub b Nâkil el-Gaznevî

Gazne şairlerinden olan Ebu'l-Âlâ'nın Arapça şiirlerinden örnekler aktaran Bâhrazî onun hayatıyla ilgili herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.¹⁷³¹ Ancak onun Sultan İbrahim dönemi şairlerinden olduğu, sekiz yıl Lahor'da zindan hayatı yaşayan şairin hem Arapça hem Farsça divanının ve hem de "*Münhâcüdîn*" ismiyle bilinen tasavvufa dair da bir eserinin olduğu nakledilmektedir.¹⁷³² Ayrıca onun eserlerinin bütün İslâm âleminde meşhur olduğu ve kitapçı dükkânlarında satıldığı rivayet edilen şair 491/1098 yılında vefat etmiştir.¹⁷³³

Mesud Sa'd Salman

Gazneli Sultan İbrahim dönemi şairlerindedir. Gazneli tarihinde en çok hapis hayatı yaşayan şair olarak meşhurdur. Zira o mezkûr Sultan'ın oğlu Seyfû'd-Devle Emîr Mahmud ile Büyük Selçuklu Sultan'ının hizmetine gitmek niyetindeydi. Bu

¹⁷²⁸ Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, s. 347-348.

¹⁷²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 515.

¹⁷³⁰ İmâdüddîn el-İsfahânî, Muhammed b. Safiyiddîn Muhammed b. Hâmid el-Kâtib (v. 597/1201), *Harîdetü'l-Kasır fî Cerîdetü'l-Kasır*, thk. Adnan Muhammed, nşr. Âyie-i Mirâ, Tahran, 1999, II, 130.

¹⁷³¹ Bâharzî, Alî b. el-Hasen b. Alî b. Ebi't-Tayyib (v. 467/1075), *Dümyetü'l-Kasr ve Usratü Ehli'i-Asr*, nşr. Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1414/1993, II, 941-942

¹⁷³² İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîtatü'l-Kasr*, II, 152.

¹⁷³³ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Üdebâ*, IV, 1623.

sebeple Sultan, oğlu ile nedimlerinin tümünü hapse attırmıştı. Onların arasında Mesud Sa'd da bulunuyordu. Şair Sultan İbrahim'in döneminde on iki ve oğlu Sultan Mesud döneminde ise sekiz yıl olmak üzere toplam yirmi yıl hapis hayatı yaşamıştır.¹⁷³⁴

Bu şairlerin yanında Gazne sarayında bulunan ve Sultanlar'ın mazhar-ı iltifatı olan şairlerden bir kısmı ise sadece ismen verilmiştir:

Ebu'l-Hasan el-Mûmî el-Gaznevî: Hakkında bilgi bulunmayan Gazne şairlerinden olarak gösterilmektedir.¹⁷³⁵

Ebû Nasr Temîm b. Ahmet et-Temîmî: Arap asıllı olduğu öne sürülen bu şairin hayatıyla ilgili malumat bulunmamaktadır.¹⁷³⁶

Ustâd Ebu'l-Hasan Ali Behrâmi Serahsi, Muhammed b. Mahmud Bedâyi'i Belhi, Hekim Ebu İshak Kesâyi Mervezi, Seyyid Hasan Gaznevi, Seyyid Muhammed b. Nasır Ulvi Gaznevi, Sadr-ı Ecel Meliki'l-Kitab, Rûde-i Belhi olarak tanınan Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed, Lebibi Edibi, Ebu'l-ferec Reveni (Rûni)¹⁷³⁷, Ebu'l-Fazl Mesrûr b. Muhammed Talkani¹⁷³⁸, Menşûrî Semerkandî,¹⁷³⁹ Ahmed Belhi'nin oğlu Ebu Surrâka Abdurrahman¹⁷⁴⁰ Ebu'l-Muzaffer b. İbrahim b. Ali Pençîrî (Pencşîrî),¹⁷⁴¹ Ebu Abdullah Rûzbeh b. Abdullah Nuketi Lahori, Mesud

¹⁷³⁴ Nizâmü'l-Arûzî, Çehâr Makale, s. 70-71.

¹⁷³⁵ Bâharzî, Alî b. el-Hasen b. Alî b. Ebi't-Tayyib (v. 467/1075), *Dümyetü'l-Kasr ve Usratü Ehli'l-Asr*, nşr. Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1414/1993, II, 939.

¹⁷³⁶ Bâharzî, *Dümyetü'l-Kasr*, II, 940.

¹⁷³⁷ Gazneli dönemi methiyeci şairlerinden Lebîbi Sultan Mahmud'un kardeşi Yusuf'un meddâhi olarak bilinmektedir. Bkz. Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 40

¹⁷³⁸ Talkânî de Sultan Mahmud'a methiye yazan şairler arasında gösterilmektedir. Bkz. Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 42-44.

¹⁷³⁹ Aslı Semerkand Türkistan'dan olan şairin Sultan Mahmud'un methiyecilerinden olarak gösterilmekle birlikte Gazne'ye gelip gelmediği ile ilgili bilgi verilmemiştir. Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 44-46.

¹⁷⁴⁰ Rûdeki'nin takipçilerinden olan Ebû Surrâka'nın nisbesinin Belhî olması onun oralı olduğunu göstermektedir. Sultan Mamhmd'un meddâhlarından olan şairin şiirleri özellikle genç tabakaya hitap ettiği için şarkıcılar tarafından da benimseniyordu. Bkz. Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 41-42.

¹⁷⁴¹ Pençîrî Gazneli dönemindeki meşhur şairler arasında gösterilmektedir. Hakkında fazla bilgi olmayan şairin birkaç şiiri Avfî tarafından nakledilmiştir. Bkz. Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 46.

Razi,¹⁷⁴² Muzaffer Pencdehî,¹⁷⁴³ Kevkebi Mervezi,¹⁷⁴⁴ Ebü'l-Feth Ahmed b. Muhammed b. Yusuf el-Kâtib,¹⁷⁴⁵ de Gazne'nin şairlerindendir.

3.2.2.2.3. Coğrafya İlimi ve Âlimleri

Gazne şehri, söz konusu dönemde coğrafya ilmi bakımından da önemli bir yere sahiptir. Zira coğrafya ilmi konusunda çalışmalarıyla günümüze ışık tutan Seâlibî ve Bîrûnî gibi çağının önde gelen âlimleri burada ikamet etmiştir.

Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî

Seâlibî yukarıda da değindiğimiz gibi Nişâbur'lu olup; Hârizm'in ele geçirilmesinin ardından Gazne'ye gelen ve yaklaşık beş sene orada kalan velûd bir alimdir. Seâlibî'nin coğrafyaya dair "*Letâifu'l-Meârif*" adında bir eseri bulunmaktadır. Seâlibî bu eserini Gazne'de kaleme almış ve Sultan Mahmud'a takdim etmiştir.¹⁷⁴⁶ Diğer taraftan Seâlibî kitabının önsözünde "Sâhib Ebu'l-Kâsım" diye birinden bahsetmektedir.¹⁷⁴⁷ Ancak, Sultan Mahmud'un lakabı olarak da kullanılan Ebû'l-Kâsım'ın Gazne sarayında görevli olan vezir Ahmed Hasan Memendî ve oğlu için de kullanıldığından dolayı, bunlardan hangisine sunulmuş olduğu konusunda belirsizlik olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Bununla birlikte kitabı Farsça'ya çeviren Ali Ekber Şehâbî, söz konusu kitabın Büveyhî

¹⁷⁴² Mesud Râzî Sultan Mesud hakkında methiye düzen şairlerdendir. Onun beyit ve şiirleri farklı kitaplarda yer almaktadır. Ayrıca onun dörtlükleri, kıta şiirleri Avfi'nin eserinde zikredilmektedir. Bkz. Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 63.

¹⁷⁴³ Bu şairin de hakkında fazla bilgi yoktur. O Muhammed b. Mahmud'un methiyecilerinden olarak tarif edilmektedir. Onun sadece Muhammed Medîş kalesinde yakalandığında okuduğu dörtlüğü gelmiştir. Beyhakî onun Muhammed'in nedimlerinden olup güzel şiir yazdığını nakletmektedir. Bkz. Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 70; Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 65-66.

¹⁷⁴⁴ Mevsufun Gazneli döneminin bilinen şairlerinden olduğu ancak hangi Sultan'ı methettiğiyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, II, 65.

¹⁷⁴⁵ Buhara'ya bağlı Cüveyn kasabasından olan ve Sâmânî Devletinin yıkılışının ardından Buğrâhân'ın Dîvânü'r-Resâil'inde görev yapan el-Kâtib dahasonra Ebû Ali ed-Dâmğânî ile anlaşmayınca görevinden azledilmesi üzerine e Gazne'ye gelmiş; ancak istediğini bulamayınca Nişâbur'a dönmüştür. O Nişâbur'da Seâlibî ile görüşmüş ve ona bir ciltten oluşan şiir mecmuasını vermiştir. Seâlibî onun kendisine verdiği şiirlerinden aktarımlarda bulunmuştur. Seâlibî'nin, Arapça şiirlerinden örnekler sunması onun Arapça şiir yazdığını göstermektedir. Bkz. Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, IV, 506.

¹⁷⁴⁶ Zuğlul, Arif Ebu Halef, "Seâlibî Abdülmelik b. Muhammed", *Dânişnâme-i İslâm, e Makale*, <http://rch.ac.ir/article/Details/10117>, 18.01.2018, 12:57.

¹⁷⁴⁷ Seâlibî, *Letâifu'l-Meârif*, s. 2.

hakimi Fahrü'd-Devle'nin vezirlerinden Sahib b. Abbâd olarak bilinen Ebu'l-Kâsım İsmail b. Ebu'l-Hasan Abbâd b. Ahmed b. İdîs et-Talkânî'ye takdim ettiğini belirtmişse de Server Humayûn onun tercümesine yazdığı tenkidinde Seâlibî'nin Büveyhî topraklarına gitmediğine vurgu yapmaktadır.¹⁷⁴⁸

Mezkûr cümlelerde görüldüğü kadarıyla söz konusu kitabın Gazne'de yazıldığı ve kime takdim edildiği hususunda tam bir netliğin olmadığı görülmektedir. Çalışmamızın tarih ilmi konusunda da değindiğimiz gibi Seâlibî'nin Sultan'ın kardeşi Nasr'a ithafen kaleme aldığı kitapları mevcuttur. Gazne'ye geldiğinde muhtemelen bu kitabı Ebu'l-Kasım olarak da nitelenen Sultan Mahmud'a sunduğu yüksek bir ihtimaldir. Nitekim müellifin önsözündeki ifadelerden bu konu açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca on bölümden oluşan kitabın, özellikle son bölümünün coğrafya ile ilgili olduğu görülmektedir.¹⁷⁴⁹

Ebû Reyhân el-Bîrûnî

Yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz Bîrûnî de Gazne şehrinin önde gelen coğrafyacılardanıdır. Bîrûnî'nin coğrafya alanına ait birçok eseri bulunmaktadır. Bunların başında “*Sıfatu'l-Ma'mûra*” ismiyle bilinen eseri gösterilmektedir.¹⁷⁵⁰ Ancak bu eser Bîrûnî'nin kendi eseri olmayıp; onun el-Kânûnü'l-Mesûdî, Tahdîdu Nihâyetü'l-Emâkin li't-Tashîhi Mesâfâti'l-Mesâkin, el-Cemâhir fî Marifeti'l-Cevâhir ve es-Saydana kitaplarından Zeki Velidi Togan'ın derleyip yayınladığı bir kitaptır.¹⁷⁵¹

Bîrûnî'nin yukarıda zikrettiğimiz eserleri coğrafya alanına dair yazılmış olan önemli kitaplarıdır. Çünkü Bîrûnî coğrafya ile ilgili ele aldığı konuları derinlemesine inceleyerek, özellikle matematiksel ve astronomik coğrafyada, Orta Çağda çok büyük

¹⁷⁴⁸ Humâyun, Server, “Nakdî ber Terceme-i Letâifü'l-Meârif-i Seâlibî-i Nişâbûrî ez Hâme-i Ali Akber Şehâbî Horasânî”, *Nâme-i Ferhengistân Dergisi*, Tahran, 1385/2006, sayı: 30, s. 146-157.

¹⁷⁴⁹ Seâlibî, *Letâifü'l-Meârif*, s. 2-3.

¹⁷⁵⁰ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 359.

¹⁷⁵¹ Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed, *Sıfatu'l-Mamûra*, thk. Zeki Velidi Togan, Government of India Press, Delhi, 1934-37.

mesafeler kaydetmiş olan bir şahsiyettir. Onun özellikle Hindistân'da kaldığı yılları¹⁷⁵² Hindistan'la ilgili coğrafi bilgilere yer verdiği “*Tahkîku Mali'l-Hind*” isimli eserini tamamlamasında da etkisi büyüktür. Bîrûnî'nin coğrafya alanında yazdığı diğer bir eseri de “*Tahdîdü Nihâyeti'l-Emâkin li-Tashîhi Mesâfati'l-Mesâkin*”dir. Bu eser Bîrûnî'nin Gazne'de ilk yazdığı eseri olması dolayısıyla konumuz açısından da önem arz etmektedir. Üçte biri Hârizm'de yazılan kitabın geri kalanı Gazne'de yazılarak Cemâziyelâhir 419/Haziran 1028 yılında tamamlanmıştır.¹⁷⁵³ Bîrûnî günümüzde jeodezi olarak bilinen bir ilim dalını keşfettiği, bu eserinde enlem boylam hesapları yapmış, şehirlerarası mesafeleri belirtmiş ve kible yönünü hesaplamıştır.¹⁷⁵⁴ Bîrûnî'nin coğrafya ile ilgili yazmış olduğu diğer bir eseri de “*Kitâbu Tekâsim'il-Ekâlim*” adlı eserdir. Yâkût el-Hamevî mezkûr eseri müellifin kendi yazısıyla yazılmış olduğu halde gördüğünü ve bu eserin 422/1031 yılında Gazne'de kaleme alındığını nakletmektedir.¹⁷⁵⁵

3.2.2.3. Müspet Bilimler ve Bu Alanda Yetişen Bilim Adamları

Gazne şehri, söz konusu dönemde müspet ilimler açısından da önemli bir yere sahipti. Zira şehir söz konusu ilim dallarında mahir ilim adamlarını misafir etmiştir. Burada Sayısal İlimler başlığı altında matematik, cebir, geometri ve trigonometri Sağlık Bilimleri başlığı altında tıp ve eczacılık ve Doğa Bilimleri başlığı altında da kimya, fizik, biyoloji, jeoloji, astronomi ve astroloji alanlarındaki ilim adamları ele alınmıştır.

3.2.2.3.1. Sayısal Bilimler ve Bilim Adamları

Sayısal bilimler konusunda özellikle Gazne'de ön plana çıkan yine Bîrûnî ve onun hocası Ebû Mansûr b. Ali b. Irak olmuştur. Esasen Gazneliler dönemi sayısal bilimleri konusunda önemli kitapların telif edildiği ve Hintçe'den tercüme edildiği dönemdir. Gazne şehri bu çerçevede hem siyasî ve hem de kültürel bir merkez olması dolayısıyla çok önemli rol oynamıştır.

¹⁷⁵² Zirikli, *el-Âlâm*, V, 314.

¹⁷⁵³ Amed, İmâm İbrahim, *Tehdîdü Nihâyâtü'l-Emâkin li'l-Bîrûnî*, nşr. el-Heyyîetü'l-Mısriyye, Kahire, 1994, s. 10.

¹⁷⁵⁴ Tümer, “*Bîrûnî*”, *DİA*, VI, 212.

¹⁷⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Üdebâ*, V, 2330.

Ebû Nasr Mansûr b. Ali b. Irak

Ebû Nasr 349/960 yılında Gîlân'da doğmuş ve 427/1036'dan önce Gazne'de vefat etmiştir.¹⁷⁵⁶ Ebû Nasr Bîrûnî'nin hocası olup Hârizm'in, Gazneli Mahmud tarafından ele geçirilmesi üzerine Bîrûnî ile birlikte Gazne'ye gelmiştir. İbn Irak Matematik ve astroloji alanında çok sayıda kitabı bulunan, devrinin tanınmış âlimlerindedir.¹⁷⁵⁷ Sadece matematik alanında değil; aynı zamanda trigonometri ve astronomi ilimlerinde de mahir biri olan İbn Irak küresel ve düzlem üçgenleri için sinüs kanunu keşfeden üç kişiden biri olarak tanınmaktadır.¹⁷⁵⁸

Ebû Nasr'ın yirmi iki adet eserinin bulunduğu ve bunlardan on beşinin "Resâilü Ebû Nasr Mansûr İle'l-Bîrûnî" adında yayınlanmıştır.¹⁷⁵⁹ Eserlerinden üçü kitap olup diğerleri çeşitli alanlarla ilgili risale ve makalelerden oluşmaktadır. Söz konusu çalışmalarını Bîrûnî'nin adına veya onun isteği üzerine yazmıştır.¹⁷⁶⁰ Eserlerinden bazıları şunlardır:

1. Kitâbu fi's-Sümût. Kible tayininde kullanılan matematiksel usuller hakkındadır.
2. el-Mecsidu's-Şâhî
3. Kitâbu fi İlleti Tansifi't-Tadîl
4. Tashîhu Vaka Ali Ebî Cafer el-Hâzin min es-Sahiv fi Zîci's-Sefâih
5. Ed-Devâir elletî Tahidu's-Sâati'z-Zamaniyye, (Risale)
6. Er-Risâle fi Berâhini Amâli Cedveli't-Takvim, (Risale)

Ebû Reyhan el-Bîrûnî

¹⁷⁵⁶ Müftüoğlu, Ferruh, "İbn Irak", *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1999, XX, 87.

¹⁷⁵⁷ Zirikli, *el-İlâm*, VII, 301.

¹⁷⁵⁸ Sayılı, Aydın, "Ebû Nasr Mansur'un Sinüs Kanununun Tanıtı Üzerine Beyrunî'nin Mektubu", *Beyrunîye Armağan*, TTK., Yay. Ankara, 1974, s. 169-171.

¹⁷⁵⁹ Müftüoğlu, "İbn Irak", *DİA*, XX, 87.

¹⁷⁶⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, İsmail, Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bâbânî (v. 1399/1920), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, nşr. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1951, II, 473.

Şehrin sayısal bilimleri konusunda yine isminden sıkça söz ettiren Ebû Reyhan el-Bîrûnî'dir. O, söz konusu ilimler konusunda çağının önde gelenleri arasındadır. Onun için geometri, astroloji, astronomi ve riyâziyât konularında döneminin “örneği” tanımlaması yapılmaktadır.¹⁷⁶¹ Bîrûnî diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da önemli eserleri olan bir şahsiyettir. Onun söz konusu alandaki eserlerini meydana getirmesinde Hindistan tecrübesi çok önemlidir. Zira Hocası Abdussamedü'l-Evvel b. Abdussamed'le birlikte kaldığı Hindistan'da onların dillerini ve özellikle mantık ve felsefe alanında oranın ilim adamlarından dersler almıştır.¹⁷⁶² Hipotezleri test etmesi ve ölçemeye değer vermesiyle modern fizik ve matematik değerlerine çok yakın formüller üreten¹⁷⁶³ Bîrûnî Gazne şehrinde cebir konusunda denklem ve geometri derslerini vermiştir.¹⁷⁶⁴ Bîrûnî'nin matematikle ilgili “*Kîtâbu Keyfiyeti Rüsûmi'l-Hind fî Talimi'l-Hisâb*”,¹⁷⁶⁵ “*Râşikâtü'l-Hind*” ve yine birçok matematik malumatlarla dolu olan *Tahkiku Mâ Li'l-Hind*,¹⁷⁶⁶ değerli eserleri bulunmaktadır.

Bîrûnî geometri ve trigonometri ilimlerinde de çağının önde gelen âlimlerindedir. O söz konusu alanda yeni buluş ve bulgularıyla övülmüştür. Ayrıca geometri alanında yazdığı “*Risâetü'l-İstihracî'l-Evtâr fî'd-Dâire Bihevâsi'l-Hatti'l-Münehenî el-Vâki fihâ*” isimli risalesinde Yunan Geometri âlimlerinin usullerini değiştirmekle kalmayıp; aynı zamanda üçgen yüzeylerini kenarlarına göre ölçerek trigonometride yeni bir görüş geliştirmiştir.¹⁷⁶⁷ Bu yüzden olsa gerek ki o söz konusu dönemde trigonometriye yön veren birisi olarak tanımlanmaktadır. Zira o trigonometri işlevlerinin birer oran ve sayı sıfatında olduklarını ifade ederek sinüs, kosinüs ve tanjant ameliyelerine sekant, kosekant ve kontenjant fonksiyonlarını ilave etmiştir.¹⁷⁶⁸

Gazne şehrindeki sayısal bilimlerinin eğitimi konusunda detaylı malumat bulunmamaktadır. Ancak mezkûr eserlerin şehirde kaleme alınması ve mezkûr

¹⁷⁶¹ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Bildân*, V, 2331; Abdullah el-Hasenî, *Nüzhetü'l-Hevâtir*, I, 70

¹⁷⁶² Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Bildân*, V, 2334; Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 92.

¹⁷⁶³ Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, VI, 209.

¹⁷⁶⁴ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 431

¹⁷⁶⁵ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 431.

¹⁷⁶⁶ Abdullah el-Hasenî, *Nüzhetü'l-Hevâtir*, I, 70.

¹⁷⁶⁷ Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed, *Risâetü'l-İstihracî'l-Evtâr fî'd-Dâire Bihevâsi'l-Hatti'l-Münehenî el-Vâki fihâ*, nşr. Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniye, Hayderâbâd, 1948, s. 61-62.

¹⁷⁶⁸ Çubukçu, “Biruni”, *Ankara Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1973, sayı: 1, XXVII s. 91.

ulemanın, yine orada bulunması söz konusu ilmîn şehirdeki durumunu göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin VI/XIII. yüzyılda yaşam bazı Gaznevî nisbesini taşıyan alimlerin sayısal ve mantık alanlarda telif sahibi olmaları şehirdeki söz konusu alanda eğitim öğretimin yapıldığına işarettir. Örneğin *İhyâü'l-Hak, Cihân-i Dâniş ve Kifâyetü't-Tâlîm ve Sinâ'atü't-Tencîm* isimli eserleriyle döneminin meşhur matematikçi ve mantıkçısı olduğu söylenen¹⁷⁶⁹ Zahîrüddîn Ebu'l-Mehâmid Muhammed b. Mesud Zekî el-Gaznevî (v. 582/1186) ve matematikle alakalı “ *et-Tencnîm* ” eserin sahibi¹⁷⁷⁰ feraizci Sirâcüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Abdurraşîd Secâvendî-i Gaznevî (v. 600/1204)¹⁷⁷¹ gibi sayısal ve doğa ilimlerinde uzmanlaşmış olan ilim ehlinin olması şehirde sayısal bilimlerinin de öğretiminin yapıldığını göstermektedir.

3.2.2.3.2. Sağlık Bilimleri ve Bilim Adamları

İnsanoğlunun titizlikle koruması gereken durumlarından birisi de sağlığıdır. Dolayısıyla tarih boyunca sağlıkla ilgili, her dönemin şartlarına göre çeşitli çareler düşünülmüştür. Gazne şehrindeki sağlıkla ilgili bilgi ve çalışmalara Gazneli Mahmud döneminden itibaren rastlanılmaktadır. Sözüne edeceğimiz şahıslar Horasan'ın en meşhur tabiplerinden olup sonradan Gazne'ye yerleşen, söz konusu dönemde hekim olarak bilinen meşhur âlimlerdir. Gazneli ordusunun döneminin donanımlı ordusuna sahip olması Dolayısıyla Horasan, Mâverâünnehr, Rey ve özellikle Hindistan topraklarına devamlı sefer halindeydi. Bu durum ister istemez ordunun yanında tabipler ekibinin hazır bulunmasını, elbette zorunlu kılmıştır. Ancak sözüne ettiğimiz konuyla alakalı, ne yazık ki herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Ancak Gazne'de, Sultan Mahmud döneminde yaptırılan ve Ebu'l-Hayır Himâr'ın baştabip olarak görevlendirildiği bir hastaneden bahsedilmektedir. Söz konusu hastanede diğer hastalarının tedavisinin yanı sıra akıl hastaları için de ayrı bir şubesinin varlığından söz edilmektedir.¹⁷⁷²

¹⁷⁶⁹ Haydârî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 141-142.

¹⁷⁷⁰ Söz konusu bu eserin, 824/1421 yılında Mesud b. Mutemir Şehidî tarafından şerhi yapılarak müphem noktaları izaha kavuşturulmuştur. bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 353.

¹⁷⁷¹ Zirikli, *el-Âlâm*, VII, 27.

¹⁷⁷² Halîlî, *Saltanat-ı Gazneviyân*, s. 373.

Gazne Sultanlar'ının diğer alanlarda olduğu gibi tıp alanlarında da etraf bölgelerden, söz konusu dönemde hekim olarak bilinen doktorları Gazne'ye getirebilmek için biz dizi çabalarının olduğu görülmektedir. Örneğin Sultan Mahmud Hârizm'den Bîrûnî, Ebu'l-Hayr, İbn Sînâ ve Ebû Sehl'i Gazne'ye davet etmiş ve söz konusu davete ilk iki isim icabet ederek Gazne'ye gelmişti. Diğer taraftan Sultan İbrahim'in de bu yönde bir dizi çabaları görülmektedir. O Nişâbur'lu meşhur doktor Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Ebî Sâdık'ı, kendisine çok miktarda değerli hediyeler göndererek Gazne'ye davet etmiş; ancak o ilmin parayla satılmasını doğru bulmayarak hem kendisine yollanan hediyeleri ve hem de daveti geri çevirmiştir.¹⁷⁷³

Gazne'de tıp ve eczacılık alanında çalışmalar yapan ve eser sahibi olan şahıslar şunlardır.

İbnü'l-Hammâr Ebü'l-Hayr el-Hasen b. Suvâr b. Bâbâ b. Behrâm

Ebu'l-Hayr Hıristiyan bir aileden olup 331/943 yılında Bağdad'da dünyaya gelmiştir.¹⁷⁷⁴ Ancak onun 330/944 yıllarında varlığından bahsedilmesi daha önce doğmuş olma ihtimalini de beraberinde getirmektedir.¹⁷⁷⁵ Nitekim onun 300/913 yılı civarlarında dünyaya gelmiş olabileceği de savunulmaktadır.¹⁷⁷⁶ Aklî ilimlerde kendisini iyi bir şekilde yetiştiren Ebu'-Hayr döneminin meşhur mantık alimi Yahyâ b. Adî'den ders almıştır. Ebu'l-Hayr, Me'mûn döneminde 386/996 yılında Hârizm'e gelmiş ve Sultan Mahmud'un 407/1017 yılında orayı ele geçirmesinin ardından Bîrûnî ile beraber Gazne'ye gelmiştir. İbnü'l-Hammâr'ın Gazne'ye geldiğinde Hıristiyan olduğu, Sultan Mahmud'un kedisini İslâm'a davet etmesine rağmen kabul etmediği, bir gün bir medresenin yanından geçerken oradaki mukrînin güzel sesiyle tilavet etmekte olduğu Anbekût süresinin ilk ayetlerinden etkilendiği, o gece

¹⁷⁷³ Şehrezûrî, Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî (v. 687/1288'den sonra, yalnız kullandığım baskı kapağında müellifin vefat tarihi 511/1117 olarak yazılmıştır.), *Târîhü'l-Hükemâ*, thk. Abdülkerim Ebû Şüvyerb, nşr. Byblion, Paris, 2007, s. 320-321.

¹⁷⁷⁴ İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed (v. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, nşr. Dâru'l-Marife, 2. Baskı, Beyrut, 1997, s. 325.

¹⁷⁷⁵ İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (v. 668/1269), *Uyunü'l-Enba fî Tabakâti'l-Etubba*, thk. Nezzâr Rıdâ, nşr. Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, tsz., s. 428.

¹⁷⁷⁶ Halifât, Sahbân, "İbnü'l-Hammâr", *DİA*, TDV Yay. Ankara, 2002, XXI, 66.

rüyasında Hz. Muhammed'i (SAV) gördüğü ve rüyasında İslâm'ı kabul ettiği rivayet edilmektedir.¹⁷⁷⁷

Sultan Mahmud'un kendisine Humâr nahiyelerini vermesi ve oraya nispeti dolayısıyla İbnü'l-Hammâr olarak anılmaya başlayan Ebu'l-Hayr'ın İslâm'ı kabul etmesinin ardından, yaşının büyük olmasına rağmen, fıkıh öğrendiği ve Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediği rivayet edilmektedir.¹⁷⁷⁸

Ebu'l-Hayr'ın makalelerden oluşan birçok eserinden bahsedilmektedir. Örneğin: Bir makaleden oluşan "*Kitabü'l-Hiyûvlâ*", üç makaleden oluşan "*Kitâbü'l-Vifâk Beyne Kavli'l-Felâsife ve'n-Nasârâ*", "*Şerh ve İhtisâru İsåğûcî*", tek makale olan "*Kitâbü's-Sidik ve's-Sedâka*", "*Kitâbü Sîreti'l-Feylesof*", Süryânî dilinden Arapçaya çevirmiş olduğu "*el-Âsârü'l-Muhife fi'l-Cev el-Hâdise ani'l-Buhâr*", "*el-Âsârü'l-Aleviyye*", "*Kitâbü'l-Libâs fi Kütübi'l-Erbaa fi'l-Mantiki'l-Mevcûdi fi Zâlîke*" ve "*Kitâbü'n fi'l-Ahlâk*" isimli eserlerdir.¹⁷⁷⁹ O, söz konusu eserleriyle felsefe ve mantık alanlarında çağının önde gelen bilim adamlarından biridir.

Ebu'l-Hayr mezkûr eserleriyle aklî ilimler sahasında da ön planda olduğu ve Sukârâtü's-Sânî olarak tanındığı gibi söz konusu dönemin tıp dünyasında da üçüncü Câlinûs ve Kurât olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁸⁰ Onun tıpla ilgili "*Kitâbü'l-Hevâmil*", "*Kitâbü fi Halki'l-İnsâni ve Terkîbi A'zâihi*", Ebûl-Abbâs Memûn'a sunduğu "*Makâletün fi İmtihâni'l-Etubbâ*" ve Sara hastalığı hakkında kaleme aldığı "*Makâletün fi'l-Marazi'l-Marûf bi'l-Kâhinî*" kitaplarından bahsedilmektedir.¹⁷⁸¹

Sultan Mahmud'un doktorlarından olan İbnü'l-Hammâr'ın 489/1096 yılında Gazne'de vefat ettiği nakledilmektedir.¹⁷⁸² Ancak vefat tarihi hakkında kesin bir tarih

¹⁷⁷⁷ Beyhakî, Ebü'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed (v. 565/1169), *Târîhu Hükemâi'l-İslâm*, thk. Muhammed Kurd Ali, nşr. Matbatü't-Tarakkî, Dimaşk, 1949, s. 26.

¹⁷⁷⁸ Beyhakî, *Târîhu Hükemâi'l-İslâm*, s. 26-27.

¹⁷⁷⁹ İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf B. İbrâhîm b. Abdilvâhid (v. 646/1248), *Ahbârü'l-Ülemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ*, thk. İbrahim Şemsüddîn, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, s. 127.

¹⁷⁸⁰ Nizâmü'l-Arûzî, *Çehâr Makale*, s. 116.

¹⁷⁸¹ Beyhakî, *Târîhu Hükemâi'l-İslâm*, s. 82; İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-Enba fi Tabakâti'l-Etubba*, s. 429.

¹⁷⁸² Bağdâdlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, I, 227.

vermeyip; genel manada 408/1017 yılından sonra¹⁷⁸³ vefat ettiğini söyleyenler olduğu gibi; vefatının mezkûr tarihte gerçekleştiğini söyleyenler de bulunmaktadır.¹⁷⁸⁴ Ancak söz konusu tarihlerin her ikisinin de doğru olma ihtimali düşüktür. Zira doğum tarihi 331/943 olan birinin 489/1096 tarihinde vefat etmiş olması Ebu'l-Hayr'ın 158 yaşında vefat ettiği anlamına gelir. Bu da mantık sınırlarını zorlayan bir olay olur. Onun vefat tarihi olarak verilen ikinci tarih Sultan Mahmud'un Hârizm'i ele geçirdiği tarihtir. Aslında İbnü'l-Hammâr'ın ölümü Sultan Mahmud'un davetine gittiği bir esnada attan düşmesi sonucu gerçekleşmiştir.¹⁷⁸⁵ Yaşının yüzden fazla olduğu söylenen İbnü'l-Hammâr'ın,¹⁷⁸⁶ vefat tarihinin 440/1048 olduğunu ifade edener olmakla birlikte¹⁷⁸⁷ 410/1019 veya sonrası olduğunu düşünenler de vardır.¹⁷⁸⁸

İbnü'l-Hammâr'ın tıp alanında olduğu gibi eczacılık alanında etkin birisi olduğu ifade edilmektedir. Nitekim onun eczacılık sahasına, Aeginalı Paul'ün¹⁷⁸⁹ eczacılığa dair eserine düştüğü notları ile “*Havâsî Bavlus*” ismiyle anılan bir eser kazandırdığı ve bu eserin de Bîrûnî'nin son eseri olan “*es-Saydala*”sına kaynaklık ettiği vurgulanmaktadır.¹⁷⁹⁰

Ebû Harb et-Tabîb

Ebu'l-Hâris olarak da bilinen Ebû Harb Horasan'ın meşhur doktorlarından ders almış ve halkın nazarında şifalı doktor unvanını mazhar olan hazik tabipler arasındadır. Sultan Mesud b. Mahmud'un doktorlarından olduğu kaydedilen Ebu'l-Harb Ferruhzâd döneminde âsi Tuğrul'a yandaş olmak suçundan, 444/1052 yılında Gazne'de öldürülmüştür.¹⁷⁹¹ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Ebu'l-Harb'ın “*Hıfzû's-Sıhha*” isimindeki eserini Sultan Mesud adın yazdığı kaydedilmektedir.¹⁷⁹²

¹⁷⁸³ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 398.

¹⁷⁸⁴ Halîlî, *Saltanat-ı Gazneviyân*, s. 373.

¹⁷⁸⁵ Beyhakî, *Târihü Hükemâi'l-İslâm*, s. 27.

¹⁷⁸⁶ Şehrezûrî, *Târihü'l-Hükemâ*, s. 297.

¹⁷⁸⁷ Haydarî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 138.

¹⁷⁸⁸ Halifât, “İbnü'l-Hammâr”, *DİA*, XXI, 66.

¹⁷⁸⁹ Bizans döneminde ünlü Cerrâh ve doktor olan Paul hakkında geniş bilgi için bkz. Okka, Berrin, “Aeginalı Paul”, *Genel Tıp Dergisi*, Konya, 2015, sayı: 25, I, 33-39.

¹⁷⁹⁰ Halifât, “İbnü'l-Hammâr”, *DİA*, XXI, 66.

¹⁷⁹¹ İbnü'l-Kıftî, *Ahbârü'l-Ülemâ*, s. 297.

¹⁷⁹² Haydarî, *Ferheng ve Temeddün-i İslâmî-i Gaznîn*, s. 138.

Ebü'l-Feth Alî b. Muhammed (Ahmed) b. Hüseyin (Hasen) b. Yûsuf b. Muhammed b. Abdilazîz el-Büstî

Arapça ve Farsça şiir yazdığı için “Zü'l-Lisâneyn” olarak tanınan Ebü'l-Feth el-Büstî 330-335/941-946 yılları arasında Büst şehrinde dünyaya gelmiş ve 400/1010 yıllarında da Özkend, Nişâbur veya Buhara’da vefat etmiştir.¹⁷⁹³

Ebü'l-Feth’in, bazı araştırmalar tarafından Gazne’nin doktorlarından biri olarak gösterilmesi¹⁷⁹⁴ onun çalışmamızın bu bölümünde alınmasına sebep olmuştur. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Gazne’ye hiç gelmediği, Büst’ün ele geçirilmesinin ardından yaklaşık altı ay Ruhac’ta kaldıktan sonra tekrar Büst sarayında kâtiplik yapmaya başladığı ve Sultan Mahmud döneminde de Mâverâünnehr’e giderek İlek Han’a sığındığı görülmektedir.¹⁷⁹⁵ O aslında bir takım tabakât eserlerinde döneminin doktorlarından olarak tanıtılmakla birlikte söz konusu eserlerde onun Gazne’ye uğradığı ile alakalı herhangi bir bilgiye yer verilmediği göze çarpmaktadır.¹⁷⁹⁶

Büstî’nin Sultan Mahmud’la anlaşamayıp Karahanlılara sığınmasında Kerrâmîyye mezhebini benimsemiş olmasının payı büyüktür. Zira onun Kerrâmîyye mezhebine mensup olduğu¹⁷⁹⁷ ve Şafii mezhebini tercih etmesine rağmen Kerrâmîyye’yi övdüğü zikredilmektedir.¹⁷⁹⁸ Büstî edebiyat alanında ön plana çıkmakla birlikte tabiplerin biyografisini içeren bazı teliflerde bir doktor olarak da nakledilmektedir.¹⁷⁹⁹ Ancak onun görevi gereği Büst şehrinde durması, daha sonrada Mâverâünnehr’e gitmesi ve Gazne’ye gelip gelmediğiyle ilgili herhangi bir bilginin olmaması onun Gazne’ye gelmemiş olduğunu göstermektedir.

El-Hekîmü'l-İmâm Ebu'l-Hasan el-İbrismî

¹⁷⁹³ Seâlfîbî, *Yetîmetü't-Dehr*, IV, 506; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân*, III, 378; Safedî, *el-Vâfi*, XXII, 105; Zirikli, *Siyer Âlâm*, IV, 326.

¹⁷⁹⁴ Semâhî, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Gazne*, s. 399.

¹⁷⁹⁵ Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, s. 24-26; Elmalî, Hüseyin, “Büstî Ebü'l-Feth”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 2016, ek. I, 228.

¹⁷⁹⁶ Şhrezûrî, *Târîhü'l-Hükemâ*, s. 364.

¹⁷⁹⁷ Zehebî, *Siyerü'l-Âlâm*, XII, 172.

¹⁷⁹⁸ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr (v. 774/1373), *Tabakâtü'l-Fukahâ'i's-Şâfiyyîn*, thk. Ahmed Ömer Haşim, nşr. Mektebetü's-Sekâfatü'd-Dînîyye, yyy., 1993, s. 321.

¹⁷⁹⁹ Beyhakî, *Târîhü'l-Hükemâ*, s. 49.

Yukarıda da ismi geçen İbrismî, Sultan İbrahim döneminde Gazne'ye gelen mukrîlerden birisiydi. Bir fakih olarak da tanınan İbrismî'nin aynı zamanda bir doktor olduğu da nakledilmektedir.¹⁸⁰⁰ İbrismî'nin Gazne'ye gelirken oğulları Muhammed ve Mahmud'u da yanında getirdiği ve oğullarından Mahmud'un iyi bir doktor ve geometri alimi olduğu anlatılmaktadır.¹⁸⁰¹

Ebû Mansûr Tayfur

Ebû Mansûr Tayfur'un hayatı hakkında kaynaklarda detaylı bilgiye yer verilmemiştir. Haydârî onu Gazneli Mahmud döneminin önemli doktorlarından sayıldığını ve Ebû Nasr Müjgân'ın akranlarından olan Ebû Mansur'a ait herhangi bir telifin görülmediğini ifade etmektedir.¹⁸⁰²

Eczacılık alanına gelince Gazne'de yine Bîrûnî'nin ön planda olduğu görülmektedir. O, bu konuyla ilgili yazdığı eserleriyle günümüze kadar ulaşan şöhrete sahip olmuştur. yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Bîrûnî eczacılıkla ilgili eserini Gazne'de kaleme almıştır. Es-Saydene ismini verdiği bu eser onun seksen yaşlarındayken 442/1050 yılında kaleme aldığı son eseridir.

O bu eserini yazarken, beş asır boyunca kendi dönemine kadar yazılan iki yüz elli eserden istifade etmiştir. Söz konusu bu eserler Orta Asya, İran, Horasan, Hindistan, Arap ülkeleri, Anadolu, Yunan ve Rûm diyarlarında, eczacılıkla ilgili kaleme alınan eserlerdir.¹⁸⁰³ Bu durum sadece söz konusu dönemde Gazne'deki kütüphanelerin ne derece zengin olduğunu göstermekle kalmayıp; aynı zamanda şehrin kültürel ve ilmî yöndeki gelişimini de gözler önüne sermesi bakımından önem arz etmektedir.

Bîrûnî'nin mezkûr eseri özet bir önsöz ve beş bölümden oluşmaktadır. Harf sıralamasına göre yazılan eserin¹⁸⁰⁴ içeriğine bakıldığında eczacılık ilminin tıp

¹⁸⁰⁰ Beyhakî, *Târîhü'l-Hükemâ*, s. 138.

¹⁸⁰¹ Beyhakî, *Târîhü'l-Hükemâ*, s. 138.

¹⁸⁰² Haydârî, *Ferheng ve Temeddün-i İsâmî-i Gaznî*, s. 139.

¹⁸⁰³ Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed (v. 440/1048), *Kitâbu's-Saydene fi't-Tıb*, çev. Bâkır Muzafferzâde, nşr. Neşr-i Âsâr, Tahran, hş.1383/2004, s. 69

¹⁸⁰⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyunü'l-Enba fi Tabakâti'l-Ëtubba*, s. 459.

açısından ne denli önemli olduğu vurgusu dikkat çekmektedir.¹⁸⁰⁵ O ilaçları müfret ve mürekkep olarak iki kısma ayırmış ve mürekkep ilaçları da ham maddelerine göre bitkisel, kimyasal ve hayvansal şeklinde kategorize etmiştir. Ayrıca İlaçları tanımlarken faydalı ve zararlı yönlerini de belirtmeyi ihmal etmeyen Bîrûnî perhiz ve gerekli besinlerle iyileşecek durumda olan hastaların ilaç kullanmamalarını da önermiştir.¹⁸⁰⁶

Çalışmamızın ilgili yerlerinde de temas ettiğimiz gibi Bîrûnî'nin söz konusu eseri tarih açısından kayda değer bir eserdir. Eserde zaman zaman Gazneli Devleti ve dolayısıyla Gazne şehri hakkında bir takım bilgilere yer verildiği görülmektedir. Bîrûnî Sultan Mahmud'un yakınlarından birisiyle doktorları ve onların dereceleri ile ilgili yaptığı bir konuşmasına yer vermekte ve ismini zikretmediği Sultan'ın yakının, Sultana verdiği şu cevabı “ *Hoca olsun veya öğrenci, hepsinin bilgi edindiği merci, baktıkları kitaplarıdır. Müracaat edilen bu eserlerin aslı Yunân ve Süryânî dillerinde Hıristiyanların anlaması için telif edilen kitaplar olup; daha sonra Arapçaya tercümesi yalpan eserlerdir. Böylece Müslümanlar bu eserlerden istifade yoluyla ilimde kemale ermişlerdir. Bu Sanatta donanımlı olan kişi Arapçayı en iyi şekilde bilenidir...*” aktarmaktadır.¹⁸⁰⁷ Mezkûr bilgilerden anlaşıldığına göre Gazneli Mahmud'un sarayında bir tabipler topluğu bulunmakta ve Sultan da onları yakından takip etmekteydi.

Diğer taraftan müellifin izlediği metodun da bilimsel usule uygun olduğu görülmektedir. Zira o, öncelikle tanıttığı her ilacın mutlaka kaynağını ve farklı dillerdeki kullanımını izah etmiştir.¹⁸⁰⁸ Ayrıca Bîrûnî'nin özellikle tıp alanında çağının önde gelen mahir üstatlarından, tıp bilimine yeni bir görüş kazandıran biri olarak tanımlanması,¹⁸⁰⁹ Sultan Mesud'un gözünü tedavi etmesi ve özellikle

¹⁸⁰⁵ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydene fi't-Tib*, s. 151.

¹⁸⁰⁶ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydene fi't-Tib*, s. 161-162.

¹⁸⁰⁷ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydene fi't-Tib*, s. 169.

¹⁸⁰⁸ Örnek için bkz. Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydene fi't-Tib*, s. 178.

¹⁸⁰⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyunü'l-Enba fi Tabakâti'l-Etubba*, s. 459; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-Hevâtır*, I, 70.

psikiyatri ile hastaların üzerindeki ses telkinlerinin etkisine önem vermesi¹⁸¹⁰ onun tıp alanındaki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

3.2.2.3.3. Doğa Bilimleri ve Bilim Adamları

Gazne şehri söz konusu sahalarda çok önemli eserler kaleme alan bilim adamlarına ev sahipliği yapmıştır. Bu bilim adamlarının başında, çalışmamızın değişik yerlerinde farklı sebeplerden dolayı isimlerini zikretmiş olduğumuz İbnü'l-Hammâr, İbn Irak ve Bîrûnî gelmektedir. Söz konusu her üç bilim adamının Gazne'ye geliş tarihi, yukarıda da zikredildiği gibi aynı tarihe denk gelmektedir. Ayrıca her üçünün, yine, Hârizm'den gelmiş olması Gazne şehrinin söz konusu bilim sahasında gelişmesinde, Hârizm'in çok büyük etken olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zira söz konusu bilim adamlarının şehirde bulunmaları, şüphesiz şehirdeki doğa bilimleri açısından yararlı olmuştur. Nitekim, çalışmamızın sayısal bilimleri konusunda bilgi verirken değindiğimiz Zehîrüddîn Ebu'l-Mehâmid Muhmmmed b. Mesud Zekî el-Gaznevî (v. 582/1186) ve Sirâcüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Abdurraşîd Secâvendî el-Gaznevî (v. 600/1204) VI/XIII. yüzyılda Gazne'de yaşayan doğa bilimleri sahasında eser sahibi olan kimselerdir. Şüphesiz bu tür bilim adamlarının yetişmesine sözünü ettiğimiz üç bilim adamının şehirde bırakmış oldukları birikimlerinin payı yüksektir.

Doğa biliminde, diğer alanlarda olduğu gibi bilim adamlarının sayısı fazla değildir. Bu nedenle mezkûr üç bilim adamının, doğa bilimleri çatısı altında saydığımız bilim dallarıyla ilgili yazdıkları eserlerini ve geliştirdikleri aletlerinin tanıtılmasıyla iktifa edileceği için ayrı başlıklara ihtiyaç duyulmamıştır.

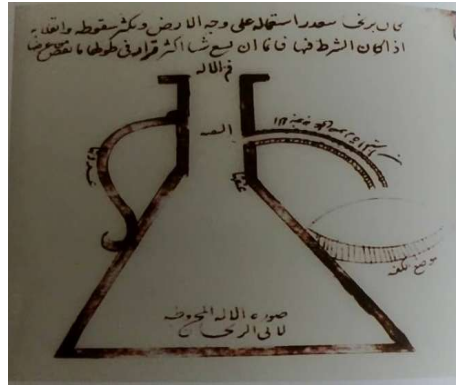
Söz konusu bilim dallarından olan Kimya İbnü'l-Hammâr ve Bîrûnî'nin üzerinde çalıştığı bilim dalları arasındadır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi İbnü'l-Hammâr'ın yaşı Gazne'ye geldiğinde yaklaşık olarak yüzün üzerindeydi. Onun vefat tarihiyle ilgili zikredilen farklı tarihlerde Diyanet İslâm Ansiklopedisinde verilen 410/1019 tarihini kabul edersek onun, Gazne'de yaklaşık iki sene kaldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden onun Gazne'de hangi eserini yazdığı ve kimya alanında

¹⁸¹⁰ Çubukçu, "Biruni", *Ankara Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, XXVII, s. 91.

yapmış olduğu çalışmaları hakkında malumat yoktur. Sadece onun hocası Yahya b. Adî ile bazı kimya elementleriyle ilgili görüş farklılığına sahip olduğu nakledilmektedir.¹⁸¹¹ Bu husus da onun kimya ilmiyle alakadar olduğunu ortaya koymasından önemlidir.

Gazne şehrinde kimya sahasında ön planda olan diğer bir bilim adamı da İbn Irak ile birçok deneyi birlikte yapan Bîrûnî'dir. Bîrûnî, yukarıda da belirttiğimiz gibi Gazne'de kaleme aldığı “*el-Cemâhîr*” ve “*es-Saydene*” adlı eserlerinde kimya konusuyla alakalı çok önemli bilgilere yer vermiştir. Örneğin o mezkûr eserlerinden birincisinde kimya biliminde önemli elementler olan altın, gümüş ve demir gibi birçok elementin kimyasal nitelik ve doğal özellikleri hakkında mühim malumat sunmuştur.¹⁸¹²

Gazne şehrinde doğa bilimlerinden fizik alanında yapılmış çalışmalara rastlanılmaktadır. Bu konuda özellikle özgül ağırlığın sayısal olarak belirleyen Bîrûnî ön plandadır. Onun fizik alanına dair herhangi bir eserinin olup olmadığı belli değildir. Ancak onun özgül ağırlıkla ilgili yaptığı aletler günümüze kadar gelmiştir. Örneğin onun konik bir şekilde yaptığı piknometresi şu şekildedir.



Şekil 19: Bîrûnî'nin Piknometresi.1813

¹⁸¹¹ Semâhî, *el-Hayâtu 's-Sekâfiyye fi Gazne*, s. 405.

¹⁸¹² Tümer, Günay, “*el-Cemâhîr*”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1993, VII, 295.

¹⁸¹³ Sezgin, Fuad, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2008, V, 10.

Bîrûnî çalışmalarını mutlaka tecrübe ve deney üzerinden gerçekleştirdi. Bu yüzden de matematiğin yanı sıra fiziğe de çok önem veriyordu. O bu anlamda fizikî coğrafyanın gelişmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁸¹⁴

Gazne şehri jeoloji ve maden bilimleri alanında da önemli eserlerin kaleme alındığı yerdir. Bu alanda da yine Bîrûnî, konuyla ilgili yazmış olduğu eserleri ile ön plana çıkmaktadır. Nitekim onun, yukarıda da zikri geçen el-Cemâhir isimli eseri söz konusu alan açısından da önemli bilgiler içermektedir. Zira değerli taşlarla ilgili yazılan bu eser hem kendisinden önce kaleme alınmış olan eserlerden istifadeyle hazırlanması ve ayrıca kullanılan eserlerin müellifleriyle beraber belirtilmesi bakımından alanında türüne az rastlanılan eserler arasındadır.¹⁸¹⁵ Bîrûnî'nin jeoloji ilminin temelini attığı bu eserini Gazne'de kaleme almış olması, şehrin ilmî durumunu göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. Zira gerek eserde kullanılan kaynakların ve diğer malzemelerin şehirde mevcut olması, söz konusu dönemde şehrin kültürel ve ilmî zenginliğini göstermektedir. Müellif söz konusu eserinde madenleri fizyolojik özelliklerine göre ayırmakla kalmayıp; aynı zamanda günümüzde kullanılan metal sertliği ölçme esaslarını da, yine bu eserde ortaya koymuştur. Ayrıca bu eser madenlerin tür, özellikleri ve bulunduğu yerler hakkında önemli bilgiler içerdiği gibi demir ve yakut, elmas, mercan gibi taş türleriyle ilgili de değerli malumata sahiptir. Örneğin eserde, Gazne'nin köylerinden olan Huşbâşî'nin güneyinde olan Zervân bölgesinde altın, bakır, demir ve kurşun madenleriyle birlikte mıknaş kayalarının olduğu nakledilmektedir.¹⁸¹⁶

Gazne şehri, Orta Çağ'da astronomi ve astroloji alanında çok önemli eserlerin kaleme alındığı yer olması açısından da önem arz etmektedir. Söz konusu eserleri kaleme alan bilim adamlarının Hârizm'den gelmiş olması dikkat çekicidir. Zira Hârizm bölgesi söz konusu dönemlerde müspet bilimler konusunda meşhur bilim adamlarına ev sahipliği yapmaktaydı. Gazne'ye gelen bu bilim adamları, yukarıda da

¹⁸¹⁴ Çubukçu, "Biruni", *Ankara Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, XXVII s. 92.

¹⁸¹⁵ Bîrûnî'nin söz konusunda eserinde istifade ettiği kaynaklar hakkında geniş bilgi için bkz. Bîrûnî, *el-Cemâhir*, s. 13-26.

¹⁸¹⁶ Bîrûnî, *el-Cemâhir*, s. 348.

sözünü ettiğimiz Bîrûnî ve onun hocası İbn Irak'tır. Bu bilim adamları astronomi ve astroloji alanlarında önemli eserlerini Gazne'de kaleme almışlardır. Mezkûr bilim adamlarının söz konusu alanlarda tedris faaliyetlerinde bulunup bulunmadıklarına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak yukarıda da sözünü ettiğimiz “*İhyâü'l-Hak, Cihân-i Dâniş ve Kifâyetü't-Tâlîm ve Sınâtü't-Tencîm*” eserlerinin yazarı Zahîrüddîn el-Gaznevî (v. 582/1186) gibi son dönem Gazne alimleri arasında mezkûr alanlarda eser veren bilim adamlarının bulunmasında, elbette Bîrûnî ve İbn Irak'ın payları oldukça önemlidir.

İbn Irak'ın 408/1017 yılında Gazne'ye geldiği ve yılda da vefat ettiği düşünülürse; onun Gazne'de yaklaşık yirmi sene ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Gazne'de kaldığı müddet içerisinde de öğrencisi Bîrûnî ile ortak çalışmalar yapmış; ve Bîrûnî'nin isteği üzerine “*Risâle fi'l-Berâhîn alâ Ameli Muḥammed b. es-Sabbâh fi İmtihâni's-Şems*” adlı çalışmayı kaleme alarak İbnü's-Sabbâh'ın kabul ettiği, güneşin ekliptik üzerindeki seyrinin tekdüze olduğu metodunun yanlış olduğunu saptamıştır.¹⁸¹⁷ Ancak, astronomi ve astroloji alanında risalelerden oluşan birçok telifi olan İbn Irak'ın, diğer eserlerinin hangilerini Gazne'de yazdığı konusu açık değildir. Onun diğer eserleri şunlardır:

1. Risâle fi Sınâti'l-Usturlâb bi't-Tarîki's-Sanaî: Usturlâb'la ilgili olan bu kitap Hârizm'de yazılmış ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Memun'a sunulmuştur. Günümüze kadar ulaşan bu eser on dokuz sayfadan oluşmaktadır.¹⁸¹⁸
2. Islâhu Kitâbi Menelâvus fi'l-Küriyyât: Menelâvus'un aslı bugüne gelmeyen Sferica'sını yeniden düzenleyen bir çalışma olup 398 (1007-1008) yılında kaleme alınmıştır. İbn Irak'ın Gazne'ye gelmeden önce yazdığı bu eser günümüze gelmiştir.¹⁸¹⁹

Müellifin diğer eserleri, yukarıda da zikredildiği gibi Resâilu'l-Bîrûnî'de basılmıştır. İbn Irak'ın söz konusu çalışmaları İslâm medeniyeti tarihi açısından

¹⁸¹⁷ Müftüoğlu, “İbn Irak”, *DİA*, XX, 87.

¹⁸¹⁸ İbn Irak, Ebû Nasr Mensûr b. Ali b. Irak (v. 427/1036), *Risâle fi Sınâti'l-Usturlâb bi't-Tarîki's-Sanaî*, nşr. Dâiretü'l-Maarif-i Osmâniye, Hayderâbâd, 1947.

¹⁸¹⁹ Müftüoğlu, “İbn Irak”, *DİA*, XX, 87-88.

önemli eserlerdir. İbn Irak gibi müspet bilimlerde çağına damga vurmuş bir şahsiyetin Gazne’de yaklaşık yirmi yıl gibi bir süre kalması Gazne’nin ilim ve kültür açısından da gelişmesine katkı sağlamıştır.

İbn Irak’ın öğrencisi Bîrûnî, astronomi ve astroloji alanlarında yaptığı çalışmalarıyla Gazne şehrinin söz konusu dönemde kültürel bakımından, sahip olduğu birikimini gözler önüne sermiştir. Onun söz konusu alanlarla alakalı, Sultan Mesud’a ithaf ettiği “*Mekâlîdu İlmü’l-Heve*”, “*ez-Zîcü’l-Mesûdî*”, “*Makâletün fî İsti’mâli Âleti’l-Usturlâb*”,¹⁸²⁰ “*İstişhâd bi’h-Tilâfi’l-İrsâd*”, “*Kitâbü fî Stîâbi’l-Vücûhi’l-Mümkinine fî Sanati’l-Asturlâb*”, “*el-İstişhâd bi’h-Tilâfi’r-Ressâd*”, “*Kitâbü’l-Amel Bi’l-Usturlâb*”,¹⁸²¹ “*Kitâbü Testîhi’l-He’ye*”,¹⁸²² “*Kitâbü Devâyiri’s-Semâvât fî’l-Usturlâb*”, “*Kitaâbü fî Tahkîki Menâzili’l-Kamer*”, “*Kiâbu’t-Tatbîk ilâ Tahkîki Hareketi’ş-Şems*”, “*Kitâbü Küryeti’s-Semâ*”, “*Kitâbü Rü’yeti’l-Ehille*”, “*Kitâbü Cilâi’l-İzhân fî Zici’l-Bettânî*” ve “*Kitâbü Tasavvuri Emri’l-Fecr ve’ş-Şafak fî Ciheti’ş-Şark ve’l-Garb mine’l-Ufk*”¹⁸²³ isimli eserleri bulunmaktadır.

Diğer taraftan Bîrûnî’nin “*el-Kânûnu’l-Mesûdî*”, “*Tahdîdu Nihâyâtü’l-Emâkin*”, 420/1029 yılında Gazne’de kaleme alınan ve daha çok astroloji ile ilgili konuları içeren “*et-Tefhîm li Evâili Sinaati’t-Tencîm*” isimli eserleri de gök bilimi açısından çok önemli eserlerdir. Bunların dışında Sultan Mesud’un isteği üzerine kelimelerinin çoğunun Kur’an-ı Kerîm’den iktibas ettiği “*Fî Levâzimi’l-Hareketeyn*” isimli eserini de Gazne’de kaleme almıştır.¹⁸²⁴

Bîrûnî’nin Gazne şehrinde kaleme aldığı eserleri ve yapmış olduğu aletleri ilim dünyasına inanılmaz katkıları olmuş çalışmalardır. Nitekim onun, özellikle el-Kânûnü’l-Mesûdî adlı eserli, İbn Sînâ’nın tıp alanındaki el-Kânûn fî’t-Tıp gibi, kendi alanında bir şaheser vasfına sahiptir.¹⁸²⁵

Gazne şehri diğer alanlarda da olduğu gibi Doğa bilimleri sahasında da en önemli bilim adamlarının yaşadığı ve değerli kitaplarını kaleme alındığı yer

¹⁸²⁰ Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 92.

¹⁸²¹ Abdulhay el-Hasenî, *Nüzhetü’l-Havâtir*, I, 70; Zirikli, *el-Âlâm*, V, 314.

¹⁸²² Zehebî, *Târihü’l-İslâm*, IX, 489.

¹⁸²³ Bağdâdî İsmail Paşa, *Hediyetü’l-Ârifîn*, II, 66.

¹⁸²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü’l-Büldân*, V, 2333; Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 92; Zirikli, *el-Âlâm*, V, 313-314.

¹⁸²⁵ Özcan, *Bilgi Büyücüsü Bîrûnî*, s. 60.

olmuştur. Gazne şehrinde Doğa Bilimleri sahasında çalışmalarıyla ön plana çıkan yine Bîrûnî olmuştur.



SONUÇ

Mekânı değerli kılan orada yaşayanlardır. Gazne şehri de söz konusu dönemde sahip olduğu tüm birikimini, tarihçilerin ittifakla vurguladığı gibi Gazneliler döneminde sahip olmuştur. Gazne, hilafet merkezi Bağdât'tan çok uzak mesafede bulunduğu; ancak Horasan'da Abbâsîlere bağlı emirliklerin ortaya çıkmasıyla birlikte, tam anlamıyla, Müslümanlar tarafından fethedilerek İslâmî bir hüviyet kazanabilmiştir. Bu da Gazneliler'in kurucusu olan Alp Tegin'e nasip olmuştur. Daha önceleri bir takım barış antlaşmaları neticesinde ödedikleri cizye karşılığında varlığını sürdüren Gayr-i Müslim yerel hanedanlıklarca yönetilen Gazne'yi ilk ele geçiren Saffârî emirleri olmuşsa da sözünü ettiğimiz sözleşme neticesinde yönetim yerel hanedanların elinde kalmıştır. Bu durum Alp Tegin'in Gazne'yi ele geçirmesi ile değişmiştir. Bu tarihten sonra Gazne şehri, Hindistan'a yapılan seferlerin merkezi durumunda olduğu için askerî karakterine, Gazneli Devleti'nin başkenti olduğu için siyâsî üstünlüğüne, Gazneli Devleti Sultanlar'ının çabalarıyla ilim ve kültür merkezi özelliğine ve mimârî açıdan geliştiği için de "Arûsu'l-Bilâd" gibi lakaplara nâil olmuştur.

Gazne şehri günümüz Afganistan'ın güney doğusunda yer alan ve başkent Kabil'e 135 km mesafede bulunan illerinden biri olup Pakistan sınırında yer almaktadır. Kadim Gazne ise günümüzdeki Gazne şehrinin kuzey ve güney doğu kısımlarında bulunmaktadır. Eski ihtişamından, uğradığı saldırı ve maruz kaldığı tabii olaylar neticesinde, iki minare ve bir takım türbe ve mezar taşları dışında hiçbir şey kalmamıştır.

Etrafı surlarla çevrili Gazne şehri milattan önce var olan bir şehirdir. Ancak şehirle ilgili detaylı bilgiler ise Orta Çağ dönemine aittir. Mezkûr bilgilere göre Gazne özellikle Gazneliler döneminde en ihtişamlı dönemini yaşamıştır. Gazne, tespiti zor olan bir takım isimlerle anıldıysa da Gazne, Gaznî ve Gazneyn/Gaznîn isimleriyle meşhur olmuştur. Günümüz Afganistan'ında ise yaygın kullanım şekli Gaznî'dir.

Gazne ismi İslâm tarihi ve coğrafya alanında yazılmış ilk kaynaklarda geçmemektedir. Ancak IV/IX. Yüzyılda kaleme alınan eserlerde ismine rastladığımız Gazne şehri Hz. Ömer ve Osman dönemleriyle Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde Sîstân merkezli yapılan fetih hareketlerinin sık sık yapıldığı bölgede yer almış ve Büst'ten Kabil'e yapılan fetih hareketinin geçiş yolunda yer aldığından İslâm akınlarından bir şekilde etkilenmiştir. Belâzûrî'nin söz konusu bölgelerdeki Emevî akınlarıyla ilgili bilgi verirken kullandığı Cezne isminin Gazne'nin muarrebi olduğu yönündeki rivayetler de Gazne'nin, Hz. Ömer döneminden itibaren Sîstân bölgesine yapılan fetih hareketlerinden bir şekilde etkilendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu dönemlerde İslâm akınlarına yaklaşık üç asır direnen Türk asıllı Rutbil lakaplı bir komutanın, söz konusu direnişe öncülük etmesi ve onun yazlık olarak başkenti Gazne olan Zâbülistân'ı kullandığı yönündeki rivayetler de Gazne'nin Rutbil'in önemli savunma merkezlerinden birisi olduğunu göstermektedir.

Gazne şehrinin orta çağdaki coğrafi konumuna bakıldığında Horasan, Sîstân ve Hindistân'ın birleştiği bir sınır ve uç bölgede olduğu görülmektedir. Şehrin bu durumu da coğrafyacıların farklı bilgiler nakletmesinde etkili olmuştur. Nitekim bazı coğrafyacılar Gazne'yi Sîstân'a, bazıları Hindistân'a ve bazılarının da Horasan'a bağlı olarak zikrettikleri görülmektedir. Hatta onun Zâbülistân'ın başkenti olarak görenler de bulunmaktadır. Kanaatimizce bu durum, bölgedeki güç dengeleriyle alakalıdır. Zira Gazne, çalışma konumuzun kapsadığı dönemlerde Horasan'a bağlıydı ve Sâ mânîler, Gazne'nin de içinde bulunduğu Zâbülistân ve Sîstân'ı Saffârîlerden almışlardı. Şehrin bu statüsü Alp Tegin'in orayı ele geçirmesiyle birlikte değişmiş ve bir başkent vasfını kazanmıştır.

Gazne şehrinin fizikî çehresi Sultan Mahmud döneminde değişmiştir. Zira ilim ve ulemaya çok önem veren Sultan, Hint seferlerinden elde ettiği ganimetlerin büyük miktarını şehirdeki cami ve medrese yapımına ayırmıştır. Ayrıca Sultan Mahmud şehirde yaptırdığı saray, bağ ve köşkler sayesinde şehrin doğu İslâm beldeleri arasında önemli bir merkez haline gelmesinde rol oynamıştır. Gazneli Mahmud'dan sonra Gazne tahtına çıkan sultanlar da şehirde birçok bina yaptırmak suretiyle şehrin gittikçe gelişmesi yönünde önemli adımlar atmışlardır. Bu çabalar sayesinde Gazne

şehri kısa bir süre içinde siyasî alanda olduğu gibi sosyal, kültürel ve ilmî bakımdan da dönemin önemli merkezlerinden birisi olmuştur.

Gazneli Devleti'nin başkenti olan Gazne şehri, Gazneliler'in eline geçmesinin ardından başta Gazne'nin yerel hâkimi Levikler, Kabilşâh, Cipâl, Sâ mânîler ve Selçuklular tarafından yapılan çok sayıda askeri sefere maruz kalmıştır. Diğer taraftan hanedan içi taht kavgalarının da şiddetli bir şekilde devam ettiği Gazne'de Selçuklu Devleti destekli bir darbe gerçekleşmiş ve çok sayıda şehzadenin ölümüyle sonuçlanan kanlı olaylara sahne olmuştur. Özellikle Dandanakan yenilgisi sonrası Gazneli Devleti'nin içine düştüğü krizler neticesinde siyasî itibarına gölge düşen şehir, Sultan İbrahim'in başa geçmesiyle birlikte bir toparlanma dönemine girmiştir.

Diplomatik ilişkiler bakımından önemli fonksiyonlar icra eden Gazne şehri civar ülkelerden gelen elçilerin ağırlandığı, önemli antlaşmaların yapıldığı ve komşu bölgelere elçilerin gönderildiği diplomasi trafiğinin yoğunlaştığı bir şehirdir. Çünkü Gazneli Devleti sadece askerî sahada başarılı değil aynı zamanda diplomasi alanında da çok başarılı bir politika yürütmüştür. Bu bağlamda, Gazne şehri devletin başkenti olması dolayısıyla söz konusu dönemde devletlerarası ilişkilerde ön sırada yerini almıştır. Gazneli Devleti'nin Bağdat Halifeleriyle ilişkileri hep olumlu seyirde ilerlemiştir. Söz konusu ilişkilerin pekiştirilmesi maksadıyla her iki taraf arasında elçiler sürekli gidip gelmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bağdat'tan gelen elçilerle hep Horasan'da görüşülmüştür. Diğer taraftan başta Hintlilerin elçileri olmak üzere Sâ mânî, Karahanlı ve Selçuklu elçileri Gazne'ye gelmiş ve Gazne'den de söz konusu devletlere elçi ve mektuplar gönderilmiştir.

Gazne şehri Alp Tegin'in eline geçmesinden önce başlarında Levik lakaplı ve Kabulşâhlarla akrabalık bağları bulunan bir hanedan tarafından yönetilmekteydi. Mezkûr hanedan döneminde şehrin idarî bakımından ne tür bir teşkilata sahip olduğu bilinmemektedir. Dolayısıyla şehrin idarî durumuyla ilgili bilgilere Gazneliler dönemiyle birlikte rastlıyoruz. Gazneli Devleti yöneticilerinin Hanefî mezhebine bağlı bir devletin saraylarında yetişmiş ve orada eğitim görmüş Türk Gulâmlar'ından olması ve söz konusu devlette yüksek idarî görevler üstlenmiş bulunmaları Gazne'nin idari durumunun şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Bu yüzden

Gazne'nin idarî yapısı Sâmânî Devleti idarî sistemine çok yakındır. Gazne'nin bir başkent olması Sultan'ın orada ikametini veya sefer dönüşü oraya uğramasını zorunlu kılıyordu. Çünkü Sultan'ın tüm aile fertleri oradaydı. Dolayısıyla şehirdeki idarî durum, Sultan'ın hizmetlerinden sorumlu saray ve devlet işlerinden sorumlu divan teşkilatları olmak üzere genel olarak iki teşkilattan oluşuyordu. Saray teşkilatının başında başhâcib ünvanlı birisi bulunuyor ve alt kademedekilerin işlerini organize ediyordu. Divân Teşkilatı ise Dîvân-i Vezaret, İstifâ, Risâlet, İşrâf, Arz, Berîd, Vekâlet ve Kazâ olmak üzere sekiz divândan oluşuyordu.

Şehir söz konusu dönemde iktisâdî bakımdan da çok gelişmiş ve bulunduğu coğrafi konumu itibariyle de çeşitli bölgelerden gelen tacirlerin uğrak yeri olmuştur. Diğer taraftan el dokuması ve süt ürünleri ile Gazne'de yetişen tarım ürünleri Gazne'nin iktisadî açıdan gelişmesine katkı sağlayan faktörlerdir. Tüm bunlara ilaveten Gazne'de kuyumculuk, heykeltıraşlık ve kitapçılık yaygın olarak yapılan meslekler arasındaydı. Bu da hem dışarıdan gelen tüccarın ve hem de içerideki müşterilerinin devamlı ilgilerini çekiyor ve şehirdeki pazarların canlı tutulmasında büyük rol oynuyordu. Ayrıca Gazne'nin dirhem, dinar ve bakır para birimlerinin basıldığı bir yer oluşu ve özellikle altın paralarının diğer ülke paralarına nazaran değerli olması Gazne'nin söz konusu dönemlerdeki ekonomik itibarını göstermektedir.

Gazneli Devleti'ni kuranların gulâmlar topluluğu olması ve dayandıkları bir boylarının olmaması çok uluslu toplum yapısına sahip bir devlet kurmalarına sebep olmuştur. Dolayısıyla Gazne şehri de çok uluslu bir etnik yapıya sahipti. Şehrin eski sakinlerin etnik kökenleri hakkında farklı ve birbirine zıt görüşlerin ifade edilmesi bu yündeki tespitlerimizi de güçleştirmiştir. Ancak şehirde ağırlıklı olarak Türklerin yanı sıra Arap, Fars ve Hintlilerin yaşadığı bir gerçektir. Söz konusu dönemin teamülleri gereği her devlet ve şehrin yapısı etnik temelden daha çok sosyal tabakalara göre sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda Gazne'de yaşayanlar da toplumsal imtiyaz ve meslekî anlayışlara göre sınıflandırılmıştır.

Gazne şehri çalışmamızın dönemlerini kapsadığı tarihlerde ilmî açıdan da doğu İslâm beldelerinin gıpta ile baktığı özelliklere sahip bir şehirdi. Bu bağlamda başta

dinî ilimler olmak üzere sosyal ve müspet ilimler alanlarında yetişen ilim adamlarının uğrak yeri olmuş ve söz konusu alanlarda değerli eserler telif edilmiştir. Şüphesiz şehrin böylesi bir özelliğe sahip olmasında Gazneli Sultanlar'ın katkı ve destekleri önemlidir. Zira Gazneli Sultanları başkentlerinin diğer alanlarda olduğu gibi ilmî sahada da gelişmesi için bir yandan şehri ilim müesseseleriyle donatırken, diğer yandan civar bölgelere mektuplar göndererek ilim adamlarını Gazne'ye davet etmişlerdir. Bu sayede döneminin en güzide ilim merkezlerinden birisi haline gelen şehir etkileri hala devam eden Bîrûnî gibi büyük şahsiyetlerin yerleştiği ve önemli eserlerini kaleme aldıkları yerdir.

Çalışmamızda ağırlıklı olarak şehrin coğrafi, fizikî, sosyal, siyasal, kültürel ve ilmî yönleri üzerinde durulmuştur. İncelenen bu konular derinlemesine ele alınabilmesi için zaman aralığı sınırlı tutulmuştur. Bu yüzden şehrin, konumuzun kapsamı dışında kalan dönemleri ile mimârî ve sanat gibi çalışmamızda yer vermediğimiz konuların incelenmesi şehrin ilgili alanlardaki tarihinin ortaya çıkarılmasında faydalı olacaktır. Zira Gazne şehri söz konusu dönemlerde her açıdan zengin ve önemli bir merkez şehirdir ve daha nice ilmî araştırmalara kapı aralayan zengin bir tarihî birikime sahiptir.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜLHAY EI-HASENÎ, Abdülhay b. Fahrüddîn b. Abdilâlî (v. 1314/1923), *Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi'* ve'n-Nevâzir, nşr., Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1999.

ÂJANG, Nasrullah, *Gencine-yi Lûgât*, nşr., İntişârât-i Gencîne, Tahran, hş.1379/2000.

ALTUNDAĞ, Mustafa, “Mücâşî”, *DİA*, TDV, yay. İstanbul, 2006, XXXI, 444-445.

AMED, İmâm İbrahim, *Tahdîdu Nihâyâtü'l-Emâkin li'l-Bîrûnî*, nşr., el-Heyyietü'l-Mısriyye, Kahire, 1994.

AMÎD, Hasan, *Ferheng-i Amîd*, nşr., Müessese-i İntişârât-i Kebîr, Tahran, hş.1383/2004.

AK, Mahmut, “İklim”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 28-30.

ALEXANDER, Cunningham, *The Ancient Geography of India*, Trübner Yay. Londra, 1871.

ALÎ AHMED, Abülhüseyin, “İntişârü'l-Kabaili'l-Arabiyye fî Horasan mine'l-Feth Hattâ Nihayeti'l-Hükmi'l-Ümevî”, *Mecelletü Merkezi'l-Vusâk ve'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye*, Doha, 1977, sayı: 10, s. 97-137.

ALTIKULAÇ, Tayyar, “Secâvendî, Muhammed b. Muhammed”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 268-269.

ÂRIZ, Gûlâm Ceylan, “ Coğrafyâ-yi Fizikî Vilayet-i Gaznî”, *Mecelle-i Coğrafya*, Sayı: 1, yıl: 8, Kâbil, 1979, s. 8-24.

-----, *Kâbil der Tay-ı Kûrûn*, Seyyâr Erik Yay. Peşaver, 2002.

-----, *Coğrafya-yi Vilâyât-ı Afganistan*, yey, yyy, 2009.

ASCADÎ, Ebû Nazar Abdulaziz b. Mansur (v. 432/1041), *Divân*, tsh., Şehab Tâhirî, nşr., Tahûrî, Tahran, 1956.

ATALAY, Mehmet, “Unsûrî”, *DİA*, TDV, yay. İstanbul, 2012, XXXXII, 162-163.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara Okulu yay. Ankara, 2001.

APAK, Adem, *İslâm Tarihi III*, Ensar Yay. 8. Baskı, İstanbul, 2013.

AVFÎ, Nûrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Avfî el-Hanefî (v. 629/1232 [?]), *Lübâbü'l-Elbâb*, Haz., Edward G. Browne ve Mirza M. Kazvîni, Brill yay. Leiden, 1906.

AYAN, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yay. İstanbul, 2007.

AYCAN, İrfan ve Sarıçam İbrahim, *Emevîler*, TDV yay. 5. Baskı, Ankara, 2008.

AYDIN, Mehmet, “Beyânü'l-Edyân”, *DİA*, TDV, yay. İstanbul, 1992, VI, 33.

AYDINLI, Abdullah, “Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimlâ'”, *DİA*, TDV, yay. İstanbul, 1994, X, 408.

AYNÎ, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (v. 855/1451), *Meğâni'l-Ahyâr fî Şerhi Esâmi Ricâli Meâni'l-Âsâr*, thk. Muhammed Hasan, nşr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.

AZİMÎ, Muhammed Azim, *Coğrafyâ-yi Vilayet-i Gaznî*, nşr., İntişârât-ı Beynelmîlîl-î el-Hedâ, Kâbil, hş.1391/2012.

-----, *Âşinâ-i bâ Binâhâyî Târîh-i Afganistan*, nşr., İntişârât-ı Horasan 2. baskı, Kabil, hş.1391/2012.

AZÎZÎ, Nazar Muhammed, *Nigâhî be Târîh ve Medeniyet-i Kadîm-i Gazne*, nşr., Merkezi Manba-ı Malumât-ı Afganistan, Kâbil, 2013.

BÂBÛR, Zahîruddîn Muhammed (v. 937/1530), *Baburnâme -Babur'un Hâtrâtı-*, çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB yay. İstanbul, 1970.

BAHÇIVÂN, Seyit, “el-Müessesâtü'l-İlmiyye fî Horasân Biâ'me Ve'n-Nişâbur Bihâsse fî'l-Karnî'r-Râbi Ve'l-Hâmisi'l-Hicriyeyin”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, Bahar, 2002, sayı: 13, s. 111-127.

-----, “Üstüvâî” *DİA*, TDV, yay. İstanbul, 2012, XXXXII, 395-396.

BÂHARZÎ, Alî b. el-Hasen b. Alî b. Ebi't-Tayyib (v. 467/1075), *Dümyetü'l-Kasr ve Usratü Ehli'l-Asr*, nşr., Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1414/1993.

BAĞDATLI İSMAİL PAŞA, Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bâbânî (v. 1399/1920), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, nşr., Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1951.

BARTHOLD, Vasily Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz., Hakkı Dursun Yıldız, TTK yay. Ankara, 1990.

BASETTİ, Michele, “The Litich Indestry of Hazar Sum: A Brief Geological Note”, *The IsIAO Italian Archaeological Mission in Afghanistan 1957-2007, Fifty Yearss of Research in the Heart of Eurasia*, Sepozyomu Bildirileri Kitabı, Ed. Anna Filigenzi and Roberta Giunta, Roma 2009, s. 19-22.

BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Cabir (v. 279/892-3), *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr ve Riyâd ez-Ziriklî, nşr., Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

-----, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr., Dâru Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut, 1988.

BENVENISTE, Emile, “*Nâmu Şehr-i Gazna*”, çev. Ali Ahmed Naimî, Âriana, Kâbil, tsz., Sayı: 24, s. 11-13.

BEYHAKÎ, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (v. 470/1077), *Târîh-i Beyhakî*, tsh., Azizullah Alizâde, nşr., İntişârât-ı Firdevs, Tahran, 1387/2008.

-----, *Târîh-i Beyhakî*, tsh., Halil Hatîb Rahber, nşr., Mehtab, Tahran hş. 1373/1994.

BEYHAKÎ, Ebü'l-Hasen Zahîruddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (v. 565/1169), *Târîh-i Beyhak*, tsh., Amed Behmenyâr, nşr., Çâphâne-i İslâmîyye., 2. Baskı, yyy. tsz.

-----, *Târîhu Hükemâi'l-İslâm*, thk. Muhammed Kurd Ali, nşr., Matbatü't-Tarakkî, Dımaşk, 1949.

BİLGİN, Orhan, "Gerdâzî", *DİA*, İstanbul, 1996, XIV, 29-30.

BİRİŞİK, Adülhamit, "Tefsir", *DİA*, İstanbul, 2011, XXXX, 281-290.

-----, "Kıraat", *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 426-433.

BİRÜNÎ, Ebü Reyhân Muhammed b. Ahmed (v. 440/1048), *Tahkîku Mâli'l-Hind*, nşr., Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403/1983.

-----, *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî*, nşr., Dâireti'l-Maârifî'l-Osmaniye, Hayderâbâd, 1954.

-----, *el-Cemâhîr fî'l-Cevâhir*, thk. Yusuf Hâdî, nşr., İntişârât-ı İlmî ve Ferhangî, Tahra, hş.1374/1995.

-----, *Sıfatü'l-Mamûra*, thk. Zeki Velidi Togan, Government of India Press, Delhi, 1934-37.

-----, *Kitâbu's-Saydene fî't-Tib*, çev. Bâkır Muzafferzâde, nşr., Neşr-i Âsâr, Tahran, hş.1383/2004.

-----, *Risâletü'l-İstihrâci'l-Evtâr fî'd-Dâire Bihevâsi'l-Hattî'l-Münhenî el-Vâki fihâ*, nşr., Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniye, Hayderâbâd, 1948.

-----, *el-Âsârü'l-Bâkiye Ani'l-Kûrûni'l-Hâliye*, yayınlayan, C. Eduard Sachau, nşr., F. A. Brockhaus, Leipzig, 1878.

BOMBACÍ, Alessio, “Türkler ve Gazneli Sanatı”, *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi-Kongreye Sunulan Tebliğler*-,TTK Yay. Ankara, Ekim, 1959. s. 87-91.

-----, “Mukaddime-i ber Bâstânşinâsî der Gazniî”, çev. Ali Rizavî Gaznevî, *Arianâ*, Kabil, Ekim, 1959, sayı: 202, s. 34-53.

BOSWORTH, C. Edmund, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, nşr., Mazda Publishers. Costa Mesa, 1994.

-----, “Ubaidullah b. Abî Bakra and the “Army of the Destruction” In Zâbulistân”, *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*, Variorum Reprints. London, 1977, s. 269-271.

-----, *Historic City of the Islamic World*, Brill Yay. Leiden, 2007.

-----, *The Ghaznavides*, Çev. Hasan Anuvşa, Müessese-yi İntişârât-ı Kebîr, Yay. 5. Baskı, Tahran, hş.1385/2006.

-----, *The Later Ghaznavids: Splendor and Decay 1040-186*, çev. Abdulvahab Fenâyî, Haberleşme ve Kültür Bakanlığı Yay. Kâbil, 1988.

BOUAMRANE, Chikh, “İslâm Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları”, çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1988, sayı: 1, XXX, 279-285.

BOZKURT, Nebi, “Medrese”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 323-327.

BROWNE, Edward G., *A Literary History of Persia: from the Earliest Times until Firdawsî*, çev. Ali Paşa Salih, İbn Sina Yay. 2. Baskı, Tahran, 1335.

BROCKLEMANN, Carl, *İslâm Milletleri ve Topulukları Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara Ün. Basımevi Yay. 2. Baskı, Ankara, 1994.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm (v. 256/870), *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr, nşr., Dâru Tavki'n-Necâ, yyy. 1422/2001.

BURHÂN, Muhammed Hüseyin b. Halef Tebrizî (v. 1062/1662), *Burhânü'l-Kâti'*, nşr. Muhammed Mûyîn, İbn Sinâ Yay. Tahran 1342/1963.

BÜNDÂRÎ, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî (v. 643/1245), *Tevârîhu Âl-i Selcûk*, nşr., Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 3. Baskı, Beyrut, 1980.

BÜNYÂDÎ, Gülbâz, “Nizâm-ı Talîmî ve Terbiyetî ve İnkişâf-ı Ulûm ve Funûn der Ahd-ı Gazneviyân”, *Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-i Târîh*, nşr., Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil, hş. 1388/2010, s. 122-137.

CÂMÎ, Abdurrahman b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed (v. 898/1492), *Nefehâtü'l-Üns*, thk. Muhammed Edib el-Câder, nşr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

CAN, Mesut, “Orta Asya Kent Topoğrafyasına Dair Genel Kabuller Üzerine Bir Değerlendirme”, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (14-17 Mayıs 2015, Kütahya), *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – III (Edebiyat - Tarih)*, İstanbul, 2015, s. 143-154.

CAN, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, TDV Yay. Ankara, 1995.

CELÂLÎ, Gulâm Ceylânî, “Yâd-i ez Şevket-i Gaznî”, *Sâlnâme-yi Kâbil*, Kâbil, Yaz 1314/1935, Yıl:4, Sayı: 12, s. 1171-1179.

-----, *Gazne ve Gazneviyân*, haz. Muhammed Server Mevlâyî, İntişârât-ı Emîr Kebîr Yay. 2. Baskı, Kâbil, hş.1390/2011.

-----, “Âsâr ve Metrûkât-ı Âl-i Nâsır-ı Gazne”, *Ariana*, sayı: 253, Kâbil, Yaz-1343/ 1964, s. 40-45.

CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî (v. 393/1016), *es-Sihâhu Tâci'l-Lûğa ve Sihâhi'l-Arabiyye*, thk. Ahmet A. Gafur Attâr, nşr., Dâru'l-İlim Li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.

CİHANİ, Ebü'l-Kâsım b. Ahmed (v. IV/IX yy), *Eşkâlü'l-Âlem*, çev. Ali b. Abdüsselam Katib, tsh. Firuz Mansuri, nşr., Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Meşhed, 1989.

CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirâc Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî (v. 664/1266'dan sonra), *Tabakât-ı Nâsirî*, tsh., Abdülhay Habibî, nşr., Encimen-i Târîh-i Afganistan, 2. Baskı, Kâbil, hş.1342/1963.

ÇEKER, Huzeyfe, Hanefi Mezhebinde Biyografi Geleneği (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Necmettin Erbakan Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Konya, 2016.

ÇUBUKÇU, İbrahim, Agah, "Biruni", *Ankara Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankra, 1973, sayı: 1, XXVII, 89-95.

DALKILIÇ, Mehmet, "Emevîler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: Abdurrahmân bin Muhammed b. el-Eşa's İsyânı", *Bilimname*, Kayseri, 2012/1, sayı: 22, s. 189-203.

DAMES, Longworth, "Gazne", *İA*, İstanbul, 1964, IV, 741.

DÂMEGÂNÎ, Ebü'n-Necm Ahmed b. Kûs B. Ahmed Menûçihrî Dâmegânî (V. 432/1040-41 [?]) *Dîvân-ı Eş'âr-ı Menûçihrî-i Dâmegânî*, nşr., Nûshe Hatî, yyy. trs.

DAVIS, Richard, "The Palaeolithic", *The Archaeology of Afghanistan: from Earliest Time to the Timurid Period*, ed. F. Raymond Allchin ve Norman Hammond, Akademik Press yay. Londora, 1978, s. 37-70.

DÂVÛDÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî (v. 945/1539 [?]), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, nşr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.

DAVUTOĞLU, Ahmet, *Medeniyetler ve Şehirler*, Küre yay. 18. Baskı, İstanbul, 2016.

DEVLETŞÂH, Devletşâh b. Bahtîşâh-ı Semerkandî (v. 900/1494-95 [?]), *Tezkiretü'ş- Şuara*, haz. Edward G. Browne, nşr., Brill, Leiden, 1900.

DİMAŞKÎ, Şeyhürrabva Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Tâlib el-Ensârî es-Sûfî (v. 727/1327[?]), *Nûhbetü'd-Dehr fî Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr*, nşr., Matbaatu'l-Akadimiyye el-İmparatoriyye, Saint-Peterosbourg, 1868.

DİHHÜDÂ, Ali Akber, *Lugatnâme-i Dihhüdâ*, nşr Sâzmân-i Bernâme Rizî-i Kîşver, Çap-ı Dijitalî, Merkez-i Tahkîk-i Râyâne-i Kâ'ime-i İsfehan, tsz.,

DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (v. 282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abulmuna'im Âmir, nşr., Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1960.

DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ, Rd., Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay. İstanbul, 1987.

DOWALL, D. W. Mac ve M. Taddei, "The Pre-Muslim Period", *The Archaeology of Afghanistan from Earliest Time to the Timurid Period*, ed. F. Raymond Allchin ve Norman Hammond, Akademik Press yay. Londra, 1978, s. 233-301.

DUDAYA, H. W., "Farruxi Çağaniyan'a ne Zaman Gitti?", çev. Ahmet Ateş, *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1961, sayı: 4, s. 23-32.

DURANT, William James (v. 1981), *Kıssatu'l-Hadâra* çev. Z. Necib Mahmud vd., nşr., Dâru'l- Ceyl, Beyrut, 1988.

EBOLESE, Donatella, "Tepe-i Sarar Üst Teransı 3D Rekonstrüksiyonu", http://ghazni.bradypus.net/buddhist_sites, 29.04.2018, 12:38.

EBÛ DÂVÛD, es-Sicistânî Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk (v. 275/889), *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Muhyüddîn Abdülhamid, nşr., el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda, tsz.

EBÛ UBEYD EL-BEKRÎ, Abdullah b. Abdülaziz el-Endelûsî (V. 487/1049), *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâ-i'l-Bilâd ve'l-Mevâzî*, nşr., Âlemü'l-Kütüb, 3. Baskı, Beyrut, 1403/1928.

EBU'L-HASAN, Ali b. Ebû Bekir el-Hirevî (v. 611/1214), *el-İşârât ilâ Marifeti'z-Ziyârât*, nşr., Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1423/2002-3.

EBÜ'L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer (v. 732/1353), *Takvîmü'l-Büldân*, thk. Par M. Reinaud & Slane, Tabatu's-Sultâniyye, Paris 1840.

EBÜ'L-MEÂLÎ, Muhammed b. Ubeydullah (v. 485/1092'den sonra) *Beyânü'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezhâhib-i Câhilî ve İslâmî*, tsh., Abbâs İkbâl Âştîyânî, nşr., İntişârât-ı Rûzna, Tahran, hş. 1376/1397.

EBÛ YA'LÂ EL-MEVSİLÎ, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî (v. 307/919), *Müsned-i Ebû Yâ'lâ*, thk. Hüseyin Selim Asad, nşr., Dâru'l-Memûn Li't-Türâs, Dımışk, 1984.

ENSÂRÎ, Fârûk, *Gazne ve Gazneviyân der Târîh*, nşr., Bünyâd-ı İctimâ-yi Âryânâ, Kâbil, hş.1394/2015.

ENVERÎ, Hasan, *İstîlâhât-ı Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, nşr., Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 2535 Şahinşâh Takvimi.

ETİK, Arif, *Farsça Türkçe Lûgât*, Salâh Bilgi Kitabevi Yay. İstanbul, 1968.

EZHERÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Hirevî (v. 370/980), *Tezhîbü'l-Luga*, Thk. Muhammed Ūvez Murib, nşr., Dârû İhyâ, Beyrut, 2001.

FARAHMANDA, Habibullah, "Gardîz an Historical City of Afghanistan", *Afghanistan*, Bahar Yaz, 1984, c. 37, No 1, 2, s. 87-95.

FAWKES, John, "Gazne Savaş Haritası", <https://www.britishbattles.com/first-afghan-war/battle-of-ghuznee/>, 25.0.2018,19:01.

FERRUHÎ-İ SÎSTÂNÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Cûlûg (v.429/1037-8), *Divân-ı Hekîm Ferruhî-i Sîstânî*, haz., Muhammed Debîr-i Sâkî, nşr., İntişârât-ı Zevvâr, 2. Baskı, Tahran, hş.1349/1970.

FILIGENZI, Anna, “Buddhist Ghazni”
http://ghazni.bradypus.net/buddhist_sites, 20.04.2018, 23:36.

FİRİŞTE, Muhammed Kâsım Hindûşâh b. Gulâm Alî el-Esterâbâdî (v.1033/1623 [?]), *Târîh-i Firişte ez Âğâz tâ Bâbur*, thk. Muhammed Rizâ Nasîrî, nşr., Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran, 1387/2008.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Muhammed b. Yakub (v. 817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, nşr., Dâru'l-Hadis. Kahire, 2008.

FURKÂNÎ, Mehterhan, “Afganistan Topraklarında Yetişmiş Fıkıh Âlimleri”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2016, Sayı: 28, s. 327-350.

FURÛZÂNÎ, Seyyid Ebu'l-Kâsım, *Gazneviyân: ez Peydâyiş tâ Furûpâşî*, nşr., Sâzımân-ı Çap ve İntişârât, 2. Baskı, Tahran, hş.1386/2007.

GAISFORD, Thomas, “23 Temmuz 1839 İlk İngiliz-Afgan Savaşında Gazne Planı”, <https://www.britishbattles.com/wp-content/uploads/2017/03/plan-by-Lt-Thomas-Gaisford-Bombay-Artillery.jpg>, 25.04.2018, 15:52.

GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd (v. 453/1061 [?]), *Zeynu'l-Ahbâr*, tsh., A. Hay Habibî, nşr., Dunyâ-yi Kitâb, Tahran, hş.1363/1984.

GEYÂNÎ, Mohammad Fâzıl, “Sîmâi-yi Gaznî der Manzûmahâi-yi Târîh-i Âryânâ”, *Gaznî Bister-i Temeddun-ı Şark-ı İslâmî*, Müessesese-i İrfân, Tahran, hş.1393/2014. I, 31-394.

GUBÂR, Mîr Gulâm Muhammed, *Coğrrâfyâ-yi Târîh-i Afganistan*, nşr., Bingâh-i İntişârât ve Meyvend, Kâbil hş.1390/2011.

GÛL, Muammer, “İslâm Şehrini Doğuşu”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Balıkesir, Aralık, 2011, Sayı: 6, s. 78-87.

GÜNEŞ, Abdurrahman, “Dinî Eğitim Kurumları”, *Diyanet İlmi Dergisi*, Ankara, Ocak-Mart, 1993, sayı: 1, XXIX, 71-85.

HABİBÎ, Abdulhay (v.1984), “Menâtik-ı Cenûbî-i Gûr”, *Coğrafiyâyî Târîh-i Afganistan, Mecmuay-i Makalât*, nşr. İntişârât-ı Meyvend, 3. Baskı, Kâbil, hş.1382/2003, s. 135-144.

-----, *Peştu ve Loyekân-ı Gazne*, yey., Karaçi, 1960.

-----, “Beyhakî ve Afgan Şâl”, *Yağmâ*, yıl: 21, 1968, Nişabur, sayı: 5, s. 231-536.

-----, “Tahkîk-i Barhî ez Emâkin-i Târîh-i Beyhakî”, *Yâdnâme-i Ebû'l-Fazl Beyhakî: Mecmua-yi Suhanrâni hâ*, Meşhed Ün., Meşhed, hş. 1349/1970.

-----, *Târîh-i Afganistan Ba'd ez İslâm*, nşr., İntişârât-ı Afsûn, 3. Baskı, Tahran, 1380/2001.

-----, *Târîh-i Hat ve Nevüşttehâi Kûhen-i Afganistan ez Asr-ı Kablet-Târîh Tâ Aknûn*, nşr. Merkez-i Dâniş Âmûzî, 3. Baskı, Peşaver, hş. 1388/2010.

HADİSÎ, Kahtan Abdüssettar, *İrbâ'u Horasan eş-Şehire: Dirase fi Ahvâlihe'l-Cogrâfiyye ve'l-İdârîyye ve'l-İktisâdiyye Hattâ Nihâyeti'l-Karni'r-Râbi' li-L-Hicre*, Câmîatü'l-Basra Yay. Basra, 1990.

HAKİKÎ, Hâdim Ahmed, “Gazne der Âyîne-i Târîh”, *Cerîd-i Senâi*, yıl:1, Gazne, 1996.

HALİFÂT, Sahbân, “İbnü'l-Hammâr”, *DİA*, TDV, Yay. Ankara, 2002, XXI, 65-66.

HALİFE B. HAYYÂT, Ebû Amr eş-Şeybânî el-Basrî (v. 240/854-55), *Târîhu Halife b. Hayyât*, tsh., Ekrem Ziyâ el-Ömerî, nşr., Dâru'l-Kalem, 2. Baskı, Dımaşk, 1397//1977

HALİLÎ, Halîlullah, *Saltanat-i Gazneviyân*, haz., M. Server Mevlâyî, nşr., İntişârât-ı Emîrî, 2. Baskı, Kâbil, hş.1390/2011.

HASHMÎ, Yusuf Abbas, *Successors of Mahmud of Ghazna in Political, Cultural and Administrative Perspective*, nşr., South Asian Publishers, Karachi, 1988.

HATTÂB, Mahmud Şît, *Fethu's-Sind ve Afganistan*, Dâru'l-Endelüs el-Hadrâ Yay. el-Arabîyyetü's-Sûdî, 1998.

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (v. 463/1071), *Târîhu Bağdâd ve Zeyûlihî*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, nşr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996.

HAYDERÎ, Kudretullah, *Ferhang ve Temeddün-i İslâmî-yi Gazneyn der Ahd-i Gazneviyân*, nşr. Afganistan Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, 2011.

HÂZİMÎ, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hemedânî (v. 584/1188), *el-Emâkin Me'ttefeka Lafzuhu ve İftereka Müsemmâhu Mine'l-Emâkin*, thk. Hamd b. Muhammed el-Câsir, nşr., Dâru'l-Yemâme Li'l-Bahs Ve't-Terceme Ve'n-Neşr, yyy. 1415/1995.

HİLMÎ, Muhammed Velî, *Gaznî de Landı Târîh*, nşr., Riyaset-i Neşerât-ı Beyhakî, Kâbil, hş.1390/2011.

HİMYERÎ, İbn Abdülmün'im Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî (v. 727/1327 [?]), *er-Ravzü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, Thk. İhsan Abbâs.nşr., Müessesetü'n-Nâsır Li's-Sekâfe, 2. Baskı, Beyrut, 1980.

HİSÂRİYÂN, İkrâmüddîn, *Edebiyât-i Farsî-i Darî der Devre-yi Gazneviyân*, İntişârât-i Beyhakî, Kâbil, 1391/2012.

HSÜAN-TSANG, *Si-Yu-Ki*, çev. Samuel Beal, Trübner Yay. London, 1884.

HUDÛDU'L-ÂLEM MİNE'L-MEŞRİK İLE'L-MAĞRİB, (372/982 den sonra), çev Yusuf el-Hâdî, nşr., Dâru's-Sekâfe, Kahire, 1423/2002-3.

HUMÂYUN, Server, “Nakdî ber Terceme-i Letâifü'l-Meârif-i Seâlibî-i Nişâbûrî ez Hâme-i Ali Akber Şehâbî Horasânî”, *Nâme-i Ferhengistân Dergisi*, Tahran, 1385/2006, sayı: 30, s. 146-157.

HÜCVÎRÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî'nin (v. 465/1072 [?]), *Keşfü'l-Mahcûb*, çev. talik, İsâd Abdülhâdî Kandîl, nşr., el-Meclisü'l-Âlâ li's-Sekâfe, Kahire 2007.

HURREMÎ, Mustafa, “Bâztâb-i Avz'â-i İctimâ'î-i Asr-i Gaznevî der Târîh-i Beyhakî”, *Gaznî Bister-i Temeddün-i Şark-i İslâmî: Mecmû'a-i Makâlât*, nşr., Müessesesi-i İntişârât-i İrfân, Tahran, hş. 1393/2014, II, 93-124.

HÜSEYNÎ, Reşîd ibn Abdulgafûr, *Ferheng-i Reşîdî*, tsh ve thk. Muhammed Abbâsî, nşr., Kitâb frûşî-i Yârân, Tahran, tsz.

İBADÎ, M. Qasim, “Gazneli Mahmud'un Vefatına Kadar Gazneli-Karahanlı İlişkisi” *İSTEM*, Konya, 2011, cilt: IX, sayı: 18, s. 161-180.

-----, Dandanakan Savaşı ve Tarihteki Önemi, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

İBN ABDÜLHAK EL-BAĞDÂDÎ, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh (v. 739/1338), *Merâsîdü'l-İttılâ alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, nşr., Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1412/1991.

İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî (v. 571/1176) *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Ğurâme, nşr., Dâru'l-Fikr, yyy. 1995.

İBN A'SEM, Ebü Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî (v. 320/932), *Kitâbü'l-Fütûh*, Thk, Ali Şirî, nşr., Dâru'l-Edvâ, Beyrut, 1991.

İBN BABEH, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Kâşânî (v. 510/1116), *Re'sü Mali'n-Nedim: Fî Tevârîhi A'yanî Ehli'l-İslâm*, thk. Muhammed Abdulkadir, Merkezu Zâid Li't-Türâsi ve'l-Arabî yay.el-Ayn, 1421/2001.

İBN BATTÛTA, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (v. 770/1368-69), *Sefernâme-i İbn Battûta*, çev. M. Ali Müvvehhid, nşr., Çap-ı Siphir, 6. Baskı, yyy. 1376/1997.

İBN EBÎ USAYBÎA, Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (v. 668/1269), *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l- Etibba*, thk. Nezzâr Rıdâ, nşr., Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, tsz.

İBN FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh (v. 749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, nşr., el-Mecme'u's-Sekâfî, Abû Dâbi, 1423/2002.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (v. 808/1406), *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, thk. Halîl Şehhâde, nşr., Darü'l-Fikir, 2. Baskı, Beyrut, 1988.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-İrbilî (v. 681/1282), *Vefeyâtü'l-Ayân*, thk. İhsan Abbas, nşr., Dâru Sâdır, Beyrut, 1990-4.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım en-Nasîbî (v. 367/977'den sonra), *Sûretü'l-Arz*, nşr., Dâru Sadır, Beyrut, 1938.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtım Muhammed el-Büstî (v. 345/956), *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmü Fukahâi'l-Aktâr*, thk. Merzûk Ali İbrahim, nşr., Dâru'l-Vefâ, Mansûra, 1991.

İBN HURDÂZBÎH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (v. 300/912-13 civarı, kullandığım kitapta ise müellif vefat tarihi h 280 olarak verilmektedir.), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sadır Yay. Beyrut, 1889.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşî, (v. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şirî, nşr., Dâru'l-İhyâ, yey, 1988.

-----, *Tabakâtü'l-Fukahâ'i's-Şâfiyyîn*, thk. Ahmed Ömer Haşim, nşr. Mektebetü's-Sekâfatü'd-Dînîyye, yyy. 1993.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/88;9), *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, nşr., el-Hey'etü'l-Mısriyye, 2. Baskı, Kahire, 1992.

İBN KUTLUBOĞA, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî (v. 879/1474), *Tâcü't-Terâcim*, thk. Muhammed Hayr ve Ramazan Yusuf, nşr., Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1413/1992.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (v. 273/887), *Sünen-i İbn Mâce*, thk. M. Fuad Abdülbâkî, nşr., Dâru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, yyy. tsz.

İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin (v. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî, nşr., Sürûş, 2. Baskı, Tahran, 2000.

İBN MÜLAKKİN, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (v. 804/1401), *Tabakâtü'l-Evliyâ*, thk. Nureddîn Şerîbe, nşr., Dâru'l-Marife, 2. Baskı, Beyrut, 1406/1986.

İBN NUKTA, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr el-Bağdâdî (v. 629/1231), *et-Takyîd li-Ma'rifeti Ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, nşr., Dâru'l-Kütübi'-İlmiyye, yyy. 1988.

-----, *İkmâlü'l-İkmâl*, thk. Abdulkayyum, nşr., Câmi'atu Ümm'il-Kurâ, Mekke, 1410/1989.

İBNU'S-SALAH, Osman b. Abdurrahman (v. 643/1245), *Tabakâtü'l-Fukahâ'i's-Şâfiyye*, thk. Muhiüddîn Ali Necib, nşr., Dâru'l-Beşâyiri'l-İslâmîyye, Beyrut, 1992.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (v. 597/1201), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed ve Musafa A. Kadir Atâ, nşr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû Muhammed (Ebü'l-Mehâsin) Muhyiddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Alî et-Teymî el-Bekrî (v. 656/1258), *Mesîrû'l-Azmi'l-Mesâkin ilâ Eşrefi'l-Emâkin*, thk. Marzûk Ali İbrahim, nşr., Dâru'r-Râye, yyy. 1995.

İBNÜ'L-CEZERÎ, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî (v. 833/1429), *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, nşr., Mektebetü İbn Teymiyye, yyy. byy., 1351/1932.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v. 630/1233), *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, nşr., Dâru Sadır, Beyrut, tsz.

-----, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, nşr., Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1997.

İBNÜ'L-İMÂD, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (v. 1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvut, nşr., Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut, 1986.

İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (v. 365/975-6), *el-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, nşr., Alemü'l-Kütüb, 1. Baskı, Beyrut 1416/1996.

İBNU'L-FAVTÎ, Kemâlüdîn Abdirrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî (v. 723/1323), *Mecmau'l-Âdâb fî Mücemi'l-Elkâb*, thk. Muhmmmed el-Kâzim, nşr., Müessesetü't-Tibaa ve'n-Neşr, Tahran, 1416/1995.

İBNÜ'L-KIFTÎ, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid (v. 646/1248), *İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, nşr., Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1982.

-----, *Ahbârü'l-Ülemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ*, thk. İbrahim Şemsüddîn, nşr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed (v. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, nşr., Dâru'l-Marife, 2. Baskı, Beyrut, 1997.

İBNÜ'S-SÂÎ, Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî (v. 674/1276), *ed-Dürri's-Semîn fî Esmâi'l-Musanniifîn*, thk. Ahmed Benîn ve M. Saîd, nşr., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2009.

İBNÜ'L-VERDÎ, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer (v. 861/1457 [?]), *Harîdetü'l-Âcâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib*, thk. Enver Muhammed Zenâtî, nşr., Mektebetü's-Sekâfeti'l-İslâmîyye, Kahire, 2008.

İBRAHİM ZEYÎ, Şîr Muhammed Han, *Tevârîh-i Hûrşîd-i Cihân*, nşr., Matba'-i İslâmîyye, Lahur, 1893.

İDRÎSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî (v. 560/1165), *Nüzhetü'l-Müşâtâk Fih'tirâki'l-Âfâk*, nşr., Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1409/1988-9.

İKBAL, Muhammed (v. 1357/1938), *Eş'âr-i Fârsî-i İkbâl-ı Lâhûrî*, haz., Mahmud İlmî, nşr., Sâzmân-ı İntişârât-ı Câvîdân, 3. Baskı, yyy. 1987.

İMÂDÎ, M. Hasan Abdülkerîm, *Horasân fî'l-Asri'l-Gaznevî*, nşr., Müessesetu Hamade li'l-Hıdemât ve'd-Dirâsâti'l-Câmiyye, İrbid, tsz.

İMÂDÜDDÎN EL-İSFAHÂNÎ, Muhammed b. Safiyyiddîn Muhammed b. Hâmid el-Kâtib (v. 597/1201), *Harîdetü'l-Kasr fî Cerîdetü'l-Asr*, thk. Adnan Muhammed, nşr., Âyie-i Mirâ, Tahran, 1999.

ISESCO, "Ghazni: Capital Islamic Culture in the Asian Region for the year of 2013", <https://www.isesco.org.ma/blog/2015/06/11/ghazni-capital-of-islamic-culture-in-the-asian-region-for-the-year-2013/>, 03.05.2018, 09:22.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî (v. 340/952'den sonra, kullandığım Beyrut 2004 baskılı eserde ise müellifin vefat tarihi 346/957-8 olarak verilmiştir), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr., Dâru Sadır, Beyrut, 2004.

İTİMÂDÜ'S-SALTANA, Muhammed Hasan Han (v.1313/1898), *Mir'âtü'l-Büldân*, haz., Abdülhüseyin Nevâî ve Mîr Haşim Muhaddis.nşr., İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran,Tahran, hş.1367/1989.

JOSEF MAQUART, *Ērānšahr nach der Geographie des Pseudo-Moses Khorenaci*, çev. Maryam Mîr Ahmadî, İntişârât-ı İtlaat, Tahran, 1373/1994-5.

JUMANAZAR, Hudâyberdi, “Gaznely Türkmen Şahdöwletinîñ Ylym Ojaklary”, *Garagum*, Aşkabat, 2012, sayı: 1, s. 149-153.

KALÂ, İbrahim Ali es-Seyyid, “el-Esvâku fî Horasân Hilâle'l-Asri'l-Gaznevî” *Mecelletü'l-Külliyeti'l-Âdâb*, Kinâ, 2008, sayı: 24, s. 11-64.

KANAR, Mehmet, “Firdevsî”, *DİA*, TDV, yay. İstanbul, 1996, XIII, 125-127.

KÂRZÛNÎ, Seyid Ahmed Hüseyinî, *Ferheng-i Târîh-i Beyhakî*, nş., İntişârât-ı Zevvâr, 2. Baskı, Tahran, hş. 1388/2009.

KAŞGARLI MAHMUD, *Divânü Lugâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi, nrş., Kabalcı Yayınevi,İstanbul, 2005.

KAPLAN, Doğan, “ Farsça Yazılmış İlk Makâlât Eseri: Beyânü'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2013, sayı: 1, VI, 45-91.

KÂTİP ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdullah (v. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, thk. Mahmud Abdulkadir el-Arnâvût, nşr., Mektebetü İrsika, İstanbul, 2010.

-----, *Keşfu'z-Zûnûn*, nşr. Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad, 1941.

KATİP MERÂKİŞÎ, *el-İstibsâr fî Acâyibi 'l-Emsâr*, nşr., Dâru Şuvûn es-Sekâfiyye, Bağdad, 1986.

KAYYÛMÎ, Mihirdâd, “Bâğhâyî Horasan der Târîh-i Beyhakî” *Soffeh: Şehid-i Bihiştî Üniversitesi Şehircilik ve Mimari Fakültesinin Bilimsel ve Araştırma Dergisi*, Dönem: Bahar, Yaz, Tahran, hş.1387/2008, Sayı: 46, s. 6-28.

KAZVÎNÎ, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd (v. 682/1283) *Asârü 'l-Bilâd ve-Ahbârü 'l-İ'bâd*, nşr., Dâru Sâdır, Beyrut, tsz.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ b. Muhammed (v. 1408/1987), *Mü'cemü 'l-Müellîfîn*, nşr., Mektebetü 'l-Müsennâ, Beyrut, tsz.

KİTÂBHÂN, Feyzî, *Tahkikat-ı Bâstânşinâsî der Şemâl Şark-ı Afganistan*, nşr. Matba-i Bahîr, Kabil, hş.1383/2004, s.1-94.

KOHZÂD Ahmed Ali, *Târîh-i Afganistan*, yey, yyy. tsz,

-----, *Bâlâ Hisâr ve Pîş Âmedhâ-yî Târîh-i Ân*, nşr., Encümen-i Târîh-i Afganistan, Matba'-ı Devletî, Kâbil, hş.1339/1960.

KÖK, Bahattin, “Gazneli Sultan Mahmut’la Abbasî Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler”, *EKEV Dergis*, Erzurum, Mayıs, 1998, c,I, sayı: 2, s. 117-126.

KÖYMEN, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Yay. İstanbul, 1996.

-----, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay. 2. Baskı, Ankara, 1982.

KUDÂME B. CA'FER, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 337/948 [?]), *Kitâbü 'l-Harâc ve Sanati 'l-Kitâbe*, nşr., Dâru 'r-Reşîd, Bağdad, 1981.

KUREŞÎ, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed (v. 775/1373), *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr., Mîrmuhammed Kütübhâne, Karaçi, tsz.

KURTULUŞ, Rıza, “Keyânîler”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 346.

-----, “Menûçihri”, *DİA*, TDV, yay. Ankara, 2004, XXIX, 156-157.

KUTLUER, İlhan, “Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1992, V, 412-414.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabrî, “Şehir”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 2010, XXXVIII, 441-446.

LANDAU, Jaqob M. “Küttâb”, *DİA*, TDV yay. Ankara, 2003, XXVII, 3-4.

LEE, Jonathan, *Acâib-i Târîhî-yi Afganistan*, çev. Seyd Muhammed Hüseyini, nşr., Müessesese-i İntişârât-i Rahmet, yyy. 2014.

MAKDİSÎ, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî (v. 355/966'dan sonra), *el-Bed ve't-Târîh*, nşr., Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînîyye, Port Said, tsz.

MAKDİSÎ, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Ahmed b. Ebü'l-Bekr Bennâ el-Beşşârî (v. IV./X. Yüz yıl), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 3. Baskı, Medbûlî Yay. Kahire 1411/1991.(İslâm Coğrafyası, çev. Ahsen Batur, Selenge yay. 2015)

MARQUART, Josef, *İrân Şehr der Coğrafya-yi Batlamyus*, çev. Maryam Mîr Ahmadî, nşr., İntişârât-ı Tûhûr, Tahran, 1383.

MARÛF, Nâcî, *Medârisu Kable'n-Nizâmiyye*, nşr., Matbaatü'l-Mecmai'l-İlmî el-Irakî, yyy, 1973.

MEDEDÎ, Muhammed Akber, *Vaz-ı İctimâ'-i Devre-yi Gazneviyân*, nşr.,
Vezâret-i İtlaât ve Ferheng ve Riyâset-i İntişârât-i Kütüb-i Beyhakî, Kâbil,
hş.1389/2010.

-----, “Âmûziş ve Perveriş ve Merâkiz-i İlmî-i Ahd-ı Gazneviyân”,
Târîhçe-i Âmûziş ve Perveriş-i Afganistan, Rd., Pûyâ Fâryâbî, nşr., İrfân, Kâbil,
hş. Bahar 1365/1987, sayı: 6, s. 23-37.

MERÇİL, Erdoğan, *Gazneli Devleti Tarihi*, TTK. YAY. Ankara, 1989.

-----, *Afganistan'da ve Hindistan'da Bir Türk Devleti: Gazneliler*, Bilge
Kültür Sanat Yay. İstanbul, 2014.

-----, “Utbî Muhammed b. Abdülcebbâr”, *DİA*, TDV yay. İstanbul,
2012, XXXXII, 236-237.

MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Hüzelî
(v. 345/956) *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, tsh., Abdullah İsmail Es-Sâvî, nşr., Dârü's-
Sâvî, Kahire, tsz.

MESÛD-İ SA'D-İ SELMÂN (v. 515/1121), *Divân-ı Mes'ûd-i Sa'd-i
Selmân*, haz., Nasır Hiyrî, nşr., İntişârât-i Gülşenî, yyy. hş.1362/1984.

MEVDÛDÎ, Ebü'l-Âlâ, *Selçuklular Târîhi*, çev. Ali Genceli, Hilal Yay.
Ankara, 1971.

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan
Yayınları, İstanbul, 2014.

MICHELI, Roberto, “The Litich Industry From Hazar Sum (Samangan,
Afghanistan): New Perspectives and Old Data”, *South Asian Archaeology 2007,
Proceedings of the 19th International Conference of the European Association
of South Asian Archaeology Ravenna, Italy*, Bildiriler Kitabı, Ed. Dennys Frenes
ve Maurizio Tosi, nşr., Archaeopress, England, 2013, I, 193-199.

MİRZÂYÎ, Râhile, “Avzâ’i İctimâyi ve İktisâdî-i Devre-i Gazneviyân” Mecmua-i Makâlât-i Siminâr-i İlmî: Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-i Târîh, nşr., Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil, hş.1388/2010, s, 113-121.

MUHADDİSE, Payende vd., “Ehmiyet-i Târîhî ve Sahtârı İktisâdî-yi Şehr-i Gazneyn der Partevu Hayatı Siyâsî-yi Asr-ı Gazeviyân”, *Fasılname-yi İlmî-Pûjûheşî Târîh-i Ferheng ve Temeddun-i İslâmî*, Yıl: 5, Son Bahar hş.1393/2014, Sayı: 16, 132-133.

MUHEYMİD, Ali b.Sali “Karahanlılar Devleti’nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri” (389-536/999-1141), çev. Ali Aksu, *İSTEM*, Konya, 2010, cilt: VIII, sayı: 15, s. 291-319.

-----, “el-Alâkâtü’s-Siyâsiyye Beyne’d-Devleti’l-Karahâniyye ve’d-Devleteyni’l-Gazneviyye ve’s-Selcûkiyye (h. 389-536)”, *Ûlûmi Kur’an ve Hadis: Muhammed b. Suûd İslâm Ün. Dergisi*, Arabistan, Ramazan 1418/Ocak 1998, sayı: 20, s. 317-390.

MÛHTÂRÎ, Ebû Ömer Sirâcüddîn Osman b. Ömer Muhtârî-yi Gaznevî (v. 513/1119’dan sonra), *Dîvân-i Hekîm Mûhtârî-i Gaznevî*, haz., Rûknüddîn H. Ferruh, nşr., Müessesetü Matbûâ’tî Ali Akber, yyy. hş.1336/1957.

MUÎNÜDDÎN-İ İSFİZÂRÎ, Muînüddîn Muhammed-i İsfizârî Zemcî (v. 899/1494’ten sonra), *Râvzâtü’l-Cennât fî Evsâfi Medineti Herât*, haz., Muhammed İshâk, nşr., Rurpâ Serî, Kalküta, 1961.

MUSTAFA, Şakir, *Düvelü’l-Âlemi’l-İslâmî ve Ricâlühim*, nşr., Dâru’l-İlim Li’l-Melâyîn, Beyrut, 1993.

MÛBÂREKŞÂH, Muhammed b. Mansûr b. Saîd es-Sıddîkî et-Teymî el-Kureşî Fahr-i Müdebber (v. VII. /XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde), *Âdâbü’l-Harb ve’s-Şecâ’a*, tsh., Ahmed Süheylî Huânsârî, nşr., İntişârât-i İkbâl, byy., hş.1346/1967.

MÜFTÜOĞLU, Ferruh, “İbn Irak”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, 1999, XX, 87-88.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (v. 261/875), *el-Mesnedü's-Sahîh*, thk. M. Fuad Adülbâkî, nşr., Dâru İhyâ, Beyrut, tsz.

MÜSTEVFÎ, Hamdulah b. Ebû Bekir (v. 740/134), *Târîh-i Güzîde*, nşr., Müessese-yi İtişârât-ı Emîr Kebîr, 4. Baskı, Tahran, 1381/2002.

-----, *Kitâbu Nüzheti'l-Kulûb*, tsh., Guy le Strange, Brill Yay. Leiden, 1813.

NÂHİZ, Muhammed Hekîm, *Kâmûs-i Coğrafiyâ-i Afganistan*, Haz., Ali Arğun Çinar ve S. Ali Mucânî, TİKA, Yay. İstanbul, 2014.

NA'İMÎ, Ali Ahmed, “Âbidât ve Mezârât-ı Gaznî”, *Sâlnâme-i Kâbil*, tsz., s. 162-181.

NÂZİM, Muhammed, *Hayât ve Avkât-ı Sultan Mahmud-i Gaznevî*, çev. Abdulgafûr Aminî, Matba-yi Umumî, 1939, Kâbil.

NÂZİMÜ'L-ATİBBÂ, Ali Akber Nafisî, *Ferheng-i Nefisî*, nşr., Çâp-ı Afset Mervî, yyy. hş.1355/1976.

NERŞÂHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (348/959), *Târîhu Buhara*, thk. Bedevî Abdulmecit ve Nasrullah, Dâru'l-Meârif Yay. 3. Baskı, Kahire, 1993.

NİZÂMÎ-İ ARÛZÎ, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Ömer b. Alî Semerkandî (v. 552/1157 [?]), *Çehâr Makale*, tsh., Muhammed Kazvînî, nşr., Brill, Leiden, 1909.

NİZÂMÜ'L-MÛLK, Ebû Ali Hasan et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmed Şerif Çavdaroğlu, Sermet Matbaası yay. İstanbul, trs.

NUHOĞLU, Güler, Beyhaki Tarihine göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), İstanbul Ün Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyat Anabilim Dalı, İstanbul, 1995.

-----, “Gaznelilerde Evlilik ve Evlilik Âdetleri”, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, 2013-2, sayı: 32, s. 91-113.

OKTAY, Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul, 2005.

OKKA, Berrin, “Aeginalı Paul”, *Genel Tıp Dergisi*, Konya, 2015, sayı: 25, I, 33-39.

ÖĞE, Ali, *İbn Fûrek Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, Kömen Yay. Konya, 2011.

ÖNKAL, Ahmet ve Bozkurt Nebi, “Câmi”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1993.VII, 46-56.

-----, “Abdurrahman b. Semüre” *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1988, I, 171-172.

ÖZCAN, Emine Sonnur, “Ebu’r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî’nin Hayatı (973-1061)”, *Milel ve Nihal; inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, sayı: 3, Eylül-Aralık, 2013, X, 9-24.

-----, *Bilgi Büyücüsü Bîrûnî*, Ötüken Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2011.

ÖZMEN, Ferihan, “Abdüssamed el-Gaznevî ve Tefsiri”, *Sakarya Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya, 2012/1, sayı: 25, XVI, 139-161.

ÖZTÜRK, Mürsel, “Kisâî-yi Mervezî”, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 70-71.

PALABIYIK, M. Hanefî, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler: Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yay. Ankara, 2002.

-----, “Gazneliler’de İlmî Faaliyetler”, *Hindistan Türk Araştırmaları Dergisi*, Malatya, 2001, sayı: 1, I, 47-72.

PÂYENDE, Muhaddise vd., “Ehemmiyeti Târîhî ve Sahtârı İktisâdî-i Şehr-i Gazne”, *Fasilnâme-i İlmî-Püjühejî-i Târîh ve Temeddün-i İsâmî*, Kum, Güz 2014, yıl: 5, sayı: 16, s. 131-156.

PİYADEOĞLU, Cihan, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları” *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4 Fall 2010, s. 1-9.

PIRLANTA, İsmail, “İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Yerleşim Birimlerinin İsimlendirilmesi”, *İnönü Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Malatya, Bahar 2011, , Sayı: 1, II, 155-165.

PÛPAL, Karim, “Deryahâ-i Afganistan”, <http://howd.org/pdf/Daryaa.pdf>, 04.03.2016, 23:40.

PÛRFEYÎZ, Asadullah, *Afganistan der Asr-ı Sultan Mahmûd-ı Gaznevî*, İntişârât-ı Kütb-ı Beyhakî, Kâbil, hş.1390/2011.

RAHMETÎ, Muhibbullah, “Şehr-i Gaznî”, *Mücelle-i Coğrafya*, yıl: 11, sayı: 1-12, Kâbil, Delû ve Hût, hş. 1356/Aralık ve Ocak. 1977, 42-49.

-----, “Şerh-i Muhtasar der Bâre-i Coğrafyâ-i Beşer-i Vilâyet-i Gaznî”, *Mücelle-i Coğrafya*, yıl:8, sayı: 1, Kabil, 06.1348/08.1969, s. 25-43.

RÂVENDÎ, Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleymân (v. 603/1207’den sonra), *Râhatu’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, TTK Yay. Ankara, 1957.

RAVERTY, Henry George, *Ghaznin And Its Envinos: Geographical, Ethnographical and Historical*, Ed., Ahmad Nabi Khan, nşr., Sang-e Meel Publication, Lahor, 1995.

RAYMOND, Andre, “Şehir”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 2010, XXXVIII, 449-451.

RENCBER, Ahmed, *Horasân-i Bûzûrg*, nşr., Encimen-i Ferhengî-i Dâ'iyân-ı Horasan, Kâbil, hş.1391/2013.

RICHARD ETTINGHAUSEN, Umberto Schrato ve Bombaci, A., *Hüner-i Sâmânî ve Gaznevî*, çev. Yakdub Ajend, nşr., İntişârât-i Mevla, 4. Baskı, Tahran, hş.1394/2015.

RIZÂ, Muhammed, *Riyâzü'l-Elvâhi Gazne*, nşr., Encümen-i Tarih-i Afganistan, Kâbil, 1967.

SAHİBZÂDE, Muhakkik, “Vaz’-i İctimâ’î ve Ferhengi-i Gazneviyân”, *Mecmua’-i Makâlât: Gazne ve Gazneviyân der Güstüre-yi Târîh*, nşr., Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil, 1388/2010, s. 139-149.

SAFEDÎ, Ebü’s-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (v. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut ve Mustafa Turkî, nşr., Dâru İhyâi’t-Türâs, Beyrut, 1420/2000.

SALLÂBÎ, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, nşr., Dâru'l-Ma’rife, Lübnan, 2005.

SARAY, Mehmet, “Afganistan” *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1988, I, 401-411.

SARÎFÎNÎ, Takiyyüddîn Ebû İshak İbrahim b. Muhammed (v. 641/1243), *el-Müntehab min Kitâbi’s-Siyâk li’t-Târîhi Nisâbur*, thk. Halid Hayder, nşr., Dâru'l-Fikr, yyy. 1414/1993.

SARGON, Erdem, “Bayram”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1992, V, 257-259.

SARVAR, Humâyûn, *Hakim Senâî-yi Gaznevî ve Cihân Bînî Üv*, nşr. Afganistan Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil 2010.

SARVARÎ, Abdulahad Sitâk, *Kal’at-i Gazneyîn*, 3. Baskı, nşr. Afganistan Haberleşme ve Kültür Bakanlığı, Kâbil, 2011.

SÂVÎ, Saime İnal, “Senâî”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 503.

-----, “Gazneliler Tarihine Dair İki Kaynak: Tarih-i Beyhaki ve Târih-i Yemini”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Kastamonu, Mayıs 2011, sayı: 2, XIX, 653-670.

SAYÎDÎ, Alican, “Berres-i Vaz’iyeti İctimâ-i Gaznî Asr-ı Gazneviyân”, *Gaznî: Bister-i Temeddün-i Şark-ı İslâmî*, nşr., Müessesesi-i İtişârât-ı İrfân, Tahran, hş. 1393/2015, IV, 13-51.

SAYILI, Aydın, “Ebû Nasr Mansur’un Sinüs Kanununun Tanıtı Üzerine Beyrunî’nin Mektubu”, *Beyrunîye Armağan*, TTK., Yay. Ankara, 1974, s. 169-183.

SE’ÂLÎBÎ, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed, (v. 429/1038), *Letâifü’l-Meârif*, haz., P. De. Jong. Brill, tsz.

-----, *Yetîmetü’l-Dehr fî Mehâsini Ehli’l-Asr*, thk. Müfid Muhammed Kumhiye, nşr., Dâru’l-Kütübi’l-İlmîyye, Beyrut, 1403/1983.

SEMÂHÎ, Şirîn Abdurrahman Muhammed, *el-Hayâtu’s-Sekâfiyye fî Gazne min Müntasifi’l Karni’r-Râbi’ ilâ Müntasifi’l-Karni’s-Sâdis Ba’de’l-Hicre*, nşr., Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dinîye, Kahire, 2014.

SEM’ÂNÎ, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî (v. 562/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya vd., nşr., Meclisu Dâireti’l-Meârifi’l-Osmâniyye, Haydarabâd, 1962.

-----, *et-Tabhîr fî’l-Mücemü’l-Kebîr*, thk. Münire Nâcî Salim, nşr., Rüâsetü Dîvânî’l-Evkâf, Bağdad, 1957.

SENÂ GAZNEVÎ, M. Akber, *Eş’e-i Zerrîn Tezkere-i U’refâ-i Gaznîn*, nşr., Binâh-i İntişârât ve Matba-i Meyvend, 3. Baskı, Kâbil, hş.1389/2010.

SENÂÎ, Ebü’l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî (v. 525/1131 [?]), *Hadîkatu’l-Hakîka ve Şerîatu’t-Tarîka*, nşr. Ali Muhammed Sabirî vd. yey., yyy. tsz.

-----, *Divân*, tsh ve thk. Müderris Rızevî, nşr., Çâphâne-yi Şirket-i Tabı'-i Kitâb, yyy. hş.1320/1941.

SÎRÂFÎ, Ebû Zeyd Hasan b. Yezîd, *Rihletü's-Sîrâfi*, nşr., el-Macmau's-Sekâfi, Abu Dabi, 1999.

SÖNMEZ, Mehmet Ali, "İbn Hıbbân", *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1999, XX, 63-64.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, "Şehir ve Medeniyet Kavramı", *İslâm Şehirleri Üzerine Makaleler*, Düşün Yayıncılık Yay. İstanbul, 2011.

STRANGE, Guy Le (v. 1993), *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, çev. Beşir Fransis. Müessesetü'r-Risâle Yay. Beyrut, 1985.

SULTANÎ, Fuad, "Şehr-i Kadîm-i Gazne yâ Kal'at-ı Gazneyn", <http://www.fawadsultani.blogfa.com/post-20.aspx>, 26.04.2018, 13:26.

SULTANIYE, Furûğ, "Bâztâbi Târîhi Ahd-i Gaznevî der Divân Ferruhî", *Kühennâme-i Edeb-i Farsî*, Tahran, yıl: 5, sayı: 1, Bahar hş.1393/2014, s. 111-137.

SÜBKÎ, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi (v. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. M. Muhammed et-Tenûhî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulû, nşr., Hicr, 2. Baskı, yyy. 1413/1992.

SÜLEYMAN, Ahmed Said, *Mücemü'l-Üseri'l-İslâmîyeti'l-Hâkime*, nşr., Nâşirün Limektebeti'l-Lübân, Lübnan, 2004.

SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *Lübbü'l-Lübâb fi Tahrîri'l-Ensâb*, nşr., Dâru Sâdır, Beyrut, tsz.

-----, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed b. Ebu'l-Fazl İbrahim, nşr., el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda, tsz.

-----, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, nşr., Mektebetü Vahbe, Kahire, 1396/1976.

SÜKÜN, Ziya, *Farsça Türkçe Lûgat*, MEB. Yay. İstanbul, 1984.

ŞÂH, Mîrhüseyn, “Pencvâyî=Fencvâyî”, *Ariana*, Kâbil, 03.1339/05.1960, Sayı: 208, s. 1-4.

ŞÂLÎZÎ, Ali Ahmed b. Fakir Ahmed, *Târîh-i Husûs-i Gazneyn*, yazma eser (1933’ten sonra yazılmıştır.), Kitabhâneyi Akadim-i Ulûm-i Afganistan, No: 5396.

ŞÂHTURÂBÎ, S. Mürtezâ Hüseyinî, “Zemîn-i Dâver ez Sidde-i Evvel tâ Şeşim-i Hicrî”, *Sûhen-i Târîh: İmâm Humeyni Ün., Tarih Bölümü Mevsimlik İlmî ve İhtisâsî Fasilnâmesi*, Kazvin, yıl: 5, Kış, 1390/2011, sayı: 15, s. 3-19.

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Muhammed, (v. 733/1232), *Mecma’u’l-Ensâb fi’t-Tevârîh*, tsh. Mîr Haşim Muhaddis, Müessese-yi İntişârât-ı Emîr-i Kebîr Yay. Tahran, 1363/1984.

ŞEHREZÛRÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî (v. 687/1288’den sonra, yalnız kullandığım baskı kapağında müellifin vefat tarihi 511/1117 olarak yazılmıştır.), *Târîhü’l-Hükemâ*, thk. Abdül Kerîm Ebû Şûvyerb, nşr., Bablyon, Paris, 2007.

ŞEHRİSTÂNÎ, İneyetullah, “Târîhçe-i Akvâm der Afganistan”, http://www.kabulnath.de/SalNohum/Shoumare_207/Dr.Enajatullah%20Sharani-aqwam-12.html, 11: 16, 16.02.2017.

ŞEMSEDDÎN Sâmi, *Kâmûsu’l-Âlâm*, Mihran yay. İstanbul, 1306.

TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr el-Bağdâdî (v. 310/923), *Târîhü’l-Ümem ve’l-Mûlûk*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.

TABERÎ, İhsan, *Ebu’l-Fazl Beyhakî ve Câmi’a-i Gaznevî*, Hizbi Tûde-yi İran Yay. Tahran, 1380/2001.

TÂRÎH-İ SİSTÂN (448/1065), haz., Melikü'ş-Şûara-yi Bahar, nşr., Çaphâne-i Ferdîn ve Birâder, Tahran, 1314/1935.

TOGAN, Zeki Velidi, “*Bîrûnî*”, *İA*, MEB Yay. İstanbul, 1961, II, 635-646.

TOLMACHEVA, Marina A. “İstahrî”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 2001, XXIII, 203-205.

TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, “*Seâlibî*”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 2009, XXXVI, 236-239.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara, 1965.

TÛSÎ, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen (v. 672/1274), *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât*, haz., Menüçehir Stüde, nşr., Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 2. Baskı, Tahran, 1382/2003.

TÜMER, Günay, “*Bîrûnî*”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1992, VI, 206-215.

-----, “*el-Cemâhîr*”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1993, VII, 295-296.

-----, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dîni*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara, 1986.

ULUDAĞ, Süleyman, “*Hücvîrî*”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1998, XVIII, 458-460.

UNSURÎ, Ebü'l-Kâsım Hasen b. Ahmed Unsurî-i Belhî (v. 431/1039-40), *Divân*, ha., S. Debîr Sâkî, nşr., Kitâb Hâne-i Senâî, 2. Baskı, yyy. 1363/1984.

UTBÎ, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî er-Râzî (v. 427/1036) *Târîhu'l-Yemînî*, çev. Cürfedakânî, Ebu'ş-Şeref Nâsıh b. Zafer, yey., Tahran, 1986.

ÜNLÜ, Nuri, “*Deyrülcemâcim*”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1994, IX, 270.

ÜSTÂD Şeyh, Adbülreşîd, *Dâtâ Gencbahş: Zinegi Nâme ve Teâlim-i Şeyh Ebü'l-Hasan Ali b. Osman Hücvîrî Cülâbî Gaznevî*, çev. Ahmed Semî'î, nşr, Müessese-i Ferhengî-i Mantıkayî, Tahran, hş.1349/1970.

ÜSTÜVÂÎ, Ebü'l-Alâ İmâdüliislâm el-Kâdî Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydillâh (v. 432/1041), *Kitâbü'l-İtikâd*, thk. Seyit Bahçivan, şr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.

VAROL, Bahaüddin, “Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Selçuk Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2000, sayı: 9, s. 479-504.

VELÎ ARAB, Mesûd ve Mustafa Resûl-i Pur, *Evvâ'-ı Ferheng-i Şehr-i Gaznîn der Kûrûn-i Nûhistîn-i İslâmî*, nşr., Terâvâ, Ahvâz, hş.1394/2015.

VIOLATTI, Cristian, “Kharoshthi Script”, e Makale, https://www.ancient.eu/Kharosthi_Script/, 12.04.2018, 19:31.

WELLHAUSEN, Julius (v. 1918), *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşiltan, AÜB Yay. 1963.

YA'KÛBÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İshâk B. Ca'fer (v. 292/905'ten sonra), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru's-Sadr Yay. Beyrut 1992.

-----, *el-Büldân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Yay. 1. Baskı, Beyrut, 1422/2001-2.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (v. 622/1225), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sadr Yay. Beyrut , 1995.

-----, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas, nşr., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1414/1993.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “İbn Fûrek”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1999, XIX, 495-498.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yay. 7. Baskı, Ankara, 2008.

YAZICI, Tahsin, “Beyhakî Muhammed b. Hüseyin”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1992, VI, 63-64.

YESNÂ, Mahmud, “Âmûziş ve Merâkiz-i Âmûziş-i Kişver ez Âğâz tâ Siddehâyî 5-6 hicri”, *Târîhçe-i Âmûziş ve Perveriş-i Afganistan*, Rd., Pûyâ Fâryâbî, İrfân, Kâbil, hş. Bahar 1365/1987, sayı: 6, s. 1-23.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “İbnü'l-Eş'as Abdurrahman b. Muhammed”, *DİA*, TDV yay. İstanbul, 2000, XXI, 32-33.

YUSUFÎ, Gulam Hüseyin, *Ferruhî-i Sîtânî: Bahsî der Şerh-i Ahvâl ve Rüzgâr ve Şiir-i Ūv*, nşr., Kitab Fûrûşî-i Bâstân, Meşhet, hş. 1341/1962.

YÜKSEL, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbelâ*, Yediveren Yay. Konya, 2001.

-----, “İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine”, *Selçuk Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, Bahar 2011, sayı: 11, s. 67-99.

ZEBİDÎ, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseyinî (v. 1205/1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmû'atû mine'l-Muhakkîkîn, nşr., Dâru'l-Hidâye, yyy. tsz.

ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dımaşkî (v. 748/1348), *Târîhü'l-İslâm*, thk. Ömer Adusselam, nşr., Dâru'l-Kitâb, 2. Baskı, Beyrut, 1993.

-----, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut, nşr., Müessesetü'r-Risâle, yyy. 1985.

-----, *Marifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakât ve'l-A'sâr*, nşr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yyy. 1997.

ZÎDÂN, Affâf es-Seyyid, *Ferruhî-i Sîtânî: Şâirü'l-Maşriki'l-İslâmî i'l-Karni'r-Râbi'l-Hicrî Asrûvhû ve Biatahü ve Şi'ruhü*, nşr., Mektabetü Medbûlî, Kahire, 1429/2008.

ZİRİKLÎ, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed (v. 1976), *el-Â'lâm*, nşr., Dâru'l-İlim Li'l-Melâyîn, 5. Baskı, yyy. 2006

ZÜHRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (h. VI. Y.ortaları), *Kitâbü'l-Coğrafya*, thk. Muhammed Hâc Sâdık, nşr. Mektebetü's-Sekâfe, yyy. tsz.

ZUĞLUL, Arif Ebu Halef, "Seâlibî Abdülmelik b. Muhammed", *Dânişnâme-i İslâm, e Makale*, <http://rch.ac.ir/article/Details/10117>, 18.01.2018, 12:57.

EKLER

EK-1:

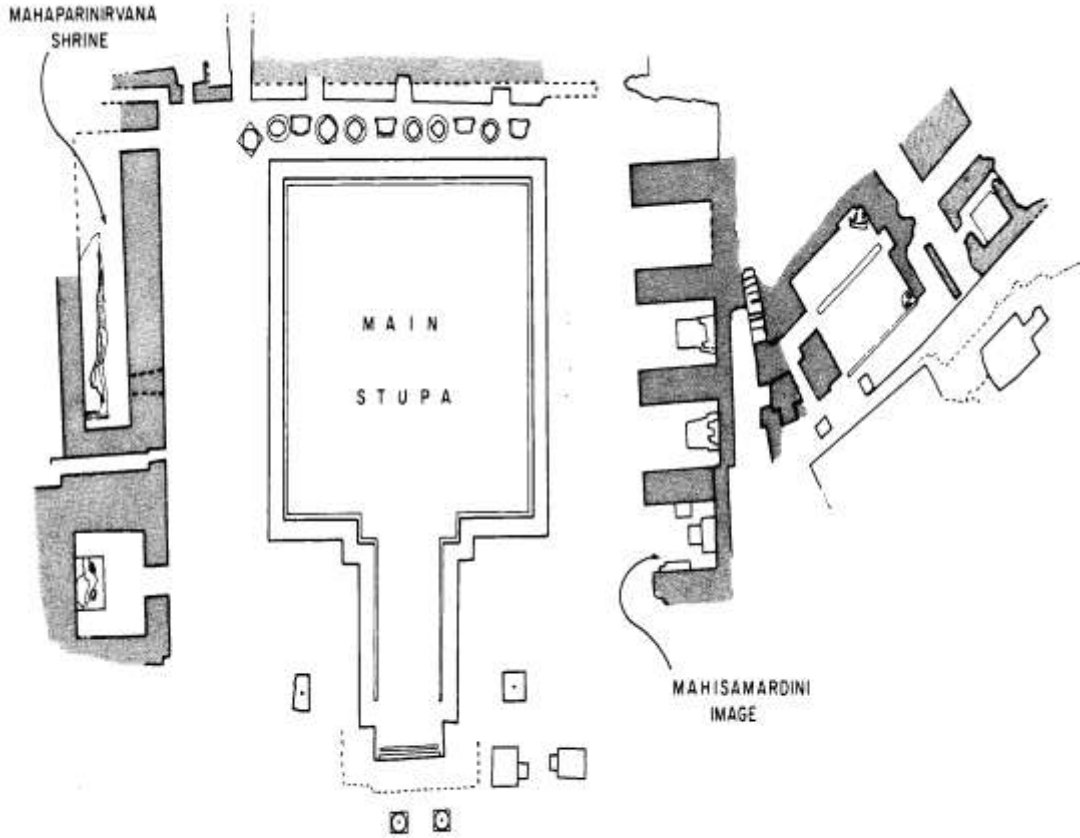


Fig. 5.46: Tapa Sardar; Ghazni: plan of excavations.

Şekil 1: Tepe-i Serdâr'ın Çizimi.

(Kaynak: Dowall, D. W. Mac ve M. Taddei, "The Pre-Muslim Period", *The Archaeology of Afghanistan*, s. 280.)

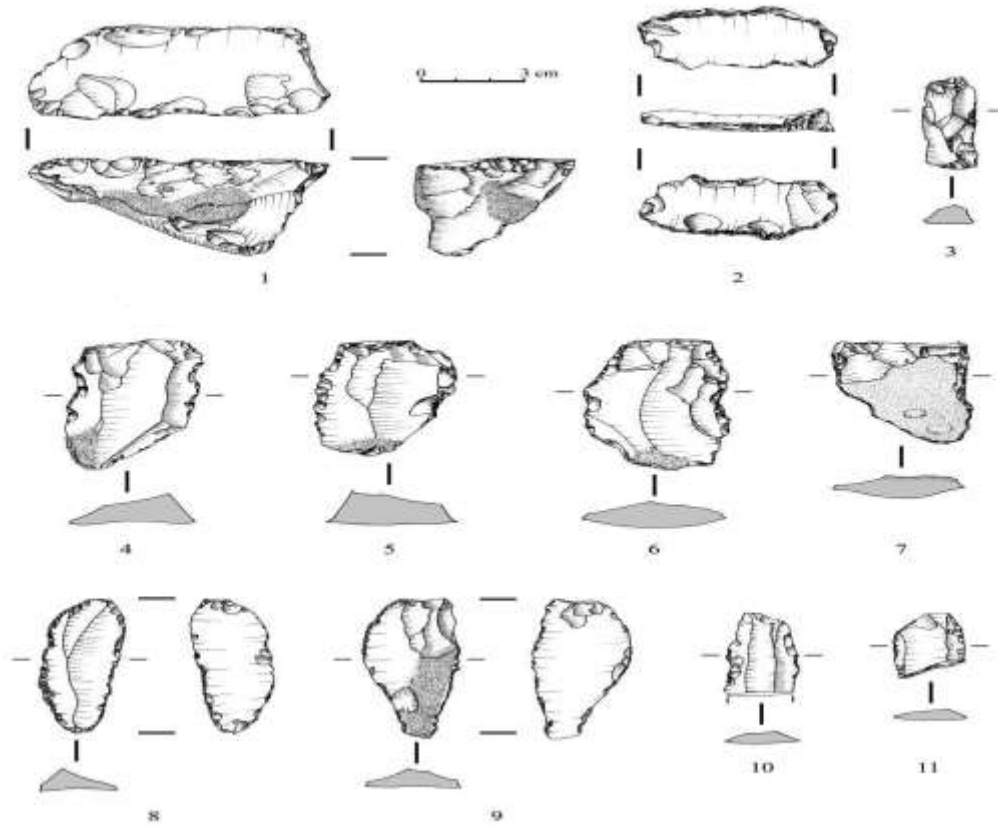
Ek-2:



Şekil 2: Tepe-i Serdâr'da Budizm'a Ait Bulgular.

(Kaynak: Dowall, D. W. Mac ve M. Taddei, "The Pre-Muslim Period", *The Archaeology of Afghanistan*, s. 282; Filigenzi, Anna, "Buddhist Ghazn" http://ghazni.bradypus.net/buddhist_sites, 20.04.2018, 23:36.

EK-3:



Şekil 3: Hazar Sum Yazıtlarından Örnekler.

(Kaynak: Micheli, Raberto, “The Lithic Industry From Hazar Sum (Samangan, Afghanistan): New Perspectives and Old Data”, South Asian Archaeology 2007, *Proceedings of the 19th International Conference of the European Association of South Asian Archaeology Ravenna, Italy*, Bildiriler Kitabı, Ed. Dennys Frenez ve Maurizio Tosi, nşr., Archaeopress, England, 2013, I, 193)

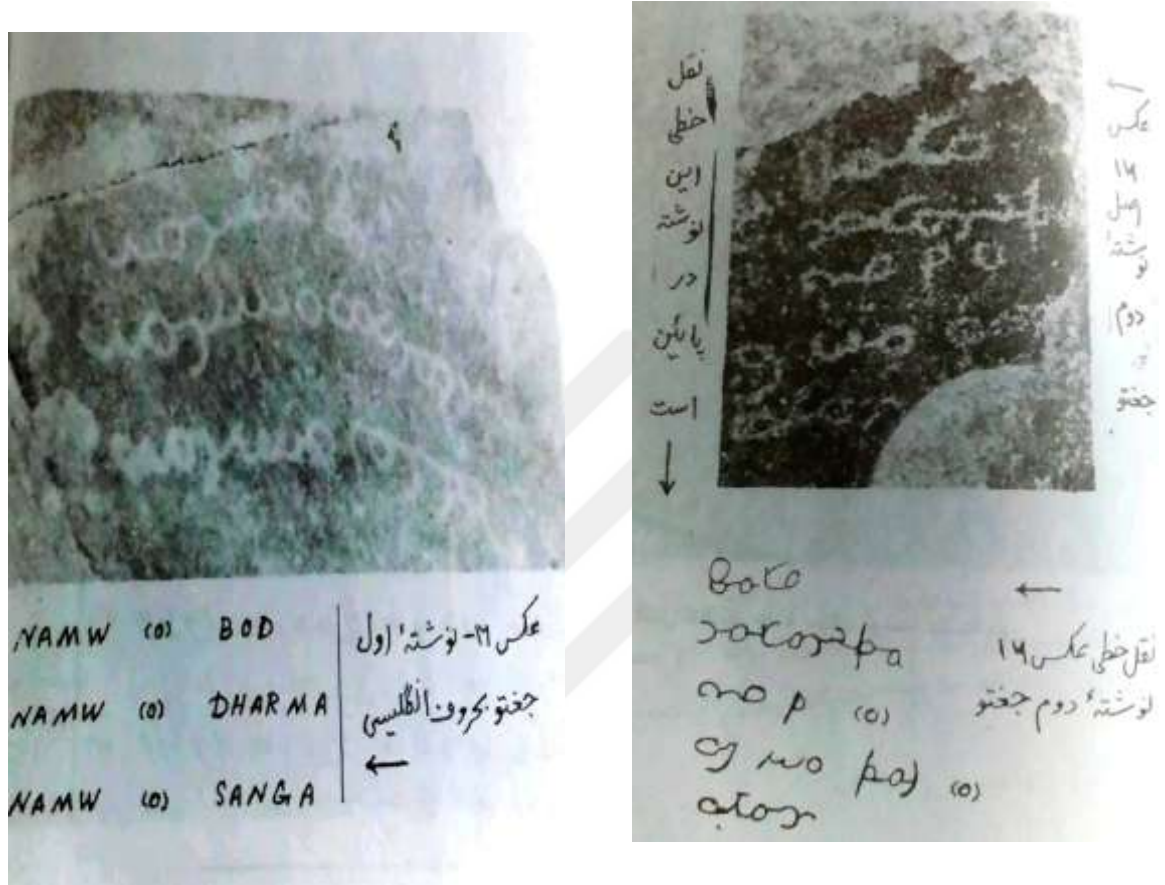
EK-4:



Şekil 4: Kharoshthi/Haruşti Kitabesinden Örnekler.

(Kaynak: Haruşti hakkında geniş bilgi için bkz. Violatti, Cristian, “Kharoshthi Script”, e Makale, https://www.ancient.eu/Kharosthi_Script/, 12.04.2018, 19:31.)

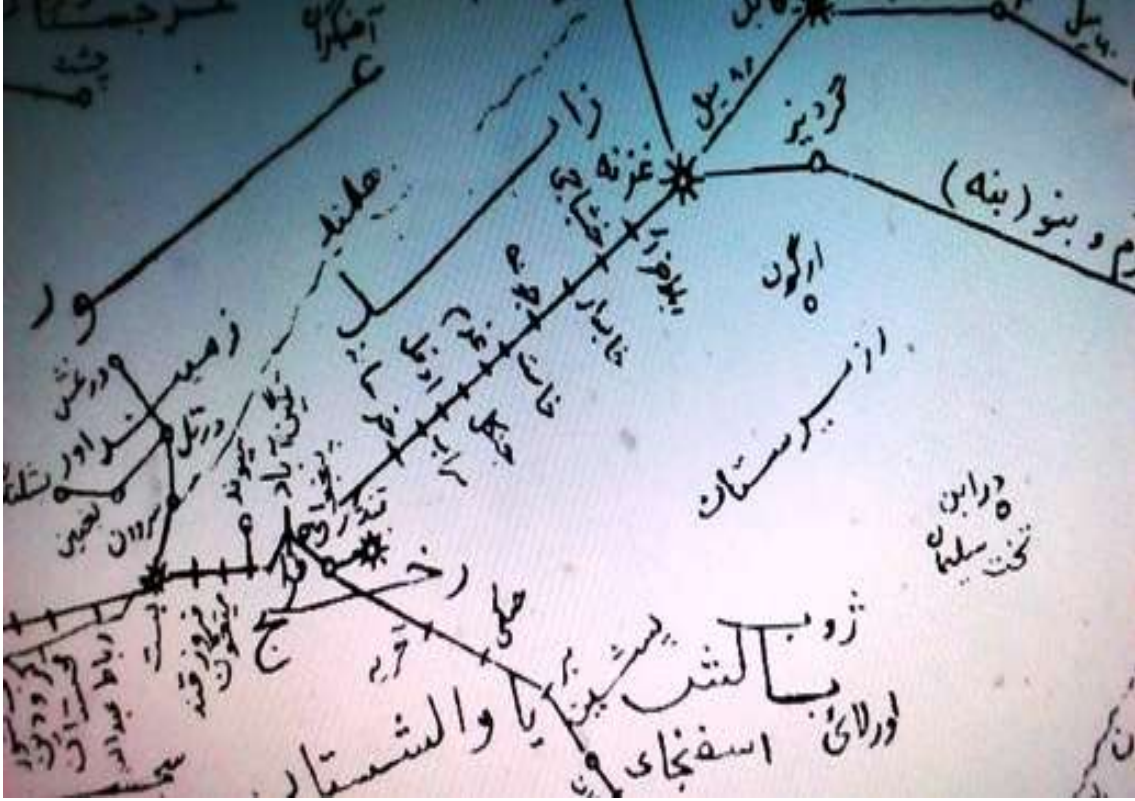
Ek-5:



Şekil 5: Cağatu Yazıtından Örnekler.

(Kaynak: Habîbî, *Târîh-i Hat ve Nevştehâi Kûhen-i Afganistan*, s. 174-175.)

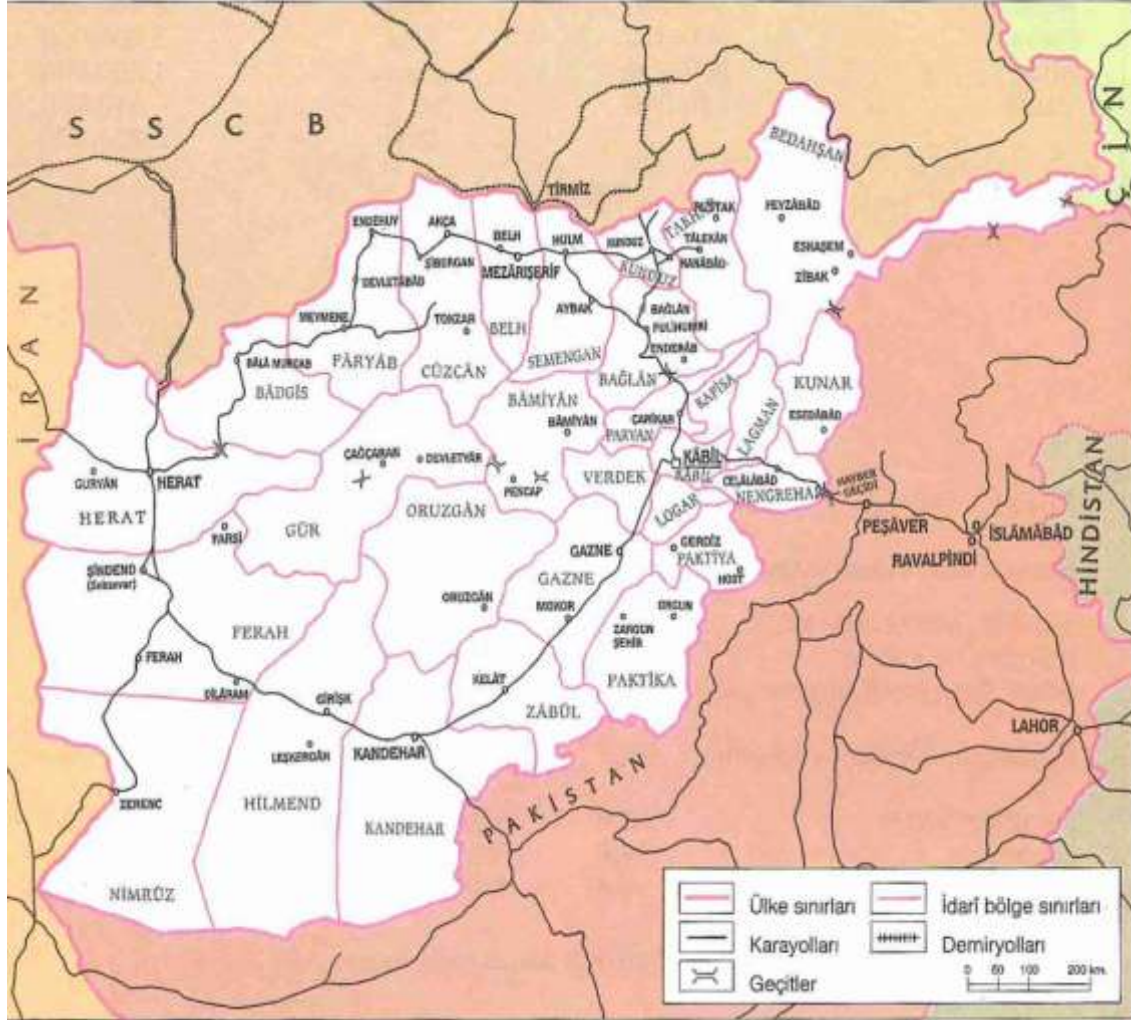
EK-6:



Şekil 6: Hicri İlk Asrın Başlarında Horasan Şehirlerinin Bilinen Yolları ve Onların Birleştiği Noktalarını Gösteren Haritanın Büst ve Gazne Arasında Bulunan Yollarını Gösteren Kısımlar.

(Kaynak: Habîbî, *Târîh-i Afganistan Ba'dez İslâm*, s 146.)

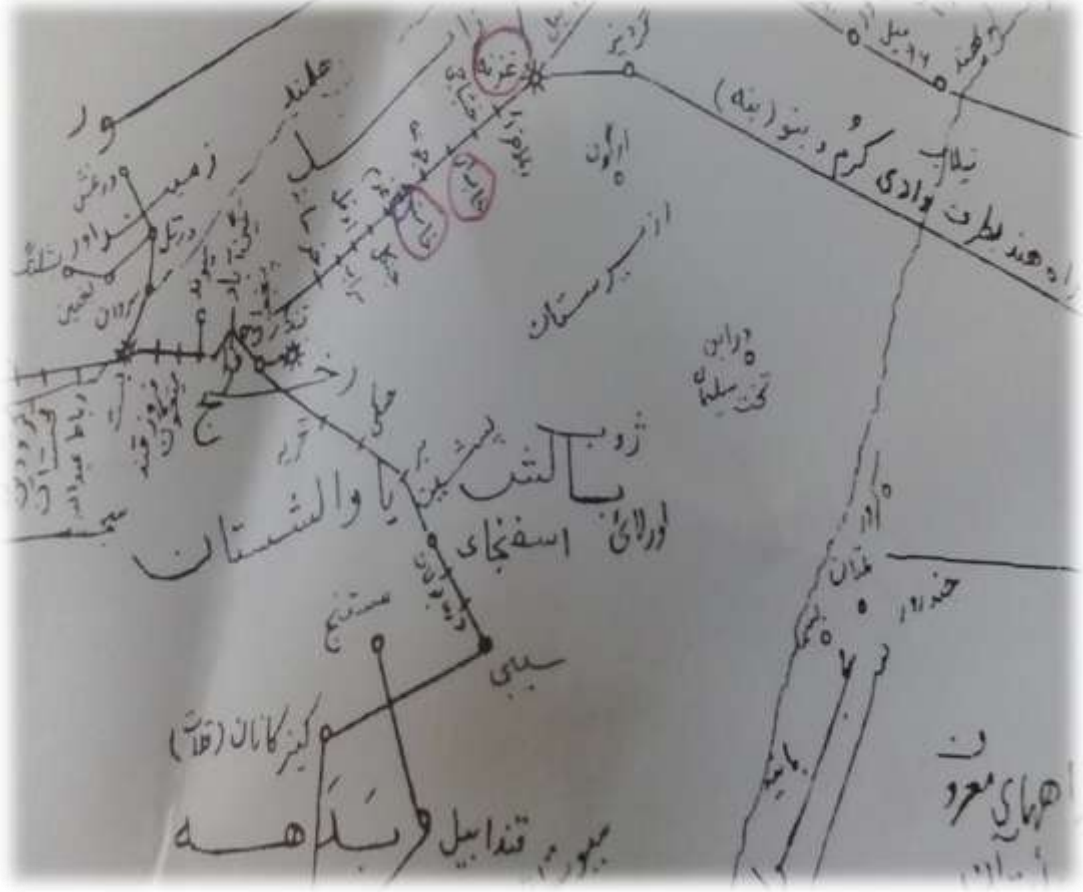
EK-7:



Şekil 7:Afganistan İller Haritası.

(Kaynak: Saray, Mehmet, "Afganistan" *DİA*, TDV yay. İstanbul, 1988, I, 401-411)

EK-9:



Şekil 9: Gazne'nin Vâlîştân'a Bağlandığı Yol Haritası

(Kaynak: Habibî, *Târîh-i Afganistan Ba'dez İslâm*, s. 165.)

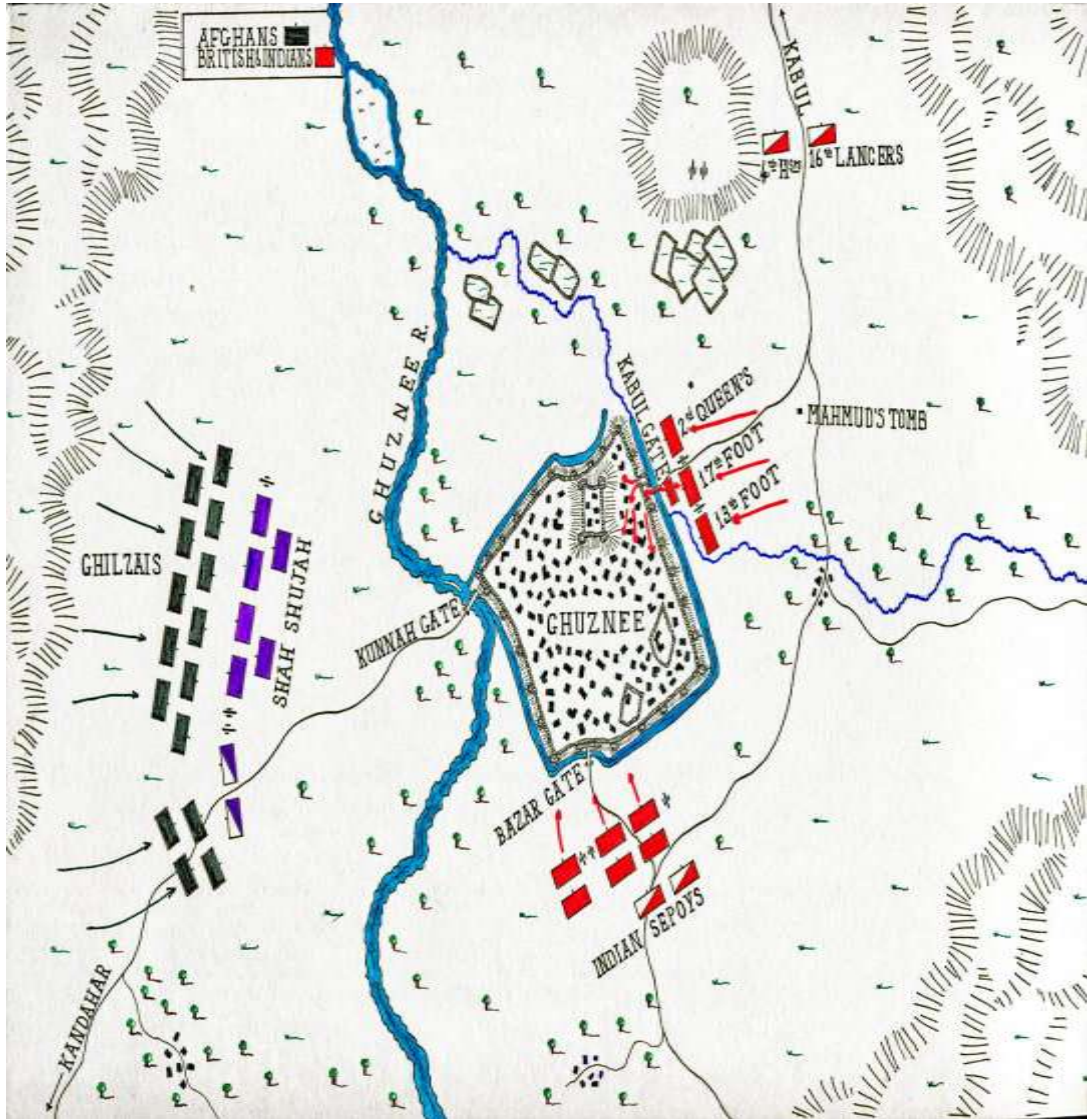
EK-10:



Şekil 10: Teğmen Thomas Gaisford Tarafından Birinci Dünya Savaşı, İlk Afgan-İngiliz Savaşı'nda (23 Temmuz 1839) Çizilen Gazne Kalesi.

(Kaynak: Gaisford, Thomas, “23 Temmuz 1839 İlk İngiliz-Afgan Savaşında Gazne Planı”, <https://www.britishbattles.com/wp-content/uploads/2017/03/plan-by-Lt-Thomas-Gaisford-Bombay-Artillery.jpg>, 25.04.2018, 15:52.)

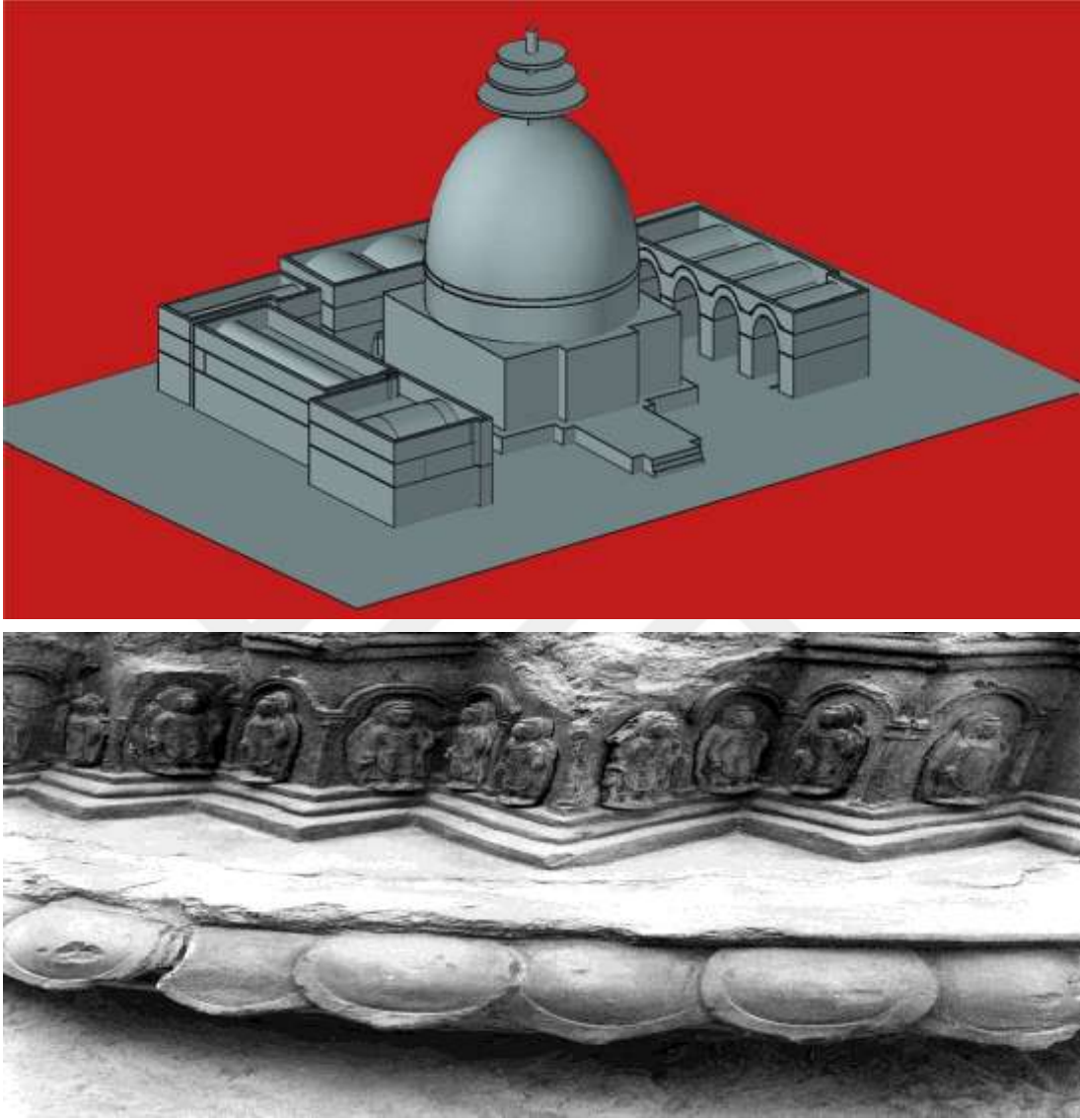
EK-11:



Şekil 11: Birinci Dünya Savaşı Sırasında John Fawkes Tarafından Hazırlanan Gazne Savaş Haritası.

(Kaynak: Fawkes, John, "Gazne Savaş Haritası", <https://www.britishbattles.com/first-afghan-war/battle-of-ghuznee/>, 25.0.2018,19:01.)

EK-12:



Şekil 12: Tepe-i Sardâr Tapınağı Üst Terasının, Donatella Ebolese Tarafından Modifiye Edilen 3D Rekonstrüksiyonu ve Tepede Bulunan Budist Heykelleri.

(Kaynak: Ebolese, Donatella, “Tepe-i Sarar Üst Teransı 3D Rekonstrüksiyonu”, http://ghazni.bradypus.net/buddhist_sites, 29.04.2018, 12:38.)

EK-13:



Şekil 13: Sebük Tegin'in Türbesi.

(Kaynak: Bombaci, "Mukaddime ber Bâstânşinâsî der Gaznî", say: 202, s. 44a.)

EK-14:



Şekil 14: Gazneli Mahmud'un Türbesinin Resmi.

(Kaynak: Azîmî, *Coğrafyâ-yî Vilâyet-i Gazni*, s. 278.)

EK-15:



Şekil-15: Bend-i Sultan'dan Bir Kare

(Kaynak: Lee, Jonathan, *Amazing Wonders of Afghanistan*, çev. Seyd Muhammed Hüseyini, nşr., Müessesesi-i İntişârât-i Rahmet, yyy. 2014, s. 41.)

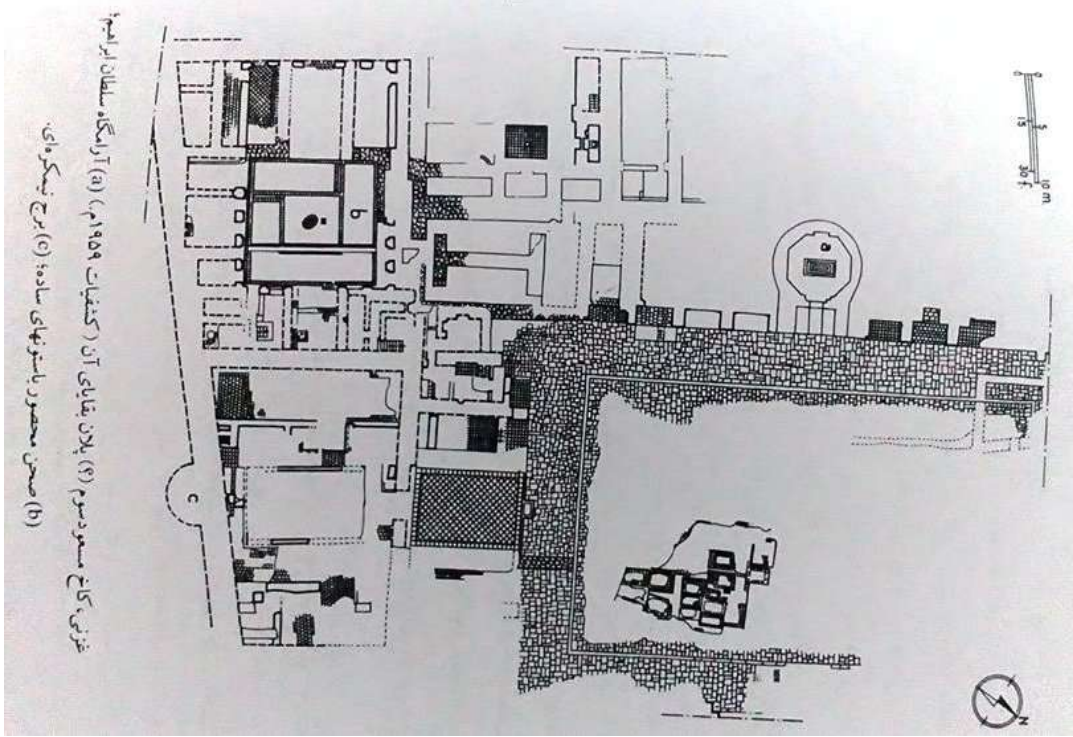
EK-16



Şekil-16: Gazne'nin Su Şebekelerini Gösteren Harita

(Kaynak: Azimî, Muhammed Azim, *Coğrafyâ-yi Vilayet-i Gaznî*, nşr., İntişârât-ı Beynelmîlîl-î el-Hedâ, Kâbil, hş.1391/2012, s. 86.)

EK-17:



1959 Yılında Keşfedilen III. Mesud'un Kasrından Bir Kriko. A) Sultan İbrahim'in Türbesi. B) Sade Sütünlerden Oluşan Hisarın Avlusu. C) Yarım Küreli Kale Burcları.

(Kaynak: Richard Ettinghausen, Umberto Schrato ve Bombaci, Alessio., *Hüner-i Sâmanî ve Gaznevî*, çev. Yakdub Ajend, nşr., İntişârât-i Mevla, 4. Baskı, Tahran, hş.1394/2015, s. 82.)

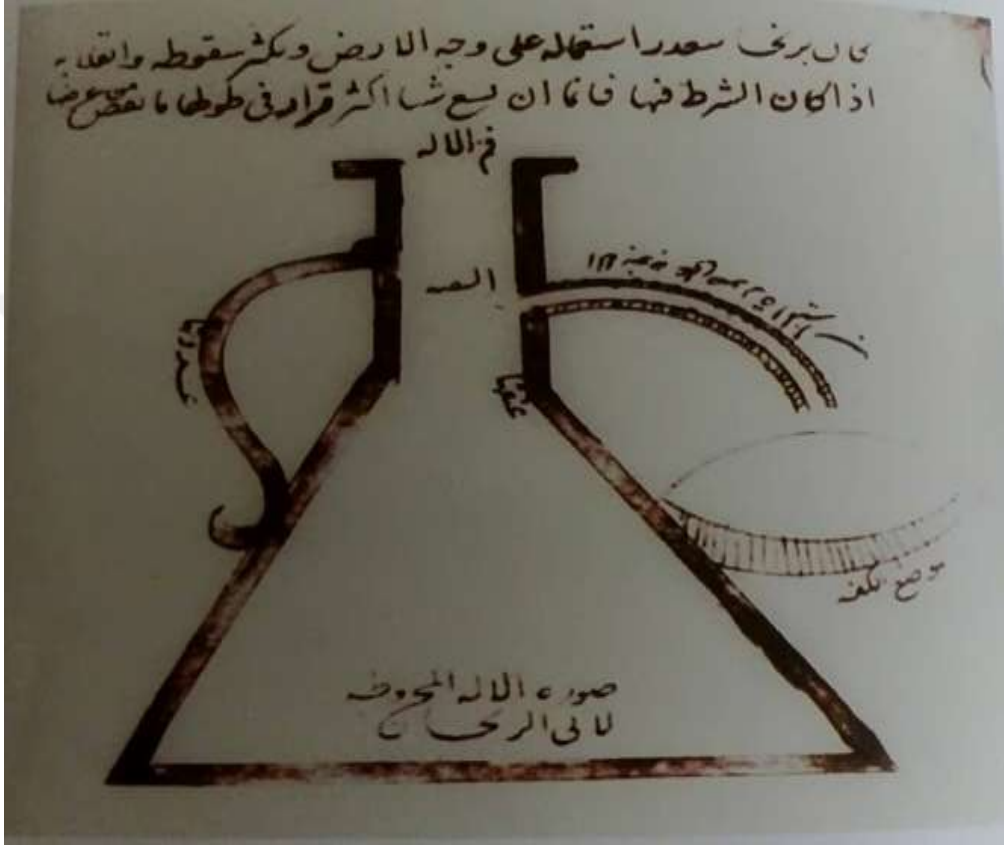
EK-18:



Şekil 18: Sultan Mahmud dönemine ait dinar.

(Kaynak: İsesco, “Ghazni: Capital Islamic Culture int te Asian Region for the year of 2013”, <https://www.isesco.org.ma/blog/2015/06/11/ghazni-capital-of-islamic-culture-in-the-asian-region-for-the-year-2013/>, 03.05.2018, 09:22.)

Şekil-19:



Şekil 19: Bîrûnî'nin Piknometresi

(Kaynak: Sezgin, Fuad, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2008, V, 10.)



Öz Geçmiş

Abdullah oğlu Mohammad Qasim İbadi 1984 yılında Afganistan'ın Faryab ilinin Karamkul ilçesine bağlı Altıbölek mahallesinde bir Türkmen ailenin ikinci çocuğu olarak doğdu. İlk, orta ve lise eğitimlerini Karamkol lisesinde dereceyle tamamladı. 2002-2003 yılları arasında aynı ilin Kurğan ilçesindeki Kamil Şehit Sohbet lisesinde lise düzeyinde öğretmenlik yaptı. 2003 yılında yüksek eğitim görmek amacıyla Diyanet Vakfı Burslusu olarak Türkiye-Konya'ya geldi. Konya'da bir yıl Türkçe hazırlık gördükten ve dil sınavını başarıyla geçtikten sonra, 2004 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesine başladı. 2008 yılında İlahiyat fakültesini başarıyla tamamladı. Aynı yıl Diyanet Vakfının lisansüstü sınavını kazanarak Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı ve İslam Tarihi Bilim Dalında Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL danışmanlığında Yüksek Lisansa başladı. 2011 yılı "Danadanakan Savaşı ve Tarihteki Önemi" isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı.

Yine aynı yıl Diyanet Burslusu olarak aynı üniversite ve anabilim dalında başladığı doktora programını 2018 yılında bitirmiştir. Ana dili Türkmencedir. Evli ve 2 çocuk babası olup Farsça, Arapça, Özbekçe Türkçe ve İngilizce bilmektedir.